

UNIwersytet WarMińsko-Mazurski w Olsztynie
CENTRUM BADAŃ EUROPY WSCHODNIEJ

PRZEGLĄD

WSCHODNIOEUROPEJSKI

XIII/1
2022

Wydawnictwo
Uniwersytetu WarMińsko-Mazurskiego
w Olsztynie

Tytuł angielski: EAST EUROPEAN REVIEW

Kolegium Redakcyjne

Aleksander Kiklewicz (redaktor naczelny) – Roman Jurkowski (sekretarz naukowy)
Norbert Kasperek – Helena Pocietchina – Dariusz Radziwiłłowicz – Marek Szczepaniak

Adres redakcji

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
Wydział Humanistyczny
ul. Kurta Obitzta 1, 10-725 Olsztyn
tel. ++48 602175802, fax ++48 89 5351486 (87)
e-mail: komunikacjam@uwm.edu.pl
<http://www.uwm.edu.pl/cbew/p.wschodnioeuropejski.html>
<https://czasopisma.uwm.edu.pl/index.php/pw/issue/archive>

Rada Programowa

Saule Abisheva (Ałmaty) – Selim Chazbijewicz (Olsztyn) – Milosav Čarkić (Belgrad)
Jim Dingley (London) – Victor Dönninghaus (Lüneberg) – Włodzimierz Dubicznyński (Charków |
Warszawa) Michael Fleischer (Wrocław) – Helmut Jachnow (Bochum) – Ēriks Jēkabsons (Ryga)
Andrzej de Lazari (Łódź) – Piotr Majer (Olsztyn) – Marek Melnyk (Olsztyn)
Svetlana Mengel (Halle) – Nadežda Morozova (Wilno) – Larisa Naidich (Jeruzalem)
Iwona Ndiaye (Olsztyn) – Zhanna Nekrashewich-Karotkaya (Poznań) – Alvydas Nikžentajtis (Wilno)
Predrag Piper (Belgrad) – Grigorijus Potashenko (Wilno) – Andrzej Sitarski (Poznań)
Żanna Śladkiewicz (Gdańsk) – Ales' Smalianchuk (Warszawa) – Klaus Steinke (Erlangen)
Henryk Stroński (Olsztyn) – Andrzej Szmyt (Olsztyn) – Daniel Weiss (Zürich)
Alexander Zholkovsky (Los-Angeles) – Bogusław Żyłko (Gdańsk)

Redakcja informuje, że wersją pierwotną czasopisma jest wydanie papierowe.

Czasopismo wdrożyło procedurę zabezpieczającą przed zjawiskiem ghostwriting:
<http://www.uwm.edu.pl/cbew/p.wschodnioeuropejski.html>

Strona internetowa czasopisma

<http://www.uwm.edu.pl/cbew/p.wschodnioeuropejski.html>

Zasady recenzowania

<http://www.uwm.edu.pl/cbew/p.wschodnioeuropejski.html>

Projekt okładki: Maria Fafińska

ISSN 2081–1128

Wydawnictwo UWM
ul. Jana Heweliusza 14, 10-718 Olsztyn
tel. ++48 89 523 36 61; fax ++48 89 523 34 38
www.uwm.edu.pl/wydawnictwo/
e-mail: wydawca@uwm.edu.pl

Nakład: 55 egz.; ark. wyd. 26,6; ark. druk. 22,5
Druk: Zakład Poligraficzny UWM w Olsztynie, zam. nr 145

SPIS TREŚCI

HISTORIA

SLAWOMIR AUGUSIEWICZ (Olsztyn)	
Przyczynek do badań nad szlachtą ruską w Wielkim Księstwie Litewskim. Część I: Protoplaści rodu Woyniłłowiczów (koniec XV i XVI w.)	9
MIKOŁAJ BANASZKIEWICZ (Kraków)	
Odbiór gazety „Nowoje Wriemia” (1868-1871) w Imperium Rosyjskim. Przyczynek do dziejów recepcji prasy w epoce wielkich reform	21
JAROSŁAW RUBACHA (Olsztyn)	
Działania dyplomatyczne podczas drugiej wojny bałkańskiej w publikacjach bulwarowego dziennika „Ilustrowany Kurjer Codzienny”	31
WOJCIECH WŁODARKIEWICZ (Warszawa)	
Zagrożenie bezpieczeństwa militarnego Rzeczypospolitej Polskiej przez Związek Radziecki w okresie międzywojennym	49
PRZEMYSŁAW CZERNICKI (Siedlce)	
Wileński konserwatysta Stanisław Cat-Mackiewicz jako geopolityczny gloryfikator idei jagiellońskiej	63

EKONOMIKA

IWONA BATYK (OLSZTYN)	
Non-economic determinants of the behavior of the Kaliningrad oblast residents on the Polish border market	77

SPOŁECZEŃSTWO, POLITYKA, STOSUNKI MIĘDZYNARODOWE

MALINA KASZUBA, MARTA SARA STEMPIEŃ (Siedlce)	
Terrorism in post-Soviet space. Comparative analysis of the phenomenon in the former Soviet republics after 2014	93
JACEK PONIEDZIAŁEK (Toruń)	
Eastern and Central European ethnicism in the light of Western studies on nation and nationalism	111
PIOTR ZEMSZAL (Toruń)	
Stereotyp Europy w dyskursie radykalnego ruchu prawosławnego w Rosji. Część 1	127
MARYANA PROKOP, NADIYA KINDRACHUK (Kielce, Ivano-Frankivsk)	
Depriving parliament of political significance. Case study of the Federal Assembly of the Russian Federation	151
TERESA ASTRAMOWICZ-LEYK, ROMAN KORDONSKI (Olsztyn)	
Mniejszość polska w obwodzie winnickim (Ukraina): stan tożsamości narodowej, działalność i możliwości rozwoju	165
ИРИНА МИРОНОВА, СВЕТЛАНА СУРГОВА, ЕЛЕНА ФАЙЧУК (Николаев)	
История развития защиты детей: международный опыт XVII-XXI вв.	179
MIROSLAW BANASIK (Kielce)	
Odstraszanie strategiczne mechanizmem prowadzenia przez Federację Rosyjską rywalizacji międzynarodowej	193
GULAYHAN AQTAY (Poznań)	
The position of Kazakh in Kazakhstan in the urban area: the case of Shymkent	205

KULTURA, LITERATURA, MEDIA

- KATARZYNA JAKUBOWSKA-KRAWCZYK, MARTA ZAMBRZYCKA (Warszawa)
Między azylem a więzieniem. Metafora domu w powieściach „Dom z witrażem”
Żanny Słoniowskiej i „Dom dla Doma” Viktorii Ameliny 223
- ALINA KUZBORSKA (Olsztyn)
Postkolonialismus in den Regionalwissenschaften. Prußen-Motive in der Literatur 237

JĘZYK

- MICHAŁ L. KOTIN, PATRYCJA MONTUSIEWICZ (Zielona Góra)
Modalność deontyczna w angielskiej, polskiej i rosyjskiej wersji
Powszechnej deklaracji praw człowieka 251
- АНАТОЛІЙ ЗАГНІТКО, ЖАННА КРАСНОБАЄВА-ЧОРНА (Винниця)
Сором і вина як фрагменти емотивної картини світу
(на матеріалі української фраземіки) 273
- DANUTA STANULEWICZ, EWA KOMOROWSKA (Gdańsk, Szczecin)
Rosyjskie słownictwo barw u kobiet i mężczyzn – badania wstępne 287
- BARBARA RODZIEWICZ (Szczecin)
Superkonektory barw w świadomości językowej Polaków i Rosjan 303
- АЙГУЛЬ ЖУМАБЕКОВА (Алматы)
Вербалізація номадической культури казахов в «Дневниках и письмах
из путешествия по казахским степям» Адольфа Янушкевича:
лингвопереводческие аспекты 315
- ALEKSANDER KIKLEWICZ (Olsztyn)
An analysis of one lexicographic case: the Russian noun *SVIST* ‘whistle’ 331

RECENZJE

- SERHIY TROYAN (Kiev, Rzeszów)
Піддубний, І. А., *Партії, парламент, король та уряд. Розвиток і взаємодія
елементів політичної системи Румунії у 1918-1940 рр.* Чернівці: Друк Арт, 2019;
912 с. 347
- AGNIESZKA ŚCIBOR (Kraków)
Michalska-Suchanek, M. | Lenart, A. (red.), *Z Rosji do Izraela*. T. 2. Katowice: Śląsk, 2020;
162 ss. 351
- ALEKSANDER GADOMSKI (Opole)
Ніколаєнко, Л. І., *Репрезентація емоцій заздрості і співчуття в польській,
російській та українській мовах: семантико-когнітивний і лінгвоаксіологічний
виміри*. Київ: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2021; 412 с. 355

TABLE OF CONTENTS

HISTORY

SLAWOMIR AUGUSIEWICZ (Olsztyn)	
The study of Ruthenian nobility in the Grand Duchy of Lithuania.	
Part I: Ancestors of Woyniłłowicz family (at the end of the 15th and the 16th century)	9
MIKOŁAJ BANASZKIEWICZ (Cracow)	
The reception of the newspaper “Novoe Vremya” (1868-1871) in the Russian Empire.	
A contribution to the history of press reception in the era of great reforms	21
JAROSŁAW RUBACHA (Olsztyn)	
Diplomatic activities during the Second Balkan War in the publications	
of the boulevard daily “Ilustrowany Kuryer Codzienny”	31
WOJCIECH WŁODARKIEWICZ (Warsaw)	
The Soviet Union’s threat to the military security of the Republic of Poland in the interwar	
period	49
PRZEMYSŁAW CZERNICKI (Siedlce)	
Vilnius conservative Stanisław Cat-Mackiewicz as a geopolitical glorifier of the Jagiellonian	
idea	63

ECONOMICS

IWONA BATYK (Olsztyn)	
Non-economic determinants of the behavior of the Kaliningrad oblast residents	
on the Polish border market	77

SOCIETY, POLITICS, INTERNATIONAL RELATIONS

MALINA KASZUBA, MARTA SARA STEMPIEŃ (Siedlce)	
Terrorism in post-Soviet space. Comparative analysis of the phenomenon in the former	
Soviet republics after 2014	93
JACEK PONIEDZIAŁEK (Toruń)	
Eastern and Central European ethnicism in the light of Western studies on nation	
and nationalism	111
PIOTR ZEMSZAL (Toruń)	
A stereotype of Europe in a discourse of the Radical Orthodox Church Movement in Russia.	
Part 1	127
MARYANA PROKOP, NADIYA KINDRACHUK (Kielce, Ivano-Frankivsk)	
Depriving parliament of political significance. Case study of the Federal Assembly	
of the Russian Federation	151
TERESA ASTRAMOWICZ-LEYK, ROMAN KORDONSKI (Olsztyn)	
Polish minority in the Vinnytsia region (Ukraine): A face of national identity, activities	
and development prospects	165
IRINA MIRONOVA, SVITLANA SURHOVA, OLENA FAICHUK (Nikolaev)	
History of child security: European experience from XVII to XXI centuries	179
MIROSLAW BANASIK (Kielce)	
Strategic deterrence as a mechanism of conducting international competition	
by the Russian Federation	193
GULAYHAN AQTAY (Poznań)	
The position of Kazakh in Kazakhstan in the urban area: the case of Shymkent	205

CULTURE, LITERATURE, MASS MEDIA

- KATARZYNA JAKUBOWSKA-KRAWCZYK, MARTA ZAMBRZYCKA (Warsaw)
Between asylum and prison. The metaphor of home in the novel “The House
with the Stained-glass” Window by Zhanna Slonovska and “Home for Dom”
by Victoria Amelina 223
- ALINA KUZBORSKA (Olsztyn)
Postcolonialism in Regional Studies. Prussian motifs in literature 237

LANGUAGE

- MICHAŁ L. KOTIN, PATRYCJA MONTUSIEWICZ (Zielona Góra)
Deontic modality in the English, Polish and Russian versions
of the Universal Declaration of Human Rights 251
- ANATOLIY ZAHNITKO, ZHANNA KRASNOBAYEVA-CHORNA (Vynnytsia)
Shame and guilt as fragments of the emotive world’s image (on the material of Ukrainian
phrasemics) 273
- DANUTA STANULEWICZ, EWA KOMOROWSKA (Gdańsk, Szczecin)
Female and Male Russian Colour Vocabulary: A Preliminary Study 287
- BARBARA RODZIEWICZ (Szczecin)
Colour superconnectors in the linguistic awareness of Poles and Russians 303
- AIGUL ZHUMABEKOVA (Almaty)
Verbalization of Kazakh nomadic culture in the work of Adolf Januszkiewicz:
linguo-translational aspects..... 315
- ALEKSANDER KIKLEWICZ (Olsztyn)
An analysis of one lexicographic case: the Russian noun *SVIST* ‘whistle’ 331

REWIEVS

- SERHIY TROYAN (Kiev, Rzeszów)
Піддубний, І. А., *Партії, парламент, король та уряд. Розвиток і взаємодія елементів
політичної системи Румунії у 1918-1940 рр.* Чернівці: Друк Арт, 2019; 912 с. 347
- AGNIESZKA ŚCIBOR (Cracow)
Michalska-Suchanek, M. | Lenart, A. (red.), *Z Rosji do Izraela*. T. 2. Katowice: Śląsk, 2020;
162 ss. 351
- ALEKSANDER GADOMSKI (Opole)
Ніколаєнко, Л. І., *Репрезентація емоцій задрості і співчуття в польській,
російській та українській мовах: семантико-когнітивний і лінгвоаксіологічний
виміри*. Київ: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2021; 412 с. 355

HISTORIA

DOI: 10.31648/PW.7652

SŁAWOMIR AUGUSIEWICZ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5875-2550>

University of Warmia and Mazury in Olsztyn

**PRZYCZYNEK DO BADAŃ NAD SZLACHTĄ RUSKĄ
W WIELKIM KSIĘSTWIE LITEWSKIM.
CZĘŚĆ I: PROTOPLAŚCI
RODU WOYNIŁOWICZÓW
(KONIEC XV I XVI W.)**

**The study of Ruthenian nobility in the Grand Duchy of Lithuania.
Part I: Ancestors of Woyniłowicz family
(at the end of the 15th and the 16th century)**

ABSTRACT: There is a growing demand amongst historians for an increasing number of studies (amongst them genealogical ones) about Ruthenian noble families in the Grand Duchy of Lithuania. One of such families was the Woyniłowicz family, coming from Hospodar's nobility, who settled at the end of the 15th century near Nowogródek. In the second half of the 16th century the family had already grown – at that time the lands of Klukowicze and Niańków were in their possession. From this period came one of the most distinguished figures in the family, who gave rise to several Woyniłowicz's ancestral lines, which continued throughout the 19th and 20th centuries.

KEYWORDS: Lithuania, Belarus, nobility, Woyniłowicz, genealogy

Wstęp

Ostatnie trzy dziesięciolecia przyniosły na Białorusi rozwój badań genealogicznych nad szlachtą ruską Wielkiego Księstwa Litewskiego, będących dotąd raczej domeną historyków polskich. Podsumowano dotychczasowe dokonania na tym polu (Kozik 2016; Rybchonak 2013; Zalivako 2015). Kontynuacja badań została uznana za ważny postulat badawczy, podkreślono zwłaszcza istnienie wielu nierozpoznanych lub niedostatecznie naświetlonych obszarów w dotychczasowej wiedzy na temat rodowodów szlachty pochodzenia ruskiego, zwłaszcza średniozamożnej i drobnej (Rybchonak 2013, 18-19).

Do grona takich właśnie rodzin należeli Woyniłowicze herbu Syrokomla odmienna. Od schyłku XIV w. jest potwierdzonych źródłowo wielu Woyniłowiczów,

bojarów osiadłych w powiecie pińskim województwa brzesko-litewskiego, także powiatach grodzieńskim i kowieńskim województwa trockiego, a nawet jako mieszczan wileńskich. (AVAK 1880, XI, 4; AVAK 1890, XVII, 106; AVAK 1907, XXXII, 52-53; LM 1995, 6, 79, 84-85; RIB 1903, XX, 1360; Testamenty 2012, 478, 490-491; Ustsinovich 1975, 74; Augustowicz 2006, 22) Do końca XVI w. większość z nich mieszkała jednak w województwie nowogródzkim, głównie w powiatach słonimskim i nowogródzkim. Do ostatnich wrócimy w dalszej części artykułu.

Z czasem wykształciło się kilka gałęzi rodu Woyniłłowiczów na ziemiach dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego oraz na Wołyniu. Od schyłku XVIII w., po upadku Rzeczypospolitej, na mocy rozporządzeń carskich, swoje szlachectwo wywodzili zamieszkujący w guberni mińskiej przedstawiciele 4 linii rodu, w mohylewskiej 2 następne (Spis szlachty wylegitymowanej, 114). Spisy rodów szlacheckich w Rosji z początku XX stulecia wymieniają Woyniłłowiczów w guberniach mińskiej, mohylewskiej, grodzieńskiej, a nawet nowogrodzkiej (ASDR Grodnenskoj gubernii 1900, 13; ASDR Minskoj gubernii 1903, 19; ASDR Mogilevskoj gubernii 1909, 1, 15; SDR Novgorodskoj gubernii 1910, VIII). Do Woyniłłowiczów należały wówczas Sawicze, Puzów, Mokrany, Niańkowo i Boryszyn, od których brały nazwy poszczególne gałęzie rodu, a także Cechowo, Karolina, Korytno, Sokołowo, Sieliszcze (NGAB, f. 142, vop. 1, nr 991, 1174, 1187, 1640, 1703, 1761; Aftanazy 1991, II, 84-86, 269-270, 274, 346-348) oraz pomniejsze posiadłości w powiatach lidzkim, wileńskim i oszmiańskim (Malewski 2016, 369, 854).

1. Dotychczasowe publikacje dotyczące Woyniłłowiczów.

Zachowane fragmenty archiwum rodowego Boryszyna

Informacje o Woyniłłowiczach, nierzadko mylne, najczęściej dość przypadkowe i w nierównym stopniu przedstawiające przedstawicieli rodu, można znaleźć w klasycznych herbarzach (Niesiecki 1842, IX, 438-449; Kojalowicz 1897, 277; Boniecki 1883, 379; Ciechanowicz 2006, 388). Dopiero T. Żychliński (1881, III, 308-312) i A. Kosiński (1881, III, 603-611), korzystający z nieistniejącego dziś archiwum rodowego w Sawiczach, do pewnego stopnia usystematyzowali wiedzę na temat Woyniłłowiczów i wyodrębnili istniejące współcześnie im linie, nazywane od głównych majątków: sawicko-puzowską, mokrańską i niańkowską. Nie wyszczególnili jednak, będącej w istocie podobnie jak mokrańska, jedną z bocznych gałęzi niańkowskiej, linii boryszyńskiej, choć wymienili wielu jej przedstawicieli. Różnym gałęziom, w tym sawickiej i mokrańskiej, poświęcono osobne artykuły w publikowanych po 1990 roku herbarzach szlachty białoruskiej (Gerboŭnik 2014, III, 28-38; Mały gerboŭnik 1997, 26-27; Yatskevich 1999, 26), do ich opracowania wykorzystując jednak w sposób bezkrytyczny wspomniane

wywody szlachectwa z końca XVIII i XIX stulecia, do których wartości merytorycznej i wiarygodności jako źródeł jeszcze wróć.

Najwięcej jak dotąd pisano osobno o linii sawickiej (Augusiewicz 2006; Rybchonak 2009; Yatskevich 2009) i jej przedstawicielach: Gabrielu, oficerze wojska koronnego w XVII w. (Augusiewicz 2012) i ostatnim z rodu Edwardzie (Łańcucka 1928; Chmielewska 2011; Jurkowski, 2012), opublikowano też wspomnienia ostatniego (Woyniłłowicz 1931). Woyniłłowiczom z Boryszyna nie poświęcono zbyt wiele uwagi, mimo zachowanego archiwum domowego, w zasadzie jedyne spośród wszystkich gałęzi rodu. Zawiera ono korespondencję, dokumenty rodzinno-majątkowe, kwity poborowe, etc., a także wypisy, notatki itp. Augusta Woyniłłowicza z połowy XIX w. (LNB, f. 5, nr 4539, 4540, 4541, 5410, 5411, 5472; BUW, nr 317; LMAB, f. 9, nr 142). W większości zgromadził je, a następnie przekazał do Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Lwowie poeta i pisarz, z zamiłowania historyk i kolekcjoner „starożytności”, Wiktor Gomulicki. Wykorzystał zresztą pochodzące z rękopiśmiennych zbiorów z Boryszyna informacje, jednak nie w pracy naukowej, ale wplatając je w narrację powieści z czasów saskich (Gomulicki 1925, 102-105). Zachowały się również dokumenty wywodowe, które przy zachowaniu wszelkich zasad krytyki wewnętrznej źródła mogą być pomocne przy rekonstrukcji genealogii gałęzi boryszyńskiej rodu Woyniłłowiczów (LMAB, f. 135, nr 279, 280, 281, 283), sięgającej wstecz do najwcześniejszych źródłowo uchwytanych przedstawicieli.

2. Pochodzenie etniczne Woyniłłowiczów i etymologia nazwiska

Na ogół historycy przyjmują etnicznie ruskie pochodzenie Woyniłłowiczów. Wskazuje na to prawosławne, ruskie imiennictwo członków rodu, występujące niemal do końca XVI w. Zdaniem większości badaczy dowodzi tego również etymologia nazwiska, stanowiącego pierwotnie patronimik od imienia Woyniło (Войнило; Вайнило) lub Woin (Воинъ), którego osnowę stanowi słowiański rzeczownik „wojna“ (война; вайна) (Biryła 1969, II, 79; Rymut 1991, 295; Demchuk 1988, 57, 86-87). Sami Woyniłłowicze wymieniali jako swojego protoplastę rycerza Woyniłę, żyjącego jeszcze w czasach Władysława Jagiełły, rzekomo walczącego pod Grunwaldem w 1410 r. (Woyniłłowicz 1931, 5; Żychliński 1881, III, 308; Kosiński 1881, 603). Nie udało się potwierdzić źródłowo tej, jak można sądzić, legendy, choć imię o takim rdzeniu było nadawane w rodzinie. Źródła wymieniają np. Wojnę (Воинъ) Woyniłłowicza, ale dopiero w 1533 r., kiedy to wraz z bratem Pawłem sprzedał leżący koło Dawidgródka dwór (majątek) Rudnice we wsi Olszany, które w połowie XV w. otrzymał od księcia Świdrygiełły jego przodek Fedko Woyniłłowicz (Reviziya pushch 1867, I, 327-328, 347; Halecki 1915, 88, 294; Boniecki 1883, 379).

V. A. Zhuchkevich wskazuje na istniejące tezy, wywodzące nazwisko Woyniłłowicz nie od patronimika, ale od nazwy rodowej miejscowości: Wojniłowicze,

Wojniłowo, Wojniły, których rdzeniem jest litewski czasownik „vainōti” (prześladować, prześladowany) (Zhuchkevich 1974, 54). Tym samym przodkowie Wojniłowiczów byliby zrutenizowanymi etnicznymi Litwinami. Wydaje się, że błąd tej tezy tkwi już w założeniu. Według W. Semkowicza: „w starej Litwie nie urobił się wcale typ nazw topograficznych, jak w Polsce. [...] Miały więc bojarskie rody litewskie nazwy utworzone tylko od imion lub przezwisk rodowych”. (Semkowicz 1915, 248-249). A imiona i patronimiki Wojniłowiczów, te wymienione wyżej i przytoczone w dalszej części wywodu, mają wyraźnie konotacje etnicznie ruskie i prawosławne.

Rzeczywiście na północnym zachodzie Białorusi, gdzie kulturowe wpływy litewskie były najsilniejsze, występują miejscowości o takim rdzeniu (SGKP 1893, XIII, 754-755). Badania toponomastyczne nad nimi i ustalenie pochodzenia ich nazw wymagają osobnego opracowania, można jednak zauważyć, że wskazywane przez Zhuchkevicha powiązanie może mieć też odwrotną zależność, niż zakładana przez niego, tzn. nazwy miejscowe mogły być tworzone od nazwisk ich właścicieli, dotyczy to np. położonych na północny zachód od Dereczyna w powiecie słonimskim Wojniłowice (Wojniłowce), które powstały z tzw. siół Wojniłowych, tzn. części dóbr dereczyńskich przekazanych Adamowi Wojniłowiczowi przez Konstantego Wiśniowieckiego na przełomie XIV/XV w. (Augustowicz 2006, 31; SGKP 1893, XIII, 755).

Podobną genezę mogła mieć nazwa leżącej ok. 30 km w linii prostej na północny wschód od Lubcza nad Izledzią Wojniłowszczyzna, wieś, zaścianek i kolonia w Puszczy Nalibodzkiej (SGKP 1893, XIII, 755). W źródłach z 1467 r. wymieniany jest pleban nalibodzki, Maćko Wojniłowicz (AKS, 1887, I, 238). Niedaleko, nieco na południe od Lubcza w kierunku na Nowogródek leżały Niańkowo (Niańków) i Klukowicze (SGKP 1883, IV, 168; 1886, VII, 30; Aftanazy 1992, II, 274), z których wywodziła się większość z wymienionych wyżej gałęzi rodu, jedna nawet pisała się od XIX w. jako Wojniłowicze-Niańkowscy (ASDR Mogilevskoy gubernii 1909, 15; Spis szlachty wylegitymowanej, 114). Warto od razu zaznaczyć, że obydwie leżały w powiecie nowogródzkim, gdyż istniały jeszcze inne miejscowości o nazwie Klukowicze (SGKP 1883, IV, 168; 1902, XV/2, 87). Źródła jednak, zarówno rejestry pospolitego ruszenia z drugiej połowy XVI w. (RIB 1915, XXXIII 409, 813, 815-816; Popisy wojskowe 2018, 351), jak i rejestry poborowe podymnego i pogłównego z XVII w. (NGAB, f. 1774, vop. 1, nr 139, 119v, 241, 388v, 582v, 620, 668, ML 2002, 28, 51, 107), jednoznacznie umiejscawiają Klukowicze Wojniłowiczów w powiecie nowogródzkim, w pobliżu Niańkowa, oraz należących do nich już na przełomie stuleci Sieliszcza, przynajmniej części Szczors-Bołotca, o którą procesowali się z Chreptowiczami, a także Bierdowka w powiecie lidzkim (BUW, 317, 18-23, 43-46; LNB, f. 5, nr 5411, 3-6, 11v; RIB 1915, XXXIII, 813; Zhuchkevich 1974, 25; SGKP 1889, X, 534; 1990, XI, 859-861).

3. Przedstawiciele rodu w XVI w.

Wspomniane rejestry popisowe pospolitego ruszenia Wielkiego Księstwa Litewskiego, uznawane przez wielu historyków (Łowmiański 1983, 456; Yanushkevich, Radaman 337) za ważne źródło do analizy procesów demograficznych i społecznych, mają także nieocenione znaczenie dla badań genealogicznych, zwłaszcza dla tak wczesnego okresu, jakim jest XIV w. Pierwszy z przekazów, który jak sądzę, może stanowić dogodny punkt wyjścia do identyfikacji właścicieli Niańkowa i Klukowicz, charakteryzujący się wysokim stopniem wiarygodności, stanowi pochodzący z 1565 r. rejestr, będący „rezultatem faktycznie dokonanego w polu popisu rycerstwa” (Łowmiański 1983, 457). Drugi, również „faktyczny popis przeprowadzony w polu” w 1567 r. (Łowmiański 1983, 458), znacznie obszerniejszy w interesującym nas fragmencie, ma dla badań nad Woyniłowiczami jeszcze większą wartość, gdyż wymienia większą liczbę przedstawicieli rodu. Fakt, że obydwie rejestry nie są kompletne, popisu nie przeprowadzono bowiem we wszystkich województwach i powiatach, ma tu drugorzędne znaczenie, ponieważ zarejestrowano w nich szlachtę najważniejszego dla badań nad Woyniłowiczami powiatu nowogródzkiego.

Dla przejrzystości wywodu poniższa analiza powiązań genealogicznych dotyczyć będzie tylko tych przedstawicieli rodu, wzmiankowanych we wspomnianych popisach, jak również innych źródłach, którzy związani byli z Niańkowem i Klukowiczami, ponieważ celem tej analizy jest wskazanie protoplastów gałęzi boryszyńskiej.

Należy pamiętać, że dla wczesnego okresu, zwłaszcza XIV i XV w., kiedy na Litwie „zaczyna zakorzeniać się system dwuimienności (wśród bojarstwa coraz popularniejszy staje się model: imię + imię ojca” (Petrauskas 2011, 701), poważnym utrudnieniem wskazania pokrewieństwa między wzmiankowanymi w źródłach Woyniłowiczami, czy nawet tylko uznania ich za członków rodu, jest możliwość, że użyty w nomenklaturze osobowej drugi komponent jest patronimikiem i nie oznacza nazwiska. Jednak w XVI w., w przypadku rodów ruskich, właśnie patronimiki występujące przed używanymi już wówczas dziedzicznymi nazwiskami (Petrauskas 2011, 701) pozwalają, przy braku innych wskazówek źródłowych, ustalić pokrewieństwo.

Popis z 1567 r. wymienia Woyniłowiczów: wdowę Iwanową Olechnową Terlewą (Терлевая, może Tarłównę?), Iwana Semenowicza (obydwoje także w popisie z 1565), Iwana Rusina, Iwana Michajłowicza, Fiedora Michajłowicza wystawiających służby rycerskie z Niańkowa (dwaj ostatni także w 1565) oraz Andrzejową, chorążynę nowogródzką i Borysa z Klukowicz (RIB 1915, XXXIII 409, 813, 815-816; Popisy wojskowe 2018, 351). Popisy, wymieniając nawet znaczną liczbę dziedziców Niańkowa i Klukowicz, rzadko podają stopień i rodzaj pokrewieństwa między nimi. Analizę utrudniają powtarzające się, tradycyjnie nadawane w rodzie imiona, przede wszystkim Iwan i Siemion (Augustiewicz 2006, 27).

Także wspomniane wyżej archiwa boryszyńskie zawierają niewiele dokumentów dotyczących okresu starszego niż ostatnie dwa dziesięciolecia XVI w. W tej sytuacji nieocenioną wartość mają zachowane odpisy dwóch pozwów z 1585 r. z ksiąg sądowych ziemskich nowogrodzkich. W pierwszym z nich oskarżali ówczesnego podczaszego litewskiego i starostę żmudzkiego Jana Kiszkę o zatopienie sianozęci niańkowskiej ziemianie hospodarscy powiatu nowogrodzkiego:

Iwan Siemienowicz Aleksandrowicza, a brat jego Iwan Siemienowicz Oliechnowicza Wojniłowicza Symon i Daniliej Iwanowiczy Wojniłowiczy, i Iwanowaja Michajłowicza Połoneja Siemienowna Rogozianka z synmi swoimi: Iwanom, Stefanom, a Daniliem Iwanowiczami Wojniłowiczami, a Zofieja Taraczkowskaja Fiedorowaja Michajłowicza Wojniłowicza, też z synmi swoimi: Janom, a Malchierom Fiedorowiczami Wojniłowiczami, a Gawriło Kuzmicz Zielieniczycz małżonka jego Marina Iwanowna Wojniłowicza (AGAD, AR X, nr 430, 11).

W drugim, datowanym na 3 sierpnia 1585:

[...] skarżyli się na ziemianina nowogrodzkiego Iwana Semienowicza Aleksandrowicza Rusina Wojniłowicza w sądzie ziemskim nowogrodzkim ziemianie nowogrodzcy Symeon Iwanowicz Olechnowicz Woyniłowicz, Hawryła Kuzmicz Zalaniczycz z żoną Maryną Iwanowicz, Olechnowicz Woyniłowicza [...]. Ta Zielieniczowa była córką Iwana Woyniłowicza, wzięwszy część Niańkowa i wsi Sieliszcza sprzedała Iwanowi Symonowiczowi Woyniłowiczowi (LNB, f. 5, nr 5411, 11-11v)

Wśród wymienionych osób występują dwa przypadki nazw własnych, złożonych z trzech (Iwan Siemienowicz Oliechnowicz), a nawet czterech komponentów (Iwan Siemienowicz Aleksandrowicz Rusin), na które składają się imię własne osobowe, imię po ojcu, imię po dziadku (ojcu ojca), wreszcie przydomek (przezvisko) (Biryła 1966, 295-296, 306). Dzięki temu możemy wywieść pochodzenie pierwszego Iwana od ojca Siemiena (Symona, Siemiona) Olechnowicza i dziadka Olechna. Ojciec drugiego z nich, o przydomku Rusin (Biryła 1966, 253), miał imię własne Siemion, a jego ojcem był Aleksander. Źródła z końca XV w., rejestry bojarów i ziemian nowogrodzkich (w latach 1473, 1486-1489), wymieniają braci Olechna i Aleksandra Woyniłowiczów, nowogrodzian (RIB 1910, XXVII, 198, 208 261, 295-296; ALRG 1899, 30; LM Knyga 4, 33, 60, 71, 75). Przekazy źródłowe z lat 1509, 1514 i 1525, a zwłaszcza uważany za bardziej kompletny i przedstawiający większą wartość niż popisy pospolitego ruszenia z 1565 r. i 1567 r. (Łowmiański 1983, 456-458), sporządzony na podstawie uchwały sejmowej z 1528 r. imienny wykaz bojarów całego Wielkiego Księstwa Litewskiego z określeniem liczby służb, które winni byli wystawić na pospolite ruszenie, wymieniają aż trzech Siemionów (czasem w zdrobniałej formie Sienko). I tak dworzanin hospodarski Sienko brał udział w 1509 r. w wyprawie do Mołdawii podczas wojny z hospodarem Bogdanem

(LM 1995, Knyga 8, 417). Tenże lub inny walczył z Moskwą pod komendą Wasyla Andrejewicza Połubińskiego w 1514 r. (Radzivillovskije akty 2002, 30). W akcie sprzedaży wsi Derenco przez Jana Hlebowicza księciu Konstantemu Ostrogskiemu z 26 marca 1525 r. jako jeden ze świadków występuje Sienko Woyniłowicz (AKS 1890, III, 268-270). Wreszcie w rejestrze z 1528 r. zapisano trzech Siemionów (Sienków) (Perepis voyska 2003, 53, 64; RIB 1915, XXXIII, 13, 34; AVAK 1897, XXIV, 40). Pierwszego z nich można, jak się wydaje, utożsamiać z dworzaninem gospodarskim o tym imieniu z lat 1509 i 1514, najzamożniejszym z całej trójki, gdyż miał wystawić 4 konie na pospolite ruszenie wg rejestru z 1528 r., w latach 1533-1535 popisał rotę złożoną ze 100 koni (Popisy wojskowe 2018, 26). Dwóch spośród tej trójki mogło być synami odpowiednio Olechna i Aleksandra, a ojcami Iwana Siemionowicza i Iwana Siemionowicza Rusina wystawiających służby rycerskie z Niańkowa w 1567 r.

Olechno miał prawdopodobnie dwóch synów, oprócz Siemiona także Iwana, zmarłego zapewne przed 1528 r., gdyż w rejestrze pospolitego ruszenia z tego roku wymieniona została wdowa po nim Iwanowa Woyniłowiczowa (Perepis voyska 2003, 64; RIB 1915, XXXIII, 34), tożsama zapewne z Iwanową Olechnową z popisu 1567 r. Na temat ich potomstwa źródła milczą. Natomiast znani z pozwu przeciw Iwanowi Siemionowiczowi Aleksandrowiczowi Rusinowi Woyniłowiczowi z 1585 r. Siemion Iwanowicz Olechnowicz i jego siostra Maryna Iwanowiczówna Olechnowicz Hawryłowa Zieleniczowa to dzieci Iwana Siemionowicza Olechnowicza. Siemion (zm. przed 1604) i jego żona Raina Hołownianka (secundo voto Fedorowa Protasewiczowa) występują już w licznych dokumentach z archiwum boryszyńskiego, m.in. z procesu przeciwko samemu hetmanowi wielkiemu litewskiemu i wojewodzie wileńskiemu Krzysztofowi Radziwiłłowi „Piorunowi” (LNB, f. 5, 5411, 4, 15-30; BUW, 317, k. 3-9; AVAK, 1865, I, 8). W tym samym czasie żył również Daniel noszący przydomek (przydomek) Rusin (Rusinowicz) (BUW, 317, k. 10-13v; 25-26), pozwalający identyfikować go jako syna Iwana Siemionowicza Aleksandrowicza. Ów Daniel był żonaty z Bogdaną Siemienówną Hłoszanówną.

Trzeci z wymienionych wyżej Siemionów (Sienków), wystawiający służby rycerskie z Klukowicz w 1528 r., to zapewne Siemion Steckowicz, wzmiankowany rzekomo w dokumentach nieistniejącego już archiwum z Sawicz jako protoplasta linii sawickiej. Jego synem był Borys z Klukowicz, figurujący w rejestrze z 1567 r. (Żychliński 1881, III, 308) Kosińskiego (1884, 604) i E. Woyniłowicza (1931, 5; Augustewicz, 2006, 28). Stecko, ojciec Siemiona z Klukowicz, występuje wraz z braćmi Maćkiem (Matfiejem) i Waśkiem (Wasylem) jako brat Olechna i Aleksandra we wszystkich wspomnianych wyżej źródłach z lat 1473-1489. Braci Stecka, Maćka i Waśka potwierdzają również noty fundacyjne Ewangeliarza ławryszewskiego, w których zostali zapisani jako świadkowie donacji na rzecz tamtejszego monasteru (Vostokov 1842, 125; Rusina 1999, 98-101; Friedelówna 1974, 45, 58, 68, 69).

4 stycznia 1521 r. chorąży nowogródzki Michno Wasylewicz Woyniłłowicz stawił się w Nowogródku jako świadek sprzedaży wsi Teplen przez Iwaszka Kodzelewicza księciu Konstantemu Ostrogskiemu (AKS 1890, III, 205-206). Być może ten sam Michno, dworzanin hospodarski, służył pod Połubińskim w 1514 r., podobnie jak wspomniany wyżej Sienko (Radzivillovszkije akty 2002, 27, 30). Ojcem Michna (Michała), jak można sądzić z patronimiku, był Wasyl, niewykluczone, że wymieniany wyżej w zdrobniałej formie tego imienia Waško. Michno (Michał) miał synów Iwana i Fedora Michajłowiczów Woyniłłowiczów, odnotowanych w popisie z 1567 r. Identyfikację potwierdza zapis umowy Fedora z Lencewiczami w sprawie zamiany sianozęci w Niańkowie z 15 maja 1596 r., określający go jako chorążycą nowogródzkiego (BUW, 317, 2). Fedor miał z żoną Zofią Taraczkowską, jak świadczy drugi z cytowanych wyżej pozwów, synów Jana i Melchiora.

W 1567 r. nie żył już zapewne Andrzej Woyniłłowicz, skoro służby rycerskie według opisu z tego roku wystawiała z Klukowicz i Bierdowki w powiecie lidzkim jego żona, nieznaną z imienia chorążyną nowogrodzka. Z akt procesowych między Wasylem Tokarowskim a Iwanem Związdą (Gwiazdą?) przed sądem ziemskim słonimskim z października 1566 r. wynika, że Andrzej Miskowicz Woyniłłowicz wykupił część wsi Skrędziewiczze (Skrendziewiczze) w powiecie słonimskim od tegoż Związdy. Uprzednio została mu ona zastawiona przez Andrzeja Matkowicza chorążego nowogródzkiego. Tokarowski rościł sobie do niej pretensje, zaświadczając, że jest to część ojcowizny należnej jego małżonce Nastazji i jej siostrze (AVAK 1895, XII, 320). Wydaje się, że można utożsamić Andrzeja Miskowicza i Andrzeja Matkowicza, prawdopodobnie patronimik w drugiej nazwie osobowej został błędnie zapisany w źródle. M. W. Biryła (1966, 123) w swoim studium antroponomicznym poświęconym patronimikom ruskim nie odnotowuje imienia odojcowskiego Matkowicz, natomiast Miskowicza wywodzi od zdrobnienia Michała – Michno. Andrzej byłby więc trzecim synem Michała, chorążego nowogródzkiego, a bratem Iwana i Fiodora Michajłowiczów. Natomiast za jego potomka można uznać Lwa Woyniłłowicza (zm. po 1594), właściciela Skrędziewicz, na którym ta linia wygasła, gdyż nie pozostawił syna, miał trzy córki: Hannę, Tatianę i Marynę, między które rozdzielił swój majątek (Tastamenty 2012, 406, 478, 487, 489-493).

Iwan Michajłowicz Woyniłłowicz zmarł zapewne przed 1585 r., gdyż w cytowanym wyżej pozwie jest wymieniona tylko jego żona Połonieja (Apolinaria) z synami: Stefanem, Iwanem i Danielem. Tenże Stefan był prawdopodobnie protoplastą linii boryszyńskiej, której genealogia zostanie przedstawiona w części drugiej artykułu.

Rękopisy

- Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD). Archiwum Radziwiłłów (AR), dział X, nr 430.
- Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego (BUW), Gabinet Rękopisów, nr 317.
- Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, Vilnius (LMAB), f. (fond) 9, nr 142, f. 135, nr 279, 280, 281, 283.
- L'vivs'ka natsional'na naukova biblioteka Ukraïni im. V.Stefanika (LNB) [Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника], f. 5, nr 5472, 5410, 5411, 4539, 4540, 4541.
- Natsyuanal'ny gıstarychny arkhıy Belarusı, Minsk (NGAB) [Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі, Мінск]. f. 142, vop. (vopis) 1, nr 991, 1174, 1187, 1640, 1703, 1761; f. 1730. vop. 1, nr 2; f. 1774, vop. 1, nr 139; f. 1785, vop. 1, nr 40.

Publikacje źródłowe

- Akty Litovsko-Russkogo gosudarstva (ALRG) (1899), Dovnar-Zapol'skim, M. (izd.). Vyp. 1. (1390-1529 g.). Moskva. [Акты Литовско-Русского государства (1899), Довнар-Запольским, М. (изд.). Вып. 1. (1390-1529 г.). Москва.]
- Akty Vilenskoj arkheograficheskoj komissii (AVAK) (1865-1897), I, XI, XXII, XXIV, Vil'na. [Акты Виленской археографической комиссии. (1865-1897), I, XI, XXII, XXIV. Вильна.]
- ASDR Grodnenskoj gubernii (1900), Alfavitnyj spisok dvoryanskikh rodov Grodnenskoj gubernii, vnesennykh v dvoryanskuyu rodoslovnuyu knigu, Grodno. [Алфавитный список дворянских родов Гродненской губернии, внесенных в дворянскую родословную книгу. Гродно.]
- ASDR Minskoy gubernii (1903), Alfavitnyj spisok dvoryanskim rodam Minskoy gubernii. Minsk. [Алфавитный список дворянским родам Минской губернии. Минск.]
- ASDR Mogilevskoj gubernii (1909), Alfavitnyj spisok dvoryanskikh rodov, vnesennykh v rodoslovnuyu dvoryanskiye knigi Mogilevskoj gubernii sostavljen v 1909 godu. Mogilev. [Алфавитный список дворянских родов, внесенных в родословные дворянские книги Могилевской губернии составлен в 1909 году. Могилев.]
- Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie (AKS) (1887, 1890), Radziwiński, A. L. | Skobielski, P. | Gorczak, B. (wyd.). I, 1366-1506; III, 1432-1534. Lwów.
- Lietuvos Metrika (LM) (2004), Knyga nr 4 (1528-1547). Knyga sudnych dieł. Vilnius.
- Lietuvos Metrika (LM) (2007), Knyga nr 6 (1528-1547). Knyga sudnych dieł. Vilnius.
- Lietuvos Metrika (LM) (1995), Knyga nr 8 (1499-1514). Užrašymų knyga 8. Vilnius.
- Lietuvos Metrika (LM) (1995), Knyga nr 10 (1440-1523). Užrašymų knyga 10. Vilnius.
- Metryka Litewska (ML) (2002), Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo nowogródzkie 1690 r. Lulewicz, H. | Rachuba, A. (wyd.). Warszawa.
- Perepis voyska (2003), Perepis voyska Velikaga knyastva Litojškaga 1528 goda. Metryka Velikaga Knyastva litojškaga. Kniha 523. Minsk. [Перепис войска Вликага княства Літоўскага 1528 года. Метрыка Великага княства Літоўскага. Кніга 523. Кніга публічных спраў. Мінск.]
- Popisy wojskowe (2018), Popisy wojskowe pospolitego ruszenia Wielkiego Księstwa Litewskiego (1524-1566). Lesmaitis, G. (wyd.). Białystok.
- Radzivillovskie akty (2002), Radzivillovskie akty iz sobraniya Rossijskoj natsional'noy biblioteki, pervaya polovina XVI v. Krom, M. M. (sost.). In: Monumenta Historia Res Gestas Europae Orientalis Illustranta. Fontem XV-XVII sec., VI. Moskwa – Warszawa. [Радзивилловские акты из собрания Российской национальной библиотеки, первая половина XVI в. Кром, М. М. (сост.). В: Monumenta Historia Res Gestas Europae Orientalis Illustranta. Fontem XV-XVII sec., VI. Moskwa - Warszawa.]

- Reviziya pushch (1867), Reviziya pushch i perekhodov zverinykh v byvshem Velikom knyazhestve Litovskom, s prisovokupleniyem privilegiy na vkhody v pushchi i na zemli. I. Vil'na. [Ревизия пушч и переходов звериных в бывшем Великом княжестве Литовском, с присовокуплением привилегий на входы в пушчи и на земли. I. Вильна.]
- Russkaya istoricheskaya biblioteka (RIB) (1903-1915), Russkaya istoricheskaya biblioteka, izdavaemaya Arkheograficheskoyu komissieyu. XX. XXVII. XXXIII. Sankt-Peterburg. [Русская историческая библиотека, издаваемая Археографическою комиссией. XX. XXVII. XXXIII. Санкт-Петербург.]
- SDR Novgorodskoy gubernii (1910), Spisok dvoryanskikh rodov Novgorodskoy gubernii, vnesennykh v dvoryanskuyu rodoslovnuyu knigu s 1787 g. po 1-ye yanvarya 1910 goda, sprilozheniyem spiska gubernskikh i uyezdnikh predvoditeley dvoryanstva 1767 goda. Golitsyn, P. P. (sost.). Novgorod. (Список дворянских родов Новгородской губернии, внесенных в дворянскую родословную книгу с 1787 г. по 1-е января 1910 года, с приложением списка губернских и уездных предводителей дворянства 1767 года. Голицын, П. П. (сост.). Новгород.)
- Tastamenty (2012), Tastamenty shlyakhty i myash'chan Belarusi drugoy palovy XVI st. (z aktavykh knig Natsyyanal'naga gistorychnaga arkhiva Belarusi). Alyksandrava, A. F. | Babkova, V. U. | Bober, I. M. (sklad). Minsk. [Тастаменты шляхты і мяшчан Беларусі другой паловы XVI ст. (з актавых кніг Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі). Аляксандрава, А. Ф. | Бабкова, В. У. | Бобер, І. М. (склад). Мінск.]
- Vostokov, A. Kh. (1842) Opisanije russkikh i slovenskikh rukopisey Rumyantsevskogo muzeuma. S. Peterburg. [Востоков, А. Х. (1842), Описание русских и словенских рукописей Румянцевского музеема. С. Петербургъ.]

Оpracowania

- AFTANAZY, S. (1991), Dzieje rezydencji na kresach Rzeczypospolitej. II. Wrocław.
- AUGUSIEWICZ, S. (2006), Rodowód Woyniłowiczów na Sawiczach. Przegląd Wschodni. X. 1, 21-40.
- AUGUSIEWICZ, S. (2012), Gabriel Woyniłowicz, oficer jazdy koronnej z poł. XVII w. Zarys biografii. Studia z dziejów wojskowości. I, 101-128.
- BIRYLA, M. W. (1966), Belaruskaya antrapanimiya. Ulasnyya imény, imény-myauushki, imény pa bats'ku, prozvish'chu. Minsk. [Бірыла, М. В. (1966), Беларуская антрапанімія. Уласныя імёны, імёны-мянушкі, імёны па бацьку, прозвішчы. Мінск.]
- BIRYLA, M. W. (1969), Belaruskaya antrapanimiya. 2. Prozvish'chu, utvoranyye ad apelyatyŭнай leksiki. Minsk. [Бірыла, М. В. (1969), Беларуская антрапанімія. 2. Прозвішчы, утвораныя ад апелятыўнай лексікі. Мінск.]
- BONIECKI, A. (1883), Poczet rodów w Wielkim Księstwie Litewskim w XV i XVI w. Warszawa.
- CHMIELEWSKA, G. (2011), Cierń Kresowy. Opowieść o Edwardzie Woyniłowiczu i jego rodzinie. Łomianki.
- СІЕЧАНОВІЧ, J. (2006), Rody rycerskie Wielkiego Księstwa Litewskiego. V. Wilno.
- ДЕМЧУК, М. О. (1988), Slov'yans'ki avtokhtonni osobovi vlasni imena v pobuti ukraïntsiv XIV-XVII st. Kiïv. [Демчук, М. О. (1988), Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV-XVII ст. Київ.]
- FRIEDELÓWNA, T. (1974), Ewangeliarz Ławryszewski. Monografia zabytku. Wrocław.
- Gerboŭnik (2014), Gerboŭnik belaruskay shlyakhty. III. Minsk. [Гербоўнік беларускай шляхты. III. Мінск.]
- GOMULICKI, W. (1925), Siódme amen imci Pana Mokrzeckiego. Warszawa.
- НАЛЕСКИ, О. (1915), Ostatnie lata Świdrygiełły i sprawa wołyńska za Kazimierza Jagiellończyka. Kraków.

- JURKOWSKI, R. (2012), O pożytkach i szkodach płynących z pisania i czytania „opowieści biograficznych” lub opowieści dokumentarnych: garść refleksji przy lekturze książki Gizeli Chmielewskiej „Cierń kresowy: opowieść o Edwardzie Woyniłłowiczu i jego rodzinie”. *Echa Przeszłości*. XIII. 377-402.
- KOJAŁOWICZ, W. (1897), Herbarz rycerstwa W.X. Litewskiego tak zwany Compendium. Kraków.
- KOSIŃSKI, A. (1881), Przewodnik heraldyczny. III. Warszawa.
- KOZIK, L. (2016), Białoruska historiografia Wielkiego Księstwa Litewskiego. *Rocznik Lituanistyczny*. 2, 249-263.
- ŁOWMIAŃSKI, H. (1983), Popisy wojska Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI wieku jako źródło do dziejów zaludnienia. W: Łowmiański, H. *Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego*. Poznań.
- ŁAŃCUCKA, G. (1938), Edward Woyniłłowicz. Wielki ziemianin, pokorny chrześcijanin. Katowice.
- MALEWSKI, Cz. (2016), Rodziny szlacheckie na Litwie w XIX w. Powiaty lidzki, oszmiański i wileński. Warszawa.
- Maly gerboŭnik (1997), Maly gerboŭnik navagradzkay shlyakhty. Minsk. [Малы гербоўнік наваградзкай шляхты. Мінск.]
- NIESIECKI, K. (1842), Herbarz polski. IX. Lipsk, 438-449.
- PETRAUSKAS, R. (2011), Stosunki pokrewieństwa. W: Ališauskas, V. | Jovaiša, L. | Paknys, M. | Petrauskas, R. | Raila, E. (oprac.), *Kultura Wielkiego Księstwa Litewskiego, analizy i obrazy*. Kraków. 697-712.
- RADAMAN, A. | YANUSHKEVICH, A. (2014), Shlyakhta Novagardzskaya pavyeta Ź paspalitam rush'enni VKL 1567 goda. In: Górzyński, S. | Nagielski, M. (red.), *Studia z dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego (XVI-XVIII wieku)*. Warszawa. 337-381. [Радаман, А. | Янушкевіч, А., (2014), Шляхта Навагародскага павета ў паспалітым рушэнні ВКЛ 1567 года. В: Гóрзынскі, С. | Нагіельскі, М. (red.), *Studia z dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego (XVI- XVIII wieku)*. Warszawa. 337-381.]
- RUSINA, O. V. (1999), Do atributsii zapisiv Lavrashiv's'koŹo Evangelija. In: *Ukrains'kiy arkeografichniy shchorichnik*. Vip. 3-4. [Русина, О. В. (1999), До атрибуції записів Лаврашівськоїго Євангелія. В: Український археографічний щорічник. Вип. 3-4.]
- RYBCHONAK, S. (2013), Genealogiya Belarusi: dasyagnenni i perspektyvy dasledavannya. *Gerol'd Litherland*. 19, 4-19. [Рыбчонок, С. (2013), Генеалогія Беларусі: дасягненні і перспектывы даследавання. Герольд Litherland. 19, 4-19.]
- RYMUT, K. (1991), *Nazwiska Polaków*. Wrocław.
- SEMKOWICZ, W. (1915), W sprawie początków szlachty na Litwie i jej ustroju rodowego, *Kwartalnik Historyczny*, XXIX, 224-256.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich (SGKP)* (1883, 1886, 1889, 1990, 1893, 1902), IV, VII, X, XI, XIII. XV/2 Warszawa
- Spis szlachty wylegitymowanej* (1992), *Spis szlachty wylegitymowanej w guberniach grodzieńskiej, minskiej, mohylewskiej, smoleńskiej i witebskiej*. S. Dunin, S. Górzynski (opr.). Warszawa.
- Ustsinovich, A. K. (1975), *Antrapanimiya Grodzensh'chyny i Br'estchyny: XIV-XVIII stst*. Minsk. [Усціновіч, А. К. (1975), Антрапанімія Гродзеншчыны і Брэстчыны: XIV-XVIII стст. Мінск.]
- WOYNIŁLOWICZ, E. (1931), *Wspomnienia 1847-1928*. I. Wilno.
- YATSEVICH, Z. (1999), Maly gerboŭnik Khalopenitskay shlyakhty. Minsk. [Яцкевіч, З. (1999), Малы гербоўнік Халопеніцкай шляхты. Мінск.]
- YATSEVICH, Z. (2009), Radavod Edvarda Vaynilovicha. In: *Edvarda Vaynilovich zyamyanyin, gramadzyanyin, katalik: mat'eryyaly belarуска-pol'skay navuk*. kanf., Minsk, 14 lyut. 2009. Minsk, 8-12. [Яцкевіч, З. (2009), Радавод Эдварда Вайніловіча. В: Эдварда Вайніловіч зямянін, грамадзянін, каталік: матэрыялы беларуска-польскай навук. канф., Мінск, 14 лют. 2009. Мінск, 8-12.]

- ZALIVAKO, A. (2015), *Istoriografiya genealogii Belarusi (X-XXI vv.). Noveyshiy period (2004-2014 gg.)*. Minsk. [Заливако, А. (2015), *Историография генеалогии Беларуси (X-XXI вв.). Новейший период (2004-2014 гг.)*. Минск.]
- ZHUCHKEVICH, W. A. (1974), *Kratkiy toponimicheskiy slovar' Belorussii*. Minsk. [Жучкевич, В. А. (1974), *Краткий топонимический словарь Белоруссии*. Минск.]
- ŻYCHLIŃSKI, T. (1881, 1890), *Złota księga szlachty polskiej*. III. XII. Poznań.

DOI: 10.31648/PW.7653

MIKOŁAJ BANASZKIEWICZ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1347-1349>

Jagiellonian University

ODBIÓR GAZETY „NOWOJE WRIEMIA” (1868-1871) W IMPERIUM ROSYJSKIM. PRZYCZYNEK DO DZIEJÓW RECEPCJI PRASY W EPOCE WIELKICH REFORM¹

**The reception of the newspaper “Novoe Vremya” (1868-1871)
in the Russian Empire.**

**A contribution to the history of press reception
in the era of great reforms**

ABSTRACT: The article deals with the newspaper “Novoe Vremya” in the first years of its existence (1868-1871), when its editor-publisher Adam Honory Kirkor (1819-1886) set the tone. The subject of this article is the reputation of “Novoe Vremya” as an organ representing Polish interests in Russia. Discourse analysis method was used in the research. The basis of the source material are the yearbooks of the newspaper, additionally the Polish press was used. The conclusions of the study demonstrate a strong identification of “Novoe Vremya” with Polishness, perceived by the tsarist and the Russian public opinion as a cultural force preventing an effective unification of the lands of the former Grand Duchy of Lithuania with the Russian Empire. At the same time, the relatively low readership and recognition of the newspaper in Polish circles are shown.

KEYWORDS: Adam Honory Kirkor, Novoye Vremya, era of the great reforms, Russo-Polish relations, press, the Russian Empire

1. „Nowoje Wriemia”: wizerunek i skojarzenia potoczne

Badania nad rosyjską prasą codzienną epoki wielkich reform wciąż znajdują się w fazie początkowej. Dotyczy to wszystkich bez mała tytułów, niezależnie od profilu ideowego. Niektóre spośród nich – ze względu na „długowieczność” czy przemożny wpływ na kształtującą się opinię publiczną – pozostawiły trwałe ślady w pamięci. Inne uległy zapomnieniu, nawet jeśli przerwanie ich istnienia nie wynikało

¹ This research was supported by the Russian Science Foundation. The grant No. 19-18-00073 “National Identity in the Imperial Politics of Memory: History of The Grand Duchy of Lithuania and the Polish-Lithuanian State in Historiography and Social Thought of the 19th-20th Centuries”.

z miałkości publicystyki, lecz z powodów administracyjnych albo rozminięcia się z oczekiwaniami czytelników. W artykule będzie mowa o gazecie „Nowoje Wriemia” łączącej opisane wyżej przeciwstawne losy. Ściślej: przedmiot naszego zainteresowania stanowi zakończony niepowodzeniem kilkuletni okres inauguracyjny jej funkcjonowania. Czy warto w ogóle sięgać do tego epizodu? Z pewnością tak, gdyż niepowodzenie na „rynku idei” wiele mówi o nastrojach społecznych w dobie postyczeniowej, a lata 60. i 70. XIX w. pozostawały dla kolejnych pokoleń częścią żywego doświadczenia historycznego.

Pierwsze lata istnienia gazety „Nowoje Wriemia” to temat niemal całkowicie zapoznany; opracowania traktują o nich ogólnikowo (Sonina 2004, 68-72; Frączek 2013, 105, 112-115; Gribanovskaya 2017, 45-49). Paradoksalnie więc jeden z najbardziej rozpoznawalnych rosyjskich organów prasowych XIX-XX w. ciągle skrywa tajemnicę dotyczącą linii programowej, jakże odmiennej od potocznego skojarzenia. W pamięci zbiorowej Polaków i Rosjan tytuł dziennika kojarzy się bowiem z Aleksiejem S. Suworinem (1834-1912) i wzrastającym w siłę rosyjskim monarchicznym nacjonalizmem. Nie miejsce tu, by przedstawiać ewolucję poglądów i postaw słynnego wydawcy i publicysty, który wszak w początkach swojej drogi reprezentował ideały liberalne (Dinershteyn 1998, 21-54). Nie ulega przecież wątpliwości, że dla zamieszkujących Rosję Polaków początku XX w. – i niebezzasadnie – „Nowoje Wriemia” to synonim „suworinowszczyzny”, czyli prasy polakożerczej (Petrani 1969, 356).

Sięgnięcie do pierwszych roczników gazety zadaje kłam powyższemu skojarzeniu. Co równie ważne, w polemikach prasowych końca lat 60. i początku 70. etykietowano ją jako organ sprzyjający polskości. Wobec skąpego materiału memuariystycznego i niedostatecznego rozpoznania rękopiśmiennego materiału epistolograficznego opinii i oceny innych rosyjskich gazet stanowią cenne źródło informacji o tym, jak sytuowano „Nowoje Wriemia” u zarania. Zaprezentowaną poniżej analizę i płynące z niej wnioski można traktować komplementarnie z obecnym w najnowszej polskiej literaturze historycznej ujęciem, lokującym tę gazetę na płaszczyźnie sporów o społeczny wymiar modernizacji rosyjskiej (Banaszkiewicz | Kotov 2021, 200-201 i n.).

Najpierw wszakże warto ustalić, jakie znaczenie przydawano gazecie w kręgach polskich. Pełną odpowiedź na to pytanie może przynieść tylko szeroko zakrojona kwerenda w ówczesnej prasie polskiej, zaborowej i emigracyjnej, a także w źródłach pochodzenia osobistego. Wydaje się jednak, że miarodajne pod tym względem (i wielce zastanawiające w kontekście oddziaływania publicystyki rosyjskiej na tematy podejmowane w prasie polskiej) są opublikowane nekrologi i artykuły wspomnieniowe o twórcy przedsięwzięcia – Adamie Honorym Kirkorze (1818-1886). Można jeszcze przyjąć bez zdziwienia, że najważniejsze dzienniki Galicji Zachodniej nie napomknęły o najistotniejszym epizodzie jego działalności wydawniczej („Czas” 1886, nr 271, 2; „Nowa Reforma” 1886, nr 270, 2). Osobliwe jednak, iż żaden

z najważniejszych periodyków zaboru rosyjskiego nie potrafił właściwie ulokować w czasie redaktorsko-wydawniczej aktywności Kirkora w Petersburgu („Gazeta Warszawska” 1886, nr 265A, 1; „Kłosa” 1886, nr 1120, s. 391.); najbardziej razi to w przypadku „Ateneum” (1886, z. 12, 75-76), którego wydawca – Włodzimierz Spasowicz (1829-1906), dobrze znał tamtejszy świat dziennikarski i zmarłego. Jedynie z tygodnika „Prawda” (1886, nr 49, 588) można się było dowiedzieć, że „Nowoje Wriemia” reprezentowało „dążności sympatyczne dla Polaków”. Do jeszcze większej konfuzji przywodzi nadnewski „Kraj”, w którym najpierw przypisywano Kirkorowi założenie gazety o innym tytule (1886, nr 46, 8), następnie obstawano przy błędnych (1864-1868) latach wydawania „Nowoje Wriemia” („Przełąd Literacki. Dodatek do Kraju” 1886, nr 51, 7). Najcelniej o kierunku ideowym i zasługach dziennika wypowiedziano się w polskim organie prasowym zaboru pruskiego („Dziennik Poznański” 1886, nr 273, 2). Rekapitulując: mimo upływu ledwie kilkunastu lat od wydawania przez Kirkora ogólnorosyjskiego dziennika, uchodzącego za obrońcę polskich interesów, wiedza o tym wśród Polaków miała charakter szczątkowy.

2. „Polska gazeta wydawana w Petersburgu”

Krępująca etykieta nastawionej antyrosyjsko gazety rosyjskojęzycznej spowodowała redakcję „Nowoje Wriemia” do zdecydowanej reakcji już w pierwszych miesiącach istnienia. Pretekstu do wszczęcia dyskusji na ten temat dostarczył głośny artykuł C. de Mazade’a w „Revue des deux Mondes”, traktujący o podziałach „partyjnych” w Rosji po zamachu Karakozowa (1866). Komentując wywody francuskiego publicyisty, redakcja zauważała, że „patentowani patrioci” z każdej odrębnej opinii czynią zarzut buntu i zdrady. Wymieniała też swoich głównych antagonistów: „Moskowskije Wiedomosti”, redagowane przez M. N. Katkowa i P. M. Leontjewa oraz „Gołos”, redagowany przez A. A. Krajewskiego, pragnących odgrywać rolę „patriotycznego dyktatora” („Nowoje Wriemia” [dalej: NW] 1868, nr 66; jeśli nie podano inaczej omówienia i cytaty pochodzą z artykułów wstępnych na s. 1).

„Nasza gazeta nie jest polska, lecz rosyjska i nie zamierza być nigdy nierosyjska” – obwieszczała redakcja w innym numerze, by zaraz dodać, że reprezentuje ona odrębny pogląd na kwestię polską. Różnica miała dotyczyć nie tyle celów polityki rosyjskiej, ile sposobów ich osiągnięcia. Dziennik zapewniał, że „szczerze pragnie pokojowego i trwałego zespolenia się dwóch wrogich dotąd względem siebie narodowości słowiańskich”. Krytykę strategii proponowanej przez oponentów motywował względami sprawiedliwości. Jednocześnie apelował do Rosjan o wspianiałość w momencie, gdy „los dał [im] zdecydowaną przewagę w tysiącletniej walce z Polakami” (NW 1868, nr 76). Upominał się też o wyważenie opinii, przy czym odnosił

to zarówno do gazet rosyjskich, jak i polskich, wydawanych poza granicami zaboru rosyjskiego. Skrajność tych pierwszych określał jako „jurodstwo siły”, radykalizm tych drugich – jako „jurodstwo bezsilności”. Reprezentantów obu stron nazywał „zaślepienymi dzikusami patriotyzmu” (NW 1868, nr 157, 1-2).

Spory wokół afiliacji „partyjnych” uległy wzmożeniu, gdy rozstrzygały się finansowe losy przedsięwzięcia wydawniczego Kirkora. W jednym z artykułów „Nowoje Wriemia” sformułowało zarzuty wobec swoich przeciwników; tym razem zaliczono do nich także „Birżewyje Wiedomosti”, redagowane przez K. W. Trubnikowa. Najważniejsze z nich to: „doprowadzona do fanatyzmu nietolerancja religijna i narodowa” i podtrzymywanie w społeczeństwie stanu napięcia poprzez nieustające oskarżenia (w domyśle – pod adresem Polaków) o zdradę państwową i intrygi (NW 1870, nr 15). We wszczętej ponownie dyskusji „Nowoje Wriemia” obwiniało adwersarzy o prowadzenie „walki z mitycznymi wrogami” i o „systematyczną deprawację opinii społeczeństwa” (NW 1870, nr 25).

Początek epoki wielkich reform – wyjaśniało „Nowoje Wriemia” – nie stwarzał podstaw do ukształtowania się w społeczeństwie postaw wrogich innym narodowościom; przeciwnie: prawa narodowości były respektowane jako część większej całości – praw człowieka. Odwrócenie tej tendencji to konsekwencja powstania 1863 r., które doprowadziło do gwałtownego wzrostu rosyjskich uczuć patriotycznych. Pseudonacjonałisci – podsumowywała wywód gazeta – wciąż podtrzymują w opinii publicznej rozbudzone wtedy namiętności i egzaltację, gdyż dzięki temu zachowują na nią wpływ (NW 1870, nr 63).

„Nowoje Wriemia” oponowało przeciwko dyktatowi tzw. partii narodowej, twierdząc, że instrumentalizuje ona ideę narodową. Uosabiać ją może tylko ktoś, kto rozumie, iż „siła narodów skrywa się nie w ich rozdźwiękach, a w ludzkich stosunkach wzajemnych i braterstwie” – konstatowało sentencjonalnie (NW 1870, nr 81). Z kolei w artykule zamykającym debatę odwoływało się do wielkoduszności narodu rosyjskiego, który „nie będzie piętnować całej narodowości haniebnym imieniem zdrady tylko za to, że pośród niej znalazły się wzburzone szumowiny i zgnite plewy” (NW 1870, nr 92). Jak widać, potępienie powstania styczniowego współistniało w publicystyce gazety z obroną autonomii nie tyle regionów, ile raczej mniejszości narodowych. Nie przeciwstawiała się ona centralizacji jako takiej, podważała natomiast dążenie do jedności na drodze represji i przemocy (NW 1870, nr 97).

3. „Nowoje Wriemia wobec kwestii polskiej

Jakie odbicie na łamach „Nowoje Wriemia” znalazła polityka zruszczenia (политика обрусения) zachodnich okrain? Gazeta zwracała uwagę, iż siła uczuć nie przekłada się automatycznie na praktyczny system postępowania (NW 1868, nr 8).

Ostrej krytyce poddała koncepcję przymusowej konwersji katolików na prawosławie z pomocą administracji i sił porządkowych (NW 1868, nr 41). Zdecydowanie sprzeciwiała się także łączeniu postulatów depolonizacji i dekatolizacji Kraju Zachodniego z oczekiwaniem wyrzeczenia się przez kolejne pokolenie Polaków pamięci o przodkach (NW 1868, nr 91). W ogóle wypowiadała się negatywnie o gwałtownych metodach, uderzających w ekonomiczne, religijne i moralne podstawy życia ludzi. Optowała natomiast za stopniowymi reformami (NW 1868, nr 118). Istotę tych ostatnich upatrywała w równouprawnieniu wszystkich mieszkańców guberni zachodnich (NW 1868, nr 220, s. 2).

„*Nowoje Wriemia*” krytykowało antypolskie regulacje w guberniach zachodnich przewidziane na kilkadziesiąt lat (NW 1869, nr 199, s. 2). Porównując państwo do organizmu, wskazywało ono, że jego siła wymaga nieskrępowanego rozwoju poszczególnych części. Dlatego też – konkludowało – jakkolwiek pełne zjednoczenie narodowości jest pożądane, to może się dokonać tylko po upływie stuleci (NW 1870, nr 42). Na przykładzie Stanów Zjednoczonych i Szwajcarii gazeta dowodziła, że jedności państwa najbardziej sprzyjają wspólne ustawodawstwo dla całego obszaru, równość obywatelska, wreszcie solidarność wszystkich grup ludności w życiu ekonomicznym państwa. I to na tych zasadach powinien opierać się program asymilacji, który gotów był poprzeć petersburski dziennik, odmawiający udziału w „dzikich bachanaliach ludzi, owładniętych pseudo-patriotycznymi halucynacjami” (NW 1870, nr 85).

Krytyka rusyfikatorskich zapędów administracji (zwłaszcza niższego szczebla) w Kraju Zachodnim to stale przewijający się motyw publicystyki „*Nowoje Wriemia*”. W opinii gazety radykalizm części urzędników i działaczy, powołujących się na interesy prawosławia i państwa rosyjskiego, wzmacniał elementy rewolucyjne (NW 1868, nr 73, 2). Bezparadonową charakterystykę tej grupy dał dziennik w ostatnich miesiącach swojego istnienia (NW 1870, nr 297). Podsumowanie stanowiska gazety zawierało się w konstatacji, że zapał patriotyczny przywiódł rzeczonych urzędników do samowoli, co zaszkodziło sprawie rosyjskiej w oczach poszkodowanych (NW 1871, nr 20).

* * *

Sprawę polską „*Nowoje Wriemia*” eksponowało także w wymiarze społecznym. Głównym przedmiotem zainteresowania gazety były gubernie zachodnie, traktowane jako byt całkowicie odrębny od Królestwa Polskiego, czym zresztą podpadała tak koroniarzom jak „zakordonowej” polskiej opinii publicznej. Dziennik protestował przeciwko negatywnemu wizerunkowi polskiego ziemiaństwa na tych obszarach. Z pretensją odzywał się o tzw. działaczach chłopskich, którzy „zaczęli trąbić wszem i wobec, że każdy polski pan to barbarzyńca, grabieżca i kat dla swoich chłopów”.

Gazeta zarzucała większości tytułów prasowych bezkrytyczne propagowanie takiego obrazu (NW 1869, nr 19).

„Nowoje Wriemia” podkreślało wkład szlachty guberni zachodnich w likwidację poddaństwa. Postawę tę wywodziło ze schyłkowego okresu Rzeczypospolitej (aluzja do Konstytucji 3 maja), gdy „myśl ta już ziszczała się w czyn, ale z powodu niezależnych okoliczności nie mogła przynieść rzeczywistego pożytku” (NW 1869, nr 29). Charakteryzując rosyjską reformę chłopską, oceniało, że z powodu powstania 1863 r. zniesienie poddaństwa w guberniach zachodnich przekształciło się z kwestii ekonomicznej w polityczną. To zaś, zdaniem „Nowoje Wriemia”, zagrażało ugruntowaniu się pojęć o prawie własności (NW 1870, nr 8).

Znamienne, że społeczny wymiar polityki imperium na zachodniej okrainie był głównym tematem w ostatnim numerze dziennika, w którym w nieogłędnych sformułowaniach poddano krytyce dotychczasowe posunięcia władz, gdyż „z powodu jakiejś dziwnej nieprzezorności” miały doprowadzić one do „gospodarczego spustoszenia kraju”. Ostrzeżeniem przed całkowitą degradacją gospodarczą tego obszaru towarzyszyły przestrogi, że zabiegi zmierzające do wyłączenia polskiego ziemiaństwa sprowadzają na imperium niebezpieczeństwo – pojawienie się proletariatu (NW 1871, nr 27).

Redakcja wymieniała wśród zagrożonych proletaryzacją urzędników-katolików zwolnionych ze służby, byłych dzierżawców majątków (oraz zatrudnione przez nich osoby), klasę dworzan nieosiadłych, wreszcie stutysięczną rzeszę „młodych ludzi, którzy dobrowolnie powrócili [opuściwszy] bandy” (NW 1868, nr 36, 1-2). W opinii „Nowoje Wriemia” do „karygodnych działań” pcha proletariuszy (w domyśle: Polaków) poczucie bezsilności i bezużyteczności, a nie motywacje polityczne. Dlatego też prześladowanie ich to droga donikąd (NW 1869, nr 212). Jako środek zaradczy rekomendował on kształcenie rzemieślniczo-techniczne, dające duże szanse pracy zarobkowej i odciągające od rozważań na tematy polityczne (W 1869, nr 216, 1-2).

* * *

Ważny kontekst dla publicystyki „Nowoje Wriemia” w sprawie polskiej tworzyła przyszłość słowiańszczyzny. Konieczność polsko-rosyjskiego porozumienia wywodziła gazeta z faktu, że Polacy na zawsze „pozostaną członkami rodziny słowiańskiej” (NW 1868, nr 98). Zgoda – twierdziła – to warunek konieczny przeciwstawienia się zagrożeniu niemieckiemu (NW 1869, nr 189). W innym miejscu wprost stwierdzała, że Niemcy „przez całe wieki urzeczywistniają swoją najskrytszą myśl – ujarznienia Słowian”. Przeciwstawienie się temu wymaga rezygnacji z prób zdominowania części Słowian (tj. Polaków) przez inną część, tj. Rosjan (NW 1869, nr 111). „Nowoje Wriemia” sekundowało panslawizmowi, którego urzeczywistnieniem miała być swobodna federacja, z zagwarantowaną odrębnością językową, konfesyjną i narodową (NW 1870, nr 240).

Antyniemieckość stawiała gazetę w konfrontacji z tymi polskimi kręgami, które główne zagrożenie widziały w Rosji. Przykładem polemika zainspirowana publikacją „Listów politycznych” Franciszka Smolki (1810-1899)². Dziennik przekonywał, że oparcie polskich rachub na Austrii nie przyniesie niczego dobrego, o czym miały świadczyć liczne krzywdy doznane od Niemców, począwszy od zainicjowania rozbiorów Polski (NW 1868, nr 81). Utrzymywał on też, że ostre postępowanie Rosjan wobec Polaków to rezultat niemieckich działań zakulisowych. Bez wytworzenia wrogości między nimi – przekonywał – realizacja *Drang nach Osten* byłaby niemożliwa (NW 1869, nr 224).

Konkludując, w publicystyce gazety sprawa słowiańska ściśle wiązała się z kwestią niemiecką. Niechęć do Austrii i Prus była motywowana różnymi względami: w pierwszym wypadku rywalizacją o rząd słowiańskich dusz, w drugim – obawą przed mocarstwowymi zapędami Berlina.

4. „*Nowoje Wriemia*” i rozszczerzona świadomość narodowa A. H. Kirkora

Podjęta w artykule problematyka ściśle wiąże się z zagadnieniem tożsamości narodowej założyciela „*Nowoje Wriemia*” i jego stosunkiem do sprawy polskiej. Wbrew reputacji „apostoła apostazji”, na jaką – zdaniem krytyków, w tym J. Klaczki i K. Ujejskiego – zasłużył sobie udziałem w hołdowniczym „Albumie wileńskim”, wręczonym Aleksandrowi II w 1858 r., Kirkor spełniał kryteria ugodowcy. Niewątpliwie bowiem aktywnie poszukiwał możliwości porozumienia polsko-rosyjskiego. Ceną owego porozumienia dla „narodu panującego” miała być akceptacja autonomicznego statusu Królestwa Polskiego w ramach imperium, a w guberniach zachodnich – poszanowanie polskiej tradycji historyczno-kulturowej i religijnej, i rezygnacja z działań represyjnych wobec ziemianstwa kresowego i ograniczania jego stanu posiadania. Z kolei dla Polaków porozumienie oznaczało nie tylko wyrzeczenie się dążeń niepodległościowych i zaniechanie działań wywrotowych, lecz także pogodzenie się z myślą, że gubernie zachodnie są prawowitym obszarem rosyjskim. Ciekawe, że autorzy ważnych prac o postawach ugodowych (Micińska 1998, 73-96; Szwarz 1996) nie wymieniają w nich Kirkora.

Nie potrafimy z całą pewnością stwierdzić, jakie poglądy na sprawę polską wyznawał w głębi duszy Kirkor począwszy od 1871 r., gdy opuściwszy w niesławie Petersburg (ucieczka przed nieuchronnym więzieniem za niespłacone zobowiązania) osiadł w Krakowie. Duża część polskiej publicystyki jego autorstwa (anonimowe

² Ściśle biorąc, przedmiotem omówienia był nie niemiecki pierwodruk (*Politische Briefe über Russland und Polen*. Lwów, 1868-1869), lecz swoboda wersja francuska (*Austriche et Russie*. Paris, 1869).

korrespondencje „z Petersburga” drukowane głównie w „Dzienniku Poznańskim”, opublikowane pod pseudonimem „Obrazki litewskie”, czy szkice-odczyty o literaturze rosyjskiej) była kierowana do czytelnika spoza zaboru rosyjskiego i zawierała немало „niecenzuralnych” opinii o despotyzmie caratu, rosyjskich działaczach nacjonalistycznych, antypolskiej polityce Rosji prowadzonej w guberniach zachodnich. Ale już napisany na zamówienie B. M. Wolffa tom „Rosji w opisie malowniczym” (poświęcony Polesiu białoruskiemu i Litwie) zawierał sformułowania trudne do przełknięcia dla Polaków – o negatywnym wpływie obecności polskiej na samoistny rozwój miejscowej kultury, i o podporządkowaniu tych obszarów celom Korony Polskiej. Sprawdza się tu poczyniona jeszcze w drugiej połowie lat 50. obserwacja historyka i słynnego pedagoga wileńskiego, A. Zdanowicza, iż Kirkor „przymiła się zarówno Rosjanom i Polakom, pisze artykuły po rusku i po polsku..., ale żadna mu strona nie ufa szczerze” (cyt. za: Stolzman 1973, 48). Dodatkowo komplikuje sprawę fakt przekazywania Kraszewskiemu sekretnych informacji o życiu politycznym Rosji, pozyskiwanych od rezydującej nad Newą swojej drugiej żony (Kirkor 1978, 113-134).

Lojalność Kirkora względem polskości identyfikowanej z katolicyzmem wystawiają na szwank ustalenia badaczy polityki etnokonfesjonalnej Imperium Rosyjskiego. Mówią one o jego prawdopodobnym udziale w stworzeniu projektu podporządkowującego Kościół katolicki w guberniach zachodnich imperialnemu centrum. Do polemiki podjętej przez polskiego uczonego (Jurkowski 2012, 544) warto dodać dwie uwagi. Po pierwsze, wbrew twierdzeniom autorów (Dołbiłow | Staliunas 2008, 43) nie był on „zupełnie lojalny wobec władz rosyjskich” od lat 40. do 60. Ściślej: nie służył wiernie tendencjom rusyfikatorskim, które w pewnych okresach brały górę w polityce tych władz, czego przykładu dostarczyły upomnienia „Kuriera Wileńskiego” w dobie przedstyczniowej o „polską tendencję” (Stolzman 1987, 58) czy zarzuty kuratora wileńskiego okręgu szkolnego, I. P. Kornułowa o nadanie m.in. przez Kirkora polskiego charakteru ekspozycji Wileńskiego Muzeum Starożytności (Kotov 2019, 278-279). Po drugie, publicystyka „Nowoje Wriemia” poświadcza przywiązanie do niezależnej pozycji kleru katolickiego na Litwie, a przecież względy koniunkturalne sugerowały co najmniej bierność wobec kampanii wymierzonej w tę grupę.

Odnosząc się do opinii o Kirkorze jako reprezentancie „historycznej formy tożsamości litewskiej” (Staliunas 2016, 272-274) czy też ugodowcy „podkreślającym [swoją] litewską odrębność” (Głębocki 2000, 405-406), powtórzmy pytanie zadane w epoce: depozytariuszem czyich interesów było „Nowoje Wremia”? Analiza treści artykułów wstępnych ujawnia dominantę polityki imperium na zachodniej peryferii. W wystąpieniach redakcji przeważała problematyka społeczno-ekonomiczna i konfesyjna, przy czym wyraźnie solidaryzowała się ona z ziemiaństwem i duchowieństwem katolickim. Obie te grupy najczęściej wywodziły się i identyfikowały z polsnością, definiowaną wszelako w kategoriach politycznych,

a nie li tylko etnicznych (Bardach 1995, 28, 31; Zasztowt 1997, 59)³. Problemy warstwy ziemiańskiej roztrząsano z dużym znanstwem, traktując ją tak, by objęła różnorodność stosunków prawnych do ziemi (a więc nie tylko prawo własności – Leskiewiczowa 1985, 22-23)⁴. W konsekwencji na łamach gazety odbijały się bolączki wszystkich członków grupy. Właśnie to czyniło „Nowoje Wriemia” gazetą „polskich panów”: majątek ziemski jawił się na jej łamach nie tyle i nie tylko źródłem dochodu, ile ostoją kulturową i społeczną jego dysponentów.

Wskutek intensywnej i momentami brutalnej kampanii polemicznej głos (choćby zniekształcony) „Nowoje Wriemia” był dobrze słyszalny. Uchodzące w kręgach rosyjskich nacjonalistów za polski organ prasowy w Petersburgu, nie cieszyło się jednak ona popularnością i autorytetem wśród Polaków na Kresach. „W Rosji nikt prawie nie prenumerował, a Litwa poczciwa, lecz zubożała zaledwo na 1500 prenumeratorów zdobyć się mogła” – skarżył się wydawca gazety (cyt. za: Kirkor 1978, 107). Być może wynikało to z „zachwiania proporcji przeszłości w życiu codziennym” polskiego ziemiaństwa (Jurkowski 2011, 17), być może miało swoje źródło w horyzontalnym widzeniu świata społecznego (Opacki 2000, 10). Przyczyniły się do tego zapewne negatywny stosunek redaktora-wydawcy do tradycji insurekcyjnej i ciężąca na nim opinia człowieka oddanego Rosji – z jednej strony, z drugiej zaś niewiara w możliwość unormowania relacji Polaków i Rosjan w dobre postyczniowej (Librovich 1916, 67-68).

Bibliografia

- BAIRAŠAUSKAITĖ, T. (2016), Kilka uwag w związku z mitem obrony ziemi przez ziemiaństwo kresowe w drugiej połowie XIX wieku. W: Michalak, D. | Mikulski, K. (red.), Szlachta i ziemiaństwo na pograniczech kulturowych dawnej Rzeczypospolitej od XVI do początku XX wieku. Warszawa, 129-138.
- BANASZKIEWICZ, M. | KOTOV, A. E. (2021), Adam Honory Kirkor i gazeta „Nowoje Wriemia” – nieznaną kartą polsko-rosyjskiej historii intelektualnej. W: Przegląd Nauk Historycznych. 1, 191-223.
- BARDACH, J. (1995), Wieloszczeblowa świadomość narodowa na ziemiach litewsko-ruskich Rzeczypospolitej w XVII-XX wieku. W: Pamiętnik XV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich. 1 (1). Gdańsk – Toruń, 25-38.
- DINERSHTEYN, Ye. A. (1998), A. S. Suvorin. Chelovek, sdelavshiy kar’yeru. Moskva. [Динерштейн, Е. А. (1998), А. С. Суворин. Человек, сделавший карьеру. Москва.]

³ Nieporozumieniem wydają się próby nadawania *ex post* szlachcie zamieszkującej obszary byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego świadomości narodowej litewskiej czy białoruskiej, jak czyni niekiedy współczesna historiografia obu krajów (Żytko 1999, 551).

⁴ Na prawach dygresji warto odnotować we współczesnej historiografii tendencję do rozpatrywania historii polskiego ziemiaństwa na Kresach nie na płaszczyźnie politycznej (konflikt z caratem, opór wobec rusyfikacji), lecz ekonomicznej z wyeksponowaniem procesu zmiany struktur własności ziemskiej na tych terytoriach (Bairašauskaitė 2016, 138).

- DOŁBIŁOW, M. | STALIUNAS, D. (2008), Unia Mińsko-Wileńska – próba odwrócenia Unii Brzeskiej: projekt przyłączenia katolików do Cerkwi prawosławnej w Imperium Rosyjskim (1865-1866). W: Arcana. 79, 41-61.
- FRĄCZEK M. (2013), Petersburgskie czasopisma Adama Honorego Kirkora. W: Europa Orientalis. Studia z dziejów Europy Wschodniej i państw bałtyckich. 4, 103-118.
- GLEBOCKI, H. (2000), Fatalna sprawa. Kwestia polska w rosyjskiej myśli politycznej (1856-1866). Kraków.
- GRIBANOVSKAYA, A. M. (2017), Gazeta “Novoye vremya” do A. S. Suvorina. In: Vestnik MGU. Seriya 8. Istoriya. 3, 541-545. [Грибановская, А. М. (2017), Газета «Новое время» до А. С. Суворина. В: Вестник МГУ. Серия 8. История. 1, 44-53.]
- JURKOWSKI, R. (2011), W krzywym zwierciadle. Próba krytycznego spojrzenia na ziemian kresowych przez pryzmat ich wspomnień i pamiętników. W: Przegląd Wschodnioeuropejski. 2, 15-34.
- JURKOWSKI, R. (2012), Dolbilov, M. | Staliunas, D. (2010), Obratnaya uniya. Iz istorii otnoshe-niy mezhdu katolitsizmom i pravoslaviyem v Rossiyskoy imperii 1840-1873. Vil’nyus (review). In: Przegląd Wschodnioeuropejski. 3, 541-545.
- KIRKOR, S. (1978), Przeszość umiera dwa razy. Powieść prawdziwa. Kraków.
- KOTOV, A. E. (2019), “V krepkih rukakh pravitel’sstva: pis’ma I. P. Kornilova i A. D. Stolypina o pre-obrazovanii Vilenskogo muzeyu drevnostey”. In: Voprosy muzeologii. 10 (2), 263-282. [Котов, А. Э. (2019), «В крепких руках правительства: письма И. П. Корнилова и А. Д. Столыпина о преобразовании Виленского музея древностей». В: Вопросы музеологии. 10 (2), 263-282.]
- LESKIEWICZOWA, J. (1985), Zamiast wstępu. W: Leskiewiczowa, J. (red.), Ziemiaństwo polskie 1795-1945. Warszawa, 5-26.
- LIBROVICH, S. F. (1916), Na knizhnom postu. Vospominaniya. Zapiski. Dokumenty. Petrograd – Moskva. [Либрович, С. Ф. (1916), На книжном посту. Воспоминания. Записки. Документы. Петроград – Москва.]
- MICIŃSKA, M. (1998), Zdrada córką nocy. Pojęcie zdrady narodowej w świadomości Polaków w latach 1861-1914. Warszawa.
- OPACKI, Z. (2000), Płaszczyzny relacji polsko-rosyjskich na Kresach Wschodnich doby zaborów. Zarys problematyki. W: Wapiński, R. (red.), Polacy i sąsiedzi – dystanse i przenikanie kultur. Ostaszewo Gdańskie, 9-30.
- PETRANI, A. (1969), Spustek, I. (1966), Polacy w Piotrogradzie 1914-1917. Warszawa (rec.). W: Prawo Kanoniczne. 12 (1-2), 354-360.
- SONINA, Ye. S. (2004), Peterburgskaya universal’naya gazeta kontsa XIX veka. Sankt-Peterburg. [Сонина, Е. С. (2004), Петербургская универсальная газета конца XIX века. Санкт-Петербург.]
- STALIUNAS, D. (2016), Litwini a powstanie 1863 roku. W: Adamski, L. | Dębski, S. (red.), Wbrew królewskim aliansom. Rosja, Europa i polska walka o niepodległość w XIX wieku. Warszawa, 267-281.
- STOLZMAN, M. (1968), Z działalności wydawniczej Adama Honorego Kirkora. Pismo zbiorowe „Na dziś”. W: Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego. VII (1), 73-102.
- STOLZMAN, M. (1973), Czasopisma wileńskie Adama Honorego Kirkora. W: Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historycznoliterackie. 26, 5-140.
- SZWARC, A. (1996), Od Wielopolskiego do Stronictwa Polityki Realnej. Zwolennicy ugody z Rosją, ich poglądy i próby działalności politycznej (1864-1905). Warszawa.
- ZASZTOWT, L. (1997), Kresy 1832-1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej. Warszawa.
- ŻYTKO, A. (1999), Polityka rosyjska wobec szlachty białoruskiej w latach 1861-1914. W: Jasiewicz, K. (red.), Europa nieprowincjonalna. Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772-1999. Warszawa – Londyn, 550-559.

DOI: 10.31648/PW.7654

JAROSŁAW RUBACHA

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2293-247X>

University of Warmia and Mazury in Olsztyn

**DZIAŁANIA DYPLOMATYCZNE PODCZAS
DRUGIEJ WOJNY
BAŁKAŃSKIEJ W PUBLIKACJACH
BULWAROWEGO DZIENNIKA
„ILUSTROWANY KURYER CODZIENNY”¹**

**Diplomatic activities during the Second Balkan War
in the publications of the boulevard daily
“Ilustrowany Kurier Codzienny”**

ABSTRACT: The effect of rapid socio-economic development in Europe in the 19th century was, among others, the creation of newspapers targeted at specific groups of recipients, including the boulevard press, addressed to the less affluent parts of society. One of them was the “Ilustrowany Kurier Codzienny” founded in 1910 in Kraków. Although these types of magazines were not highly valued on the press market, their volume, and especially their big edition, incline to a closer look at the content presented in them. Even a cursory reading of individual issues of the newspaper leads to the conclusion that the “Ilustrowany Kurier Codzienny” is an interesting source of information about the reality in those times. This is particularly evident during the Balkan wars, when materials on diplomatic activities were published very often and occupied a leading position prior to scandals, rumors and criminal reports.

KEYWORDS: European diplomacy, great powers, Balkan states, Second Balkan War, Polish boulevard press

Wybuch wojny pomiędzy sprzymierzonymi państwami bałkańskimi a Turcją jesienią 1912 r. odbił się szerokim echem w całej Europie. Zainteresowanie opinii publicznej koncentrowało się na przebiegu działań zbrojnych na Bałkanach, ale w większym jeszcze stopniu dotyczyło stosunku „koncertu europejskiego” do rozgrywających się wydarzeń. Wojna bałkańska stała się bowiem przyczyną dynamicznego wzrostu napięcia między mocarstwami, a zwłaszcza między Rosją i Austro-Węgrami,

¹ Artykuł jest efektem badań prowadzonych w ramach projektu realizowanego przez Instytut Badań Historycznych Bułgarskiej Akademii Nauk: Фонд „Научни изследвания” № КП-06-Н30/5 „Българите в Западните Балкани (100 години преди и след Ньой)”.

co groziło wybuchem konfliktu między ówczesnymi blokami militarno-politycznymi. Powszechną potrzebę dostępu do informacji zaspokajało jedyne ogólnodostępne wówczas medium, którym była prasa. Dynamiczny rozwój rynku prasowego, który nastąpił na przestrzeni całego XIX w., w połowie tego stulecia osiągnął szczególny wymiar dzięki upowszechnianiu się nowinek technicznych i przychylniej polityce poszczególnych państw. Efektem tego stanu rzeczy było znaczne obniżenie kosztów, co stworzyło możliwość tworzenia czasopism, kierowanych do konkretnych grup odbiorców, w tym także tych, którzy reprezentowali niższe, mniej zamożne warstwy społeczeństwa. Z myślą o tej części czytelników zakładano tanie czasopisma, których zawartość dostosowana była do ich poziomu intelektualnego i oczekiwań. Bazując na sensacyjnych informacjach, wśród których kluczową rolę odgrywały doniesienia o charakterze kryminalnym, skandale i plotki, gazety te stworzyły podwaliny stylu, określanego mianem bulwarowego. Na początku XX w. styl ten został doceniony przez wydawców w Galicji, a na rynku prasowym pojawiły się pierwsze gazety tego typu. Wśród nich znalazł się założony w 1910 r. przez M. Dąbrowskiego w Krakowie „Ilustrowany Kurjer Codzienny”² („IKC”), który bardzo szybko stał się jednym z najpopularniejszych czasopism i zyskał znaczną grupę stałych czytelników. Podobnie jak inne ówczesne gazety dziennik ten poświęcał rozgrywającym się na przełomie 1912 i 1913 r. w Europie Południowo-Wschodniej wydarzeniom dużo miejsca. W publikowanych materiałach publicyści gazety nie szczędzili słów podziwu dla operatywności armii państw bałkańskich, ale równocześnie coraz częściej donosili o pojawiających się tarcjach w łonie sojuszu bałkańskiego, których przyczyną były krzyżujące się roszczenia terytorialne jego członków i sprawa podziału zajętych podczas wojny ziem (IKC 1912/274, 3-4; IKC 1912/278, 2).

Mimo że kwestie te były szeroko dyskutowane na etapie formowania bloku wiosną 1912 r., a strony – jak się wydawało – uzgodniły swoje stanowiska³, pierwsze nieporozumienia na tym tle między Bułgarami z jednej strony i Serbami oraz Grekami z drugiej pojawiły się już w pierwszych dniach konfliktu z Turcją (IKC 1912/246, 6; IKC 1912/248, 3). W trakcie I wojny bałkańskiej zostały one jednak zepchnięte na dalszy plan, a w europejskiej prasie pojawiały się nawet informacje na temat przyszłych planów zacieśnienia związków między sojusznikami poprzez stworzenie bałkańskiej unii celnej oraz „wspólnego wojska, wspólnej delegacji, wspólnego parlamentu, a nawet wspólnej floty i jednakich uniformów wojskowych” (IKC 1912/252, 3-4). Wkrótce jednak te deklaracje stały się bezprzedmiotowe, w związku z zaogniającym się sporem grecko-bułgarskim o przynależność Salonik, do których 9.11.1912 r. niemal jednocześnie wkroczyły pododdziały armii greckiej

² Okoliczności powstania dziennika oraz prezentacja jego zawartości zostały zaprezentowane w pierwszej części niniejszego artykułu (Rubacha 2021); tam również przedmiotowa literatura.

³ Szczegółowe ustalenia odnośnie do podziału zdobyczy wojennych zawarte zostały w traktacie bułgarsko-serbskim, ale odnośnie klauzule nie zostały wprowadzone do układu bułgarsko-greckiego.

i bułgarskiej. Ponieważ turecki komendant miasta Hasan Tahsin Pasha dzień wcześniej skapitulował przed Grekami (IKC, 1912/258, 6; IKC 1912/274, 3-4), ci uznali je za swoją zdobycz wojenną i domagali się wycofania jednostek bułgarskich. Pretendujący do włączenia Salonik w swoje granice Bułgarzy żądania te konsekwentnie odrzucali, co prowadziło do coraz częstszych starć między żołnierzami greckimi i bułgarskimi (IKC 1912/274, 4). Jakkolwiek w prasie pojawiały się uspokajające doniesienia, że „między Grekami a Bułgarami panują jak najlepsze stosunki” (IKC 1912/268, 6), konflikt między stronami zaostrzał się (IKC 1912/278, 2), a podsycały go dodatkowo doniesienia na temat brutalnych działań armii greckiej przeciw cywilnej ludności bułgarskiej w Macedonii (IKC 1912/280, 6) oraz składane przez greckich polityków oświadczenia dotyczące podziału zdobytych w Turcji ziem. W jednym z nich, cytowanym na łamach „IKC”, premier E. Venizelos zadeklarował, że: „Grecya odwoła raczej swoją flotę z morza Egejskiego i zawrze pokój z Turcją na zasadzie okupacji Krety, a nie pozwoli, by terytorium grecko-macedońskie dostało się pod władzę Bułgarów” (IKC 1912/279, 6). Na początku grudnia 1912 r. sytuacja była na tyle poważna, że – jak spekulowała ówczesna prasa – groziła albo rozpadem sojuszu bałkańskiego, albo wybuchem konfliktu bułgarsko-greckiego (IKC 1912/278, 2). Mając pełną świadomość takiego zagrożenia, rząd bułgarski podjął decyzję o zainicjowaniu bezpośrednich rozmów z Grekami, ale zainicjowane w styczniu podczas konferencji pokojowej w Londynie i kontynuowane w lutym 1913 r. w Sofii rozmowy nie zakończyły się sukcesem (Geshov 1915, 51; Bittner | Pribram | Srbik et al. 1930, V, 5735), a w marcu, po objęciu greckiego tronu przez wroga nastawionego do Bułgarów Konstantyna I (IKC 1913/66, 5-6; Bittner | Pribram | Srbik et al. 1930, VI, 7005), zostały przerwane. Efektem tego były wysuwane przez prasę przypuszczenia, iż konflikt między Grecją a Bułgarią może zostać rozstrzygnięty wyłącznie na drodze konfrontacji zbrojnej (IKC 1913/86, 6), tym bardziej że do krwawych starć między pododdziałami obu stron dochodziło bardzo często (IKC 1913/60, 6; IKC 1913/64, 2; IKC 1913/82, 5-6).

Podobnie układały się stosunki bułgarsko-serbskie. Jakkolwiek swoje obiekcje odnośnie do zawartych w traktacie sojuszniczym ustaleń Serbowie wyrażali już latem 1912 r., w dobie konfrontacji z Turcją starali się lojalnie współpracować z Bułgarami, a nawet wspierać ich działania na kluczowym ze strategicznego punktu widzenia trackim teatrze wojennym. Stąd też już pod koniec października 1912 r. odesłali oni część swoich jednostek piechoty i artylerii pod Adrianopol (Edirne) (IKC 1912/250, 6), gdzie brały aktywny udział w oblężeniu twierdzy. Jednocześnie rząd serbski bardzo krytycznie oceniał działania greckie w Salonikach, a na łamach „IKC” za doniesieniami prasy wiedeńskiej pojawiła się nawet informacja, że „zanoszą się na nową kampanię, a mianowicie Bułgari, Serbii i Czarnogóry przeciw Grecji, gdyż państwa te chcą odebrać Grecji Salonikę” (IKC 1912/279, 6). Warto jednak podkreślić, że Serbia traktowała spór bułgarsko-grecki koniunkturalnie, a pozytywne nastawienie Belgradu dla roszczeń Bułgarii odnośnie do nabytków

terytorialnych nad Morzem Egejskim podyktowane było wyłącznie wsparciem, jakiego gabinet sofijski udzielał idei włączenia w serbskie granice północnej Albanii wraz z częścią wybrzeża adriatyckiego. Równocześnie bowiem serbski Sztab Generalny dokładał starań, aby odkomenderowaną do działań wojennych w Macedonii bułgarską 7. Dywizję Piechoty, która podlegała jego dowództwu, utrzymywać z dala od linii frontu, co dawało Serbom pełną swobodę kształtowania nowych stosunków na wyzwolonych terenach bez udziału sojusznika. Wkrótce jednak, w związku z poważnym europejskim kryzysem, który wybuchł na tle dostępu Serbii do Adriatyku, Bułgarzy wycofali swoje poparcie dla planów Belgradu w tej kwestii (IKC 1913/82, 6; Toshev 1931, 187-189), a jednocześnie stanowczo sprzeciwiali się propagowanej przez wielkie mocarstwa idei połączenia serbskich granic z wybrzeżem Morza Egejskiego za pośrednictwem biegnącej przez ziemie macedońskie linii kolejowej (Geshov 1994, 245-247). Docierające z Sofii informacje serbski gabinet odczytywał jako naruszenie ducha sojuszu i coraz częściej deklarował chęć weryfikacji treści traktatu sojuszniczego, a zarazem jasno sugerował, że Serbia nie zamierza opuścić zajętych w trakcie działań wojennych terenów w Macedonii. Narastający spór serbsko-bułgarski z niepokojem obserwowali publicyści „IKC”, którzy już na początku grudnia 1912 r. przewidywali, iż może się on przerodzić w konflikt zbrojny (IKC 1912/280, 3), tym bardziej że podjęte w styczniu 1913 r. podczas konferencji pokojowej w Londynie konsultacje na temat jego zażegnania nie dały rezultatu, podobnie jak rozmowy odbywające się w marcu tego roku w Sofii (Geshov 1915 53; Toshev 1931, 189).

Fiasko prowadzonych z sojusznikami konsultacji znacząco wpływało na radykalizowanie się bułgarskiego społeczeństwa, a bułgarska prasa – jak donoszono na łamach „IKC” – domagała się „energicznej obrony interesów Bułgarii przy nowych rokovaniach” (IKC 1913/86, 6). Duże niezadowolenie wywoływały także docierające do Bułgarii doniesienia opisujące prześladowania bułgarskiej ludności cywilnej na zajętych przez Greków i Serbów ziemiach macedońskich (IKC 1913/89, 6). Mimo silnych nacisków opinii publicznej rząd bułgarski starał się jednak łagodzić napięcia w łonie sojuszu bałkańskiego, a jednocześnie wskazywał, że przystępując do wojny z Turcją „[...] Bułgaria wzięła na siebie największe zadanie i najtrudniejsze i największe poniosła też ofiary” (IKC 1912/280, 3) i domagał się respektowania tych faktów przy podziale zdobyczy (IKC 1913/37, 6). Na oświadczenia te koalicjanci nie zamierzali jednak zwracać uwagi i już na początku 1913 r. rozpoczęły zakulisowe konsultacje na temat zawarcia porozumienia sojuszniczego (IKC 1913/64, 2; Geshov 1915, 48; Bittner | Pribram | Srbik et al. 1930, V, 6114, 6123, 6124; Toshev 1931, 217). Ich efektem był podpisany 1.06.1913 r. tajny serbsko-grecki traktat⁴, w którym strony uzgodniły przebieg przyszłych granic bez uwzględniania interesów

⁴ Podpisanie dokumentu anonosowano na łamach „IKC” już 21.01.1913 r. (IKC 1913/115, 5) i 27.05.1913 r. (IKC 1913/119, 2).

bułgarskich (Toshev 1931, 484-487). Jednocześnie Serbowie i Grecy prowadzili intensywne przygotowania wojenne, przerzucając do Macedonii znaczne siły wojskowe (IKC 1913/89, 6; IKC, 1913/90, 6; IKC 1913/96, 5), co – jak informowano na stronach „IKC” – jednoznacznie świadczyło, że „nowy rozlew krwi na Bałkanie nie jest przypuszczeniem urojonem” (IKC 1913/91, 2).

Sytuację na Półwyspie Bałkańskim wiosną 1913 r. komplikowały nie tylko postępujący rozpad sojuszu bałkańskiego i narastające ogólnoeuropejskie napięcie na tle kwestii albańskiej, lecz także przybierający na sile konflikt rumuńsko-bułgarski, który publicyści „IKC” z uwagą śledzili i relatywnie często komentowali od jego zarania, czyli od okresu poprzedzającego wybuch konfliktu między Bułgarią, Serbią, Grecją i Czarnogórą a Turcją. Przygotowania wojenne na Bałkanach wywołały wśród rumuńskich polityków obawy, że w przypadku wygranej bloku bałkańskiego równowaga w regionie zostanie zachwiana (Batowski 1938, 204). Dlatego też jeszcze latem 1912 r. rząd w Bukareszcie zakomunikował, że w ewentualnym konflikcie „[...] Rumunia zdecydowana jest zachować ścisłą neutralność, a to tak długo dopóki utrzymane będzie «status quo» na Bałkanie” (IKC 1912/226, 2). Ta jasna deklaracja nie budziła jednak zaniepokojenia bloku bałkańskiego, podobnie jak pogłoski o przedsięwziętych przez Rumunów na początku października 1912 r. ostatecznych przygotowaniach wojennych (IKC 1912/227, 6; IKC 1912/249, 3). W miarę upływu czasu kwestia stosunku Rumunii do trwającego konfliktu stawała się jednak coraz pilniejsza do rozwiązania. Szczególnie zdawano sobie sprawę z tego w Bułgarii (IKC 1912/251, 2; Siebert 1921, 540-541; Toshev 1931, 132), której siły zbrojne niemal w całości zaangażowano w operacje wojskowe w Tracji, a stosunki dwustronne z Bukaresztem od dłuższego czasu były skomplikowane. Przeświadczenie to stawało się silniejsze, ponieważ w pierwszych dniach wojny Rumunia przedstawiła swoje roszczenia, które dotyczyły zrzeczenia się przez Bułgarię na jej rzecz Dobrudży Południowej (IKC 1912/254, 5; Geshov 1994, 245)⁵. Jakkolwiek europejską prasę obiegły w tym czasie doniesienia, że „Bułgaria oświadczyła gotowość odstąpienia za cenę zachowania neutralności części bułgarskiej Silistryi [powinno być: Dobrudży] z Dobriczem” (IKC 1912/255, 6), w rzeczywistości władze bułgarskie nie widziały powodu, dla którego miałyby dokonywać cesji terytorialnych na rzecz północnego sąsiada. Dlatego też korzystając z poparcia Serbii (IKC 1912/256, 6), nie podejmowały w tej sprawie żadnych bezpośrednich rokowań, ale w połowie listopada 1912 r. zwróciły się do Austro-Węgier z prośbą o podjęcie nacisków na Rumunię, aby ta wycofała swoje żądania. Prowadzone w Wiedniu rozmowy (IKC 1912/261, 2; IKC 1912/262, 3) nie zakończyły się

⁵ Warto tu zaznaczyć, że zaprezentowane na łamach „IKC” w połowie stycznia 1913 (IKC 1913/9, 10) i zaczerpnięte z chorwackiej gazety „Obzor” informacje, że podstawą rumuńskich roszczeń terytorialnych miałyby być ustalenia zawarte w podpisanym przez Bułgarię i Rumunię traktacie sojuszniczym, który przewidywał bułgarskie cesje terytorialne w zamian za rumuńską pomoc militarną w wojnie z Turcją, nie są prawdziwe.

jednak sukcesem, ponieważ monarchia habsburska uzależniała swoje poparcie w tym obszarze od jasnych bułgarskich deklaracji w kwestii albańskiej. Tymczasem w związku z trwającymi nadal zbrojeniami Rumunii (IKC 1912/), sytuacja stawała się dla Bułgarii bardzo groźna. Dlatego też na początku grudnia 1912 r. z misją do Bukaresztu udał się bułgarski delegat na konferencję pokojową w Londynie S. Danew (IKC 1912/287, 6; Bittner | Pribram | Srbik et al. 1930, V, 4825, 4828)⁶. W trakcie rozmów, które przeprowadził z rumuńskim premierem T. Maiorescu, przyjął on jednak bardzo asekurancką postawę, sugerując, że kwestie ewentualnych rekompensat terytorialnych dla Rumunii należy poddać szczegółowym konsultacjom dopiero po zakończeniu działań wojennych z Turcją, ale równocześnie nie sprzeciwiał się jednoznacznie idei przesunięcia granicy w Dobrudży (IKC 1913/4, 6). Nie poinformował także rządu bułgarskiego o przebiegu dyskusji, co bardzo szybko doprowadziło do poważnego zgrzytu dyplomatycznego (Bittner | Pribram | Srbik et al. 1930, V, 5050, 5278, 5281). Rumuni byli bowiem przekonani, że konsultacje w kwestii cesji terytorialnych zostały zainicjowane, a do ustalenia pozostały jedynie szczegóły przebiegu przyszłej linii granicznej, podczas gdy gabinet w Sofii, biorąc pod uwagę głosy opinii społecznej (IKC 1913/11, 2), taką interpretację odrzucał i pod koniec grudnia oficjalnie oświadczył, że „[...] Bułgaria nie może odstąpić Rumunii Sylistyi, a to z tego powodu, ponieważ ludność bułgarska jest silnie wzburzona” (IKC 1912/298, 5). Poważne napięcie w dwustronnych stosunkach strona bułgarska starała się jednak jak najszybciej rozładować (IKC 1913/1, 6). Dlatego też podczas konferencji pokojowej w Londynie wyposażony w instrukcje rządu Danew raz jeszcze spotkał się z politykami rumuńskimi, ale konsultacje przebiegały w napiętej atmosferze (IKC 1913/6, 6; IKC 1913/22, 6). Przedstawiony przez Rumunów projekt porozumienia przewidywał bowiem zrzeczenie się przez Bułgarię części terytorium, położonego na północ od linii Tutrakan – Bałczik oraz zagwarantowanie przez Sofię pełni praw macedońskim Kucowołochom. O ile strona bułgarska bez zastrzeżeń gotowa była spełnić drugi ze stawianych warunków, o tyle stanowczo odrzucała możliwość zrzeczenia się całej Dobrudży Południowej (IKC 1913/16, 6; Bittner | Pribram | Srbik et al. 1930, V, 5262, 5428, 5557). W związku z tym rozmowy zostały zawieszono mimo jasnych deklaracji Rumunii, że gotowa jest ona wesprzeć Turcję w wojnie z sojusznikami bałkańskimi (IKC 1913/8, 6), a nawet zaanektować Dobrudżę Południową siłą (IKC 1913/9, 5; IKC 1913/11, 6). Porozumienia nie przyniosły także konsultacje, prowadzone w połowie lutego 1913 r. w Sofii (IKC 1913/36, 5; IKC 1913/37, 6), w związku z czym stosunki bułgarsko-rumuńskie uległy poważnemu zaognieniu (IKC 1913/48, 6; Tanty 1970, 162).

⁶ W notce tej błędnie jednak informowano, że celem wizyty bułgarskiego polityka było podpisanie nowego sojuszu bałkańskiego, złożonego z Rumunii, Serbii, Czarnogóry i Bułgarii.

Narastający konflikt na linii Sofia – Bukareszt z niepokojem obserwowali wielkie mocarstwa, a zwłaszcza najmocniej rywalizujące o wpływy na Bałkanach – Rosja i Austro-Węgry. Wybuch zbrojnego zatargu między Rumunią a Bułgarią mógł bowiem znacząco skomplikować sytuację w regionie, a zarazem stać się kolejnym, obok kwestii serbskiego dostępu do Adriatyku, zarzewiem konfliktu na ogólnoeuropejską skalę. Stanowisko Rosji w tej kwestii analizowali publicyści „IKC” już pod koniec listopada 1912 r., pisząc, że „Rosya absolutnie nie może dopuścić [...], aby najwierniejszy sprzymierzeniec Austrii, Rumunia – wzrosła w siłę i nabytki terytorialne. W ten sposób bowiem Austrija [...] powiększona tą potęgą militarną Rumunii tem skuteczniej byłaby w stanie zagrażać Rosyi na całym pograniczu austro-rumuńskim” (IKC 1912/271, 3). Jednak Austro-Węgry żywotnie zainteresowane były rozbięciem spistości sojuszu bałkańskiego i pozyskaniem bułgarskiego poparcia w kwestii albańskiej. Efektem takiego stanu rzeczy stały się podjęte niemal jednocześnie przez monarchię habsburską i Rosję działania dyplomatyczne w obu bałkańskich stolicach (Stieve 1926, III, 707; Bittner | Pribram | Srbik et al. 1930, V, 5308, 5309, 5310). Były one jednak nacechowane dużą ostrożnością, tak aby – jak słusznie zauważył H. Batowski (1938, 205) – „utrzymać, względnie pozyskać, pierwszą i nie stracić drugiej”. Stąd też efekty tych zabiegów były bardzo niewielkie, a składane przez mocarstwa, często sprzeczne ze sobą deklaracje (IKC 1912/300, 6; IKC 1913/1, 3; IKC 1913/14, 6 i n.) nie tylko nie sprzyjały załagodzeniu bułgarsko-rumuńskiego sporu, lecz także dodatkowo go podsycaly. Patową sytuację miała ostatecznie rozwiązać międzynarodowa konferencja zwołana z inicjatywy włoskiego ministra spraw zagranicznych A. di San Giuliano, która obradować miała w Petersburgu (Bittner | Pribram | Srbik et al. 1930, V, 5799, 5832). Jakkolwiek zarówno Bułgaria, jak i Rumunia do inicjatywy tej podchodziły z dużą rezerwą, pod koniec lutego 1913 r. zgodziły się na pośrednictwo mocarstw (IKC 1913/48, 2) i potwierdziły swoje uczestnictwo. Po krótkich przygotowaniach (IKC 1913/62, 6) konferencja rozpoczęła obrady 31.03.1913 r., ale mimo złożonych przez strony deklaracji chęci rozwiązania sporu rozmowy przebiegały w napiętej atmosferze. Strona bułgarska, zgodnie z wcześniejszymi oświadczeniami, zgadzała się bowiem na drobne korekty linii granicznej oraz zburzenie fortyfikacji naddunajskiego miasta Silistra (IKC 1913/62, 6), ale stanowczo odrzucała ideę cesji Dobrudży Południowej⁷, którą Rumunia traktowała jako *conditio sine qua non* zakończenia sporu. W związku z tym pertraktacje szybko utknęły w martwym punkcie (IKC 1913/107, 6), a ostatecznie zakończyły się na początku maja 1913 r. podpisaniem protokołu, na mocy którego Bułgaria gwarantowała Kucowołochom w Macedonii swobodę kulturalno-religijną, zgadzała się na zburzenie fortyfikacji w obszarze

⁷ Nie ulega wątpliwości, że postawa bułgarskiej delegacji w dużej mierze podyktowana była bardzo krytycznym stosunkiem bułgarskiej opinii publicznej do roszczeń rumuńskich (IKC 1913/91, 1-2). Warto równocześnie podkreślić, że także nieustępliwość przedstawicieli Rumunii wynikała z antybułgarskich nastrojów społecznych (IKC 1913/24, 6; IKC 1913/25, 6; IKC 1913/107, 5).

nadgranicznym oraz zrzekała się miasta Silistra, a Rumunia zobowiązywała się do wypłaty odszkodowań za pozostawione mienie jego mieszkańcom, którzy zdecydowaliby się wyemigrować na terytorium bułgarskie. Podpisanie tego drugorzędowego dokumentu nie satysfakcjonowało żadnej ze stron i nie wpłynęło na załagodzenie sporu. Tak również postrzegano go w Europie, a o fakcie tym nie poinformowano czytelników „IKC” na łamach gazety.

W tym czasie dynamicznie rosło także napięcie między Bułgarią a jej sojusznikami. Starając się nie dopuścić do rozpadu bloku, jeszcze wiosną 1913 r. działania dyplomatyczne rozpoczęła Rosja. Pod koniec kwietnia minister spraw zagranicznych S. Sazonow polecił posłom w Serbii i Grecji podjąć naciski w kwestii przerwania prowadzonych przygotowań wojennych. Jednocześnie do Sofii skierował oficjalną notę, w której poinformował rząd bułgarski, że Rosja gotowa jest podjąć się pośrednictwa w sporze, ale wymaga jak najszybszego podjęcia bezpośrednich konsultacji w tej kwestii z gabinetami w Belgradzie i Atenach (Bittner | Pribram | Srbik et al. 1930, VI, 6926). Jakkolwiek Bułgarzy z zadowoleniem przyjęli rosyjską inicjatywę, wyraźnie podkreślali, że powodem nieporozumień jest nielojalna postawa ich sojuszników i nierespektowanie przez nich klauzul zawartych rok wcześniej porozumień odnośnie do podziału zdobytych podczas wojny terenów w Macedonii (Geshov 1915, 52-55; 1994, 257-258). Było to jasnym sygnałem, że gabinet bułgarski nie zamierza ustępować, a postanowienia określone w traktatach sojuszniczych uznaje za nie podlegające dyskusji (IKC 1913/89, 6; Geshov 1915, 58). Takie stanowisko było w dużej mierze podyktowane nastrojami społeczeństwa bułgarskiego, które oficjalnie manifestowało swój wrogi stosunek do Serbii i Grecji w związku z napływającymi informacjami o brutalnym terrorze i prześladowaniach Bułgarów macedońskich (IKC 1913/150, 3-4). Podobne opinie wyrażała także część bułgarskich kręgów politycznych, których przedstawiciele stali na stanowisku, że „[...] do wojny pomiędzy Bułgarią a Serbią przyjść bezwarunkowo musi prędzej czy później, a prawdopodobnie niezadługo”, i deklarowali, że „Bułgaria nienawidzi swoich sprzymierzeńców, a szczególnie Serbii, która chciałaby zrabować wszystkie owoce wysiłków Bułgarii, zdobyte w wojnie obecnej” (IKC 1913/88, 6). Jednocześnie podobne nastawienie obserwowane było w Serbii i Grecji, gdzie coraz większą popularność zdobywały nurty opowiadające się za jak najszybszym przystąpieniem do konfrontacji z Bułgarią (IKC 1913/88, 6; IKC 1913/113, 3). Dlatego oba państwa kontynuowały przygotowania wojenne (IKC 1913/89, 6; IKC 1913/91, 2; IKC 1913/96, 6 i n.), nie zważając na wezwania Rosji do zachowania spokoju. Analizując napięcie panujące w stosunkach między sojusznikami bałkańskimi w połowie maja 1913 r., publicyści „IKC”, powołując się na opinię austro-węgierskiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych, donosili, że „[...] spór grecko-bułgarski jest łatwiejszy do załagodzenia, natomiast zatarg serbsko-bułgarski w ostatnim momencie wstąpił w tak ostrą fazę, iż bardzo słaba jest nadzieja, ażeby można było załagodzić go bez rozlewu krwi” (IKC 1913/112, 6).

Tymczasem gabinet I. E. Geszowa z dużym niepokojem obserwował rozwój sytuacji w Macedonii, gdzie od połowy maja 1913 r. dochodziło do poważnych starć między pododdziałami bułgarskimi a serbskimi i greckimi (IKC 1913/119, 2; IKC 1913/120, 2, IKC 1913/123, 6 i n.). Ponieważ wybuch konfliktu zbrojnego w obliczu potencjalnego starcia z Rumunią mógł mieć dla Bułgarii tragiczne konsekwencje, podjął on próby zażegnania sporu w ramach bezpośrednich konsultacji. Ich efektem było spotkanie premiera Geszowa z N. Paścikiem w Caribrodzie (Dimitrowgrad) 1.06.1913 r. (IKC 1913/123, 6; Geshov 1915, 55; Tanty 1970, 172). Nie przyniosło ono jednak spodziewanych rozstrzygnięć, a strony, jakkolwiek potwierdzały chęć polubownego rozstrzygnięcia spornych kwestii lub poddania się arbitrażowi rosyjskiemu, nie zamierzały dokonywać żadnych zmian w prezentowanych wcześniej stanowiskach (IKC 1913/123, 2; IKC 1913/130, 2). Fiasko rozmów w Caribrodzie, postępujący rozdźwięk między rządem a kręgami wojskowymi i carem Ferdynandem doprowadziły do poważnego kryzysu politycznego w Bułgarii, który zakończył się dymisją gabinetu Geszowa (IKC 1913/127, 6; Toshev 1931, 298, 308-313; Bittner | Pribram | Srbik et al. 1930, VI, 7088, 7089, 7201). Jego następcą na stanowisku premiera został S. Danew. Skomplikowaną sytuację mogła jeszcze poprawić inicjatywa podjęta w pierwszych dniach czerwca 1913 r. przez Rosję. W przesłanych do Sofii i Belgradu telegramach Mikołaj II osobiście wzywał strony do zachowania spokoju i deklarował gotowość podjęcia się roli mediatora (IKC 1913/135, 6; IKC 139/139, 6; Stieve 1926, III, 909). Ideę tę chłodno jednak przyjęto w Serbii, a w cytowanym na łamach „IKC” wywiadzie serbski następca tronu książę Aleksander stwierdził: „Uwolniliśmy Macedonię od jarzma tureckiego, zaś bitwy krwawe, tak dalece potwierdziły nasze prawo do tego kraju, że Bułgaria mogłaby tylko wtenczas uzurpować sobie Macedonię, jeżeliby zniszczyła zupełnie sławę naszej broni” (IKC 1913/136, 2). Mimo to rząd serbski wyraził gotowość do poddania się rosyjskiemu arbitrażowi (IKC 1913/147, 5-6), ale decyzja ta spotkała się z krytyczną oceną kręgów politycznych oraz społeczeństwa i spowodowała poważny kryzys gabinetowy. Jasno wskazywało to, że Serbowie dalecy są od szukania dróg porozumienia ze stroną bułgarską. Równie sceptycznie deklarację rosyjską przyjęto w Sofii, a w skierowanej do Petersburga odpowiedzi car Ferdynand odrzucił możliwość zaspokojenia serbskich aspiracji terytorialnych w Macedonii (Stieve 1926, III, 913; Toshev 1931, 323). Opinię tę powtórzył także rząd bułgarski, który wyraźnie podkreślił, że postępowanie arbitrażowe może rozpocząć się dopiero po opuszczeniu przez Serbów strefy spornej w Macedonii i rozpoczęciu demobilizacji serbskiej armii (IKC 1913/135, 3). Podobny wydźwięk miała też oficjalna odpowiedź na serbską notę, przesłaną do Sofii jeszcze na początku marca 1913 r.⁸, w której Serbowie stanowczo domagali się nowych ustaleń w kwestii podziału zdobytych podczas wojny z Turcją terenów (Geshov 1915, 51, 53; Batowski 1938, 209). W nocy

⁸ O nocy tej donoszono na łamach „IKC” dopiero w połowie maja 1913 r. (IKC 1913/112, 5).

z 18.06.1913 r. Bułgarzy po raz kolejny odrzucili serbskie pretensje terytorialne, ale jednocześnie zasugerowali, że zgodzą się oddać spór do rozstrzygnięcia rosyjskiemu sądowi rozjemczemu (IKC 1913/134, 6; IKC 1913/138, 6; IKC 1913/141, 6; Geshov 1915, 101-108), o ile punktem wyjścia do dyskusji będą warunki opisane w traktacie sojuszniczym z 1912 r., a nie stan faktyczny w Macedonii. Upór w tej kwestii wydawał się jednak nieuzasadniony, ponieważ dwa dni wcześniej Sazonow poinformował posła bułgarskiego w rosyjskiej stolicy S. Paprikowa, że mediacja rosyjska w sporze serbsko-bułgarskim bez uprzednich ustępstw Bułgarii na rzecz Belgradu oraz bez uwzględnienia przez nią roszczeń greckich nie jest możliwa. Mimo iż strona bułgarska warunki te stanowczo odrzucała, premier Danew podjął decyzję o wyjeździe do Peresburga (Geshov 1915, 69; Bittner | Pribram | Srbik et al. 1930, VI, 7488), a na jego decyzję istotny wpływ miała powaga sytuacji, którą charakteryzowano na łamach europejskiej prasy, pisząc m.in. „Sprawy doszły już do takiego położenia, że wszelkie pogłoski o możliwości pokojowego rozwikłania zatargu nie znajdują nigdzie wiary” (IKC 1913/131, 3).

Istotny wpływ na rozwój wypadków na Półwyspie Bałkańskim miały niewątpliwie także zakulisowe działania innych mocarstw, które utwierdzały rząd w Sofii w przekonaniu o ich przychylnym stanowisku odnośnie do bułgarskich koncepcji. Na czoło wysuwały się tutaj Austro-Węgry⁹, które po wycofaniu przez Bułgarię na początku 1913 r. poparcia dla idei poszerzenia serbskiego terytorium kosztem ziem albańskich podjęły działania na rzecz ugruntowania swoich wpływów w Sofii. Dlatego też już pod koniec lutego 1913 r. monarchia habsburska wyraźnie sugerowała rządowi bułgarskiemu, aby ten zaspokoił żądania rumuńskie i deklarowała pośrednictwo w zawarciu rumuńsko-bułgarskiego układu sojuszniczego, który wymiernie wzmacniałby pozycję Bułgarii w przypadku ewentualnego konfliktu z Serbią i Grecją. Ponieważ realizacja tej idei wiązała się z utratą Dobrudży Południowej, na co strona bułgarska stanowczo się nie godziła, rozmowy uległy zawieszeniu. Powrócono do nich pod koniec maja 1913 r., ale austro-węgierskie oczekiwania uległy tylko nieznaczącej zmianie. W zamian za zgodę na cesję przynajmniej części żądanego przez Rumunię terytorium Wiedeń gotów był zmusić Bukareszt do zachowania neutralności w przypadku wybuchu konfliktu między Bułgarią a jej sojusznikami, zainicjować porozumienie turecko-bułgarskie oraz wesprzeć interesy bułgarskie na arenie międzynarodowej (Bittner | Pribram | Srbik et al. 1930, VI, 7432). Jakkolwiek deklaracje te były niewątpliwie zgodne z bułgarską racją stanu, prorosyjsko nastawiony rząd Geszowa, a później także gabinet Danewa, podchodził do nich bardzo ostrożnie i nie podejmował żadnych działań. Stąd też kiedy na przełomie maja i czerwca 1913 r. w europejskiej prasie pojawiły się pierwsze informacje na temat zakulisowych rozmów austriacko-bułgarskich (IKC 1913/123, 2; IKC 1913/135, 3; IKC 1913/138, 5 i n.), Bułgaria znalazła się

⁹ Przychylnie stanowisko deklarowała także Wielka Brytania (IKC 1913/124, 1-2).

w całkowitej międzynarodowej izolacji, a „[...] wojna dyplomacyi” – jak pisano na łamach „IKC” – „[...] sto razy może zacięższa niż wojna prochu, kul i bagnatów” (IKC 1913/153, 1) zakończyła się dla niej zupełnym niepowodzeniem.

Mimo trudnej sytuacji, bez konsultacji z rządem i bez wypowiedzenia wojny, inspirowany przez koła wojskowe car Ferdynand nakazał 29.06.1913 r.¹⁰ pododdziałom armii bułgarskiej podjęcie kroków zbrojnych przeciw siłom serbskim i greckim w Macedonii. Zaskoczony przebiegiem wypadków premier Danew, który znajdował się w drodze do Petersburga, gdzie odbyć się miało postępowanie arbitrażowe, pospiesznie wrócił do Sofii, a następnego dnia polecił armii przerwać działania zaczepne (IKC 1913/152, 6; Geshov 1915, 74). Przekazał także rządowi rosyjskiemu zapewnienie, że o planach rozpoczęcia wojny nie został poinformowany, a jednocześnie zwrócił się z prośbą o przekazanie do Belgradu i Aten propozycji wstrzymania walk (Bittner | Pribram | Srbik et al. 1930, VI, 7582). Jakkolwiek prośba ta została spełniona, ani Grecja, ani Serbia nie chciały podejmować pertraktacji z niedawnym koalicjantem (IKC 1913/154, 5). O ile w Atenach kwestia wstrzymania działań wojennych była przedmiotem dogłębnych analiz (IKC 1913/152, 6), o tyle odpowiedź Serbii była jednoznacznie negatywna. W związku z tym oba państwa wypowiedziały Bułgarii wojnę.

Wybuch nowego konfliktu na Bałkanach z niepokojem przyjęła europejska opinia publiczna, ponieważ – jak pisano na stronach „IKC” – „Każdy zdaje sobie sprawę, iż państwa bałkańskie to tylko pionki w rękach wielkich mocarstw, dlatego wszyscy z uwagą śledzą przebieg bratobójczej wojny” (IKC 1913/156, 1). Bardzo szybko okazało się jednak, że w rzeczywistości konfrontacja między państwami bałkańskimi ma dla członków „koncertu europejskiego” drugorzędne znaczenie i absorbuje ich uwagę w daleko mniejszym stopniu niż I wojna bałkańska. Tylko w pierwszych dniach jej trwania większą aktywność dyplomatyczną wykazywała Rosja, dążąc do szybkiego jej zakończenia, ale kiedy stało się jasne, że inicjatywą tą nie są zainteresowane strony konfliktu, zrezygnowała z angażowania się w jej przebieg. Podobną politykę prowadziły także pozostałe mocarstwa trójporozumienia. Jakkolwiek Francja podjęła próby wysondowania nastawienia trójprzymierza do tej kwestii, po ustaleniu, że najbardziej zainteresowana rozgrywającymi wydarzeniami monarchia habsburska „[...] tak długo nie będzie mieszać się do spraw bałkańskich, jak długo nie dostrzeże, że jej interesy są zagrożone” (IKC 1913/156, 2), nie podejmowała działań w tym obszarze. Tym samym wielkie mocarstwa beznamiętnie obserwowały przebieg zmagania na Bałkanach, a większą ich uwagę absorbowwały niemal wyłącznie kwestie ewentualnego włączenia się w nie Rumunii oraz stosunek Turcji.

¹⁰ O wybuchu wojny na łamach „IKC” poinformowano 2.07.1913 r., powołując się na doniesienia agencyjne z dnia poprzedniego (IKC 1913/150, 5).

Fiasko rozmów prowadzonych z Bułgarią, a zwłaszcza unikanie przez Sofię wypełnienia zapisów podpisanego w Petersburgu protokołu odnośnie do przekazania Silistry, bardzo krytycznie oceniali nie tylko rumuńskie kręgi polityczne, lecz także społeczeństwo (Bittner | Pribram | Srbik et al. 1930, VI, 7309). W związku z tym wiosną 1913 r. napięcie między oboma państwami jeszcze wzrosło, ale świadomość prowadzonych w tym czasie przez Sofię rozmów z Austro-Węgrami powstrzymywała władze rumuńskie przed eskalowaniem sporu (IKC 1913/138, 2; IKC 1913/144, 6, IKC 1913/149, 6). Kiedy jednak konflikt między Bułgarią a Serbią i Grecją się rozpoczął, a wielkie mocarstwa nie wykazały większego zainteresowania interweniowaniem w jego przebieg, prowójenne nastroje w Rumunii znacząco wzrosły. Manifestowały je szerokie kręgi społeczeństwa podczas organizowanych wieców, w trakcie których – jak donoszono na łamach „IKC” – „Wrogie padały wyrazy pod adresem Bułgarii. Co pewien czas demonstranci wznosili na swoich barkach jakiegoś mówcę. Każdy z nich wzywał Rumunów do walki z Bułgarami na śmierć i życie” (IKC 1913/152, 6). Antybułgarskie nastroje społeczne przyspieszyły także decyzje rumuńskiego gabinetu, który 3.07.1913 r. ogłosił powszechną mobilizację (IKC 1913/156, 3), a osiem dni później, wykorzystując niekorzystny dla sił bułgarskich przebieg działań na frontach w Macedonii, wypowiedział Bułgarii wojnę (IKC 1913/158, 4; Bittner | Pribram | Srbik et al. 1930, VI, 7708, 7724, 7725). Jednocześnie rząd w Bukareszcie zadeklarował, że ustalenia konferencji petersburskiej nie są dla niego wiążące, stąd też polecił przekraczającej granicę armii zajęcie bułgarskiego terytorium do linii Tutrakan – Bałczik¹¹. Ponieważ nieliczne oddziały bułgarskie stacjonujące w strefie nadgranicznej zostały wycofane w głąb kraju, wypełnienie wyznaczonych zadań nie nastąpiło, co nie przyczyniło się do większych problemów. W ciągu dwóch dni ich część zajęła Dobrudżę Południową (IKC 1913/161, 6), a przeprawione przez Dunaj pod Bechet i Corabią siły główne już 19.07.1913 r. dotarły w okolice Sofii (IKC 1913/168, 2).

Włączenie się Rumunii do działań przeciw Bułgarii zmobilizowało do działania także Turcję. Już w pierwszych dniach lipca 1913 r. w tureckiej prasie pojawiły się artykuły, w których domagano się, aby „Turcja skorzystała z obecnej wojny między sojusznikami bałkańskimi” oraz sugerowano, że powinna „zająć stanowisko przeciw najgroźniejszemu nieprzyjacielowi, którym jest Bułgaria” (IKC 1913/154, 5). Wykorzystując te nastroje społeczne, Wysoka Porta podjęła decyzję o przerwaniu przeciągających się bułgarsko-tureckich pertraktacji dotyczących szczegółowego wyznaczenia granicy między oboma państwami. Jednocześnie zakomunikowała, że dążąc do ostatecznego wprowadzenia w życie postanowień podpisanego w maju 1913 r. w Londynie traktatu pokojowego z sojusznikami bałkańskimi, dokona

¹¹ Na łamach „IKC” spekulowano także, że roszczenia mogą zostać poszerzone i dotyczyć nawet ziem bułgarskich na północ od linii Ruse – Warna (IKC 1913/154, 5), jak sugerował rząd rumuński na przełomie października i listopada 1912 r. (ÖUA, IV, 4212, 4225)

usunięcia wojsk bułgarskich z zajmowanych przez nie terenów położonych na południe linii Enez – Midye. Nie ulegało jednak wątpliwości, że – jak informowano na łamach „IKC” – „armia turecka pomaszeruje na Adrianopol i wogóle wykorzysty krytyczne położenie Bułgarii w ten sposób, ażeby odzyskać jaknajwięcej straconych posiadłości” (IKC 1913/161, 5). Zgodnie z tymi przewidywaniami Turcy w nocy z 12 na 13.07.1913 r. zajęli opuszczone przez Bułgarów pozycje na linii Czataldża (Bittner | Pribram | Srbik et al. 1930, VI, 7757), dwa dni później dotarli do linii Enez – Midye, którą, nie zważając na pogróżki ze strony mocarstw (IKC 1913/166, 6; IKC 1913/167, 6), przekroczyli. Uzasadniając tę decyzję, władze tureckie używały argumentu, że układ pokojowy w Londynie został zawarty z państwami sojuszu bałkańskiego, a w związku tym po rozpadzie bloku stracił on moc obowiązującą (IKC 1913/164, 2). Ostatecznie Turcy zakończyli swoją kampanię – zgodnie z przewidywaniami – zajęciem 22 lipca Adrianopola (IKC 1913/168, 1; Batowski 1938, 219).

Rozwój sytuacji na froncie w Macedonii oraz widmo włączenia się w działania wojenne Rumunii zmusiły rząd bułgarski do pospiesznego działania. Jeszcze 4.07.1913 r. premier Danew zwrócił się do rządu rosyjskiego z prośbą podjęcia się mediacji w sporze z Rumunią, sugerując przy tym, że Bułgaria gotowa jest także rozpocząć rozmowy z Serbią i Grecją, o ile prowadzone będą na gruncie traktatów z 1912 r. Ponieważ stanowisko bułgarskie nie różniło się od składanych wcześniej deklaracji, Rosjanie prośbę tę odrzucili. Tymczasem położenie Bułgarii jeszcze bardziej się skomplikowało po ujawnieniu informacji na temat planów Turcji. W związku z tym rząd bułgarski 8.07.1913 r. po raz kolejny poprosił Rosję o pomoc, deklarując gotowość natychmiastowego wstrzymania działań wojennych, a następnego dnia udzielił jej plenipotencji do prowadzenia rozmów w imieniu Bułgarii zarówno z Serbami i Grekami, jak i Rumunami (IKC 1913/158, 6; Bittner | Pribram | Srbik et al. 1930, VI, 7751, 7840). Jakkolwiek deklaracja ta przyjęta została w Petersburgu z zadowoleniem, brak jednoznacznego bułgarskiego stanowiska na temat ewentualnych ustępstw terytorialnych powstrzymywał Rosjan przed zainicjowaniem szerszej zakrojonych działań. Jednak w kolejnych dniach Danew upoważnił ich do negocjacji także w tej kwestii, stawiane przez Petersburg warunki, które przewidywały zrzeczenie się pretensji do ziem macedońskich na zachód od doliny Wardaru i Strumy oraz poważne cesje na rzecz Rumunii (IKC 1913/159, 6; IKC 1913/162, 6; IKC 1913/165, 6; Toshev 1931, 397), były dla Bułgarii nie do zaakceptowania. Jednocześnie Serbia i Grecja nie zgadzały się na pośrednictwo rosyjskie i domagały się prowadzenia bezpośrednich rozmów z Sofią (IKC 1913/163, 1), a ostatecznie odmówiły wstrzymania działań wojennych (IKC 1913/163, 6). Stąd też bezskuteczne wysiłki gabinetu przesądziły o jego dymisji (IKC 1913/162, 6; IKC 1913/163, 6; Bittner | Pribram | Srbik et al. 1930, VI, 7796). Misja tworzenia nowego rządu powierzona została W. Radosławowi.

Przejęcie władzy w Bułgarii przez środowiska prezentujące antyrosyjski kurs polityczny (IKC 1913/165, 6) stworzyło nową sytuację i skłoniło niezamierzające angażować się w rozgrywające się na Bałkanach wydarzenia wielkie mocarstwa, a zwłaszcza Austro-Węgry i Rosję, do większej aktywności dyplomatycznej, ale w skuteczność tych działań powszechnie wątpiono, ponieważ – jak pisano na łamach „IKC” – „Cały przebieg wojen bałkańskich, toczących się już niemal od roku wykazał, iż na skuteczność interwencji Europy zbyt liczyć nie można” (IKC 1913/166, 6). Zgodnie z tymi przewidywaniami „koncert europejski” rozpoczął wprawdzie działania w stolicach państw bałkańskich na rzecz zakończenia wojny (IKC 1913/165, 6; IKC 1913/166, 6; IKC 1913/167, 6 i n.), ale okazały się one bezskuteczne, podobnie jak podjęte z nieco większym rozmachem naciski na Turcję, aby ta przestrzegła postanowień traktatu londyńskiego (IKC 1913/171, 1; IKC 1913/172, 5-6; IKC 1913/173, 6 i n.). W związku z tym Bułgaria zmuszona była podjąć bezpośrednie rokowania z przeciwnikami na temat przerwania działań zbrojnych. Zainicjował je 15.07.1913 r. car Ferdynand w prywatnej korespondencji do króla Karola I, w której prosił o wstrzymanie pochodu armii rumuńskiej (IKC 1913/170, 6; IKC 1913/171, 6; Bittner | Pribram | Srbik et al. 1930, VI, 7801, 7814, 7827), oraz ogłoszona kilka dni później przez rząd propozycja podjęcia rozmów z Serbią i Grecją w Niżu na temat warunków pokoju (IKC 1913/168, 1; IKC 1913/170, 1). Jakkolwiek gabinety w Atenach i Belgradzie odniosły się sceptycznie do bułgarskiej inicjatywy, ostatecznie, po namowach rumuńskich i rosyjskich (IKC 1913/170, 6), zgodziły się na zawieszenie broni¹² i rozpoczęcie rokowań pokojowych. Na ich miejsce, zgodnie z życzeniem zwycięzców, wybrany został Bukareszt.

Konferencja pokojowa rozpoczęła prace 30.07.1913 r. (IKC 1913/175, 1; IKC 1913/176, 1-2). Z punktu widzenia bułgarskiej racji stanu kwestią pierwszoplanową była sprawa osiągnięcia porozumienia z Rumunią, której armia znajdowała się na terenie Bułgarii, co potęgowało chaos ekonomiczny w zrujnowanym dwoma wojnami państwie. Dlatego też delegacja bułgarska otrzymała z Sofii dyrektywy, aby przyjęła stawiane przez Bukareszt warunki, co sprawiło, że po krótkich dyskusjach warunki pokoju zostały zaakceptowane przez strony już 3.08.1913 r. Przewidywały one zrzeczenie się Bułgarii na rzecz Rumunii Dobrudży Południowej, a przyszła granica między państwami przebiegać miała wzdłuż linii Tutrakan – Kranewo, pozostawiając po rumuńskiej stronie Silistrę, Dobricz i Bałczik (IKC 1913/179, 6). Zdecydowanie więcej problemów sprawiło Bułgarom osiągnięcie porozumienia z Serbami i Grekami, a powszechnie zastanawiano się nawet, czy w ogóle uda się je osiągnąć, ponieważ – jak donoszono na łamach „IKC” – „[...] Grecya i Serbia stawiają niezwykle twarde, wręcz nie do przyjęcia przez Bułgaryę, warunki” (IKC 1913/175, 1). Już przeprowadzone w Niżu 28.07.1913 r. konsultacje (IKC 1913/173, 4)

¹² W związku z rozwojem sytuacji na frontach, zawieszenie broni zaczęło obowiązywać od 1.08.1913 r. (IKC 1913/176, 6).

potwierdziły bowiem, że Belgrad i Ateny stanowczo odrzucają możliwość podjęcia negocjacji, do których punktem wyjścia byłyby postanowienia traktatów sojuszniczych z 1912 r., o co zabiegała strona bułgarska (IKC 1913/173, 6; Radev 1992, 57). W Bukareszcie okazało się, że Serbowie i Grecy negują także ukształtowany w czasie wojny z Turcją podział ziem macedońskich i domagają się od Bułgarii dalszych ustępstw w tej kwestii. Podstawą pertraktacji bułgarsko-serbskich stał się opracowany przez Serbów projekt, który zakładał wyznaczenie wspólnej granicy na rzece Strumie, co pozbawiłoby Bułgarów jakichkolwiek nabytków terytorialnych w Macedonii. Dlatego też propozycja ta została przez stronę bułgarską odrzucona, a rozmowy przerwano (Radev 1992, 60). Obawiając się zerwania negocjacji, strona serbska postanowiła złagodzić swoje stanowisko i zgodzić się na przyłączenie do Bułgarii miejscowości Strumica i Gorna Dżumaja (Błagojewgrad) wraz z przynależnymi do nich okręgami. Jakkolwiek nie zaspokajało to bułgarskich aspiracji, ostatecznie warunki te zostały przyjęte (IKC 1913/182, 1-2; Bittner | Pribram | Srbik et al. 1930, VII, 8227). Równie trudne były negocjacje bułgarsko-greckie, a kluczowym elementem sporu stała się kwestia przynależności miasta Kawala (IKC 1913/181, 6). Mając pełną świadomość, że próba pozyskania Salonik jest z góry skazana na niepowodzenie, Bułgarzy kładli szczególny nacisk na włączenie tego egejskiego portu w swoje granice (Radev 1992, 69). Zacięte dyskusje w tej kwestii ciągnęły się do 7.08.1913 r., kiedy delegacja bułgarska zgodziła się na poprowadzenie granicy wzdłuż rzeki Mesty, na wschód od Kawali (IKC 1913/182, 1).

W pertraktacje pokojowe starały się ingerować wielkie mocarstwa, które w odbywającej się w Bukareszcie konferencji upatrywały szanse na wzmocnienie swoich wpływów w Europie Południowo-Wschodniej (IKC 1913/179, 6). Głównym obiektem zainteresowania stała się upokorzona przez niedawnych sojuszników Bułgaria, w której panujący po II wojnie bałkańskiej wewnętrzny chaos i zachodzące zmiany na scenie politycznej stwarzały realne szanse wykorzystania sytuacji dla własnych celów. Narzędziem, które mogłoby umożliwić wciągnięcie Sofii do swojej strefy wpływów, miał stać się kongres członków „koncertu europejskiego”, który dokonałby weryfikacji i ewentualnych korekt podjętych w Bukareszcie ustaleń (IKC 1913/180, 6; IKC 1913/184, 1-2; IKC 1913/185, 1; Bittner | Pribram | Srbik et al. 1930, VI, 8016, 8172). Ideę tę już pod koniec lipca 1913 r. propogowały Austro-Węgry, a popierające ją Rosja i Włochy jednocześnie wyraźnie podkreślały, że przy ustalaniu nowego ładu na Bałkanach muszą być brane pod uwagę narodowe aspiracje i interesy każdej ze stron. Taki stan rzeczy utwierdzał Bułgarów w przekonaniu, że mogą liczyć na dyplomatyczne poparcie Europy, a co najmniej jednego z europejskich bloków militarno-politycznych (IKC 1913/182, 2). Nadzieje te pozostały jednak niespełnione, ponieważ do zwołania międzynarodowego kongresu nigdy nie doszło. Tym samym dotkliwie dla Bułgarii postanowienia podpisanego

10.08.1913 r.¹³ (Bittner | Pribram | Srbik et al. 1930, VII, 8242; Radev 1992, 28-29) traktatu pokojowego weszły w życie bez rewizji ze strony wielkich mocarstw, zaś – jak słusznie zauważali publicyści „IKC” – następstwem takiego stanu rzeczy „nie będzie nic innego, jak tylko przygotowanie nowego jeszcze straszniejszego rozlewu krwi” (IKC 1913/189. 6). Tym samym Bułgarii nie tylko nie udało się zrealizować naczelnego narodowego celu, którym niezmiennie od odzyskania niepodległości w 1878 r. była kwestia objęcia granicami państwowymi wszystkich zamieszkujących Bałkany Bułgarów, lecz także poniosła straty terytorialne w postaci dobrze zaludnionej i ważnej z ekonomicznego punktu widzenia Dobrudży Południowej.

Ostatnią kwestią, która pozostawała jeszcze do uregulowania po burzliwych wydarzeniach rozgrywających się na Półwyspie Bałkańskim latem 1913 r., była sprawa ostatecznego wytyczenia granicy bułgarsko-tureckiej. Ponieważ Turcja nie została zaproszona do udziału w konferencji pokojowej w Bukareszcie, sprawę tę Bułgaria zmuszona była dyskutować w ramach dwustronnych rozmów (IKC 1913/201, 6; Toshev 1931, 454; Bittner | Pribram | Srbik et al. 1930, VII, 8440, 8465, 8506). Zostały one podjęte we wrześniu 1913 r. w Konstantynopolu (IKC 1913/205, 6). Delegacja bułgarska, bez wiary w możliwość przeforsowania tej koncepcji, zaproponowała, aby punktem wyjścia do rozmów stały się zapisy traktatu pokojowego w Londynie. Zgodnie z przewidywaniami ideę tę odrzucono, a Turcy zaproponowali uznanie istniejącego stanu, ale w zamian za to ustępstwo zaoferowali stworzenie trwałych podstaw współpracy ekonomicznej między oboma państwami, która mogła przynieść duże korzyści wycieńczonej wojnami gospodarce bułgarskiej. Jakkolwiek rozwiązanie takie nie było w pełni zgodne z bułgarską racją stanu, pozbawieni możliwości wywarcia na Turcję politycznego czy militarnego nacisku Bułgarzy zdecydowali się podpisać 29.09.1913 r. traktat pokojowy, pozostawiając Adrianopol i Trację Wschodnią w rękach tureckich¹⁴ (Bittner | Pribram | Srbik et al. 1930, VII, 8581, 8586, 8601).

Reasumując powyższe rozważania, trudno nie zgodzić się z tezą, że krakowski dziennik „IKC”, co prawda zaliczany do grupy gazet reprezentujących styl bulwarowy, prezentował swoim czytelnikom szeroki i dokładny obraz sytuacji na Bałkanach. Od końca października 1912 r. do września 1913 r. na jego łamach opublikowano kilkaset artykułów, w tym kilkanaście cennych tekstów analitycznych, doniesień agencyjnych i notek prasowych, w których relatywnie szczegółowo informowano o procesie rozpadu sojuszu bałkańskiego, wzroście animozji między jego członkami, przebiegu działań wojennych oraz pertraktacjach pokojowych, a także działaniach dyplomatycznych wielkich mocarstw w tym czasie. Godny podkreślenia jest również fakt, że przekazywane informacje były rzetelne i obiektywne, a jeśli w szczegółach różnią się od późniejszych ustaleń historyków, wynika

¹³ Układ parafowano 7.08.1913 r. (IKC 1913/182, 6).

¹⁴ Układ został ratyfikowany przez strony dziesięć dni później (IKC 1913/234, 6).

to z dynamiki rozgrywających się wydarzeń i braku możliwości ujęcia w szerszej perspektywie. Tym samym „IKC” niewątpliwie stanowi ciekawe źródło wiedzy, które z powodzeniem może uzupełnić literaturę naukową.

Bibliografia

- BATOWSKI, H. (1938), Państwa bałkańskie 1800-1923. Zarys historii dyplomatycznej i rozwoju terytorialnego. Kraków.
- BITTNER, L. | PRIBRAM, A. F. | SRBIK, H. et al. (Hrsg.) (1930), Österreich-Ungarns Aussenpolitik von bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914. Diplomatische Aktenstücke des Österreich-Ungarischen Aussenministeriums. Bd. I-VIII. Wien – Leipzig.
- BUDZIŃSKI, J. (2000), Polityka zagraniczna Rosji 1907-1914. Toruń.
- GESHOV, I. E. (1915), Balkanskiy soyuz. Vospominaniya i dokumenty. Petrograd. [Гешов, И. Е. (1915), Балканский союз. Воспоминания и документы, Петроград.]
- GESHOV, I. E. (1994), Lichna korespondentsia. Sofia. [Гешов И. Е. (1994), Лична кореспонденция. София.]
- KRZYŻANOWSKI, A. (1913), Wojna bałkańska w roku 1912/13, Kraków.
- MADZHAROV, M. I. (1932), Diplomaticheska podgotovka na nashite voyni. Spomeni, chastni pisma, shifrovani telegrami i poveritelni dokladi, Sofia. [Маджаров, М. И. (1932), Дипломатическа подготовка на нашите войни. Спомени, частни писма, шифровани телеграми и поверителни доклади. София.]
- RONDE, H. (1913), Meine Erlebnisse im Balkankrieg und kleine Skizzen aus dem türkischen Soldatenleben. Berlin.
- RUBACHA, J. (2004), Bułgarski sen o Bizancjum. Polityka zagraniczna Bułgarii w latach 1878-1913. Warszawa.
- RUBACHA, J. (2021), Działania dyplomatyczne podczas pierwszej wojny bałkańskiej w publikacjach bulwarowego dziennika „Ilustrowany Kurjer Codzienny”. Część I. W: Przegląd Wschodnioeuropejski. XII/2, 135-150.
- SCHRÖDER, W. (1938), England, Europa und der Orient. Stuttgart.
- SIEBERT, von B. (1921), Diplomatische Aktenstücke zur Geschichte der Entente politik der Vorkriegsjahre. Berlin.
- SOSNOSKY, von T. (1914) Die Balkanpolitik Österreich-Ungarns seit 1866. Bd. 2. Stuttgart.
- STIEVE, F. (Hrsg.) (1926), Der diplomatische Schriftwechsel Iswolskis 1911-1914. Bd. I-III. Berlin.
- TANTY, M. (1970), Rosja wobec wojen bałkańskich 1912-1913. Warszawa.
- TOSHEV, A. (1931), Balkanskite voyni. T. 2. Plovdiv – Sofia. [Тошев, А. (1931), Балканските войни. Т. 2. Пловдив – София.]
- RADEV, S. (1992), Konferentsiyata v Bukuresht i Bukureshtkiyat mir ot 1913 g. Sofia. [Радев, С. (1992), Конференцията в Букурещ и Букурещкият мир от 1913 г. София.]
- SIEBERT VON, B. (1921), Diplomatische Aktenstücke zur Geschichte der Entente politik der Vorkriegsjahre. Berlin.

DOI: 10.31648/PW.7655

WOJCIECH WŁODARKIEWICZ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4977-1135>

The Military University of Technology

ZAGROŻENIE BEZPIECZEŃSTWA MILITARNEGO RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ PRZEZ ZWIĄZEK RADZIECKI W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM

The Soviet Union's threat to the military security of the Republic of Poland in the interwar period

ABSTRACT: The article elucidates the endangerment to Poland's military security by the USSR in the interwar period of three sub-periods: 1921-1926, 1926-1935, and 1935-1939. The fragmentary sources of the undertaken research complexity are dispersed, secured in the Polish and foreign archives. In Poland, the reconnoiter of this topic began after the turn of 1989. Almost throughout the entire period under investigation, the Polish supreme State and military authorities assessed that the USSR (until December 30th, 1922, Russia) is the biggest threat to Poland's military security. In March 1939, they reconsidered this assessment focusing on Germany as the main threat to Poland's independence, mistakenly assuming that in the early period of the war, the USSR would remain neutral. The article analyzes, therefore, the Polish assessments of the USSR's sinister actions aimed at undermining the security of the Republic of Poland, and Polish counteractive decisions and safeguarding activities.

KEYWORDS: threat, military security, the Republic of Poland, the Soviet Union, the interwar period

1. Stan zachowania źródeł i stan badań

Najważniejsze dokumenty aktowe do podjętego tematu badawczego znajdują się w zasobach Archiwum Wojskowego Biura Historycznego, Archiwum Akt Nowych w Warszawie oraz w Rosyjskim Państwowym Archiwum Wojskowym (Российский Государственный Военный Архив – RGWA) w Moskwie i w Archiwum Instytutu i Muzeum im. gen. Władysława Sikorskiego w Londynie (głównie relacje). Badania ułatwiają wydane drukiem relacje oficerów kierownictwa polskiego wywiadu wojskowego w 1939 r.: szefa Oddziału II SG płk. dypl. Józefa Smoleńskiego, pierwszego zastępcy płk. dypl. Józefa Englichta, drugiego zastępcy płk. dypl. Jana Ciastonia oraz innych oficerów, specjalistów od rozpoznania Związku Radzieckiego (Włodarkiewicz 2016).

Do początku lat dziewięćdziesiątych XX w. polscy historycy nie badali tematu zagrożeń bezpieczeństwa militarnego RP przez ZSRR w okresie międzywojennym z powodu utrudnionego dostępu do źródeł oraz ograniczeń pozanaukowych – cenzury wydawnictw naukowych. Problem ten jako pierwszy podjął A. Pepłoński (1996), a następnie m.in. W. Włodarkiewicz (2002), którego monografię uzupełnia edycja dokumentów, relacji i wspomnień (Włodarkiewicz 2005). Z kolei do analizy polsko-radzieckich stosunków politycznych w okresie międzywojennym przydatne są monografie autorstwa W. Materskiego (1994; 2005) oraz M. Kornata (2002; 2007).

2. Zagrożenie bezpieczeństwa militarnego Polski ze strony ZSRR do 1926 r.

Polskie naczelne władze państwowe i wojskowe bezpieczeństwo narodowe Rzeczypospolitej Polskiej w okresie międzywojennym traktowały priorytetowo. W 1922 r. przyjęły one strategię bezpieczeństwa kraju, liczyły na system bezpieczeństwa zbiorowego oraz na współdziałanie z państwami sojuszniczymi, tj. z Francją i Rumunią. Za najważniejszy element bezpieczeństwa narodowego uznawały one w całym okresie międzywojennym Wojsko Polskie, a w latach 1926-1935 starały się zapewnić bezpieczeństwo głównie własnymi siłami, prowadząc niezależną polityką zagraniczną (Wiśniewska | Wyszczelski 2009).

Po zawarciu traktatu ryskiego 18 marca 1921 r. utrzymywała się nieufność polskich naczelnych władz wojskowych wobec planów militarnych Rosji Radzieckiej, informacje bowiem uzyskane przez polski wywiad wskazywały na jej przygotowania wojenne. Latem 1921 r. analitycy Oddziału IIIa Biura Ścisłej Rady Wojennej oceniali potencjał Armii Czerwonej na 45 dywizji piechoty i 15 dywizji jazdy (kawalerii), z czego 30 dywizji piechoty i 10 jazdy mogło prowadzić działania przeciwko Polsce (Włodarkiewicz 2005).

Zaniepokojenie polskich naczelnych władz państwowych i wojskowych wywołała również działalność terrorystyczna uzbrojonych oddziałów na Kresach Wschodnich RP, negowanie przez stronę radziecką jej suwerennych praw do Małopolski Wschodniej oraz wstrzymanie przez władze ukraińskie procesu wyboru obywatelstwa (AWBH 1922, 3-5). Oceniając poziom bezpieczeństwa militarnego RP na posiedzeniu Rady Wojennej 3 grudnia 1921 r., marsz. Piłsudski stwierdził, że w następnym roku była prawdopodobna wojna na wschodzie (Włodarkiewicz 2002b, 78), rozumiana jako agresja Rosji Radzieckiej na Polskę.

Szef Sztabu Generalnego WP gen. dyw. Władysław Sikorski na początku 1922 r. przygotował memoriał¹, w którym podkreślił, że Polska jest zainteresowana

1 Referat gen. Sikorskiego stał się podstawą do podjęcia uchwały przez Radę Ministrów RP w sprawie wytycznych dla polskiej polityki zagranicznej (Kamiński | Zacharias 1998, 69).

utrzymaniem *status quo* dla spokojnej konsolidacji wewnętrznej, zagrażać zaś jej bezpieczeństwu mogły Rosja Radziecka oraz Niemcy:

[...] Z Rosją rozgrywka skończona nie jest, a to zarówno ze względu na ciągle zachodzące i przewidywane tam zmiany, jak i ze względu na brak stwierdzenia charakteru prawnomiędzynarodowego umów regulujących nasz status na Wschodzie. Stąd wytyczna: polityka nasza winna być wysoce czynną i prowadzoną w tempie szybkim. Dwa zasadnicze postulaty: 1) Aprobata międzynarodowa Traktatu Ryskiego. 2) Rozwinięcie niewystarczających dotychczas związków obronnych przeciw Rosji (Włodarkiewicz 2005, 15-18).

Rosja Radziecka i Republika Weimarska w kwietniu 1922 r. zdecydowały się na współpracę gospodarczą, polityczną i wojskową i zawarły układ w Rapallo, na co Polska odpowiedziała przedłużeniem służby wojskowej dwóch roczników (Włodarkiewicz 2019, 164).

Rada Ambasadorów 15 marca 1923 r. uznała wschodnią granicę Polski. Był to niewątpliwie sukces polskiej dyplomacji, który jednak nie oznaczał uzyskania dla niej międzynarodowych gwarancji (Wołos 2009, 231-233; Materski 2005, 194-195). Jesienią 1923 r., w związku z nadziejami kierownictwa ZSRR na rewolucję w Niemczech, zaobserwowano koncentrację Armii Czerwonej nad granicą z Polską (AAN 1924, 51), ale jednocześnie polski wywiad wojskowy uzyskał informacje odrzucające niebezpieczeństwo agresji ZSRR na RP w najbliższym okresie (Paduszek 2016, 510).

W latach 1921-1923 marsz. J. Piłsudski większą wagę przywiązywał do sformułowania podstaw planowania operacyjnego dla kierunku wschodniego. Jego priorytet wynikał z dwóch powodów. Po pierwsze, lepiej znał wschodni teatr działań wojennych niż zachodni, po drugie, był przekonany, że konflikt wojenny z ZSRR jest znacznie bliższy i realniejszy niż z Republiką Weimarską (Stawecki 1981, 80).

Rząd Związku Radzieckiego w 1924 r. nadal prowadził na arenie międzynarodowej nieprzyjazne działania przeciwko Polsce – nagłaśniał informacje o rzekomym ucisku mniejszości narodowych przez władze RP, popierając je urzędowymi notami i występując wobec Europy w roli obrońcy praw obywateli polskich narodowości ukraińskiej i białoruskiej (AWBH 1924, 79-80).

W pierwszej połowie lat dwudziestych XX w. wzdłuż granicy wschodniej RP odnotowano liczne akcje oddziałów dywersyjnych, część z ich nielegalnie przedostała się do Polski ze Związku Radzieckiego przez granicę państwową (Śleszyński 2007, 297-298). W województwach wschodnich w 1924 r. odnotowano 189 napadów rabunkowych i dywersyjnych oraz 28 aktów sabotażu, przeprowadzonych przez około 1000 dywersantów, inspirowanych przez ZSRR. Dwie akcje terrorystyczne stały się szczególnie głośne – zatrzymanie pociągu pod stacją kolejową Łowcza w województwie poleskim, podróżował nim m.in. wojewoda poleski Stanisław

Downarowicz (Cichoracki 2012, 141-185), oraz napad na Stołpce w nocy z 3 na 4 sierpnia 1924 r. (Włodarkiewicz 2006b, 354-356). W celu wzmocnienia ochrony granicy państwowej z ZSRR Ministerstwo Spraw Wojskowych RP 12 września 1924 r. wydało rozkaz o utworzeniu Korpusu Ochrony Pogranicza, a pięć dni później instrukcję określającą jego strukturę i liczbę etatów (Jabłonowski 2002/2003, 35-39).

Poziom bezpieczeństwa militarnego Polski ponownie oceniono w czasie konferencji u szefa Sztabu Generalnego Wojska Polskiego gen. dyw. S. Hallera 8 kwietnia 1925 r. Stwierdzono, że bardzo wzrosło niebezpieczeństwo wybuchu wojny na dwa fronty. Przyjęto, że pierwsze uderzenie Armii Czerwonej i Reichswehry zostanie wykonane przeciwko Polsce siłami lekkich i ruchliwych związków operacyjnych. Do sprostania tym zagrożeniom postulowano dostosować plan rozbudowy WP, przewidywano bowiem, że przeciwnicy będą gotowi do wojny wiosną 1928 r. Do tego czasu planowano poprawić sprawność mobilizacyjną WP, ponieważ jego porażka mogłaby skłonić sojuszników od uchylecia się od udzielenia Polsce pomocy (Włodarkiewicz 2002b, 86).

Najważniejsze zadanie w procesie zapewnienia skutecznego systemu bezpieczeństwa każdego państwa na wypadek zagrożenia wojennego zajmuje planowanie wojenne, które zależy też od wsparcia innych resortów (Matuszak 2019, 165). W 1926 r. Sztab Generalny WP określił, że do prowadzenia działań wojennych RP musi dysponować dobrze uzbrojoną i wyposażoną armią, rezerwami strategicznymi i przemysłem zbrojeniowym oraz opracowanym w okresie pokoju ogólnym programem wojennym, a jego brak spowoduje przegranie wojny w pierwszym dniu mobilizacji (Kośmider 2001, 87).

Podstawę założeń operacyjnych polskiego planu wojny w połowie lat dwudziestych stworzyły porozumienia ze sztabami generalnymi Francji i Rumunii. Umożliwiły one rozpoczęcie prac nad trzema ramowymi planami operacyjnymi: podstawowym planem wojny dwufrontowej z Niemcami i ZSRR („N+R”) oraz odrębnymi planami dla poszczególnych przeciwników. Przygotowywano również plany mobilizacyjne, transportowe i etapowe. Biuro Ścisłej Rady Wojennej oceniało, że Związek Radziecki i Niemcy, nawet nie występując wspólnie, były już silniejsze od Polski. W razie wojny z jednym z potencjalnych przeciwników uznano za prawdopodobne przyłączenie się do niej drugiego z nich (Stawecki 1990, 430-431). Opracowane przez Biuro Ścisłej Rady Wojennej wskazania operacyjne polskiego planu wojny zakładały prowadzenie przez Polskę wojny defensywnej, mniejszą liczebność WP zamierzano wyrównać sprawnością i szybkością operacji, a zaskoczenie mobilizacją, koncentracją, wywiadem, działaniami osłonowymi i manewrowymi (Stawecki 1981, 81-82).

Polska polityka zagraniczna oraz wynikająca z niej polityka wojskowa w latach 1921-1926 przewidywała trzy warianty zagrożenia militarnego: agresję ZSRR lub Niemiec lub obu wielkich sąsiadów Rzeczypospolitej.

3. Zagrożenie militarne Polski ze strony ZSRR w latach 1926-1935

Istotną cezurę w dziejach międzywojennej Polski stanowi powrót do władzy obozu politycznego marsz. Piłsudskiego w maju 1926 r. Po przejęciu władzy marsz. Piłsudski uważał, że Polska powinna zachować ścisłą neutralność wobec Niemiec i Związku Radzieckiego, żeby państwa te były pewne, że nie wystąpi ona przeciwko jednemu z nich w sojuszu z drugim oraz zabiegać o utrzymanie sojuszy z Francją i Rumunią jako gwarancji zachowania pokoju (Kamiński, Zacharias 1998, 91). Marszałek Piłsudski nie był zainteresowany konfliktem ze Związkiem Radzieckim, mimo iż uważał ten kraj za słaby wewnętrznie, niestabilny oraz przeżywający problemy ekonomiczne. Na posiedzeniu Komitetu Obrony Kraju stwierdził, że widzi groźbę agresji ZSRR na Polskę za około pięć lat (Serwatka 2003, 17).

W latach 1926-1931 obóz polityczny marsz. Piłsudskiego krytycznie oceniał możliwości realizacji koncepcji równowagi RP z wielkimi sąsiadami w wersji maksymalistycznej przez podpisanie dwustronnych traktatów o nieagresji i o wzajemnym uznaniu granic. Z tego powodu dążył on do normalizacji stosunków z Niemcami i ZSRR oraz ich wpisania w system wersalsko-lokareński oraz w porozumienia wielostronne (Paruch 2007, 204).

Planowanie operacyjne w WP od 1926 r. należało do nowo utworzonego Generalnego Inspektoratu Sił Zbrojnych. Omawiano je na posiedzeniach inspektorów armii oraz generałów do prac przy GISZ, podzielonych na dwie grupy wschodnią (zagrożenie radzieckie) i zachodnią (zagrożenie niemieckie). Dyrektywy dotyczące polskiego planowania operacyjnego zostały doprecyzowane, ale nie opracowano ich sztabowo (Jędrzejewicz 1986, 202). Zainteresowania operacyjne i strategiczne marsz. Piłsudskiego w latach 1926-1935 koncentrowały się na kierunku wschodnim, na posiedzeniach inspektorów armii z udziałem marszałka m.in. wielokrotnie omawiano hipotetyczne działania militarne Związku Radzieckiego przeciwko Polsce (Kozłowski, Stawecki 1981, 301-302).

Szef Sztabu Generalnego Wojska Polskiego gen. bryg. Tadeusz Piskor 25 listopada 1927 r. ocenił, że wzrosła wartość bojowa Armii Czerwonej: poziom wyszkolenia taktycznego, zdolności manewrowe, zaopatrzenie techniczne oraz wartość korpusu oficerskiego. Do słabszych stron potencjału ZSRR gen. Piskor zaliczył m.in. niewystarczające możliwości kolejnictwa w czasie koncentracji Armii Czerwonej i poziom jej zaopatrzenia wojennego (Włodarkiewicz 2002b, 157).

W „Studium operacyjnym dla frontu wschodniego”, przygotowanym przez inspektora armii gen. dyw. J. Romera na początku 1927 r., podkreślono, że w razie wojny przeciwko Polsce Armia Czerwona uzyska dwukrotną przewagę liczebną nad Wojskiem Polskim, którego atutami było dobre wyszkolenie, morale oraz wyposażenie. Generał Romer przewidywał, że Wojsko Polskie szybciej się zmobilizuje i skoncentruje (w 29 dni) niż Armia Czerwona (po 50 dniach), która pełną gotowość operacyjną uzyska dopiero po 65 dniach (RGWA 1927, 3-4).

Analiza przebiegu konferencji nr 10 w GISZ 13 czerwca 1929 r. umożliwia przedstawienie ówczesnych poglądów kierownictwa WP na zagrożenie RP przez ZSRR. W jej trakcie marsz. Piłsudski stwierdził, że sprawami „Wschodu” zajmował się bardziej szczegółowo, ponieważ oceniał niebezpieczeństwo agresji ZSRR na Polskę jako znacznie realniejsze, ale odsunęło się ono w czasie ze względu na trudności finansowe i wewnętrzne tego państwa (Włodarkiewicz 2008, 79-80).

Marszałek dążył do normalizacji relacji z Niemcami i ZSRR. Polskie próby zakończyły się sukcesem w pierwszej połowie lat trzydziestych XX w. w wyniku zmiany koniunktury międzynarodowej i polityki zagranicznej Niemiec, co zmusiło ZSRR do rezygnacji ze współpracy z Niemcami i stworzyło przesłanki do zawarcia z Polską układu o nieagresji. Stosunki polsko-radzieckie znacznie poprawiły się wraz z jego podpisaniem (Kaniewicz 2008, 121).

W październiku 1932 r. Oddział II Sztabu Głównego przeanalizował politykę zagraniczną Związku Radzieckiego. Oceniał, że jej cechą było dążenie do utrzymania pokoju, co znalazło wyraz w podpisaniu paktów o nieagresji, w tym również z Polską, a także w stosunkach z Japonią i w radzieckich reakcjach na jej agresję na Dalekim Wschodzie. Podobnie ocenił politykę zagraniczną wschodniego sąsiada RP wiosną następnego roku, podkreślając brak zagrożenia Polski ze strony Związku Radzieckiego. Oddział II SG odnotował wzrost gospodarczy w ZSRR po wykonaniu pierwszej pięciolatki, w trakcie której rozbudowano przemysł ciężki i zmodernizowano uzbrojenie Armii Czerwonej. Stwierdzono również, że kryzys ekonomiczny i napięcia wewnętrzne zmusiły kierownictwo ZSRR do pokojowej polityki zagranicznej (Włodarkiewicz 2002b, 163-164).

Analizy stosunków polsko-radzieckich z połowy 1934 r. wskazywały na ich poprawę oraz na zmniejszenie zagrożenia Rzeczypospolitej ze strony jej wschodniego sąsiada. Na tę ocenę wpłynęła również udana wizyta ministra spraw zagranicznych RP Józefa Becka w Moskwie od 13 do 15 lutego 1934 r. (Włodarkiewicz 2005, 37-38).

Polskie naczelné władze wojskowe, z udziałem państwowych, w 1934 r. prowadziły analizy bezpieczeństwa militarnego RP w celu ustalenia, który z jej sąsiadów – Związek Radziecki czy też Niemcy – i kiedy stanie się realnym niebezpieczeństwem dla niepodległości Polski. Temu służyły konferencje kierownictwa Wojska Polskiego i Ministerstwa Spraw Zagranicznych z udziałem marsz. Piłsudskiego oraz powołanie tajnego zespołu analitycznego „Laboratorium” z gen. dyw. K. Fabrycym na czele.

Konferencje kierownictwa Wojska Polskiego oraz Ministerstwa Spraw Zagranicznych z udziałem marsz. Piłsudskiego odbyły się w kwietniu, maju oraz listopadzie 1934 r. W maju większość generałów i wyższych stopniem oficerów (13) bardziej obawiała się agresji Niemiec, agresji ZSRR – dwóch, a trzech i kierownictwo MSZ przewidywało wariant R+N. Oceny te różniły się z opinią marsz. Piłsudskiego, który uważał za realniejsze niebezpieczeństwo ze strony Związku Radzieckiego.

Dalsze rezultaty omówiono na konferencji w listopadzie 1934 r. Na jej zakończenie zabrał głos marsz. Piłsudski, który stwierdził, że ZSRR jest i będzie bardziej niebezpieczny dla Rzeczypospolitej, gdyż jest krajem mniej przewidywalnym oraz w mniejszym stopniu uzależniony od Zachodu. Z tego też powodu, zdaniem marszałka, kierownictwo RP powinno się skupić na przygotowaniach przeciwko ewentualnej agresji Związku Radzieckiego (Włodarkiewicz 2002b, 168-170).

Na początku grudnia 1934 r. szef Oddziału II SG płk dypl. Jerzy Englisch przygotował „Ocenę porównawczą możliwości wojennej ZSRR i Niemiec” (Włodarkiewicz 2006a, 209-221). Szef polskiego wywiadu wojskowego podkreślił, że w okresie pokoju Armia Czerwona posiadała dużą wartość, a mobilizacja dodatkowych (40 do 52) dywizji piechoty i dywizji kawalerii (3 do 6) powinna odbyć się sprawnie. Po wybuchu działań płk Englisch przewidywał trudności zaopatrzeniowe oraz ocenił, że ZSRR nie był wówczas przygotowany do rozpoczęcia wojny, ponieważ groziłoby to wieloma poważnymi komplikacjami wewnętrznymi. Pułkownik Englisch ocenił, że ZSRR i Niemcy były w trakcie przebudowy i nie były jeszcze gotowe do rozpoczęcia wojny, plany kierownictwa radzieckiego zostały zakreślone szerzej i na dłużej, a bardziej ograniczone niemieckie mogły zostać zrealizowane szybciej. Najistotniejsza różnica pomiędzy stanem przygotowań wojennych Związku Radzieckiego i Niemiec pod koniec 1934 r. polegała na tym, że ZSRR dysponował rozbudowaną i przygotowaną do mobilizacji wielką armią, nie posiadał zaś silnego przemysłu. Niemcy miały bardzo dobrze rozbudowany przemysł zdolny zaspokoić potrzeby wielkiej armii, ale nie zakończyły jeszcze procesu jej odbudowy. Z tych powodów płk Englisch ocenił, że Niemcy uzyskają gotowość wojenną po zakończeniu odbudowy Wehrmachtu za sześć do ośmiu lat, a ZSRR – za 15 do 20 lat po osiągnięciu samowystarczalności gospodarczej (Włodarkiewicz 2006a, 209-221).

4. Oceny zagrożenia bezpieczeństwa militarnego Polski w latach 1935-1939

Od połowy lat trzydziestych XX w., w związku z intensywną rozbudową armii Niemiec i ZSRR, szybko pogarszała się sytuacja militarna Polski. Z tego powodu w 1936 r. nowe kierownictwo Wojska Polskiego zdecydowało o konieczności jego unowocześnienia – rozpoczęto realizację 6-letniego planu rozbudowy i modernizacji Wojska Polskiego (więcej Kozłowski 1974; Rzepniewski 1992).

Plan zakładał utworzenie w czasie zagrożenia wojennego 10 dywizji piechoty rezerwowej, rozbudowę i unowocześnienie lotnictwa, uzbrojenia, sprzętu łączności i saperskiego oraz zmianę struktury organizacyjnej WP dzięki motoryzacji części kawalerii. Dalsze zamierzenia obejmowały rozbudowę artylerii, głównie ciężkiej,

przeciwlotniczej i przeciwpancernej oraz broni pancernej, wojsk łączności i saperów, a także częściową motoryzację armii (PSZ 1951, 168).

W drugiej połowie lat 30. XX w. polski wywiad wojskowy zwiększył wysiłek w celu rozpoznania zagrożenia bezpieczeństwa militarnego Rzeczypospolitej. Szef Oddziału II SG płk dypl. Tadeusz Pełczyński 1 grudnia 1937 r. w czasie wykładu dla uczestników Kursu Wyższych Dowódców w Rembertowie ocenił zagrożenie przez ZSRR bezpieczeństwa militarnego Polski. Zwrócił uwagę, że kraj ten od jesieni 1936 r. przeżywa kryzys wewnętrzny, „czystka” objęła całość aparatu partyjnego i państwowego, ale jednocześnie stan Armii Czerwonej wzrósł z miliona żołnierzy w 1935 r. do 1,5 mln w 1937 r., co wiązało się z przeformowaniem większości terytorialnych dywizji strzeleckich w regularne. W konsekwencji wzrosła gotowość bojowa Armii Czerwonej na pograniczu z Polską, ponieważ stacjonowały tam tylko regularne dywizje piechoty. Znacznie rozbudowano kawalerię (o 10 dywizji), jednostki zmechanizowane, broni pancernej i lotnictwa, a także piechotę o 10 dywizji strzeleckich. Oceniając dyslokację Armii Czerwonej, płk Pełczyński zwrócił uwagę na wzmożoną koncentrację w pobliżu granicy z Polską. Podkreślał, że oceniając Armię Czerwoną, należy również uwzględnić: braki w wyszkoleniu wyższych i niższych dowódców oraz szeregowych, usunięcie najlepszych oficerów oraz silne nasycenie pojazdami mechanicznymi, co powodowało w czasie ćwiczeń trudności w zaopatrzeniu w paliwo (RGWA 1938, 18).

Ważnym źródłem informacji o potencjale militarnym ZSRR były analizy przebiegu manewrów Armii Czerwonej. Oddział II w 1937 r. przygotował opracowanie pt. „Manewry sowieckie 1936 roku”, w którym przeanalizowano ćwiczenia białoruskie, kijowskie, poleskie, odeskie, moskiewskie oraz zakaukaskie. Wartość Armii Czerwonej oceniono wysoko. Najwięcej uwagi w opracowaniu poświęcono broni pancernej i lotnictwu. Stwierdzono bardzo szerokie zastosowanie w oddziałach pancernych środków łączności radiowej. Lotnictwo wykazało wiele zalet i dużą aktywność w dzień i w nocy, pomimo trudnych warunków atmosferycznych, jego uderzenia na wojska lądowe przyniosły oczekiwane rezultaty. Bardzo często stosowano desanty spadochronowe (RGWA 1937, 1-8). Z poważnym opóźnieniem ukazało się opracowanie Oddziału II SG WP pt. „Manewry sowieckie 1937 roku”. Starannie przeanalizowano w nim operacyjne i taktyczne użycie jednostek zmechanizowanych, dostrzeżono dużą ich ruchliwość operacyjną, m.in. przemarsz nocny na odległość 110 km, a także liczne awarie czołgów, które wynikały z niskiego poziomu wyszkolenia technicznego ich załóg oraz złej jakości materiałów użytych do produkcji wozów bojowych (RGWA 1939a, 2-94).

„Studium o broni pancernej Rosji i Niemiec” z 14 kwietnia 1938 r. zawiera dane o gwałtownej jej rozbudowie w Armii Czerwonej: z 1157 czołgów i samochodów pancernych w 1931 r. do 9500 nowoczesnych wozów bojowych pod koniec

1936 r. (Włodarkiewicz 2002b, 214). Faktycznie 1 stycznia 1937 r. Armia Czerwona dysponowała aż 17 280 czołgami i 1428 samochodami pancernymi (Magnuski, Kołomijec 1994, 4).

W czasie kryzysu sudeckiego Armia Czerwona rozpoczęła koncentracją u granic RP. W tej sytuacji strona polska m.in. wzmocniła garnizony na Wołyniu, a do Małopolski Wschodniej skierowała kilka eskadr lotniczych, ponieważ liczyła się z możliwością utworzenia mostu powietrznego łączącego Związek Radziecki z Czechosłowacją². Analiza decyzji polskich naczelnych władz państwowych i wojskowych wskazuje, że oceniły ją one jedynie jako demonstrację zbrojną ZSRR, a nie realne zagrożenie bezpieczeństwa militarnego Rzeczypospolitej. Skoncentrowane nad granicą z Polską siły Armii Czerwonej tworzyło 48 związków taktycznych wojsk lądowych, wspartych silnym lotnictwem (Deszczyński 2003, 187-208). Wielkie manewry Wojska Polskiego we wrześniu 1938 r. na Wołyniu miały m.in. pokazać potencjalnym przeciwnikom jego możliwości bojowe, a uczestniczące w nich formacje zmotoryzowane i lotnictwo wywarły silne wrażenie na mieszkańcach województwa (Włodarkiewicz 2013, 305-306).

Szef Oddziału II SG płk Pełczyński pod koniec listopada 1938 r. wygłosił kolejny wykład dla oficerów uczestniczących w Kursie Wyższych Dowódców. Stwierdził wówczas, że porównanie organizacji, składu bojowego i dyslokacji Armii Czerwonej nie wskazywało na jej rozbudowę. Zapoznał kursantów z oceną japońskiego Sztabu Głównego działań Armii Czerwonej na Dalekim Wschodzie. Interesujące są wnioski końcowe wykładu. W ZSRR trwał kryzys, który odbił się też na potencjale Armii Czerwonej. Jej wartość zmalała po usunięciu doświadczonej kadry w czasie stalinowskich czystek i wprowadzeniu kolektywnego dowodzenia. Z tych powodów, zdaniem płk. Pełczyńskiego, wynikała bierność ZSRR m.in. w okresie kryzysu czechosłowackiego (RGWA 1939b, 1-22).

Bardzo ważne dla bezpieczeństwa militarnego Rzeczypospolitej w 1939 r. okazały się oba polskie plany operacyjne „Wschód” oraz „Zachód”. Opierały się one na nieprzekonujących przesłankach politycznych i strategicznych, nie w pełni odpowiadały zasadom sztuki wojennej oraz nie uwzględniały dysproporcji ilościowej i jakościowej pomiędzy Wojskiem Polskim a Armią Czerwoną i Wehrmachtem. Prace nad planem operacyjnym „Wschód” zakończono w lutym 1939 r. Jego myślą przewodnią było skanalizowanie działań zaczepnych Armii Czerwonej w dwóch wąskich korytarzach terenowych na południe i północ od ufortyfikowanego Polesia (Matuszak 2019, 172-173). Jego założenia tak przedstawił szef Sztabu Głównego WP gen. bryg. Wacław Stachiewicz:

2 Jednakże kilka eskadr nie byłoby w stanie uniemożliwić realizacji planów radzieckich, gdyby taka próba rzeczywiście została podjęta.

W przypadku wojny z Rosją mogliśmy liczyć – przynajmniej w początkowym, bliżej nie określonym czasie – tylko na siły własne i słabej Rumunii, którymi nie moglibyśmy osiągnąć zwycięstwa drogą pobicia nieprzyjaciela ani nawet wytrzymać a la longue naporu przeważających sił. Obronę należało zatem prowadzić jak najbardziej czynnie, by nie dopuścić nieprzyjaciela do zajęcia żywotnych dla prowadzenia wojny obszarów i zadawać mu jak największe straty, rozbijając go częściami i stworzyć sytuację, w której kontynuowanie agresji by się nie opłacało. [...] Prowadzenie takich działań umożliwiały dogodne dla nas warunki terenowe (Stachiewicz 1998, 370).

Dodajmy, że Armia Czerwona była przygotowana do agresji na Polskę co najmniej już na początku 1935 r., o czym świadczy dokument planistyczny z 19 lutego 1935 r. (Ryś 2015, 299-323).

Kilka miesięcy przed wybuchem wojny zostało przedstawione kolejne opracowanie o organizacji i zasadach działania broni pancernej Armii Czerwonej. Jej wozy bojowe oceniono jako nowoczesne, szybkobieżne, o dużej zdolności pokonywania przeszkód oraz dobrze uzbrojone. Blisko połowę opracowania stanowiła analiza taktyki broni pancernej Armii Czerwonej (Włodarkiewicz 2002a, 1-107).

Systematycznie analizy zagrożeń bezpieczeństwa militarnego Polski do końca lutego 1939 r. jednoznacznie wskazywały na większe prawdopodobieństwo agresji Związku Radzieckiego, a od marca 1939 r. przez Niemcy, przy całkowitym nieuwzględnianiu przez polskie naczelne władze wojskowe i państwowe wariantu wystąpienia ZSRR. Założenie ministra spraw zagranicznych RP J. Becka, że Hitler i Stalin nie porozumieją się z powodu sprzeczności ideologicznych, okazało się całkowicie błędne w sierpniu 1939 r. (Zacharias 2000, 80). Bezpieczeństwo militarne Polski uległo gwałtownemu pogorszeniu 23 sierpnia 1939 r., gdy ministrowie spraw zagranicznych ZSRR oraz Niemiec zawarli układ o nieagresji wraz z tajnymi protokołami. Kierownictwo Sztabu Głównego WP oceniało porozumienie obu sąsiadów Polski jako niemożliwe (Zgórniak 1993, 330). Polski wywiad wojskowy jednak otrzymał meldunki o odnowieniu współpracy ZSRR i Niemiec mjr. dypl. Rafała Protassowickiego z Mińska oraz agenta o pseudonimie „Kobałt”. Major Protassowicki napisał, że układ Ribbentrop – Mołotow zawierał

[...] tajne klauzule wojskowe i terytorialne, dotyczące państw bałtyckich i Polski, ewentualnie Rumunii. [...] Napisałem wyraźnie tymi słowami, że w zbliżającej się wojnie Polski, ewentualnie aliantów z Niemcami, Sowiety wystąpią również. Lecz nie w formalnym sojuszu wojskowym z Niemcami, tylko samodzielnie, na własną rękę i w celach ściśle ograniczonych, a to ze względu na konieczność liczenia [się – W. W.] z antyniemieckim nastawieniem społeczeństwa własnego i światowej Międzynarodówki. Określałem nawet w tym raporcie termin zbrojnego wystąpienia Sowieców, mianowicie w chwili jak tylko zarysuje się rozstrzygnięcie strategiczne na froncie polsko-niemieckim, dodając, że w związku z tym należy oczekiwać natychmiastowego wycofania się ZSRR z zatargu z Japonią (Włodarkiewicz 2000, 84).

Kierownictwo Wojska Polskiego nie zdyskontowało politycznie cennego meldunku ppłk. dypl. A. Szymańskiego, attaché wojskowego RP w Berlinie, o możliwości zawarcia porozumienia niemiecko-radzieckiego, zasadnicza jednak ocena sytuacji należała do MSZ Rzeczypospolitej (Woźny 2000, 315). Szef Samodzielnego Referatu „Rosja” Oddziału II SG ppłk dypl. O. Giedroyc twierdził, że nie miał wiedzy o odnowieniu sojuszu ZSRR i Niemiec, a o układzie Ribbentrop – Mołotow wiedział jedynie to, co zamieściła radziecka prasa, której komunikat przetłumaczono szefowi Sztabu Głównego Wojska Polskiego (Włodarkiewicz 2005, 162). Umiedzynarodowienie pogłębiającego się konfliktu z Niemcami w marcu i kwietniu 1939 r. zmieniło poglądy kierownictwa RP na jej położenie międzynarodowe, a ocena, że przyszła wojna będzie miała charakter koalicyjny, umocniło je w przekonaniu o neutralności ZSRR w początkowym okresie konfliktu zbrojnego (Kornat 2002, 516-517).

Przed wybuchem wojny wywiad KOP uzyskał wiadomości potwierdzające wzrost niebezpieczeństwa agresji na RP przez Związek Radziecki (Włodarkiewicz 2005, 189). Oddział II SG zestawiał i opracowywał wszystkie otrzymane informacje dotyczące potencjalnych przeciwników, nie wyciągał jednak z nich wniosków. Szef Sztabu Głównego WP w zakresie ocen politycznych opierał się głównie na opracowaniach MSZ RP, a kierownictwo Oddziału II SG nie dysponowało możliwością wszechstronnej analizy planów militarnych potencjalnych przeciwników.

Rzeczpospolita Polska w kampanii polskiej 1939 r. znalazła się w bardzo trudnym położeniu geostrategicznym, politycznym i militarnym: całość sił WP przeznaczono do walki z Wehrmachtem, granica wschodnia, pozbawiona wojsk operacyjnych, była chroniona jedynie przez Korpus Ochrony Pogranicza, osłabiony przekazaniem znacznych sił na front zachodni.

* * *

Po podpisaniu traktatu pokojowego w Rydze 18 marca 1921 r. do 1924 r. polskie naczelne władze wojskowe otrzymywały meldunki o przygotowaniach Rosji Radzieckiej (następnie ZSRR) do agresji na RP lub sojuszniczą Rumunię oraz o wzroście możliwości bojowych Armii Czerwonej.

W latach 1926-1935 kierownictwo WP również systematycznie analizowało zagrożenie militarne RP przez ZSRR. Dominował pogląd marsz. Piłsudskiego o większym zagrożeniu bezpieczeństwa Polski przez Związek Radziecki niż Niemcy, które znajdowały się na początku odbudowy potencjału militarnego.

W latach 1935-1939 wzrosło zagrożenie bezpieczeństwa militarnego Polski. W czasie kryzysu sudeckiego jesienią 1938 r. wywiad wojskowy RP mało precyzyjnie ustalił skalę koncentracji Armii Czerwonej u wschodnich granic Polski. W okresie od marca do końca sierpnia 1939 r. jego aktywność skupiła się na rozpoznaniu niemieckich przygotowań wojennych. Meldunki o nawiązaniu współ-

pracy ZSRR i III Rzeszy oraz o radzieckich przygotowaniach wojennych w 1939 r. zaczęły napływać za pośrednictwem Oddziału II do polskich naczelnych władz wojskowych oraz z placówek dyplomatycznych do Ministerstwa Spraw Zagranicznych. Jednakże analiza decyzji politycznych i wojskowych świadczy o tym, że kierownictwo polityczne i wojskowe RP wykluczało możliwość porozumienia radziecko-niemieckiego przeciwko Polsce, a tym bardziej agresji Związku Radzieckiego na Polskę.

Bibliografia

- AAN (1924), MSZ, 5230, Biuletyn Informacyjny [Wydziału Wschodniego MSZ], 1 IV 1924, nr 2.
- AWBH (1922), kol. ros., VIII.800.59.13, Biuletyn Informacyjny o Rosji i Ukrainie Sowieckiej Referatu Informacyjnego Wydziału Wschodniego MSZ, nr 7, Warszawa, 2 XII 1922.
- AWBH (1924), kol. ros., VIII.800.59.17, Komunikat Informacyjny z dn. 1 VI 1924, Oddział II SG, Warszawa, 20 VI 1924.
- CICHORACKI, P. (2012), Stołpce – Łowcza – Leśnia 1924. II Rzeczpospolita wobec najpoważniejszych incydentów zbrojnych w województwach północno-wschodnich. Łomianki.
- DESZCZYŃSKI, M. P. (2003), Ostatni egzamin. Wojsko Polskie wobec kryzysu czechosłowackiego 1938-1939. Warszawa.
- JABLONOWSKI, M. (2002/2003), Formacja specjalna. Korpus Ochrony Pogranicza 1924-1939. Warszawa.
- JĘDRZEJEWICZ, W. (1986), Józef Piłsudski 1867-1935. Londyn.
- KAMIŃSKI, M. K. | ZACHARIAS, M. J. (1998), Polityka zagraniczna Rzeczypospolitej Polskiej 1918-1939. Warszawa.
- KANIEWICZ, J. (2004), „Oni nas napadną”. (Na tle 70. rocznicy śmierci Marszałka Piłsudskiego). W: Mars. 18, 117-126.
- KORNAT, M. (2002), Polska 1939 roku wobec paktu Ribbentrop – Mołotow. Warszawa.
- KORNAT, M. (2007), Polityka równowagi 1934-1939. Polska między Wschodem a Zachodem. Kraków.
- KOŚMIDER, T. (2001), Planowanie wojenne w Polsce w latach 1921-1926. Toruń.
- KOZŁOWSKI, E. (1974), Wojsko Polskie 1936-1939. Próby modernizacji i rozbudowy. Warszawa.
- KOZŁOWSKI, E. | STAWECKI, P. (1981), Protokoły z posiedzeń Ścisłej Rady Wojennej i Inspektorów Armii za lata 1926-1932. W: Studia i Materiały do Historii Wojskowości. XXIV, 271-341.
- MAGNUSKI, J. | KOŁOMIJEK, M. (1994), Czerwony Blitzkrieg. Wrzesień 1939. Sowieckie wojska pancerne w Polsce. Warszawa.
- MATERSKI, W. (1994), Tarcza Europy. Stosunki polsko-sowieckie 1918-1939. Warszawa.
- MATERSKI, W. (2005), Na widcie. Rzeczpospolita wobec Sowieców 1918-1943. Warszawa.
- MATUSZAK, Z. (2019), Planowanie wojenne w Polsce na kierunku wschodnim w latach 1920-1939. Kierunki i stan badań. W: Franz, M. | Pilarczyk, Z. (red.), Wojna – wojsko – historia wojskowości. Poznań, 165-176.
- PADUSZEK, K. (2016), Zajrzeć do mózgu Lenina. Wywiad II Rzeczypospolitej a postrewolucyjna Rosja. Łomianki.
- PARUCH, W. (2007), Piłsudczykowska koncepcja polityki równowagi (1926-1939): przesłanki, założenia, składniki, ewolucja. W: Paruch, W. | Trembicka, K. (red.), Świat wokół Rzeczypospolitej. Problematyka zagraniczna w polskiej myśli politycznej w pierwszej połowie XX wieku. Lublin, 189-214.
- PEPŁOŃSKI, A. (1996), Wywiad polski na ZSRR 1921-1939. Warszawa.

- [PSZ] (1951), *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*, t. 1, cz. 1. Londyn.
- RGWA (1927), 464-1-134, Gen. dyw. J. Romer, Studium operacyjne dla frontu wschodniego [dla generalnego inspektora sił zbrojnych, 7 VII 1927. Warszawa.
- RGWA (1937), 464-1-1755, Manewry sowieckie w 1936 r., SG WP, O II, 20 V 1937. Warszawa.
- RGWA (1938), 464-2-151, Rosja – Wykład wygłoszony przez szefa Oddziału II SG WP na kursie wyższych dowódców w Rembertowie 1 XII 1937, SG WP, O II, 21 II 1938. Warszawa.
- RGWA (1939a), 464-1-3040, Manewry sowieckie 1937 r., SG WP, O II, 20 III 1939. Warszawa.
- RGWA (1939b), 464-1-3017, Rosja w 1938 r. Wykład wygłoszony przez szefa Oddziału II SG WP płk. dypl. T. Pełczyńskiego w dniu 29 XI 1938 r. w Rembertowie na kursie wyższych dowódców, 16 II 1939. Warszawa.
- Ryś, R. (2015), Raport dowódcy Białoruskiego Okręgu Wojskowego w sprawie nowego planu wojny na Zachodzie. W: *Białostockie Teki Historyczne*. 13, 299-323.
- RZEPNIEWSKI, A. (1992), *Wojsko Polskie wobec perspektywy zagrożenia wojennego (13 maja 1935 – 31 sierpnia 1939)*. Warszawa.
- SERWATKA, T. (2003), Stosunek obozu piłsudczykowskiego do Rosji Sowieckiej (1921-1939). W: *Przegląd Humanistyczny*. 3, 13-25.
- STACHIEWICZ, W. (1998), *Wierności dochować żołnierskiej. Przygotowania wojenne w Polsce 1935-1939 oraz kampania 1939 w relacjach i rozważaniach szefa Sztabu Głównego i szefa Sztabu Naczelnego Wodza*. Warszawa.
- STAWECKI, P. (1981), *Polityka wojskowa Polski 1921-1926*. Warszawa.
- STAWECKI, P. (red.) (1990), *Zarys dziejów wojskowości polskiej w latach 1864-1939*. Warszawa.
- Śleszyński, W. (2007), *Bezpieczeństwo wewnętrzne w polityce państwa polskiego na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej*. Warszawa.
- WIŚNIEWSKA, M. | WYSZCZESKI, L. (2009), *Bezpieczeństwo narodowe Polski w latach 1918-1939. Teoria i praktyka*. Toruń.
- WŁODARKIEWICZ, W. (2002a), *Broń pancerna Armii Czerwonej w 1939 roku. Ocena Dowództwa Broni Pancernych Ministerstwa Spraw Wojskowych Rzeczypospolitej Polskiej*. Warszawa.
- WŁODARKIEWICZ, W. (2002b), *Przed 17 września 1939 roku. Radzieckie zagrożenie Rzeczypospolitej w ocenach polskich naczelnych władz wojskowych 1921-1939*. Warszawa.
- WŁODARKIEWICZ, W. (2006a), *Możliwości wojenne Związku Sowieckiego i Niemiec w 1934 r. w ocenach szefa polskiego wywiadu wojskowego płk. dypl. inż. Jerzego Englisha*. W: *Mars*. 21, 209-221.
- WŁODARKIEWICZ, W. (2006b), *Z genezy Korpusu Ochrony Pogranicza – napad na Stopłce w 1924 roku*. W: *Dmowski, R. | Gmitruk, J. | Korneć, G. | Włodarkiewicz W. (red.), Wojsko i kultura w dziejach Polski i Europy*. Warszawa – Siedlce, 352-358.
- WŁODARKIEWICZ, W. (2008), *Zagrożenie bezpieczeństwa narodowego Polski w opinii marszałka Józefa Piłsudskiego*. W: *Piwowarska K. | Skrabacz, A. (red.), Józef Piłsudski w drodze do niepodległości. Materiał pokonferencyjny*. Warszawa, 72-91.
- WŁODARKIEWICZ, W. (2013), *Przed zagładą. Społeczeństwo Wołynia i Małopolski Wschodniej wobec państwa polskiego (1935-1939)*. Warszawa.
- WŁODARKIEWICZ, W. (2016), *Kierownictwo Oddziału II Sztabu Głównego (Naczelnego Wodza) i jego oceny zagrożeń zewnętrznych Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1938-1939*. W: *Skóra, W. | Skubisz, P. (red.), Studia nad wywiadem i kontrwywiadem Polski w XX wieku*, t. 3. Szczecin, 289-307.
- WŁODARKIEWICZ, W. (2019), *Zagrożenie bezpieczeństwa Rzeczypospolitej Polskiej ze strony Rosji Radzieckiej (ZSRR) w ocenach polskiego wywiadu wojskowego w latach 1920-1924*. W: *Ćwiąg, H. | Siewier, M. (red. nauk.), Wywiad i kontrwywiad a bezpieczeństwo Polski odrodzonej po 1918 roku*. Warszawa, 155-172.

- WŁODARKIEWICZ, W. (oprac.) (2001), Rozpoznanie zagrożenia Rzeczypospolitej ze strony ZSRR-relacja mjr. dypl. Rafała L. Protassowickiego. W: *Przegląd Historyczno-Wojskowy*. 2, 79-92.
- WŁODARKIEWICZ, W. (2005) (oprac.), Wrzesień 1939. Radzieckie zagrożenie Rzeczypospolitej w dokumentach, relacjach i wspomnieniach. Warszawa.
- WOŁOS, M. (2009), Szkice o polskiej polityce zagranicznej w międzywojennym dwudziestoleciu. W: Persak, K. | Machcewicz, P. (red.), *Polski wiek XX. Dwudziestolecie*. Warszawa, 231-233.
- WOŹNY, A. (2000), Niemieckie przygotowania do wojny z Polską w ocenach polskich naczelnych władz wojskowych w latach 1933-1939. Warszawa.
- ZACHARIAS, M. J. (2000), Przesłanki i motywacje polityki Józefa Becka w 1939 roku. W: *Mazowieckie Studia Humanistyczne*. 1/2, 69-81.
- ZGÓRNIAK, M. (1993), Polski wywiad wojskowy w 1939 roku, jego oceny sytuacji i wpływ na decyzje militarne i polityczne. W: Olejnik, K. (red.), *Pax et bellum*. Poznań, 323-332.

DOI: 10.31648/PW.7656

PRZEMYSŁAW CZERNICKI

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1184-1556>

University of Natural Sciences and Humanities in Siedlce

WILEŃSKI KONSERWATYSTA STANISŁAW CAT-MACKIEWICZ JAKO GEOPOLITYCZNY GLORYFIKATOR IDEI JAGIELLOŃSKIEJ

Vilnius conservative Stanisław Cat-Mackiewicz as a geopolitical glorifier of the Jagiellonian idea

ABSTRACT: The subject of this article is an attempt to reconstruct the Jagiellonian idea as a geopolitical concept promoted by the journalist of the Vilnius “Słowo” Stanisław Cat-Mackiewicz. The article discusses the most important views and postulates of one of the most famous Polish conservative writers in the area of proclaiming the need to recreate the power position of Poland in the 20th century. The article emphasizes that, according to Mackiewicz, the multi-ethnic unification of the Polish-Lithuanian-Ruthenian lands by the most outstanding rulers of the Jagiellonian dynasty in Polish history was an unsurpassed model for the implementation of a brilliant geopolitical plan. The research demonstrates the basic aspects of the Jagiellonian idea according to Cat and the reasons for the reintegration of the nationalities living in the area of the former Crown and the former Grand Duchy of Lithuania as a real security against the superpower expansion by Germany and Russia.

KEYWORDS: Geopolitics, country, idea, power, territory, history of the former Polish-Lithuanian Commonwealth

1. Korzenie geopolitycznej wizji myśliciela

Wyróżniający się talentem publicystycznym, popularnością wśród czytelników czy polemiczną werwą myślicieli i publicysta konserwatywny Stanisław Cat-Mackiewicz jest zaliczany do grona najbardziej znanych twórców polskiej myśli politycznej oraz geograficznej (Eberhardt 2017, 15). Doceniając znaczenie prowadzenia analiz geopolitycznych, pisarz twierdził:

Nie trzeba ani luster, ani Syberii, żeby przepowiadać wypadki, a raczej nie wypadki, bo te się właśnie przepowiedzieć nie dadzą, lecz ogólny bieg historii. Na to wpatrywać się trzeba nie w lustro, lecz w mapę. Jeżeli będziemy wpatrywać się w mapę polityczną, konfigurację granic, będziemy się wpatrywali długo, uporczywie, myśląco, to kraje

same wystąpią ku nam, nabiorą plastyki, pokryją się w naszych oczach muskulaturą, która będzie nam wskazywała kierunek ataków, chwytów, zdławień, szczypięć się pazurami, szponami, zębami. Państwa, na papierze mapy nakreślone, przestaną być papierem, a nabiorą wyrazistości stworzeń, które się ożywiają, pełzają, ruszają, walczą między sobą o śmierć i życie (Mackiewicz 1964, 141).

Podstawą tworzenia Mackiewiczowskich koncepcji geopolitycznych było podkreślanie znaczenia połączenia ziem polskich i litewsko-ruskich w ramach odbudowy Rzeczypospolitej wielu narodów na gruzach państw zaborczych. Korespondowało to z szerzeniem przez Cata idei imperializmu, który to program afirmował tradycje mocarstwowej, jagiellońskiej i monarchistycznej Polski.

W rezultacie propagowania w przestrzeni publicznej takich poglądów w dwudziestoleciu międzywojennym Stanisław Cat-Mackiewicz stał się główną ikoną i symbolem tzw. idei jagiellońskiej (Singer 1990, 78-79). Orientacji tej pozostał wierny właściwie do końca swojej kilkudziesięcioletniej, niezmiernie bogatej aktywności publicystycznej, apoteozując efekty polityki dynastii jagiellońskiej także na łamach książek, które były wydawane pod koniec życia pisarza w warunkach funkcjonowania PRL-owskiej cenzury (Mackiewicz 1962, 105-267; 1987, 35).

Mackiewicz nie był wprawdzie twórcą idei jagiellońskiej, lecz idealizował jej znaczenie jako genialnego i najbardziej doniosłego w polskich dziejach strategicznego planu politycznego. Jego zdaniem była to bowiem niezwykle dalekowzroczna koncepcja, której udana realizacja zapewniła Polsce niepowtarzalny w jej dziejach status mocarstwowy na kontynencie europejskim przynajmniej w XV oraz XVI stuleciu (Górski 1999, 125-143).

Z pewnością pozostawanie wiernym propagatorem wspomnianej orientacji geopolitycznej wynika w dużej mierze z pochodzenia społecznego i korzeni etnicznych Cata-Mackiewicza. Urodzony w rosyjskim Petersburgu w końcu XIX stulecia „na rozdrożu światów i czasów, kultur i wiar, mów i ras, warstw i narodów” (Jaruzelski 1976, 16) i wywodzący się z od dawna spolonizowanej rodziny litewskiej szlachty w II RP myśliciel związał swoją publicystyczną i polityczną karierę z Wilnem. Zamieszkując w tym mieście przez cały okres dwudziestolecia międzywojennego i posłując stamtąd do Sejmu odrodzonej Rzeczypospolitej, reprezentował interesy przede wszystkim środowiska tamtejszej arystokracji ziemiańskiej (tzw. żubrów kresowych).

Wielu z nich (wywodzących się przeważnie z potomków spolonizowanej szlachty litewskiej) pozostawiło poza linią graniczną odrodzonej Rzeczypospolitej swoje majątki, stąd też byli znacznie zainteresowani propagowaniem programu polskiej ekspansji terytorialnej na wschód (Osica 1982, 128-129). Poszukując trybuny do przedstawiania opinii publicznej programu kresowego konserwatyzmu i nawiązywania do idei Rzeczypospolitej Obojga Narodów, wspomniani arystokraci powierzyli w 1922 r. kierowanie wydawanym w Wilnie dziennikiem „Słowo” właśnie Catowi-Mackiewiczowi. Dzięki jego błyskotliwości, erudycji i talentowi

dziennikarskiemu (przejawianemu także w sferze analizowania polityki międzynarodowej) czy też zaproszeniu do współpracy szeregu znakomitych publicystów ten konserwatywny periodyk uzyskał ponadregionalną poczytność, stając się wówczas jednym z najbardziej popularnych pism opiniotwórczych (Karbowska 1994, 9 i 64-108). Nie byłoby to jednak możliwe bez finansowego wsparcia funkcjonowania dziennika przez wileńskich ziemian, którzy traktowali „Słowo” właśnie jako trybunę polityczną ostatnich ideowych sukcesorów tradycji ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego.

W znacznej mierze to więc interesy ekonomiczne sponsorów pisma skłaniały Mackiewicza do propagowania idei jagiellońskiej. W dodatku za sprawą zapotrzebowania czytelników na łamach wileńskiego „Słowa” często gościły artykuły poświęcone kwestiom społecznym, narodowościowym, gospodarczym czy kulturalnym charakterystycznym dla północno-wschodnich Kresów II Rzeczypospolitej (Wojtacki 2009).

Jednakże istotną rolę w formowaniu Mackiewiczowskiej wierności idei jagiellońskiej odegrały również bogate powiązania biograficzne i mentalne pisarza z północno-wschodnimi rubieżami Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Najbardziej znany wyraziciel opinii środowiska wileńskich „żubrów” posiadał bowiem doskonałą znajomość historii Kresów oraz orientację w zakresie charakterystycznych dla tych terenów problemów społecznych i ludnościowych. W sprawie uformowania geopolitycznych horyzontów publicysty bardzo istotną rolę odegrało z pewnością wieloletnie obcowanie z mozaiką kultur czy wyznań zajmujących ten obszar licznych narodowości. Wspomniane uwarunkowania mentalnie były więc Catowi bliskie, oddziałując poprzez swoistą funkcję mitotwórczą na jego wyobraźnię polityczną czy sferę motywacyjną oraz dodając działalności publicystycznej walor niewątpliwej oryginalności. Zdaniem pisarza idea jagiellońska, popieranie kulturalnego czy terytorialnego ekspansjonizmu oraz konserwatywny dekalog polityczny zostały zasadniczo ukształtowane właśnie w czasie zawiązywania związków z tradycjonalistycznymi kręgami Wileńszczyzny w okresie spędzonych tutaj młodości lat (Jaruzelski 1976, 37)¹.

Korespondowało to z poczuciem (podobnie jak u wielu innych kresowych właścicieli ziemskich) obowiązku spełnienia na Wschodzie wyjątkowej misji cywilizacyjnej. Miała ona polegać na ochronie zarówno dotychczasowego stanu posiadania ziemiaństwa na Kresach, jak i na obronie cywilizacji zachodnio-chrześcijańskiej przed wschodnim barbarzyństwem.

Przekonania takie wiązały się także z dochowaniem wierności ideałom tworzących Rzeczpospolitą Jagiellonów przodków, podkreślaniem łączności przestrzeni historycznej z geograficzną czy z kultywowaniem tradycji Wielkiego Księstwa Litewskiego jako naturalnej symbiozy różnych narodowości².

¹ Szerzej na temat biografii pisarza i jego ideowych korzeni zob. Jaruzelski 1994, 12-45.

² Szerzej na temat mentalności przedstawicieli tej warstwy społecznej zob. Jurkowski 2011, 18-31.

Posiadający szerokie horyzonty literackie, Mackiewicz jako pisarz nostalgiczny swoją oazę sentymentu dla propagowania omawianej doktryny geopolitycznej miał również w literaturze. Niewątpliwie zwłaszcza w twórczości tak uwielbianego przez niego Henryka Sienkiewicza (przede wszystkim w „Trylogii” oraz w „Krzyżakach”) poszukiwał pierwiastków do sławienia czy też rekonstrukcji idei jagiellońskiej. Wileński publicysta zachwycał się zwłaszcza tak jemu bliskim mocarstwowym przesłaniem noblisty (mającego wszakże nieprzypadkowo pseudonim literacki „Litwos”), które było formułowane jako afirmacja politycznego i militarnego ekspansjonizmu na wschód. Jednocześnie doceniał także Sienkiewiczowską umiejętność trwałego zaszczerpienia czytelnikom pewnych sentymentów historycznych czy też rozumienie przez autora „Ogniem i mieczem” wagi propagowania polskich aspiracji mocarstwowych (Cat-Mackiewicz 1968, 17-18 i 69; 1992, 63-66).

2. Rozumienie istoty i znaczenie idei jagiellońskiej w myśli Stanisława Cata-Mackiewicza

Szczególnie istotny wpływ na Mackiewiczowskie rozumienie idei jagiellońskiej wywołało odwoływanie się do dorobku myśli galicyjskiej szkoły historycznej – a zwłaszcza poglądów Michała Bobrzyńskiego oraz Witolda Kamienieckiego (Mackiewicz (Cat) 1942, 92-93). Jak się wydaje, to właśnie od ostatniego z badaczy wileński publicysta przejął rozumienie omawianej idei jako stworzonego przez dynastię Jagiellonów niezwykle perspektywicznego i imponującego rozmachem systemu oddziaływania geopolitycznego. Jego istotą miało być w opinii Kamienieckiego umiejętne i przemyślane przyciągnięcie do państwa polskiego (w drodze dobrowolnych akcesji) szerokich terytoriów ościennych, które wypełniały położony pomiędzy Bałtykiem a Karpatami oraz Morzem Czarnym niezmiernie szeroki obszar geograficzny. Ten gigantyczny projekt geopolityczny był realizowany przede wszystkim na drodze polsko-litewskich uzgodnień unijnych, które zakładały oparcie wspólnego państwa na ustroju związkowym wraz z zachowaniem autonomii poszczególnych części składowych (w postaci Korony i Litwy). Wśród podstaw konstrukcyjnych idei jagiellońskiej galicyjski historyk wymieniał: równouprawnienie językowe, tolerancję wyznaniową, rozwój demokratycznych wolności obywatelskich, złożoną z miejscowych obywateli administrację oraz uzgodnienie patriotyzmu państwowego Rzeczypospolitej z patriotyzmem lokalno-narodowym. Ponadto Kamieniecki uwypuklił znaczenie wykonywania przez architektów systemu integracyjnego misji polegającej na szerzeniu wpływów cywilizacji zachodniej, co miało ograniczać ekspansję naznaczonej silnymi wpływami Wschodu kultury rosyjskiej (Kamieniecki 1929, 2425; cyt. za: Mackiewicz 2014, 14-15).

Spośród wskazanych przez Kamienieckiego elementów składowych idei jagiellońskiej wileński konserwatysta przywiązywał ogromną wagę do prowadzonej

wobec pozyskanych dla Polski narodów polityki religijnej. Realizacji koncepcji wieloreligijnego państwa sprzyjała ogromna liczba mniejszości narodowych zamieszkujących na rozległych terytoriach Rzeczypospolitej Obojga Narodów i wyznawanie przez nie rozmaitych religii. Rozwiązaniem tego problemu okazała się wzmacniająca państwo – polityka tolerancji wyznaniowej dynastii Jagiellonów (którą Cat określił mianem indyferentyzmu religijnego). Jego zdaniem podejście to stanowiło efekt pragmatyzmu i dalekowzroczności potomków Gedymina oraz słusznego posiadania przez nich instynktu państwowo-religijnego, który w konsekwencji sprzyjał budowie wielonarodowego imperium oraz prowadzeniu ekspansji dynastycznej. Poza rywalizacją z Moskwą o utrzymanie wpływów wśród chrześcijan obrządku wschodniego chodziło tutaj o dążenie do usatysfakcjonowania czeskich Husytów i niechrześcijańskich Tatarów za ich wsparcie udzielone w wojnach w toczonych z zakonem krzyżackim (Górski 1999, 130). Zdaniem Cata stawianie racji stanu i dobra państwa ponad kwestiami o charakterze religijnymi w praktyce prowadziło do pokojowego współistnienia pomiędzy wiernymi różnych wyznań. Zarazem elastyczność polityki Jagiellonów polegała także na wykorzystaniu instytucji Kościoła katolickiego jako dźwigni w procesie budowania mocarstwowej potęgi wieloetnicznego państwa (Mackiewicz 1962, 250-259).

Niezwykle interesujące wydają się przemyślenia Cata-Mackiewicza o charakterze geopolitycznym wskazujące na przyczyny sukcesu polityki jagiellońskiej, która zmierzała do zintegrowania obszaru Polski przedrozbiorowej w ramach jednego państwa. Publicysta zwracał tutaj uwagę na znaczenie dokonanej przez potomków Gedymina udanej syntezy wielu narodowości dzięki rozprzestrzenieniu na terytoriach Rzeczypospolitej Obojga Narodów idei tworzenia mieszanej cywilizacji oraz wieloetnicznej unii polsko-litewskiej. Obok najliczniejszych Polaków i Litwinów swoje miejsce w tym społeczeństwie znaleźli jednak także: Rusini, Ormianie, Żydzi, Niemcy, Tatarzy, mieszkańcy Wołoszczyzny, a także ludność napływowa: Szkoci, Włosi, Holendrzy i Francuzi. Cat podkreślał, że jagielloński proces montowania sojuszu wielu narodów przez użycie różnych więzów doprowadził do silnego zespolenia wielobarwnej mozaiki ludnościowej i to pomimo istniejących pomiędzy nimi fundamentalnych różnic etnicznych, wyznaniowych czy językowych (Cat 1990a,30-33).

Gdy wywołujemy zjawę naszych zwycięstw, to po stronie polskiej widzimy pułki nie tylko polskie, lecz litewskie, kozackie, tatarskie. Gdy myślimy o ludach Rzeczypospolitej, – to widzimy barwną mozaikę. Polska była także Rzeczpospolitą, – to znaczy państwem pozbawionym elementu siły, stałości i wytkniętych celów. Republikańskość Polski była przyczyną jej upadku, lecz praca nad tworzeniem z tej mozaiki ludów jednego „państwowego narodu” wygląda imponująco. Ci, którzy w wieku XIX-tym krwią płacili za wierność idei państwa polskiego, w ogromnej ilości wypadków etnicznie nie byli Polakami, lecz Litwinami, Rusinami, nawet Niemcami (Cat 1990, 30-33).

Nic dziwnego, iż w świetle takich poglądów dla Cata-Mackiewicza jako odwołującego się do tradycji jagiellońskiej reprezentanta środowiska kresowego ziemiaństwa charakterystyczne było potępienie wszelkich nacjonalizmów (a więc także polskiego).

Mackiewicz, który miał nieprzeciętny talent literacki, pociągał czytelnika barwnością stylu i zaskakiwał niespodzianką swych paradoksów. Mackiewicz sięgał do podstawowych pojęć semantycznych, które leżały u podłoża jego systemu politycznego. Nacjonałści twierdzili, że naród tworzy państwo jako wyraz swej woli i ambicji. Mackiewicz odwracał to twierdzenie, mówiąc, że naród jest wytworem państwa. Popierał to swoje twierdzenie licznymi przykładami historycznymi. Mackiewicz uważał, że idee imperialne były twórczym czynnikiem historii (Swianiewicz 2018, 231-232; zob. też: Cat-Mackiewicz 1992, 117-122).

Wileński publicysta wskazywał, że pomimo popularności doktryny nacjonalistycznej w XX stuleciu to idea imperializmu okazała się tworzywem przy konstruowaniu współczesnych mocarstw. Jego zdaniem hołdowanie zasadzie nacjonalizmu paraliżowało w praktyce możliwość odegrania roli wielkiego państwa, które wyznaczyła Polakom historia. Tymczasem realizacja imperialnej idei jagiellońskiej doprowadziła dawną, królewską Polskę (zjednoczoną z Wielkim Księstwem Litewskim) do statusu liczącej się w grze międzynarodowej potęgi (Cat-Mackiewicz 1994, 32-33; 1972, 340).

3. Apoteoza polityki dynastii Jagiellonów jako podstawa orientacji geopolitycznej wileńskiego konserwatysty

Snując swoje geopolityczne marzenia o restytucji wielkiej i dumnej Rzeczypospolitej (co zdaniem Cata stanowiło konieczność dziejową), redaktor „Słowa” odwoływał się przede wszystkim do dorobku imperialnego darzonej przez niego prawdziwym kultem królewskiego rodu Jagiellonów. Szczerze bowiem podziwiał kunszt polityki zagranicznej prowadzonej przez tę niepowtarzalną w polskich dziejach dynastię, która doprowadziła do uzyskania przez państwo polskie w Europie nigdy już potem niepowtarzalnej mocarstwowej pozycji. Posiadanie przez Jagiellonów fenomenalnych i unikatowych wręcz umiejętności politycznych w stosunkowo krótkim czasie doprowadziło bowiem aż do jedenastokrotnego powiększenia władanego przez nich terytorium państwowego (Mackiewicz 1987, 35).

Szczególnie wielkie zasługi w realizacji tego gigantycznego projektu geopolitycznego oraz tworzenia wielonarodowego imperium (rozciągającego się pomiędzy Bałtykiem a Adriatykiem i Morzem Czarnym) położył Kazimierz Jagiellończyk, którego Cat (Mackiewicz 1972, 340) uważał za najwybitniejszego w polskich dziejach władcę.

W swoich analizach Cat-Mackiewicz wskazywał na umiejętność łączenia posiadania horyzontów strategicznych, energii, a zarazem przejawiania pewnej łagodności czy pokojowości przez władców będących potomkami litewskiego Gedymina. Gigantyczny w swoich skutkach geopolitycznych jagielloński projekt łączenia narodów oraz państw Europy Środkowo-Wschodniej charakteryzował się w dodatku imponującą konsekwencją, jasnymi intencjami czy zastosowaniem odpowiednich rozwiązań ustrojowo-prawnych.

Skuteczności ofensywnej i zmierzającej do stworzenia federacji wielu narodów polityki zagranicznej dynastii jagiellońskiej sprzyjało też jej dalekowzroczne oparcie na chęci dokonywania w tych zabiegach odpowiednich ustępstw czy też kompromisów. Świadectwem dojrzałości mężów stanu była bowiem w opinii Cata umiejętność godzenia różnych aspiracji narodowych oraz tworzenia postawy wzajemnej tolerancji (Swianiewicz 2018, 232). Dążąc do zapewniania państwu jak najrozleglejszego terytorium, jagielloński imperializm musiał bowiem obce ludy dopuszczać zarówno do współpracy państwowej, jak i do czerpania z wzajemnej integracji odpowiednich korzyści ekonomicznych (Mackiewicz 1994, 31).

W rezultacie bycia wiernym takiemu podejściu władcy będący potomkami Gedymina umiejętnie i konsekwentnie (a jednocześnie bardzo intensywnie) rozbudowywali swoje imperium drogą pokojową (przede wszystkim poprzez zawieranie odpowiednich mariaży małżeńskich).

Poza kunsztem dyplomatycznym Cat doceniał umiejętność strategicznego myślenia królów wywodzących się z dynastii jagiellońskiej, którzy nie prowadzili agresywnych wojen oraz unikali (tak potępianych przez konserwatywnego publicystę) starć zbrojnych prowadzonych na dwa fronty. Dzięki temu zdołali sparaliżować możliwość powstania sojuszu krzyżacko-moskiewskiego, który stanowił śmiertelne zagrożenie dla niepodległego bytu Polski i Litwy (Mackiewicz 1962, 222-227).

Wileński publicysta podkreślał w swoich analizach także to, że Jagiellonowie w centrum swojej uwagi zawsze stawiali dobro państwa i dbali przede wszystkim o realizację racji stanu za sprawą czego zdołali stworzyć niezwykle silne i nowoczesne państwo zmierzające jednocześnie ku konstytucjonalizmowi oraz demokracji. Natomiast czynnik religijny nie odgrywał kierowniczej roli w polityce królewskiego rodu (w przeciwieństwie do innych władców europejskich).

W odróżnieniu od absolutystycznych tendencji carskiego samodzierżawia ustrój polsko-litewski był biegunowo odmiennym adoptowaniem rozwiązań charakterystycznych dla ideologii republikańskiej. Oznaczało to stworzenie nowoczesnego, demokratycznego systemu rządów i było konsekwencją wpływania polskich wzorców ustrojowych czy kulturalnych na mentalność litewsko-ruskich elit. Co ciekawe, Gedyminowiczom udało się wzmocnić władzę państwową w bardzo demokratyczny sposób, gdyż w przeciwieństwie do innych władców europejskich potrafili uporać się ze swoimi feudalnymi oponentami przy użyciu niezwykle łagodnych metod.

Jak podkreślał Cata, w gruncie rzeczy Jagiellonowie współzarządzali swoim królestwem razem z polsko-litewskim możnowładztwem (Mackiewicz 1962, 240-247).

W opinii redaktora wileńskiego „Słowa” rządy Jagiellonów oraz unia polsko-litewska zapewniły więc zarówno Polsce, jak i Litwie niepowtarzalny w dziejach tych organizmów państwowych rozwój mocarstwowy. Jednakże z chwilą wygaśnięcia tej dynastii polityka Polski znalazła się w całkowitej defensywie oraz doszło niemal do całkowitego zaprzestania realizacji większych projektów geopolitycznych i cywilizacyjnych. Niemożność wykonania żadnego wielkiego planu państwowego (począwszy od drugiej połowy XVI stulecia) była zdaniem Cata przede wszystkim efektem braku stałej, trwałej linii politycznej, która powinna wynikać z ciągłego kontynuowania rządów wybitnej dynastii w ciągle jeszcze potężnym państwie. W takiej sytuacji, gdy nawet wybitny władca (jakim niewątpliwie był Stefan Batory) podejmował się realizacji ambitnych przedsięwzięć politycznych, to krótkotrwałość jego rządów i brak kontynuacji przez odpowiednich następców niweczył w praktyce podjęty uprzednio wysiłek państwowotwórczy (Mackiewicz 2012, 204-205).

Jako duchowy spadkobierca tradycji Wielkiego Księstwa Litewskiego Cata wielokrotnie ubolewał nad tym, że w rezultacie utrwalenia się takich prawidłowości Polska już nigdy potem nie zdołała odzyskać posiadanej za rządów Jagiellonów siły imperialnej (Górski 1999, 127-130).

4. Konieczność realizacji idei jagiellońskiej a próby jej wykonania w ocenach Stanisława Cata-Mackiewicza w okresie II Rzeczypospolitej

Powstała w ogniu I wojny światowej oraz lokalnych wojen kontynuacyjnych oraz w konsekwencji wytworzonego wówczas układu geopolitycznego II RP u progu swego istnienia w opinii Cata-Mackiewicza była w praktyce jedyną polską szansą na osiągnięcie statusu mocarstwowego. Najbardziej wówczas znany zwolennik realizacji idei jagiellońskiej traktował mocarstwowość polską zarazem jako cel strategiczny oraz gwarancję ustabilizowania bytu niepodległego państwa w przyszłej Europie (Jaruzelski 1994, 168).

Nigdy zresztą potem wileński konserwatysta nie zaangażował się w takim stopniu w bezpośrednią walkę o kształt realnego bytu państwowego. Nigdy też nie mógł wybaczyć ówczesnym decydom politycznym zaprzepaszczenia niepowtarzalnej, dziejowej szansy na odbudowę przedrozbiorowej Rzeczypospolitej, na odrodzenie której czekano ponad sto lat. Wskreszenie w 1918 r. niepodległego państwa publicysta postrzegał bowiem jako wielki, narodowy projekt polityczny, którego sensem było wykorzystanie możliwości na powrót Polski do rangi mocarstw europejskich. Zdaniem Cata do realizacji tego celu niezbędna jednak była odbudowa przedrozbiorowej, wieloetnicznej Rzeczypospolitej (Zakrzewski 2010, 75-76).

Mackiewicz wielokrotnie starał się promować jagiellońską orientację geopolityczną z uwagi na postrzeganie jej przede wszystkim jako skutecznego instrumentu realizacji polskiej racji stanu. Publicysta utożsamiał ją ze strategiczną realizacją „wielkich celów na Wschodzie” (Zakrzewski 2010, 76-93) dla odzyskania „dziedzictwa królów naszych” tak, aby Rzeczpospolita osiągnęła granice przynajmniej z 1772 r. (Czapiewski 1978, 24-26).

Wileński konserwatysta wychodził z założenia, że w ówczesnych warunkach geopolitycznych albo Polska jako państwo będzie wielka, albo też nie będzie jej wcale (Cat 1990b, 106).

Zdaniem konserwatywnego publicysty państwo polskie było skazane na ekspansję terytorialną ze względu na swój stosunkowo niewielki obszar, gdyż w przeciwnym wypadku nie będzie ono zdolne do utrzymania swojej egzystencji. Utrzymywanie się tego typu mocarstwowych przekonań korespondowało z wiernością dla oślepiającej Cata idei monarchicznej, mocarstwowej i jagiellońskiej (Jaruzelski 1994, 169). Poglądy takie były charakterystyczne dla środowiska wileńskich konserwatystów, którzy dawne wschodnie ziemie Rzeczypospolitej uznawali za niezbędny składnik państwa polskiego i podstawę ówczesnej polityki zagranicznej Polski (Czapiewski 1988, 137; Jaruzelski 1976, 163).

Diagnostując fundamentalny wymóg polskiej racji stanu, wileński publicysta wskazywał przede wszystkim na potrzebę przeciwdziałania możliwie najgorszej konstelacji politycznej w postaci aliansu niemiecko-rosyjskiego. Korespondowało to z akcentowaniem potrzeby tworzenia możliwie najszerszej koalicji antybolszewickiej w rozmaitych wariantach (także w postaci sojuszu polsko-niemieckiego) (Zakrzewski 2010, 76-93).

Mackiewicz w ramach swojej orientacji geostrategicznej wielokrotnie podkreślał też konieczność likwidacji ciągłego zagrożenia politycznego i cywilizacyjnego ze strony Sowietów istniejącego jego zdaniem nie tylko wobec Polski, ale także całego zachodniego świata. W opinii redaktora wileńskiego „Słowa” słaba, etnograficzna Polska nie była jednak w stanie przeciwstawić się ekspansji dwóch największych potęg europejskich (tj. Niemcom i Rosji). Dlatego też Mackiewicz opowiadał się za restytucją wieloetnicznej Rzeczypospolitej jako organizmu państwowego w praktyce zdolnego być silnym geopolitycznym graczem, którego siła mocarstwowa mogłaby dorównać potężnym siłom złowrogich sąsiadów (Cat-Mackiewicz 1992, 150-152).

Ekspansja terytorialna hitlerowskiej III Rzeszy w regionie środkowoeuropejskim na przełomie lat 1938-1939 ostatecznie pogrzebała geopolityczne nadzieje Mackiewicza na perspektywę odbudowy mocarstwowej pozycji Rzeczypospolitej w duchu idei jagiellońskiej (Jaruzelski 1976, 163-188; Zakrzewski 2010, 76-96). Już jednak na początku lat dwudziestych Cat postrzegał zawarcie traktatu ryskiego i zwycięstwo w polskich kręgach decyzyjnych inkorporacyjnej koncepcji tworzenia państwa narodowego (z niewielką „domieszką” mniejszości narodowych do szybkiej asymilacji) jako poważny cios w mocarstwowe aspiracje Polski. Fiaskiem

zakończyły się więc wówczas federacyjne plany Piłsudskiego, które miały polegać na próbach skonstruowania systemu przymierzy z powstającymi na gruzach imperium Romanowych tworam państwowymi. W praktyce bowiem Litwini nie chcieli zawarcia federacji z Polską, natomiast nacjonalizm ukraiński czy białoruski okazał się zbyt słaby do wykształcenia i obrony własnej państwowości (Rozbicka 2011, 167-171; Niewęgłowska 2012, 44-62). Dlatego też w naszym regionie udało się jedynie ocalić niepodległość Polski oraz republik nadbałtyckich (Mackiewicz (Cat) 1942, 93), z których egzystencją Cat zaczął łączyć w dwudziestolecie międzywojennym losy Rzeczypospolitej. Podstawą dbałości o bezpieczeństwo państwa powinno być bowiem w jego przekonaniu związanie się systemem przymierzy z sąsiednimi krajami, dla których utrata przez Polskę niepodległości w praktyce oznaczała automatycznie zagrożenie ich własnego bytu państwowego. Dlatego też np. w celu wzmocnienia realnej siły II RP i Litwy proponował bezskutecznie różne projekty dotyczące powiązania obu państw – od przyznania wschodniemu sąsiadowi autonomii (Mackiewicz 1922; zob. też Czapiewski 1988, 137-138; Jaruzelski 1994, 119-123) – aż po różne warianty inkorporacji – w tym przeprowadzonej siłą (Czapiewski 1988, 26-29; Gzella 2011; Wojtacki 2009, 245-266). Opowiadał się też za intensyfikowaniem stosunków Polski z pozostałymi krajami nadbałtyckimi. Niestety, wskutek wrogości żywionej wobec II Rzeczypospolitej przez Pragę i Kowno oraz obojętności pozostałych państw do bliższej współpracy polityczno-wojskowej w regionie Europy Środkowej i Wschodniej udało się Polsce przyciągnąć jedynie Rumunię i Estonię (Mackiewicz (Cat) 1942, 92-99).

Zdaniem Mackiewicza lekceważenie tych założeń, pielęgnowanie koncepcji sojuszy z mocarstwami zachodnimi (nazywanymi przez niego „egzotycznymi”), wiara w trwałość ładu wersalskiego oraz brak odbudowy wielonarodowego mocarstwa w duchu polityki jagiellońskiej stanowiły zasadnicze przyczyny utraty niepodległości we wrześniu 1939 r. (Mackiewicz (Cat) 1942, 92-99).

Publicysta zalecał też umacnianie polskości na ziemiach etnicznie zróżnicowanych wraz z jednoczesnym prowadzeniem polityki, która miała przyciągnąć ku Polsce Białorusinów czy Ukraińców jako realnych sojuszników do walki z bolszewicką Rosją o poszerzenie wschodnich granic Rzeczypospolitej. Tymczasem możliwości realizacji idei jagiellońskiej paraliżowała polityka międzywojennych władz, która w stosunku do słowiańskich mniejszości narodowych miała nacjonalistyczny i dyskryminacyjny charakter. Jednocześnie Cat z wielkim niepokojem obserwował utworzenie przez Sowieców republik związkowych (białoruskiej i ukraińskiej), co dało im znaczne możliwości szerzenia propagandy antypolskiej oraz paraliżowało wykorzystywanie słowiańskich mniejszości narodowych do rozbijania spójności sowieckiego imperium (Mackiewicz (Cat) 1992, 147-149 oraz 307-308; Swianiewicz 2018, 223-228).

5. Podsumowanie

W gronie polskich twórców myśli politycznej i geograficznej Cat-Mackiewicz zajmuje szczególne miejsce jako najbardziej chyba aktywny orędownik realizacji idei jagiellońskiej, którą postrzegał jako unikatową szansę na szerzenie polskiej misji dziejowej i cywilizacyjnej na wschodzie w XX w. Należący do wąskiej grupy pisarzy politycznych posiadających rzadką zdolność rozumienia spraw międzynarodowych redaktor wileńskiego „Słowa” uznawał bowiem rekonstrukcję wielonarodowej Rzeczypospolitej za jedyny sposób utrzymania niepodległości i przeciwstawienia się rosnącym w siłę sąsiedzkim mocarstwom. Dlatego też z żalem Cat patrzył na niechęć Litwinów czy Ukraińców do dobrowolnego wchodzenia w ściślejsze związki państwowe z Polską. Jego zdaniem wspomniane postępowanie naszych potencjalnych partnerów wynikało z niezrozumienia korzyści, które potencjalnie mogły dla nich wynikać z realizacji polityki jagiellońskiej.

Wierność idei jagiellońskiej sprawiła, że właściwie do końca życia publicysta patrzył na politykę zagraniczną okresu międzywojennego przez pryzmat postępującego rozczarowania z powodu niewykorzystania możliwości odbudowy mocarstwowej Rzeczypospolitej. Jego zdaniem szanse na odzyskanie ogromnych połaci ziem włączonych do wspólnego, wielonarodowego państwa przez potomków Gedymina zostały zaprzepaszczone w rezultacie niewybaczalnych błędów popełnionych przez sterników polskiej polityki wewnętrznej i zagranicznej. Redaktor wileńskiego „Słowa” wskazywał tutaj przede wszystkim na zawarcie haniebnego jego zdaniem traktatu ryskiego, endeckie koncepcje polityki wschodniej czy nacjonalistyczne dyskryminowanie przez władze II RP słowiańskich mniejszości narodowych (podczas gdy „kluczem” do powodzenia idei „wielkiej Polski” powinno być pozyskanie ich przychylności).

Nieudolności ówczesnych politycznych decydentów Cat przeciwstawia imponujący dorobek geopolityczny dynastii Jagiellonów, którzy w trudnych warunkach stworzyli najpotężniejsze w polskich dziejach państwo na ziemiach Korony, Litwy i Rusi.

Niestety, zupełnie odmiennie niż przedstawiciele królewskiego rodu postępowali sternicy polskiej polityki w dwudziestoleciu międzywojennym. Zamiast bowiem związać się systemem przymierzy z sąsiednimi krajami w sposób zabezpieczający utrzymanie wzajemnej niepodległości wybrali zawieranie egzotycznych sojuszy z odległymi mocarstwami. Zdaniem Cata bezpośrednim skutkiem braku świadomości polskich elit i społeczeństwa w zakresie konieczności realizacji na obszarze przedrozbiorowej Rzeczypospolitej ofensywnej polityki jagiellońskiej była utrata przez Polskę niepodległości we wrześniu 1939 r. pod ciosami hitlerowskiego i sowieckiego agresora.

Bibliografia

- CZAPIEWSKI, E. (1978), Koncepcje polityki zagranicznej Polski na łamach „Słowa” w latach 1922-1927. W: *Kwartalnik Historii Prasy Polskiej*. 17 (3), 21-51.
- CZAPIEWSKI, E. (1988), Koncepcje polityki zagranicznej konserwatystów polskich w latach 1918-1926. Wrocław.
- EBERHARDT, P. (2017), *Twórcy polskiej geopolityki*. Kraków.
- GÓRSKI, A. (1999), *Władza polityczna w myśli S. Cata-Mackiewicza*. Kraków.
- GZELLA, J. (2011), *Między Sowietami a Niemcami. Koncepcje polskiej polityki zagranicznej konserwatystów wileńskich zgrupowanych wokół „Słowa” (1922-1939)*. Toruń.
- JARUZELSKI, J. (1976), *Mackiewicz i konserwatyści*. Warszawa.
- JARUZELSKI, J. (1994), *Stanisław Cat-Mackiewicz 1836-1966*. Wilno – Londyn – Warszawa.
- JURKOWSKI, R. (2011), *W krzywym zwierciadle: próba krytycznego spojrzenia na ziemiankresowych przez pryzmat ich wspomnień i pamiętników*. W: *Przegląd Wschodnioeuropejski*. 2, 15-34.
- KAMIENIECKI, W. (2014), *Idea Jagiellońska, Warszawa 1929*. W: *Folia Iuridica Wratislaviensis*. 3 (2), 9-23.
- KARBOWSKA, J. (1994), *Z Mackiewiczem na ty*. Warszawa.
- MACKIEWICZ, S. (1922), *Statut Litwy Środkowej*. Wilno.
- MACKIEWICZ, S. (1962), *Herezje i prawdy*. Warszawa.
- MACKIEWICZ, S. (1964), *Polityka Becka*. Paryż.
- MACKIEWICZ, S. (1968), *Henryk Sienkiewicz. Studium literackie*. W: *Mackiewicz S., Odeszli w zmierzch. Wybór pism z lat 1916-1966*. Warszawa.
- MACKIEWICZ, S. (1972), *Kto mnie wołał, czego chciał*. Warszawa.
- MACKIEWICZ, S. (1987), *Zielone oczy*. Warszawa.
- MACKIEWICZ, S. (1994), *Kropki nad i*. Warszawa.
- MACKIEWICZ, S. (2012), *Kropki nad i. Dziś i jutro*. Kraków.
- [Mackiewicz S.] CAT (1990a), *Credo polityki narodowościowej. „Słowo” z dnia 28 grudnia 1922 roku*. W: *Jaruzelski, J. (red.), Stanisław Cat-Mackiewicz. Teksty*. Warszawa, 30-33.
- [Mackiewicz S.] CAT (1990b), *Nowa książka Romana Dmowskiego. „Słowo” z dnia 24 lutego 1925 roku*. W: *Jaruzelski, J. (red.), Stanisław Cat-Mackiewicz. Teksty*. Warszawa, 42-47.
- [Mackiewicz S.] CAT (1990c), *Realny program w sprawie litewskiej*. W: *Jaruzelski, J. (red.), Stanisław Cat-Mackiewicz. Teksty*. Warszawa, 103-108.
- MACKIEWICZ (CAT), S. (1942), *O jedenastej – powiada aktor – sztuka jest skończona*. *Polityka Józefa Becka*. Londyn.
- MACKIEWICZ (CAT), S. (1992), *Historia Polski od 11 listopada 1918 do 17 września 1939*. Londyn.
- NIEWĘGŁOWSKA, A. (2012), *Białoruś w koncepcjach federacyjnych Józefa Piłsudskiego i jego obozu politycznego*. W: *Przegląd Wschodnioeuropejski*. 3, 41-63.
- OSICA, J. (1982), *Politycy anachronizmu: konserwatyści wileńskiej grupy „Słowa” 1922-1928*. Warszawa.
- ROZBICKA, R. (2011), *Polityka ukraińska Józefa Piłsudskiego w polskiej publicystyce lat 1995-2005*. W: *Przegląd Wschodnioeuropejski*. 2, 163-168.
- SINGER, B. (1990), *Od Witosa do Sławka*. Warszawa.
- SWIANIEWICZ, S. (2018), *Wspomnienia o Władysławie Studnickim*. W: *Folia Historica Cracoviensis*. 24 (2), 215-239.
- WOJTACKI, M. (2009), *„Słowo” Stanisława Cata-Mackiewicza dziennik konserwatystów wileńskich w latach 1922-1939. Monografia pisma*. Toruń.
- ZAKRZEWSKI, M. (2010), *Droga do Libourne. Stanisław Cat-Mackiewicz a polityka zagraniczna II Rzeczypospolitej*. W: *Kłoczowski, J. (red.), Geopolityka i zasady. Studia z dziejów polskiej myśli geopolitycznej*. Kraków – Warszawa, 75-104.

EKONOMIKA

DOI: 10.31648/PW.7657

IWONA MICHALINA BATYK

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6230-7441>

University of Warmia and Mazury in Olsztyn

NON-ECONOMIC DETERMINANTS OF THE BEHAVIOR OF THE KALININGRAD OBLAST RESIDENTS ON THE POLISH BORDER MARKET

ABSTRACT: Dynamic changes in international relations as well as political, economic and social conditions make it necessary to study the behavior of inhabitants of border regions. The article aims to present non-economic determinants of the behavior of the inhabitants of the Kaliningrad Oblast on the Polish border market. The article describes the specificity of the market behavior of Russians, the causes and effects of changes in these behaviors. Selected political and economic, socio-cultural and psychological factors as well as situational factors such as local border traffic are described. The analysis of bibliographic materials was used to achieve the goal. The behavior of Russians is influenced by the decisions of the authorities and the social, emotional and existential values created in it, but geopolitical factors seem to take precedence over socio-cultural and psychological factors.

KEYWORDS: Kaliningrad Oblast, Polish-Russian border market, market behavior, embargo, local border traffic

Introduction

The problem of the behavior of border region residents on border markets is becoming increasingly important in the dynamically changing international relations and new political, economic, and social conditions. Market behavior in the Polish-Russian border area evolves along with economic, social, and cultural changes. Therefore, it should be analyzed in a specific spatial and temporal dimension. The analysis of the specificity of the market behavior of border regions' inhabitants stems from the necessity for considering new needs and possibilities of satisfying them. These new needs are related to processes, mainly: globalization, internationalization, and European integration.

This article aims to present the factors determining market behavior in the border markets on the example of the Kaliningrad Oblast (KO) residents on the Polish border market. It indicates the specificity of the market behavior of Russians and the reasons leading to the changes. The analysis entails political and economic,

social, cultural, and psychological variables, as well as situational factors, including principally the functioning of the local border traffic (LBT). The goal of the study was achieved through the analysis of bibliographic sources.

The dynamics of changes resulting from globalization, European integration, and internationalization of life hampers an exact prediction of phenomena that may occur soon in the European arena. Therefore, it is worth considering the discussed problem, which, in the author's intention, means the need to analyze the behaviors on border markets, considering their interrelated determinants. Geopolitical, geoeconomics, and geocultural changes are a perfect pretext for such a reflection.

Market behavior results from the interaction of many processes, trends, and patterns, characterized by high volatility and coexistence. All these phenomena are a consequence of political, economic, social, legal, cultural, demographic, and technological transformations. Many factors influence market behavior, and they are classified differently. They include exogenous and endogenous conditions – external factors, as well as individual consumer characteristics.

1. Political and economic factors

Geopolitical transformations in Europe, seemingly different in economic, social, and political terms, are closely intertwined. Among the processes involved, the focus is primarily on: 1) elimination of borders between the European Union (EU) Member States, due to which the external borders take over the functions of the external border from third countries; 2) efforts to establish political, economic, cultural, and social contacts with non-EU countries.

These processes directly concern cross-border regions, including especially regions located at the external EU border. Borders have largely lost their former role as regions' separators, but significant economic and social differences are still observed between the neighboring regions. These differences are most noticeable at the external EU borders with the Eastern European countries.

When analyzing the behavior in border markets, particular attention should be paid to the influence of exogenous factors related to the opening borders, which result in the free movement of technology, capital, goods, and labor; and the development of information technologies enabling broad access to information. The functioning of the border markets in the Polish-Russian borderland depends primarily on:

- consequences resulting from Poland's membership in the EU,
- Poland's cooperation with international organizations and adopted legislation,
- economic sanctions imposed by the EU and Russian countersanctions,
- the unpredictability of the Russian economy and political management system.

The behavior of the KO residents is shaped by the conditions in which their national economy functions. In the Soviet society, which remained under the rule of the

communist regime for a longer period than the other European countries, the centrally planned economy system was stronger. Access to Western goods was practically impossible. Consumer nationalism was an essential factor driving the Soviet economy.

After the collapse of the Soviet Union, Russian consumers were delighted with everything that came from abroad. The economic stabilization of the country, in turn, contributed to the intensification of ethnocentrism among Russians. The ethnocentrically-oriented Russian consumers make their purchase decisions based on moral considerations. Consumers associate buying local products with the situation in the country or region, which may strengthen their ethnocentric attitude in consumer behavior and make them base their choices on duties and moral obligation rather than on rationality or emotions (Zalega 2017). With the change in the global political situation, the development of the Russian economy, and the public's fear of the threat posed by the inflow of products imported mainly from the EU, the Russia's ethnocentric orientation can be expected to reinforce.

The process of expanding European structures to the east has resulted in a significant economic and social revival in the areas bordering the KO. After Poland and Lithuania had joined the EU, the KO is affected by the effects of EU policy more than any other Russian region. The process of European integration has significantly changed the behavior of the region's inhabitants, who gained access to and began to dynamically penetrate European markets.

European integration, globalization and internationalization are processes that shape the behavior of consumers in the markets in a particular way. Globalization of the economy and the modeling of the behavior of the residents of other countries are conducive to the unification of consumer behavior. The globalization of consumption is a process of consumption patterns becoming similar and merging on a transnational scale (Senda 2000). The effect of globalization of consumption is the adoption of consumption patterns from the inhabitants of neighboring countries, which is especially visible in border markets. On the one hand, this process is triggered by the growing mobility of consumers, who adopt new consumption patterns based on experiences from other cultures. On the other hand, it is an outcome of actions of global enterprises, which, by directing a unified offer to different cultural groups, influence their experiences and preferences (Crittenden 2010; Hennart 2012). In the case of Russia, a great variety of consumers is indicated in terms of culture, mentality, values and financial possibilities (Chernova et al. 2017).

Russia is a large and absorbent market. Although the statistics of recent years show a decline in the purchasing power of Russians due to the sharp drop in the purchasing power of the ruble. The lower the value of the ruble in relation to the dollar or euro, the lower the profitability of shopping in Poland. Small border traffic on the external border of the EU was a chance to access and purchase of goods and services. The massive presence of Russian consumers had a significant

impact on retail trade in Polish cities and towns located in the LBT (Batyk 2020b). Cross-border purchases are treated by the communities of peripheral self-government units, which are located at the border as a stimulator of socio-economic development (Powęska 2020). The suspension of the LBT did not stop the Russians from coming to Poland, but it did have some quantitative restrictions (Bobyryk 2020).

The promotion of global consumption has a huge impact on consumer behavior (Schiffman, Kanuk 2004). The progressive unification of consumption is related to imitation in production and consumption (Zalega 2012). One of the effects of the globalization of markets is the globalization of consumption. The functioning of economic systems in a globalized world largely depends on the indicators of consumer optimism and the tendency to buy new products. This is especially important in the context of the current world situation caused by the Covid-19 pandemic (Starostin et al. 2020).

Polish-Russian economic relations depend primarily on political factors and decisions, e.g., the Russian embargo on importing agri-food products from EU countries introduced in 2014. The embargo resulted in the exclusion of Polish products from the Russian market, especially from the border market. Prices of cheese, vegetables, fruit, fish, and meat increased significantly in KO. The embargo changed the market behavior of the KO residents on the Polish border market. The Russians' interest in coming to Poland to buy Polish products, mainly food, has increased.

Due to the complex international situation and Polish-Russian relations, political problems determine economic, technological, and socio-cultural conditions (Waldziński 2011). Unfortunately, Poland's relations with the KO are most often perceived through the prism of current problems and not through long-term activities (Żukowski 2002).

The market behavior of border region residents is an extremely complex phenomenon and, to a large extent, depends on the global political and economic situation. In analyzing these phenomena, great attention should be paid to situational factors that may activate, deactivate, or completely change the market behavior. These factors are most often unexpected and sometimes difficult to predict. The increase in the spatial mobility of the residents of the Polish-Russian border regions, resulting mainly from the opening of local border traffic, turned out to be extremely important in this respect.

The development of the free market economy, the facilities, and the functioning of the LBT between Poland and the Russian Federation has resulted in a change in the accessibility by the Russians to goods and services on the Polish market. The Russians usually bought agricultural and food products in Poland, especially meat and its products, dairy products, as well as shoes and clothing (Batyk 2019). They bought those goods for their own needs or to resell them for profit. Even though part of the turnover was reached in the shadow economy, it positively affected the region's economy. A new category of market participants has also

appeared – these were less affluent people for whom obtaining a visa was too much of a burden on the budget (Bobryk 2020). An increase in cross-border activity contributes to greater European unity. In the context of rising Euroscepticism, it seems necessary to look more critically at the actual situation, especially at the external borders of the EU. This will help discover its specific consequences for people living in border regions (Batyk 2020a).

Unfortunately, geopolitical conditions and complicated Polish-Russian relations have led to a crisis in mutual relations and LBT. The crisis was and still is severe for all areas of cross-border cooperation, sectors of the economy, and especially for the residents of border regions. The LBT suspension has triggered changes in the rules of crossing the Polish-Russian border. The obligation to have a Schengen visa has become a factor limiting the cross-border mobility of many border region inhabitants. This mainly applies to people living in rural areas, whose financial situation is significantly different from that of Kaliningrad residents. Payment for a visa, and a complicated and lengthy visa application procedure constitute significant obstacles and are often an insurmountable barrier to them (Powęska 2016).

After the suspension of the LBT, there was a sharp decline in the Polish-Russian border crossing activity, which led to direct economic losses. These losses were estimated at EUR 20 million in the case of Poland's border regions and EUR 50 million in the KO (Korneevets et al. 2017). However, those losses take no account of the multiplier effect, which significantly affects other economic indicators and the living standards of border region residents (Sokół 2017). The shape of the new situation following the LBT suspension indicates that the changes in border crossing conditions did not hinder the processes of convergence of consumption and cultural pluralism.

The history of mutual Polish-Russian relations influences the transfer of emotions to all spheres of political, economic, and social life. In the opinion of Sobczak (2010), "As a nation, ... we should treat Russia as every neighbour and partner with whom it is worth and worth developing the most comprehensive economic, political and cultural relations". Unfortunately, the experiences of recent months related to the migration crisis on the Polish-Belarusian border show that Russia has a large share in it. Therefore, Russia cannot be considered a partner in neighbourly relations, and the unpredictability of Russia's actions does not create a platform for cooperation.

2. Socio-cultural factors

The contemporary market is characterized by cultural pluralism, which is manifested in the fact that the inhabitants of regions or countries function in many cultures. The confrontation and diffusion of cultures are due to integration processes, globalization, internationalization, information technology development, and

international communication. Cultural and psychological variables are critical factors determining behavior in border markets. In behavioral research, it cannot be assumed that these behaviors are culturally specific or completely universal.

The influence of culture on market behavior is visible primarily through consumer preferences, shopping habits and preferences regarding advertising and promotion. Traditions, customs, cultural preferences, and the system of values have a significant impact on behavior. The relationships of consumption patterns with culture involve the interplay of social and cultural patterns in each society concerning consumption. The analysis of Russians' behavior on border markets needs to take account of the influence of cultural systems and patterns to which their system of values is subordinated. Intercultural differentiation is important, as is the relationship between individual elements of cultural systems and the behavior of individual people or social groups. Culturally related behaviors are typical of a geographic and cultural area. The phenomenon of convergence is increasingly influencing the contemporary market. Unification of market systems between countries makes patterns of consumption behavior similar. Mass culture is being promoted, and patterns of Western culture are transferred.

The Russian identity and its consequences are unique and often difficult to understand for the Western civilization. The Russian identity has been shaped over many years of the country's functioning in specific political systems and historical conditions. Features (what features?) diametrically different from those that functioned in the Western civilization took root. While the residents of Western European countries can express their approval or disapproval of state policy, the Soviet society was deprived of such an opportunity. Imposed norms and behaviors sanctioned the life of the inhabitants of the former Soviet Union. All efforts made by the Russians to achieve financial success, enrich, and improve the quality of life were publicly stigmatized and officially exterminated. Living in more luxurious than average conditions was considered a bourgeois whim and luxury. Only the ruling Soviet elite could obtain consent and access to luxury goods, such as cars, houses, or going on vacation. The products offered to the average resident of Russia were mainly intended to meet basic needs. M. Yanowitch (1985) claims that it was only after 1960 that the incomes of the Russian residents were above the minimum subsistence level.

With the collapse of the Soviet Union, the economic system changed, the free market was created, and new income opportunities appeared. This collapse caused dramatic social changes, changes in the way of life of Russian citizens. The KO is a region of unusual contrasts, noticeable in its population's diversity (including numerous nationalities and ethnic groups) and disproportions in the living standards and financial resources. In the exclave, next to millionaires, there are very poor people who have not found themselves in the new conditions of the market economy. According to A. Hlebowicz (2012), KO residents draw much inspiration from the

West – from Poland, Lithuania, Germany, and at the same time, they do not cease to be Russians, usually Orthodox, who love their nation, history, and homeland. In a modern Russian society, the most expressive social phenomenon is the gigantic increase in the wealth of certain social groups. According to C. Belton (2002), a higher level of stratification of the Russian society can be observed in the middle and upper classes. This social stratification leads to consumerism and interest in luxury goods. The need to present one's social position and wealth is expressed by purchasing luxury goods, taking advantage of extreme experiences, or traveling abroad, allowing for unique experiences. There are "positive relationships between identity, status consumption, perceived quality, symbolic consumption and uniqueness, and identity was discovered to have a significant bearing on consumption of luxury goods in Russia" (Kaufmann, et al. 2013).

There is an increase in consumption in the KO, the availability of foreign goods is improving, the range of goods and consumer spending are increasing. Consumption has become the new target of economic activity. In recent years, the largest changes in the consumption structure have been recorded in the luxury goods and services sector, i.e., luxury cars, boats and helicopters, gold and expensive jewelry, branded clothing and footwear, exclusive home furnishings, membership in elite clubs, leisure in luxury facilities and exotic overseas trips. The importance of values related to self-expansion and individual development is growing. Self-expansion in consumption is associated with a lifestyle focused on pleasure (Kieźel 2015). However, this applies to the small percentage of KO residents who earn the highest income. They love splendors and luxury and present their wealth through the consumption of luxury goods and services. Luxury goods and services are also a tool for increasing prestige in society. A psychological habit of consumption develops, which makes people dependent on the constant purchase of more and more expensive goods. A new class of wealthy Russians has arisen, flaunting their wealth and seeking social acceptance. Research conducted by H.R. Kauffmann et al. (2012) shows a strong relationship between the purchase of luxury goods and the need for uniqueness. The use of luxury goods enhances social status, but the Ipsos Global Trends (2017) report shows that Russians are among the least satisfied with the standard of living and with what they have achieved in life.

The following factors also significantly influence KO residents' behavior: multinationality, impoverishment of the society, and changing family model and lifestyle. These factors may underlie the identity dilemma of this region's inhabitants, i.e., the problem of self-determination and defining one's place in the world. The KO residents are trying to maintain a relative balance between Western and Eastern culture. The dual nature can be seen in the fact that, they see the need for Western-style modernization, while maintaining Russian uniqueness, which is often at odds with European ideas. This Russian specificity is related to the need to stand out (Włodkowska-Bagan 2014). Consumers are focused on achieving pleasure and

interested in using market novelties. Their behavior indicates excessive consumption, unjustified by real needs and ignoring social and environmental costs (Bylok 2012). The behavior of KO residents explicitly shows excessive consumerism, an increase in demand for luxury goods, and the need to indicate their prestige, wealth, and social position manifested by the state of possession.

The direct cause of the evolution of the attitudes and behavior of KO residents is the new family model and the change in lifestyle, which were mainly due to the activation of women and people excluded from the labor market. Equality contributes to an increase in the competitiveness of the economy and better economic results, increases the level of social awareness, and contributes to breaking stereotypes (Sawicka | Stolarczyk 2018).

Purchasing preferences and behavior of KO residents are also influenced by the increase in the number of one-person households following a purchasing model different from that of multi-person households. The buyer model has changed dramatically along with the increase in commitment to work and the pursuit of rapid career development. New time-saving solutions, e.g., shopping online, have become popular. The research conducted among KO residents on the Polish border market shows that the Internet was the most popular medium for sharing information (57.6% of the respondents). According to a report presented in 2017 by the Santander Trade (Russia: Reaching the consumer 2017), the Russians imitate the Western lifestyle and appreciate sophisticated taste, while advertising on TV, the Internet, and in social media are among the most effective methods of attracting these consumers. The Internet has transformed how purchasing decisions are made, it is the only medium that can reach most consumers in all markets, and the Russians are exceptionally skilled at using technology. The data presented in the Google Think Insights report (2013) shows that 92% of Russians use the Internet to acquire information.

The development of IT technologies and online sales has triggered a change in KO residents' behavior. Showrooming has developed – a trend in which the buyer visits a brick-and-mortar store to get acquainted with a selected product but purchases it online (Mehra et al. 2013). Moreover, the behavior of KO residents reveals that, having easier access to the Polish market, they can familiarize themselves with the offer of this market and, consequently, purchase goods online. However, not all consumers exhibit this type of behavior. Many KO residents (especially the elderly) prefer a different behavior, called webrooming. Fearing the purchase of an unknown product, they find the product online and then come to Poland to purchase it in a stationary store. In the Polish-Russian borderland, this phenomenon has intensively developed during the LBT.

With increasing competitiveness on the market and the development of new technologies, companies try to achieve a competitive advantage through actions aimed at anticipating the expected changes (Ozimek et al. 2018). The Russian

consumer is more and more skeptical and demanding, expecting a large variety of product and service offers, continuous improvement of their quality, and greater involvement on the part of enterprises (Drabik 2011). Polish entrepreneurs have very quickly adapted to changing the profile of their activities to meet the expectations of KO residents. Multiple service enterprises were established, including shopping, hotel, catering, SPA and wellness, hairdressing, and car services, where the main clients were the Russians.

The purchasing and consumption habits of KO residents are changing due to socio-cultural processes that concern both greater availability of goods of foreign origin, displacing traditional products and domestic brands, as well as the acceptance of foreign goods. Under the influence of many factors, e.g., economic (lower prices of foreign goods compared to domestic ones) or marketing (advertising and branding), the Russian consumer changes his preferences and transforms into a global consumer, with the liking and satisfaction of buying foreign products.

The economic transformation, the processes of European integration, and regional cooperation have enabled KO residents to access the EU market. At the same time, they were exposed to the increasing influence and pressure of the external market, which resulted in consumption detraditionalization. This process manifests itself in reducing the role of local and native traditions and customs. Cross-border contacts are conducive to the similarity of consumption patterns and consumer behavior resulting from the aspirations of the region's inhabitants to European standards.

Socio-cultural factors – such as political, economic, or legal ones – are critical drivers of KO residents' behavior on the Polish border market, shaping the previously unknown behavior.

3. Psychological factors

The changing political and economic conditions imply psychological factors that are very important in analyzing KO residents' behavior on the Polish-Russian border market. The specificity of the behavior on border markets depends mainly on the dissimilarity of the societies. It is especially evident in the behavior of the Russian residents, which is shaped by changes in lifestyle and worldview, fashion, and the need to create one's own image. Also, other features, like stereotypes and prejudice, cannot be underestimated because they may lead to serious misunderstandings in business and social relations (Dąbrowska | Fandrejewska 2020).

The political, economic, and social conditions that have changed in recent years have significantly modified KO residents' behavior, norms, and values. The American style of behavior created by the media is strongly rooted in the socio-cultural life of the region's inhabitants. According to M. Bybluk (2011), the functioning and

symbolic meaning of money have changed. Money has become a real value; it has acquired the power it did not have before. Compared to consumers in other countries, Russian consumers are the best example of ostentatious consumption. There are several reasons for this behavior. In a developing market economy and the lack of a central distribution board, they began to appreciate the new opportunities of the free market. There was a huge increase in retail sales, which, was a sign of the improving living standards of the Russian society (Karpova 2007).

Prejudice is a significant threat affecting the behavior of Russian consumers in the Polish market. It may be directly related to the Russian attitude towards Poles, the transmission of information about Poland, and the strength of existing nationalisms. Prejudice influences the perceptions of Poland and Poles, which is often affected by information provided by the media expressing both favorable and unfavorable emotional attitudes towards Poles.

Also, stereotypes related to the perception of Poland are a factor influencing KO residents' behavior on the Polish border market. Contrary to prejudices, they do not have to be emotional. They can be shaped by individual experiences, observations, and conclusions; they can have a positive, neutral, or negative meaning. On the one hand, stereotypes may concern the perception of Poland and its residents by the Russians; on the other hand, they may concern the perception of the Russian nation by the international community. They are used in most country-based communication strategies.

Changes in international relations and the development of information and communication technologies create the need to look at consumer behavior, with particular emphasis on mental models that include socio-cultural and psychological factors. Stereotypes about a given country mean that people can have both positive and negative opinions about a given object. Changing behavior is strongly conditioned by psychosocial features (Mahon et al. 2006). Behavior is determined by, among others: who is the consumer, what are their views, what are their values and what social group they belong to (Aronson et al. 2016). It is particularly important for border region residents to what extent they are sensitive to the influence of external factors and media messages.

The stereotypes shaped by the Russian media depreciate Polish goods and services. Research conducted by Batyk (2019) shows that despite the negative media coverage, KO residents appreciate the high quality of Polish goods and services (especially Polish food) and are interested in buying them due to the attractive price. It should be remembered, however, that stereotypes tend to be modified, especially those related to the changing political, economic, and social conditions in the Polish-Russian borderland.

Internalization of stereotypes in Russia related to the need to reflect one's prestige and wealth influences KO residents' behavior on the Polish border market. Attempts to impress others by possessing foreign goods stem from the social

differentiation that has been shaped in Russia over the years. This conduct may result from personal experiences, observations, or sensations of the impact of consumer behavior on the impressions of these behaviors. Such a relationship is strong in the Russian society, although it is not always reflected in the behavior of certain buyers, since not every person represents the same behavior. The choices and experiences related to the purchase and use of goods determine consumer taste, lifestyle, and values. In postmodern categories, luxury goods become producers of benefits for the consumer and, as I. Hassan (1980) argues, it cannot be unequivocally judged whether the subject dominates the object or vice versa. Russian consumers very often represented the trend of hedonism, fully accepting consumerism and enjoying the purchase and possession of luxury goods. Buyers of these types of goods could be divided into two groups. The first group included consumers who appreciated the quality, uniqueness, and value of goods. The second group consisted of people for whom the most important thing was to impress and arouse interest in them, and the consumption of luxury goods itself was symbolic. Observation of the behavior of Russians on the Polish border market shows that many of them are characterized by ostentatious consumption, and real connoisseurs constitute a smaller group. Their behavior exhibits the features of consumer snobbery.

One should also mention the self-perception of the Russian people who consider themselves a unique nation compared to other nations, as well as the state of which they are citizens. The Russians do not consider themselves guilty of the deterioration of Russia's economic situation as well as their own, which creates fertile ground for developing nationalist behavior and perceiving the outside world as a threat. The market behavior of the Russians is characterized by imperial attitudes, which are an antidote to weakness. These attitudes are also manifested in KO residents' behavior, who impose their requirements and expect the fulfilment of demands, which are often inconsistent with European standards.

Summary

Systematization of the market behavior of KO residents is extremely complex and difficult due to the strong influence of geopolitical, geoeconomic, and geocultural processes. The processes of globalization, integration, and the internationalization of life have led to the re-evaluation of activities, behavior, goals, aspirations, and values of KO residents. The behavior of Russians is significantly influenced by the decisions of the state authorities, the geographical location of the region, and the social, emotional and existential values developed in the Russian society. KO residents' behavior on the Polish border market is largely dependent on the legal provisions regulating the carriage of goods across the border, exchange rates of currencies and the mobility of inhabitants of border regions, which resulted from

the local border traffic. The uncertainty of the development of the geopolitical situation was reflected not only in political and economic relations at the state level, but also in KO residents' behavior on the Polish border market.

At the time of the migration crisis and the dynamically changing political and economic situation in the world, and at the same time the high activity of the Russian Federation in the international arena, the identification of market behavior of the inhabitants of border regions and the analysis of changes in the Polish-Russian borderland are becoming more and more important. These changes concern many issues, especially the functioning of the border.

Knowledge about consumer competencies, attitudes, and behaviors is fundamental in the ongoing globalization processes, which revealed the increasing importance of situational, cultural, and psychological factors. Changes in value systems and lifestyles have influenced the development of consumerism and ostentatious consumption, which is evident in KO residents. A significant change in their behavior entails disseminating new behavioral patterns, consisting in resembling the behavior of the inhabitants of neighboring countries.

Bibliography

- ARONSON, E. | WILSON, T. D. | AKERT R. M. et al. (2016), *Social Psychology*. Boston etc.
- BATYK, I. M. (2019), *Determinanty zachowań rynkowych mieszkańców regionów przygranicznych (na przykładzie Obwodu Kaliningradzkiego Federacji Rosyjskiej)*. Olsztyn etc.
- BATYK, I. M. | RZECZKOWSKI, D. (2020a), Cross-border cooperation at the external border of the European Union in the context of political, economic and social conditions. The case of the Polish-Russian neighborhood. *Equilibrium*. In: *Quarterly Journal of Economics and Economy Policy*. 15 (4), 833-871.
- BATYK, I. M. (2020b), *Współpraca transgraniczna – motywacje, procesy i ograniczenia. Doświadczenia polsko-rosyjskiej współpracy transgranicznej*. Olsztyn etc.
- BELTON, C. (2002), To Russia with love: the multinationals' song. The country's becoming the darling of consumer giants. In: *Business Week*. 16, 44.
- BOBRYK, A. (2020), Security policy and regional development: The impact of local border traffic on the economy of the Polish-Russian border area. In: *Regional Science Policy and Practice*. 12, 833-845.
- BYBLUK, M. (2011), Niektóre problemy współczesnej rodziny rosyjskiej w świetle literatury. W: *Rocznik Naukowy Kujawsko-Pomorskiej Szkoły Wyższej w Bydgoszczy, Nauki o Edukacji*. 6, 27-38.
- CHERNOVA, V. Y. | STAROSTIN, V. S. | BUTKOVSKAYA, G. V. et al. (2017), Role of MNCs in Changing Preferences for Food Consumption in Russia under Import Substitution. In: *European Research Studies Journal*. 20 (4B), 158-166.
- CRITTENDEN, V. L. | CRITTENDEN, F. W. (2010), Strategic management in emerging economies: A research agenda. In: *Organizations and Markets in Emerging Economies*. 1 (1), 9-23.
- DĄBROWSKA, A. | FANDREJEWSKA, A. (2020), The importance of cultural differences in the era of internationalisation of service enterprises. In: *Acta Sci. Pol. Oeconomia*. 19 (1), 13-21.

- DRABIK, I. (2011), Tendencje zmian zachowań konsumentów na rynku globalnym. In: Lviv Polytechnic National University Institutional Repository. Lwów, 580-581.
- Google Think Insights report (2013), Consumer behavior of luxury goods. In: <http://biznesmody.blogspot.com> [access: 25 IV 2017].
- HASSAN, I. (1980), The question of postmodernizm. In: Garlin, H. R. (ed.), *Romanticism, Modernizm, Postmodernizm*. Lewisberg, 117-126.
- HENNART, J. F. (2012), Emerging market multinationals and the theory of the multinational enterprise. In: *Global Strategy Journal*. 2, 168-187.
- HLEBOWICZ, A. (2012), Kaliningrad, czy inna Rosja. In: *Polska Dziennik Bałtycki*, 9.
- Ipsos Global Trends (2017), Fragmentation, Cohesion & Uncertainty, In: <http://assets.ipsos-mori.com/gts/ipsos-gts-report.pdf> (access 02.09.2018).
- JACIOW, M. (2014), Międzynarodowe badania zachowań e-konsumentów – typy, podejścia, wymiary. In: *Studia Ekonomiczne*. 187, 145-155.
- KARPOVA, E. | NELSON-HODGES, N. | TULLAR, W. (2007), Making sense of the market. An exploration of apparel consumption practices of the Russian consumer. In: *Journal of Fashion Marketing and Management*. 11 (1), 106-121.
- KAUFMANN, H. R. | VRONTIS, D. | MANAKOVA, Y. (2013), Perception of luxury: idiosyncratic Russian consumer culture and identity. In: *European Journal Cross-Cultural Competence and Management*. 2 (3/4), 209-235.
- KIEŻEL, E. (2015), Konsumpcjonizm i dekonsumpcja w zachowaniach polskich konsumentów. In: Kieźel, E. | Smyczek, S. (eds.), *Zachowania konsumentów. Procesy unowocześnienia konsumpcji*. Warszawa, 78-96.
- KORNEEVETS, V. S. | ZAITSEVA, N. A. | DRAGILEVA, I. I. et al. (2017), Assessment of the Prospects for Cross-Border Cooperation in the Conditions of the Changing Function of the Border. In: *Euroasian Journal of Analytical Chemistry*. 12 (7b), 1375-1382.
- MAHON, D. | COWAN, C. | MC CARTHY, M. (2006), The role of attitudes, subjective norm, perceived control and habit in the consumption of ready meals and takeaways in Great Britain. In: *Food Quality and Preference*. 17, 474-481.
- MEHRA, A. | KUMAR, S. | RAJU, J. S. (2013), Showrooming and the Competition between Store and Online Retailers. In: *Indian School of Business*, 1-37.
- OZIMEK, I. | SZLACHCIUK, J. | BOBOLA, A. (2018), Innovativeness of Poland and Polish regions against the background of other European Union countries. In: *Acta Sci. Pol. Oeconomia*. 17 (3), 75-84.
- POWĘSKA, H. (2016), *Handel przygraniczny w warunkach zmian przenikalności granicy*. Warszawa.
- POWĘSKA, H. (2020), The share of cross-border shopping in Poland's trade turnover of food products with neighbouring countries on the European Union eastern border in 2013-2018. In: *Acta Sci. Pol. Oeconomia*. 19 (4), 103-112.
- Santander trade (2017), Russia: Reaching the consumer. In: <https://en.portal.santandertrade.com/analyse-markets/russia/reaching-the-consumers> (access 31.01.2017).
- SAWICKA, J. | STOLARCZYK, P. (2018), Changes in human capital resources in the labour market in Poland from the perspective of the European Union and other countries. In: *Acta Sci. Pol. Oeconomia*. 17 (4), 133-140.
- SCHIFFMAN, L. G. | KANUK, L. L. (2004), *Consumer Behavior*. Pearson Education International. New York etc.
- SENDA, J. (2000), Trendy zachowań konsumentów w rozwiniętych europejskich gospodarkach rynkowych. W: *Handel Wewnętrzny*. 2, 16-25.
- SOBCZAK, J. (2010), Z Rosją nie zawsze razem, ale i nie zawsze przeciw niej! In: *Przegląd Wschodnioeuropejski*. 1, 11-28.
- SOKÓL, W. (2017), Polska – Rosja: wybrane gospodarcze aspekty współpracy transgranicznej. In: *Polityka Wschodnia*. 2 (13), 82-92.

- STAROSTIN, V. | SAMOKHODKIN, E. | ELZON, A. (2020), Changing Consumer and Brand Behavior in the Early Stages of the COVID-19 Pandemic in Russia. In: *European Research Studies Journal*. 23 (4), 531-543.
- WALDZIŃSKI, D. (2011), Obwód Kaliningradzki jako płaszczyzna kształtowania współpracy kulturowo-cywilizacyjnej między zachodem i wschodem w Europie Bałtyckiej. In: *Przegląd Wschodnioeuropejski*. 2, 181-206.
- WŁODKOWSKA-BAGAN, A. (2014), Społeczno-kulturowe uwarunkowania pozycji Rosji w stosunkach międzynarodowych. In: Piskorska, B. (red.), *Unia Europejska i Rosja w kierunku nowego otwarcia*. Lublin, 294.
- WIKTOR, J. W. | OCZKOWSKA, R. | ŻBIKOWSKA, A. (2008), *Marketing międzynarodowy. Zarys problematyki*. Warszawa.
- YANOWITCH, M. (1985), Work in the Soviet Union: Attitudes and Issues. In: *International Journal of Politics*. 14 (3/4), 1-191.
- ZALEGA, T. (2012), Rationality and Methods of Research Into Consumer Market Behavior. In: *Equilibrium*. 7 (4), 77-99.
- ZALEGA, T. (2017), Consumer ethnocentrism and consumer behaviours of Polish seniors. In: *Handel Wewnętrzny*. 4 (369), 304-316.
- ŻUKOWSKI, A. (2002), Pogranicze północno-wschodnie Polski a Polska polityka zagraniczna. Refleksje nad perspektywą stosunków z obwodem kaliningradzkim. In: Stemplowski, R. | Żelazo, A. (eds.), *Polskie pogranicze a polityka zagraniczna u progu XXI wieku. Raporty*. Warszawa, 323-347.

**SPOŁECZEŃSTWO, POLITYKA
STOSUNKI MIĘDZYNARODOWE**

DOI: 10.31648/PW.7658

MALINA KASZUBA

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1090-8330>

Siedlce University of Natural Sciences and Humanities

MARTA SARA STEMPIEŃ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6463-0445>

Siedlce University of Natural Sciences and Humanities

TERRORISM IN POST-SOVIET SPACE. COMPARATIVE ANALYSIS OF THE PHENOMENON IN THE FORMER SOVIET REPUBLICS AFTER 2014

ABSTRACT: The post-Soviet states are also known as the former Soviet Republics (FSR). With the collapse of the USSR in 1991, Moscow lost almost a quarter of its territory and nearly 150,000,000 people. As a result of this process, 15 sovereign states emerged or reemerged. The post-Soviet states are very diverse in terms of culture, economy, and politics. Moreover, the phenomenon of terrorism varies in the indicated area. The research goal of this study is to identify trends related to terrorism taking place in the post-Soviet space in the years 2014-2020 (in some cases, the analysis covers the years 2015-2019, due to data availability). The research area covers the former Soviet republics, which are further divided by the authors into four subregions (Eastern Europe, Central Asia, Transcaucasia, and Baltic states) that are linked by cultural and geopolitical factors. Therefore, the research object covers 15 states and 4 subregions.

KEYWORDS: Post-Soviet Space, Russian Federation, former Soviet republics, terrorism

Introduction. The post-Soviet FSRs characteristic

The post-Soviet states are also known as the former Soviet Republics (FSR). In the Russian Federation (RF), they are called 'near abroad' (*blizhneye zarubezhye*). With the collapse of the Union of Soviet Socialist Republics (USSR) in 1991, Moscow lost almost a quarter of its territory and nearly 150,000,000 people. For comparison, the territory of the European Union is more than 4,000,000 km², and the number of inhabitants is 508,000,000. As a result of this process, 15 sovereign states emerged or reemerged from the USSR: Armenia, Azerbaijan, Belarus, Estonia, Georgia, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Latvia, Lithuania, Moldova, Russia, Tajikistan, Turkmenistan, Ukraine, Uzbekistan.

The post-Soviet states are very diverse in terms of culture, economy, and socio-politics. The largest state in the area and an indisputable regional power

is the Russian Federation. Ukraine is, in turn, one of the largest post-Soviet states with over 42 million inhabitants, of which more than 8 million are ethnic Russians. It is located in a strategic subregion. Its immediate neighbor is Moldova, a country with a population of 4 million. Among the independent states established after the collapse of the USSR, located in Central Asia, Kazakhstan is the richest, with a population of approximately 17.544 million. Due to the vastness of the territory, it is characterized by a low population density. The neighboring Uzbekistan is the most populous country with around 31.299 million people. The rest of Central Asian states are much smaller: Tajikistan – 8.48 million inhabitants, Kyrgyzstan – almost 5.95 million, Turkmenistan – 5.37 million. The other states: Armenia, Azerbaijan, and Georgia are located in the South Caucasus. Armenia, with a population of around 3 million, is the smallest in this group of countries. The second position belongs to Georgia – 3.72 million inhabitants. Azerbaijan is definitely ahead of both Armenia and Georgia in this regard, as its population is just over 10 million. The last three states that were part of the USSR: Estonia, Lithuania, and Latvia are collectively referred to as the Baltic States. The most northerly Estonia is located on the Gulf of Finland and the Baltic Sea; with a population of 1.3 million, with cultural and linguistic ties to Finland. Latvia, with a population of less than 2 million, is located between the Gulf of Riga and the Baltic Sea. The southernmost Lithuania is inhabited by almost 3 million people. This short description shows the vast diversity of the region. Therefore, the study has been divided into 4 analytical subregions to test this hypothesis.

1. Methodological remarks

Despite numerous studies on this phenomenon, the creation of a universal definition of the concept poses problems not only at the state level, but also at the United Nations forum. Despite many years of attempts to conceptualize the concept of terrorism, the UN has not reached a consensus on this matter. The analysis of almost 200 different definitions conducted by two teams (see: Schmid | Jongman 1988; Weinberg | Pedahzur | Hirsch-Hoefler 2002) shows that the lack of an unambiguous definition does not result from the lack of common elements appearing in these descriptions, but largely depends on the interpretation of the sources and effects of terrorist attacks. Therefore, it is possible that terrorist organizations, in pursuit of a specific goal, may engage in both attacks and political activity, sometimes even simultaneously, as exemplified by Hamas, and some state entities, under certain circumstances, are able to use or support terrorist activities to implement the assumed goals.

Scientific research on terrorism problems is extensive. Some refer holistically to the problem and the other to its certain aspects: emphasizing the genesis of this phenomenon, definitional issues, methods of operation, or recruitment techniques

(see: Frank | Gruber 2012; Laqueur 2017; Hoffman 2018; Townshend 2018; Chenoweth | English | Gofas et al. 2019; Lutz | Lutz 2019; Stohl 2020). The rich literature on terrorism indicates the need for research on this phenomenon. However, it is not easy to find publications on terrorism in post-Soviet space. In fact, the only holistic publication of this type is the article by Dennis A. Pluchinsky entitled *Terrorism in the former Soviet Union: A primer, a puzzle, a prognosis* published in 1998. Another article on *Suicide terrorism in the former USSR* concerning the chosen method of terrorists' operations also dates back to the 1990s (Bowers | Derrick | Mousafar 2004, 261-279). Therefore, the reason for research is the lack of publications in this area.

The following article has the form of a comparative study. The research goal is to identify trends related to terrorism that take place in the post-Soviet space in the years 2014-2020 (in some cases, the analysis covers the years 2015-2019, due to data availability). The research area covers the former Soviet republics, which are further divided by the author into four subregions (Eastern Europe, Central Asia, Transcaucasia, and Baltic States) that are linked by cultural and geopolitical factors. Therefore, 15 states and 4 subregions comprise the research objects. Considering that the security of each regional entity is linked to the security of other entities, security threats can also be related. One of these threats is terrorism.

Terrorism in post-Soviet space is not a fully explored phenomenon. First, there is a general factor that causes this condition. The reason is the dynamics of change that takes place in international relations. The second reason is the concentration of research on other regions: MENA, Africa, Western Europe, and Southern Asia. It is not surprising, since in the years 2014-2019, Afghanistan, Iraq, Nigeria, and Syria were among the five states with the highest impact of terrorism¹. In 2019, Somalia replaced Pakistan in this ranking. The FSR countries discussed in the article ranked lower in this list. Only Ukraine and Russia have been getting closer to the 'leaders' in some years. However, regions and countries less threatened by terrorism should not be forgotten. A good example is Syria, which in 2003 was in the 105th position and in the 2007 the 57th position in Global Terrorism Index; and a few years later, in 2012, it entered the top 10 on the 6th position. Therefore, it is necessary to enhance this area of research.

Research methods include both theoretical and empirical methods: scientific literature analysis, comparative data analysis, systemic analysis, statistical data analysis, classification, and generalization. For quantitative data, the author used primarily the data collected in the Global Terrorism Index (GTI) and the Global Terrorism Database (GTD). A measurable result of the research is the identification of trends in the terrorist threat in the FSR. It may, in subsequent analyzes, allow for

¹ https://css.ethz.ch/content/dam/ethz/special-interest/gess/cis/center-for-securities-studies/resources/docs/EUISS-Alert_4_Terrorism_in_Europe.pdf (access 20.06.2021).

recommendations of political actions of the national and regional decision-making bodies to strengthen anti- and counterterrorist activities. However, the authors emphasize that further research is needed due to the large area of research and to the restrictions of space of the article.

2. Eastern European Former Soviet Republics (Belarus, Moldova, Russia, Ukraine)

In the past, after the dissolution of the USSR, terrorism in the Eastern European Former Soviet Republics was commonly associated with Russia, especially with the Caucasian republics (Pokalova 2015). Few studies analyze this entire region in the context of a terrorist threat. Researchers usually focus on individual countries. It is related to a separate specificity of threats. There is a lot of research on terrorism in the Russian Federation. This is due to the long ‘tradition’ of this phenomenon in Russia. As mentioned, it was commonly associated with the North Caucasus, which in 2014 gained more attention when insurgents pledged allegiance to the Islamic State of Iraq and Syria, as there were no viable disengagement opportunities at the time and their only route of survival was to join a global insurgency (Pokalova 2017, 609628; Youngman 2016, 194-217).

In 2014-2019, of all FSRs, the highest number of deaths occurred in Ukraine – 2275. There were 73 terrorist attacks in Ukraine with more than 5 deaths. Two attacks were recorded in which more than 200 people were killed. Before the start of the armed conflict in Donbass in 2014, Ukraine had a low level of terrorism. There were only three deaths related to terrorism between 2000 and 2013. Now, most of the deaths are attributed to the Donetsk People’s Republic (DPR) and the Luhansk People’s Republic (LPR)². These two represent the two quasi-states between Ukraine and Russia that declared independence in April 2014. The table below shows that these two entities carried out the most lethal attacks. The DPR carried out 15 of 18 attacks, and the LPR conducted two, which in total represents approximately 94.4 percent.

In 2014, Ukraine was ranked 12th in the GTI³. The attack of 17 July 2014 on Malaysia Airlines aircraft near the village of Hrabove carried out by the Donetsk People’s Republic, in which 298 people were killed, was the fifth most lethal attack

² The Donetsk People’s Republic (DPR; Russian: Donetskaya Narodnaya Respublika – DNR) is a self-proclaimed quasi-state in the oblast of Donetsk in eastern Ukraine. The Luhansk People’s Republic (LPR; Russian: Luganskaya Narodnaya Respublika – LNR) is a quasi-state located in Luhansk Oblast in the Donbas region in Ukraine, a territory internationally recognized to be a part of Ukraine. DPR and LPR are not recognized by any UN member state. They have been recognized by South Ossetia and by each other. Ukraine regards both quasi-states as terrorist organizations.

³ <https://www.economicsandpeace.org/wp-content/uploads/2015/11/2015-Global-Terrorism-Index-Report.pdf> (access 20.06.2021).

Table 1. Terrorist incidents in Ukraine, with at least 20 fatalities (2014-2019)

Date	State/ City	Group	Fatalities/ injuries	Target type
2015-12-04	Ukraine/ Maiorska	DPR	20/30	Military
2015-08-10	Ukraine/ Starohnativka	DPR	143/30	Military, Terrorists/ Non-state Militia
2015-06-03	Ukraine/ Marinka	DPR	85/140	Military
2015-02-13	Ukraine/ Debaltseve	DPR	25/Unknown	Private Citizens & Property
2015-02-01	Ukraine/ Debaltseve	DPR	20/53	Military
2015-02-13	Ukraine/ Debaltseve	DPR	25/Unknown	Private Citizens & Property
2015-02-01	Ukraine/ Debaltseve	DPR	20/53	Military
2015-01-24	Ukraine/ Mariupol	DPR (suspected)	30/95	Military, Private Citizens & Property
2014-11-13	Ukraine/ Horlivka	DPR	20/ Unknown	Military
2014-11-06	Ukraine/ Donetsk	DPR	201/ Unknown	Military
2014-08-31	Ukraine/ Ilovaisk	DPR	87/ Unknown	Military
2014-07-17	Ukraine/ Hrabove	DPR (suspected)	298/0	Airports and Aircraft
2014-06-14	Ukraine/ Luhansk	Luhansk People's Republic	49/0	Military
2014-06-10	Ukraine/ Kramatorsk	DPR	40/ Unknown	Military
2014-05-26	Ukraine/ Donetsk	DPR	40/ Unknown	Airports and Aircraft
2014-05-23	Ukraine/ Rubizhne	Luhansk People's Republic	20/ Unknown	Military
2014-05-05	Ukraine/ Slovyansk	DPR	35/33	Military, Private Citizens & Property
2014-05-02	Ukraine/ Odessa	Right Sector	42/ Unknown	Private Citizens & Property

Source: Self-reported data based on the Global Terrorism Database 2015-2020

of 2014. The assailants launched a surface-to-air missile at the civil plane that was travelling from Amsterdam to Kuala Lumpur. In that year, Ukraine experienced the largest proportional change. In 2013, this country did not report deaths from terrorism (see diagram 1). In 2013, Ukraine was ranked 51st in the GTI, behind European countries such as Russia, the United Kingdom, Greece, Norway, and Ireland⁴. In 2015, the position of Ukraine increased even more. This country ranked 11th. It was the country most prone to terrorist attacks in Europe, ranked 11th after Iraq, Afghanistan, Nigeria, Pakistan, Syria, Yemen, Somalia, India, Egypt, and Libya. Despite this increase, the death toll was lower. Also in the 11th position, among the most lethal attacks, was the attack of 10 August carried out by the Donetsk People's Republic. Assailants attacked Ukrainian soldiers with artillery

⁴ <https://www.economicsandpeace.org/wp-content/uploads/2015/06/Global-Terrorism-Index-Report-2014.pdf> (access 20.06.2021).

and tanks near Starohtivka; 143 people were killed. In the years 2016-2019, as the number of victims and attacks decreased, the position of Ukraine in the GTI began to decline. In 2019, it was ranked 36th⁵.

The decline in terrorism-related deaths in Ukraine reflects the decreasing intensity of the armed conflict. In 2016, according to GTD, there were 48 fatalities, and according to GTI only 11 fatalities, and in 2019, respectively 18 and 4⁶. Most of these deaths were caused by DPR. In 2017, Ukraine dropped out of the GTI's list of the 20 most threatened countries by terrorism and has not yet returned to it. However, for four consecutive years, Ukraine has been the state most affected by terrorism in the entire region, although deaths have decreased by more than 90% since its peak in 2014, which was the consequence of the increase in separatist activity in the eastern part of the country⁷.

In the period analyzed, there were definitely fewer terrorist attacks on the territory of Russia, the number of deaths was higher by 5 people than in Ukraine – 12 (Table 1 and Table 2). Attacks in which at least 20 people died were not recorded. In the period analyzed, the largest attack was that of April 3, 2017. The 2001 report states that “As a generator of violence and terrorism in post-Soviet Russia, ideologically and socially motivated activism has played a marginal role, contrary to what many expected in the early 1990s. The violent acts of political extremists in Russia have been limited in scope, and have often had little more than symbolic significance”⁸.

Analyzing terrorism incidents in Russia with at least one fatality shows that the greatest threat is posed by Islamists and jihadists, who have perpetrated 40 out of 95 attacks (42 percent). However, it should be noted that the perpetrators of more than 53 percent of the attacks (51/95) could not be identified, and therefore only 4 attacks were made by other perpetrators. In other cases, the perpetration is not fully confirmed. For example, on 21 April 2017, an assailant opened fire at the Federal Security Service (FSB) office in Khabarovsk. Three people were killed, including the assailant. The Islamic State of Iraq and the Levant (ISIL) claimed responsibility; however, sources indicated that the assailant was a Neo-Nazi extremist⁹.

⁵ <https://www.visionofhumanity.org/wp-content/uploads/2020/11/GTI-2020-web-1.pdf> (access 20.06.2021).

⁶ <https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/Global%20Terrorism%20Index%202017%20%284%29.pdf> (access 20.06.2021).

⁷ <http://visionofhumanity.org/app/uploads/2018/12/Global-Terrorism-Index-2018-1.pdf> (access 20.06.2021).

⁸ <https://ffi-publikasjoner.archive.knowledgearc.net/bitstream/handle/20.500.12242/2452/01-03417.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (access 20.06.2021).

⁹ <https://www.financialexpress.com/world-news/is-claims-deadly-attack-on-fsb-office-in-russia/637601> (access 20 IV 2021); <https://www.dw.com/en/alleged-neo-nazi-gunman-attacks-russian-intelligence-office/a-38541221> (access 20.06.2021).

Table 2. Terrorist incidents in RF, with at least 5 fatalities (2014-2019)

Date	State/ City	Group	Fatalities/ Injuries	Target type
2018-05-19	Russia/ Grozny	Caucasus Province of the Islamic State (suspected)	7/3	Police, Religious Figures/ Institutions
2018-02-18	Russia/ Kizlyar	Caucasus Province of the Islamic State	5/6	Religious Figures/Institutions
2017-04-03	Russia/ Saint Petersburg	Imam Shamil Battalion, Katibat al Tawhid wal Jihad (KTJ)	16/63	Transportation
2017-03-24	Russia/ Naurskaya	Caucasus Province of the Islamic State, or Separatists	12/3	Military
2017-01-29	Russia/ Shali	Caucasus Province of the Islamic State	5/2	Police
2016-10-09	Russia/ Gudermesskiy	Unknown	8/4	Police
2016-06-16	Russia/ Suleyman- Stalsky district	Unknown	5/2	Military
2014-12-04	Russia/ Grozny	Caucasus Emirate	9/9	Educational Institution
2014-12-04	Russia/ Grozny	Caucasus Emirate	9/9	Journalists & Media
2014-12-04	Russia/ Grozny	Caucasus Emirate	10/9	Police
2014-10-05	Russia/ Grozny	Muslim extremists	6/12	Private Citizens & Property
2014-09-03	Russia/ Makhachkala	Unknown	5/0	Private Citizens & Property

Source: Self-reported data based on the Global Terrorism Database

In 2014, Russia was ranked 23rd in the GTI (Global Terrorism Index 2015, 10), thus being the second most threatened by terrorism in Europe, right after Ukraine. Despite this, in 2014, Russia recorded a decrease in the number of deaths caused by terrorism. Deaths decreased by more than 50%. Russia reached the lowest level of terrorist activity since 2007¹⁰ (see diagram 1). In 2015, Russia's position in GTI began to decline. In the years 2015-2019, it was lower every year, successively 30th, 33rd, 34th, 37th, and 39th¹¹. However, this does not mean that the Russians were not among the victims of the terrorists. In 2015, the deadliest attack was the one conducted by the Sinai Province of the Islamic State that killed 224 people. An explosive device placed on a passenger plane flying from Egypt to Russia caused the flight to crash in the North Sinai. The Russian embassy confirmed that most of the passengers were Russians, mostly tourists returning from the Red Sea resorts¹². There was

¹⁰ <https://www.economicsandpeace.org/wp-content/uploads/2015/11/2015-Global-Terrorism-Index-Report.pdf> (access 20.06.2021).

¹¹ <http://economicsandpeace.org/wpcontent/uploads/2016/11/Global-Terrorism-Index-2016.2.pdf> (access 20.06.2021).

¹² <https://www.theguardian.com/world/live/2015/oct/31/russian-passenger-plane-crashes-in-egypts-sinai-live> (access 14.05.2021).

a slight increase in the number of fatalities in 2016, but in 2017 the situation improved. Every country in Eurasia recorded an improvement that year¹³. In 2017, the two deadliest groups in Russia were the Caucasus Province of the Islamic State and the Imam Shamil Battalion, indicating a still growing presence of Islamist-related terrorism in Russia. In 2018, the situation improved further. The number of attacks declined by a third and fatalities fell by 51%¹⁴. In 2019, although Russia had the second highest score in the region, the impact of terrorism continued to improve. The number of attacks decreased by 52% and deaths by 30%. Sixteen people were killed in attacks in Russia in 2019, the lowest number in any year between 1994 and 2019 (see diagram 1). Deaths caused by the Caucasus Province of the IS fell for the first time since it became active in Russia¹⁵.

Most deaths caused by identified terrorist groups in Russia are attributed to the Caucasus Province of the Islamic State and the Caucasus Emirate. However, the table above shows that the biggest attack was carried out by the Imam Shamil Battalion, the Caucasian/Russian branch of Al-Qaeda. Therefore, terrorist activity continues to be largely driven by jihadists.

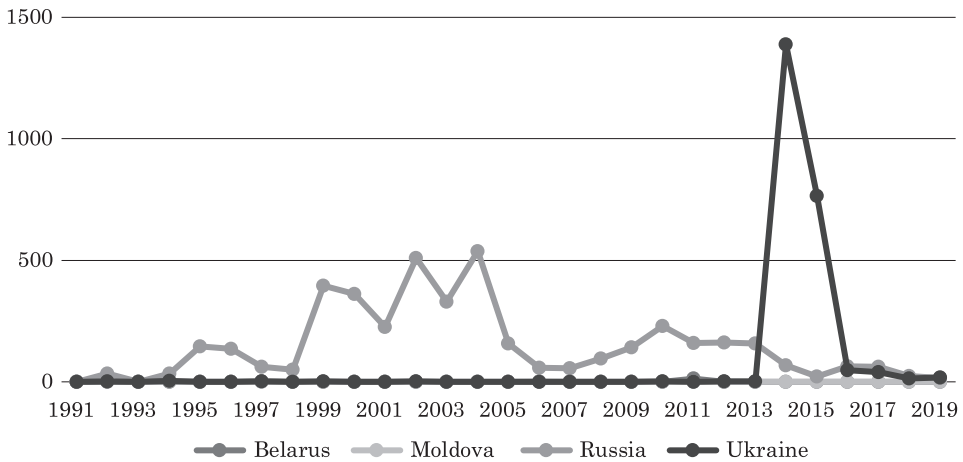

Diagram 1. Terrorist incidents in Eastern European Former Soviet Republics (1991-2019)
 Source: Self-reported data based on the Global Terrorism Database

Russia and Ukraine have dominated the region in the number of terrorist attacks and fatalities in the last 15 years. The rest of the region accounted for only 4% of attacks and 7% of fatalities. We should remember that since 2002, Russia has accounted for

¹³ <http://visionofhumanity.org/app/uploads/2018/12/Global-Terrorism-Index-2018-1.pdf> (access 20.06.2021).

¹⁴ <https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/GTI-2019web.pdf> (access 20.06.2021).

¹⁵ <https://www.visionofhumanity.org/wp-content/uploads/2020/11/GTI-2020-web-1.pdf> (access 20.06.2021).

68 percent of deaths in Eurasia and Ukraine for only 28% (Diagram 1). The deadliest terrorist organization in this region over the past 16 years was the Chechen rebels. The second most active group has been the Donetsk People’s Republic (DNR), which was also the deadliest terrorist group in the region in 2017¹⁶. In Ukraine, it has been responsible for the highest number of attacks and deaths. Between 2002 and 2016, every country in the region has experienced at least one terrorist attack since 2002, and every country has suffered fatalities. Russia’s most lethal period occurred between 2002 and 2004 (Global Terrorism Index 2015, 48). In the period analyzed in this study, fatal attacks occurred only in Ukraine and Russia. There have been no attacks in Belarus, while in Moldova there has been one, with no casualties. Unknown assailants threw a grenade at the house of Dorin Dragutanu in Chisinau, the governor of the National Bank of Moldova¹⁷.

3. Central Asia Former Soviet Republics (Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan, Uzbekistan)

Since the dissolution of the USSR, Central Asia has experienced an overflow of religious activity. In addition to the moderate and traditional forms of Islam, radical and militant trends have also reemerged in parts of the region. In the 1990s, Islamist groups engaged in low-scale insurgency and periodic terrorist violence. After the 9/11 attacks and the military campaign against Al-Qaeda and the Taliban in Afghanistan, the strategic importance of the region has been noted, in the context of radicalization. Today, Central Asia is home to several native and foreign Islamist and jihadist groups, some with a history of violence and terrorist operations within and outside the region. Although terrorism does not constitute a vital threat, due to radicalization tendencies rooted in these societies, it is worth monitoring the situation (Omelicheva 2013, 1).

Table 3. Terrorist incidents in Central Asia FSR with at least 5 fatalities (2014-2019)

Date	State/ City	Group	Fatalities/ injuries	Target type
2019-11-06	Tajikistan/ Ishkobod	Islamic State	17/0	Military, Police
2019-05-19	Tajikistan/ Kirpichny	Islamic State	32/ Unknown	Police, Private Citizens & Property
2018-11-07	Tajikistan/ Khujand	Islamic State	27/5	Police
2015-09-04	Tajikistan/ Vahdat	Unknown	5/4	Police
2015-09-04	Tajikistan/ Dushanbe	Unknown	5/4	Police

Source: Self-reported data based on the Global Terrorism Database

¹⁶ <https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/Global%20Terrorism%20Index%202017%20%284%29.pdf> (access 20.06.2021).

¹⁷ <https://www.reuters.com/article/uk-moldova-cenbank-attacks-idUKKCN0VA2DA> (access 15.05.2021).

In the years 2014-2019, terrorist attacks in Central Asia Former Soviet Republics with at least 5 fatalities were not significant in number – 5. All were committed in Tajikistan. 3 out of 5 were carried out by the Islamic State, and the perpetrators of the other 2 have not been identified. Of the 13 attacks carried out, 8 were committed by jihadists; the perpetrators of the other 5 have not been identified. The two largest attacks were carried out in 2018 and 2019. In November 2018, in a riot in the Khujand's prison, Islamic State-associated prisoners seized a guard's weapon, killing 27 and wounding five prisoners and guards¹⁸. An even more bloody attack occurred in 2019. The attack that took place on May 19th, similar to the previous case, prisoners associated with IS instigated a riot in a prison in Kirpichny, stabbing both guards and inmates. Of 32 victims, 24 were suspected members of IS¹⁹.

To learn more about the region, all terrorist attacks must be analyzed (not only those shown in the table above). During the research period, the lowest level of threat occurred in Uzbekistan, where no one was killed, and only one terrorist attack attempt was made. On 28 September 2015, an assailant threw two incendiary devices at the United States Department of State embassy in Tashkent. Casualties were not reported and no group claimed responsibility²⁰. Turkmenistan turned out to be the second in terms of the lowest terrorism threat. There was only one attack. On 26 February 2014, unidentified perpetrators attacked border police guards in Mary province. Three security officers were killed and two injured. Sources attributed the incident to Taliban who crossed the border from Afghanistan. However, the Taliban denied responsibility for the incident²¹. In Kyrgyzstan, the number of incidents was higher. In 13 attacks carried out in the years 2014-2019, 4 people were killed. 5 out of 13 incidents were committed by the Islamists and jihadists, and the perpetrators of the remaining 8 could not be identified. In turn, in Kazakhstan, during the analyzed period, there were 4 incidents, of which 3 turned out to be fatal. They were assigned to the Kazakhstan Liberation Army. It was a series of three coordinated attacks in Aktobe, conducted on 5 June 2016. Attackers killed a guard and a clerk at the Pallada arms shop, one civilian at the Panther arms shop, hijacked a bus, and attacked a National Guard base, where they killed three servicemen. The Kazakhstan Liberation Army claimed responsibility for the incident and stated that the attack is an expression of opposition to President Nursultan Nazarbayev and support for democratization²².

¹⁸ <https://www.aljazeera.com/news/2018/11/8/at-least-27-killed-in-tajikistan-prison-riot-report> (access 21.06.2021).

¹⁹ <https://www.reuters.com/article/us-tajikistan-prison-riot-idUSKCN1S0QAW> (access 21.06.2021).

²⁰ <https://uz.usembassy.gov/incendiary-device-thrown-u-s-embassy-tashkent/> (access 11.07.2021).

²¹ <https://www.rferl.org/a/turkmenistan-afghanistan-taliban-attack/25280134.html> (access 20.06.2021).

²² <https://www.aljazeera.com/news/2016/6/6/gunmen-launch-series-of-deadly-kazakhstan-attacks> (access 21.06.2021).

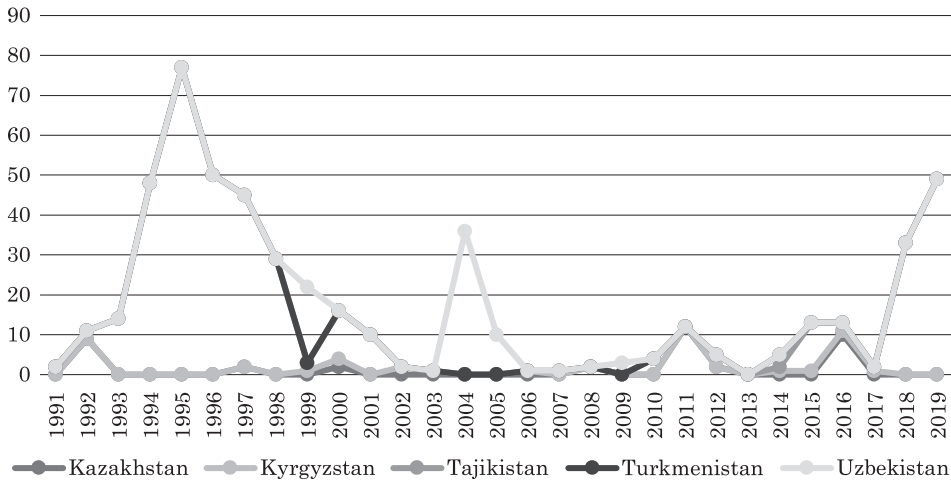

Diagram 2. Terrorist incidents in Central Asia Former Soviet Republics (1991-2019)

Source: Self-reported data based on the Global Terrorism Database

In 2014-2019, there were only five terrorist attacks in Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan, and Uzbekistan, in which more than 5 people were killed (Table 3). However, two cases in which at least 20 people were killed were recorded. The table above shows that terrorism in Central Asia Former Soviet Republics does not pose a significant threat. Turkmenistan and Uzbekistan are the safest states of the region. Analyzing terrorism incidents in Central Asia FSR with at least one fatality, shows that the threat is posed by the Islamists and jihadists, who have perpetrated 11 out of 20 attacks (55 percent). However, it should be noted that the perpetrators of 30% of attacks (6/20) could not be identified. The most disturbing situation is in Tajikistan. This country, ranked 84 in the 2014 Global Terrorism Index, increased its position to 34 in 2019. The increase in the number of victims in the attacks carried out is also alarming. Between 1991 and 2013, there were only two incidents in which at least 20 people were killed (in 1997 and 1998). In the years 2014-2019, the death toll was close to 100²³ (see Diagram 2).

4. Transcaucasia (Armenia, Azerbaijan, Georgia)

Transcaucasia (*Zakavkazye*), also known as the South Caucasus, is a geographical region associated with modern Armenia, Azerbaijan, and Georgia. In 1918, after the fall of the Russian Empire, the region was unified into a single political entity,

²³ https://www.start.umd.edu/gtd/search/Results.aspx?expanded=no&casualties_type=&casualties_max=&success=yes&country=202&ob=GTDID&od=desc&page=1&count=100#results-table (access 26.06.2021).

as the Transcaucasian Democratic Federative Republic (April 1918 to May 1918) and as the Transcaucasian Socialist Federative Soviet Republic (March 1922 to December 1936). These ethnically, culturally, and religiously diverse countries regained independence in 1991.

Table 4. Terrorist incidents in the Transcaucasia FSR with at least 5 fatalities (2014-2019)

Date	State/ City	Group	Fatalities/Injuries	Target type
2017-02-25	Azerbaijan/ Khojavend district	Separatists (suspected)	5/0	Military
2016-07-17	Armenia/ Yerevan	Sasna Tsrer	6/1	Police

Source: Self-reported data based on the Global Terrorism Database

There were 6 attacks in Armenia during the period under study; 5 in Yerevan. Only one of them was lethal. It was also the bloodiest attack in Transcaucasia. On 17 July 2016, assailants attacked the police station, taking seven police officers as hostages. Furthermore, on 27 July 2016, two medical workers were abducted. The standoff ended with the surrender of 20 aggressors on 31 July 2016 and all hostages were released. At least three police officers and three assailants were killed. Sasna Tsrer Pan-Armenian Party claimed responsibility for the incident and demanded the release of the jailed opposition leader Jirair Simoni Sefilian and the resignation of President Serzh Sargsyan²⁴. In Azerbaijan, during the period discussed, there were 7 attacks (two were lethal), in which 6 people were killed. The bloodiest was carried out on 25 February 2017. Assailants attacked soldiers in the Nagorno-Karabakh region in Khojavend district. Five Azerbaijani soldiers were killed. The incident has been attributed to the Armenian separatists; however, the Armenian fighters' spokesperson claimed that Azeri forces launched the attack and that they were acting in self-defense²⁵. The largest number of attacks occurred in Georgia. However, in 9 attacks, 2 of which were lethal, the fewest people died – 2. One attack was carried out by separatists, one by IS, and the perpetrators of the remaining attacks could not be identified²⁶.

In 2014-2019, in Armenia, Azerbaijan, Georgia, only 8 people were killed due to terrorism. There were only two terrorist attacks in which more than 5 people died. The table above shows that terrorism in Transcaucasia has been a marginal threat in recent years. When analyzing terrorism incidents in this region with at least one fatality, it is difficult to determine the entity or group of entities that

²⁴ <https://www.reuters.com/article/us-armenia-violence-idUSKCN1030W2> (access 30.07.2021).

²⁵ <https://www.start.umd.edu/gtd/search/Results.aspx?country=16> (access 30.07.2021).

²⁶ https://www.start.umd.edu/gtd/search/Results.aspx?expanded=no&casualties_type=&casualties_max=&success=yes&country=74&ob=GTDID&od=desc&page=1&count=100#results-table (access 30.07.2021).

represent the greatest potential threat. The attacks were carried out by separatists (40%), nationalists (20%), and jihadists (20%). However, it should be noted that the perpetrators of one of the five attacks could not be identified and the perpetration of the separatists in one of the attacks is being questioned. Although the threat in Transcaucasia is not significant, we should remember that Armenian terrorists in the past have carried out hundreds of attacks in more than two dozen states around the world (Hyland, 1991). On the other hand, in Azerbaijan and Georgia, some analyses indicate the intensification of the tendency of radicalization, which, despite the current situation, may increase the threat of terrorists in the future. Already the involvement in international terrorism is visible in the case of Azerbaijan and Georgia (Margaryan 2018, 146-166). In 2013, international news started to talk about Georgian Tarkhan Batirashvili, called Omar ash-Shishani, "as a rising star among foreign fighters in the Islamic State of Iraq and Syria (ISIS)". However, following Ash-Shishani, about 200 other residents of the Georgia Pankisi Gorge travelled to Syria and Iraq. The trend raised numerous questions about radicalization in this country with very limited experience with terrorism. (Pokalova | Karosanidze 2021, 242-256).

5. Baltic states (Estonia, Latvia, Lithuania)

The Baltic states differ from the previous states of the analyzed region, due to the fact that these countries took earlier their independence from the former USSR. They also belong to the structures of the North Atlantic Treaty Organization (NATO) and the European Union (EU). Does it mean that the sources and scale of terrorism are also different in this fourth subregion of the FSR?

In the group of Baltic states, there were only four non-lethal incidents in the analyzed period. The perpetrators of two of them could not be identified (Estonia, Latvia), and the other two were made by far-right actors (Lithuania). In Estonia, there was only one attack in the years 2014-2020. On 3 September 2015, unknown assailants set fire to an asylum seeker center in Vao village, Laane-Viru county. There were no reported casualties in the attack, but the center was damaged in the incident²⁷. It was similar in Latvia. On 15 December 2017, unknown assailants set fire to a church in Smiltene, Vidzeme. No one died or was injured in the incident²⁸. In Lithuania, on the other hand, there were two attacks, in which no one was hurt. Both took place in Vilnius. The first was conducted on 10 August 2018. The attackers set fire to the Lithuanian Gay League (LGL) office. No organization

²⁷ https://www.baltictimes.com/immigration_center_in_estonia_set_ablaze_on_thursday_morning (access 17.06.2021).

²⁸ <https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/Global%20Terrorism%20Index%202017%20%284%29.pdf> (access 20.06.2021).

claimed responsibility; however, sources posited that the attack was motivated by homophobia²⁹. The second took place on 6 October 2019. An explosive device was discovered outside a Western Union office on Juozo Balcikonio Street. Gediminas Berzinskas, a member of the Feuerkrieg Division (FKD), confessed to preparing the attack and stated that he intended to cause financial and infrastructure damage. He spray-painted the words 'FK Division', 'Siege', and a swastika at the scene. Authorities assumed that the attack was a protest against the system, global order, and globalism³⁰. In both attacks, no casualties were reported.

Table 5. Terrorist incidents in post-Soviet space by perpetrators, with at least one fatality (2014-2019)

	Jihadists/Islamists	Far-right militants	Separatists	Unidentified	Other
Russia	≈ 42.10%	0	≈ 1.05%	≈ 53.7%	≈ 3.15%
Ukraine	0	≈ 1.78%	≈ 57,2%	≈ 41.03%	0
Eastern Europe	≈ 6.64%	≈ 1,5%	≈ 48.34%	≈ 43.02%	≈ 0.5%
Kazakhstan	0	0	0	0	100%
Kyrgyzstan	75%	0	0	25%	0
Tajikistan	≈ 58.33%	0	0	≈ 41.67%	0
Turkmenistan	100%	0	0	0	0
Central Asia	55%	0	0	30%	15%
Armenia	0	100%	0	0	0
Azerbaijan	0	0	50%	50%	0
Georgia	50%	0	50%	0	0
Transcaucasia	20%	20%	40%	20%	0
Baltic States	0	0	0	0	0
Post-Soviet FSRs	≈ 8.29%	≈ 1.6%	≈ 46.73%	≈ 42.42%	≈ 0.96%

Source: Self-reported data based on basis of the Global Terrorism Database

Conclusions. Similarities and difference in the subregions

In the FSR, in the period discussed, the greatest terrorist threat was recorded in Ukraine. This differs from the perspective of early 21st century analyses, which assumed that Caucasus may generate an even larger part of terrorism, especially in

²⁹ <https://www.pinknews.co.uk/2018/08/10/lithuanian-gay-league-arson-vilnius-lgbt/> (access 20.06.2021).

³⁰ <https://www.lrt.lt/en/news-in-english/19/1235208/lithuanian-neo-nazi-receives-28-month-sentence-for-attempting-terror-attack> (access 20.06.2021).

Russia³¹. However, it should be remembered that several years have passed from these publications to the research period (2014-2019), and the international reality is something elusive and dynamic. In the research period, Ukraine and Russia have dominated the region in the number of terrorist attacks and fatalities. In the Eastern European FSRs, fatal attacks occurred only in these states. There have been no attacks in Belarus, while in Moldova there has been one in which there have been no casualties. In Ukraine, most of the deaths related to terrorism were caused by the DPR and thus were of separatist origin. All separatist groups were responsible for more than 57% of lethal attacks, although over 41.03% of the perpetrators were not identified (see table 5). The perpetrators mainly attacked military facilities. In the group of attacks with at least 5 fatalities, they accounted for over 58.9%. In Russia, the case is a bit more complicated, as the perpetrators of nearly 53.7% of the attacks (with at least one fatality) have not been identified. Most of the deaths caused by identified terrorists in Russia are attributed to the Caucasus Province of the IS, the Caucasus Emirate and other jihadi groups (42.1%); therefore, terrorist activity continues to be largely driven by jihadism (see table 5). The targets of the perpetrators were also different; most of them were the police facilities and forces (nearly 51.6% of the attacks with at least one fatality). Analyzing terrorism incidents in Central Asia FSR (with at least one fatality), shows that, similarly to Russia, the threat is posed by the Islamists and jihadists (55%). However, it should be noted that the perpetrators of 30% of attacks could not be identified (see table 5). The targets of the attacks were more diverse, 25% were the police forces and facilities, 25% constituted private citizens and property, and 10% respectively military, business, and the government. In the case of Transcaucasia, it is difficult to determine regularities. There were only two terrorist attacks in which more than five people were killed. It is also problematic to determine the main entity or group of entities that represent the greatest potential threat in Transcaucasian FSRs. The attacks were carried out by separatists (40%), nationalists (20%), and jihadists (20%) (see table 5). There were no lethal attacks in the Baltic states. In this group of FSRs, there were only four nonfatal incidents in the period analyzed. Taking into consideration the entire region, the greatest threat to security have been separatists (46.73%). If, however, Ukraine was excluded from this analysis, it would turn out that the largest group of identified entities were the jihadists (see table 5).

The hypothesis on diversity of the phenomenon of terrorism in post-Soviet space has been confirmed. This applies to the scale of the phenomenon, its genesis, perpetrators, aims, and methods of action. However, excluding the phenomenon of separatist terrorism in Ukraine from the analysis, it turns out that the greatest threat may be Islamist radicalization. In some subregions, the tendency of increasing

³¹ <https://ffi-publikasjoner.archive.knowledgegearc.net/bitstream/handle/20.500.12242/2452/01-03417.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (access 20 IV 2021).

religiosity, the growing number of imprisonments for religious beliefs, and expanded religious influence of other entities are becoming visible (Margaryan 2018, 146-166; Pokalova | Karosanidze 2021, 242-256). In fact, there are prospects for an increasing tendency of radicalization, which may cause the intensification and proliferation of terrorist threats. It is indirectly related to armed conflicts. “Armed conflicts that break out across the border bring many problems to the neighboring countries. Often, insurgencies export violence and spread to other geographies in a spillover effect. When insurgents share common ethnic roots or the same religion with their neighbors, conflicts tend to be even more contagious” (Pokalova | Karosanidze 2021, 253). In the post-Soviet space, this is the case of Central Asia, Azerbaijan, and Georgia. The qualitative and quantitative evaluation of terrorism incidents in FSRs in the investigated period was carried out with the intention of shedding new light on critical issues of security that cause concern for the future of democracy and development in the former Soviet empire, and may affect international security and cooperation. Governments should pay close attention to insurgent activities close to their borders, even when they do not pose a direct terrorist threat to their own populations. They can spread their ideology and radicalism to other, even very remote regions (Mahalik 2020, 133-147).

References

- BOWERS, S. R. | DERRICK, A. A. | MOUSAFAR, A. O. (2004), Suicide Terrorism in the Former USSR. In: *The Journal of Social, Political, and Economic Studies*. 29 (3), 261-279.
- CHENOWETH, E. | ENGLISH, R. | GOFAS, A. et al. (2019), *The Oxford Handbook of Terrorism*. Oxford.
- FRANK, M. C. | GRUBER, E. (eds.) (2012), *Literature and Terrorism: Comparative Perspectives*. Amsterdam – New York.
- HOFFMAN, B. (2018), *Inside terrorism*. New York.
- HYLAND, F. P. (1991), *Armenian Terrorism The Past, the Present, the Prospects*. New York.
- LAQUEUR, W. (2017), *A history of terrorism*. Routledge.
- LUTZ, J. M. | LUTZ, B. J. (2019), *Global Terrorism*. London.
- MAHALIK, D. (2020), Terrorism in central Asia: Security implications for Russia. In: *Journal of International Studies*. 8, 133-147.
- MARGARYAN, K. (2018), Azerbaijan’s involvement in international terrorism. In: *Contemporary Eurasia*. 7 (1-2), 146-166.
- OMELICHEVA, M. Y. (2013), Terrorism in Central Asia: Dynamics, Dimensions, and Sources. In: *Education About Asia*. 18(3). asianstudies.org
- PLUCHINSKY, D. A. (1998), Terrorism in the former Soviet Union: A primer, a puzzle, a prognosis. In: *Studies in Conflict & Terrorism*. 21 (2), 119-147.
- POKALOVA, E. (2015), Chechnya’s terrorist network: The evolution of terrorism in Russia’s North Caucasus. Santa Barbara – California.
- POKALOVA, E. (2017), The North Caucasus: from mass mobilization to international terrorism. In: *Small Wars & Insurgencies*. 28 (3), 609-628.
- POKALOVA, E. | KAROSANIDZE, T. (2021), Neighbouring an insurgency: the case of radicalization in Georgia. In: *Central Asian Survey*. 40 (2), 242-256.

- SCHMID, A. P. | JONGMAN, A. J. (1988), *Political terrorism. A new guide to actors, authors, concepts, data bases, theories and literature*. New Brunswick.
- STOHL, M. (2020), *The Politics of Terrorism*. New York.
- TOWNSHEND, C. (2018), *Terrorism: A very short introduction*. Oxford.
- WEINBERG, L. | PEDAHZUR, A. | HIRSCH-HOEFLER, S. (2004), The Challenges of conceptualizing terrorism. In: *Terrorism and Political Violence*. 16 (4), 777-794.
- YOUNGMAN, M. (2016), Between Caucasus and caliphate: the splintering of the North Caucasus insurgency. In: *Caucasus Survey*. 4 (3), 194-217.

DOI: 10.31648/PW.7659

JACEK PONIEDZIALEK

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3757-2750>

Nicolaus Copernicus University in Toruń

EASTERN AND CENTRAL EUROPEAN ETHNICISM IN THE LIGHT OF WESTERN STUDIES ON NATION AND NATIONALISM

ABSTRACT: The aim of this article is to critically analyze the binary concept of civic nations represented by the civic communities of Western Europe and ethnic groups living in Central and Eastern Europe. The works of Ernest Gellner and John Breuilly were selected for research because they have used the indicated concept in their texts, and have become an inspiration for many researchers of national issues. The former represents a deterministic trend of sociological inquiries, the latter – social constructivism. Due to the above, they are representative examples of academic reflection on national issues widespread in Western European thought. The research proposes to reject the binary model in which civil nations were characterized as rational and striving for consensus communities and ethnic groups as irrational communities striving for conflict. The analytical model characterizing nations as political and ethnic communities was proposed instead of it.

KEYWORDS: civil and ethnic nations, nations of Central and Eastern Europe, Ernest Gellner, John Breuilly, studies on nation and nationalism

This article aims to deconstruct the binary concept of nations that is commonly used in Western studies on nation and nationalism. The concept defines, on the one hand, the rational Western European political communities integrated by consensus which were being shaped based on a prevalent formal and legal status of state citizenship, referred to as *civic nations* or *political nations*. On the other hand, it identifies the aggressive and irrational nations from Central and Eastern Europe, shaped by ethnicity, integrated by internal coercion and external conflicts, referred to as *ethnic nations*. This article critically analyses the work of two scholars, E. Gellner and J. Breuilly, who use the above-mentioned concept. These scholars were chosen because their writings are well known, recognised, and often quoted in sociological studies on the concepts of nation and nationalism. Secondly, they are the representatives of two mainstream sociological thoughts; Gellner being an advocate of social determinism, and Breuilly who represents the paradigm of social constructivism. Their perspectives are, therefore, paradigmatic. The present analysis uses the hermeneutic method, and the subjects of the present study are

the writings of these two authors. The first part of the article presents the concept of two types of nations developed by F. Meinecke, and its modification presented in the writings of H. Kohn, because it was Kohn's concept that became the inspiration for Gellner and Breuilly. Their theories will be presented in the subsequent part of the article, which will be followed by a section devoted to their criticism. The intention of this article is to encourage scholars to revise the prevalent in sociology theory that describe the Central and Eastern European nations as ethnic, aggressive and irrational communities.

Introduction

The dichotomy between the Western, rational and liberal type of political nation shaped by social ties that are based on the legal status of citizenship and the Eastern European model based on the organically defined ethnicity constitutes one of the most deeply rooted and enduring axioms in sociological studies of nation and nationalism. This theoretical approach, based on the above axiom, almost always describes Western nations as having positive features. Eastern ethnicism is thought to be typical of the peoples of Central and Eastern Europe and characterised by an irrational sentiment that creates a strong emotional attachment of people to those who they consider ethnically close. Such attachment, in turn, frequently leads to conflicts and aggression directed at the members of other ethnic groups. This happens in areas where these ethnic groups failed to create their separate states because they have historically lived in multinational empires. In civic nations, the ethnic component plays a marginal role. In ethnic nations, the citizenship aspect constitutes a demand, not a fact. Therefore, in these nations, ethnic components constitute the main nation-building factor. The civic nation is more inclusive and less exposed to conflicts because it took shape based on a consensus related to the right to citizenship. The prevailing concept in the ethnic model is the principle of exclusivity which stems from being assigned membership that results from birth and sharing common mythical ancestors (Smith 1998, 192-195).

The scholar who laid the foundation for such typology of nations was Meinecke, a German historian who, at the beginning of the twentieth century, defined the *Staatsnation* and *Kulturnation*. The state nation is integrated by political ties, its members identify themselves with it mainly due to the formal and legal criterion of citizenship. Meinecke criticised the political model of civic state by claiming that this type of connection within a nation cannot provide the state with stability and strength. States within which cultural nations evolve are stable and united, and therefore, have the potential to become hegemonic states. In such a nation, ties result from the feeling of distinctness and unshaken validity of culture, the nation's separate language and common ancestry. The states where this model of the nation

developed constitute a more mature and more developed form of organisation of social life. Cultural nations may evolve only within already existing state nations, and Germany was supposed to be the most excellent example of such states. Ethnic groups that do not have their own states will never evolve into cultural nations because they are characterised by cultural and political underdevelopment that hinders such evolution. Meinecke illustrated this providing the examples of Eastern European peoples, including Poles, Latvians or the speakers of Slavic languages (Meinecke 1928, 3).

His works resonate with the philosophy of J. G. Herder and J. G. Fichte both of whom stated that the essence of a nation is its spirit (*Volksgeist*) shaped by the nation's cultural distinguishing features such as a common history, a single language, shared habits and customs (Herder 1962, 423; Fichte 1996, 386). He also made references to the thought of G. W. F. Hegel for whom a human being was primarily *Homo nationalis*, while the nation was an organic community stemming from the nation's spirit, rather than an artificial political construct imposed on people in a top-down manner. Real nations, which are also defined as historical nations, are the main objects of the historical process of civilization development (*geschichte Völker*) that include Western European nations, with Germany cited as the prime example. "Historyless peoples" (*geschichtlosen Völker*) do not have their own states. They constitute a flawed imitation of nations. They include Central and Eastern European peoples (Hegel 1958, 118).

Meinecke's works inspired Kohn who, while studying in Prague shortly before World War I, acquainted himself with the writings of Hegel, Herder and Fichte. Shortly after the end of World War I, Kohn witnessed the re-emergence of states of the nations living in the territories of the erstwhile Russian and Austro-Hungarian empires and the conflicts that accompanied their re-emergence. After emigrating to the United States in 1934, he worked on a theoretical concept to describe the formation of nations and their development into various types. He presented a full-fledged form of his approach in his book "The Idea of Nationalism" published in 1944. Kohn stated that the first forms of ethnic-national consciousness emerged as early as in ancient Greece or Israel, then in France in the thirteenth century and then spread over almost the whole of Europe (Kohn 1944, 28, 79). The notion of a nation in the ethnic sense transformed as a result of the democratic revolutions in the eighteenth and nineteenth centuries, which contributed to the formation of the modern West. It was then that the political model of the Western nation integrated by the bonds of formal and legal citizenship was developed (Kohn 1944, 19). The political processes of forming the modern status of citizenship were not the only ones that enabled this development. Nations were also "built through urbanisation, social mobility, rising literacy rates, media exposure and voting patterns" (Smith 2009, 4).

As a result of the aforementioned social changes, the resentments arising from the prevalence of ethnic ties typical of pre-modern communities were replaced by rational law, aggression and conflicts related to the irrationality of the ethnic affection replaced cooperation, and repressions replaced restitutive law. Civic nations became socially united modern communities of citizens. According to Kohn, not only the English and the French but also the Germans and the Dutch exemplified such nations. He claimed that the democratic political revolutions did not spread in Central and Eastern Europe, and hence the model of a democratic citizen was not established there. Moreover, this part of Europe was remained outside the processes of social and economic development related to the industrial revolution and urbanisation. The peoples of this part of the Old Continent continued to be at the stage of development of ethnic communities with all their constitutive features. These were, for example, Poles and Slovaks, Russians and Bulgarians. Kohn concluded that these communities were de facto at a lower level of socio-economic development. Kohn's concept is Meinecke's reversed theory of nations. Kohn's binary typology of nations became widespread in American historiography and political sciences. It established an interpretative canon for the classification of Central and Eastern European nations for decades. A canon that is characterised by evolutionary reductionism and ethnocentrism. The nations of the Eastern and Central parts of Europe are described as being at a lower level of social evolution, and, therefore, primitive, unlike the nations of Western Europe.

1. Ernest Gellner

Kohn's theory inspired a British philosopher and a social anthropologist E. Gellner to study the topic of nations. Gellner, like Kohn, spent his childhood in Prague. He left Czechoslovakia and moved to the United Kingdom in 1939. The inspirations he drew from Kohn's theory were complemented with references to É. Durkheim's sociology and Herder's social philosophy. Gellner claimed that the arrival of modernity, which coincided with the emergence and popularisation of industrial capitalism, created favourable structural conditions for the formation of a nation in the form of a new type of a large social group, a type that was unprecedented in the history of the world. These phenomena also enabled the formation of a political ideology of nationalism that, as Gellner claimed, "is not the awakening of nations to self-consciousness: it invents nations where they do not exist" (Gellner 1964, 169). Premodern societies, referred to by Gellner as agro-literate societies, were composed of many culturally and spatially separated groups of food producers, isolated locally and linguistically, integrated internally by the ties of kinship (Gellner 1998).

The emergence of industrial capitalism forced mass migration of people who broke the local, spatial and cultural isolation and began to move in search of work.

Mass production also required new unified symbolic codes that enabled production and trade management. The new conditions necessitated a new type of society composed of people who were able to communicate even when detached from the specific context. Social ties started to be formed through an artificially created common culture that was public in nature, imposed top-down, and shaped by the bureaucratic modern state that used communication technologies and the system of universal education, the army and cultural institutions for this purpose. It was then that the mass communities, i.e., nations, were formed, in which

homogeneous, centrally sustained high cultures, pervading entire populations and not just elite minorities [back then – author’s note], a situation arises in which well-defined, educationally sanctioned and unified cultures constitute very nearly the only kind of unit with which people willingly and often ardently identify (Gellner 2009, 71).

A common culture is used as a tool for disciplining a mass society in two dimensions. The first one is associated with the control of the processes of mass production of goods. A common code of symbolic communication enabled their management. The second one concerns the improvement of the mechanisms for the management of the then-developing state society, i.e., the community of citizens. One language, shared values and norms accepted by the whole society enabled the processes of social integration in such communities. The bond that united the state with the society under the new conditions was the ideology of nationalism. Gellner thought that “nationalism was not simply the product of industrialisation, but nationalism as a principle of societal organization perfectly matched the imperatives of industrialization” (Antonsich 2015, 304). He wrote:

It is nationalism which engenders nations, and not the other way round. Admittedly, nationalism uses the preexisting, historically inherited proliferation of cultures or cultural wealth, though it uses them very selectively and it most often transforms them radically. Dead languages can be revived, traditions invented, quite fictitious pristine purities restored (Gellner 2009, 72).

Nationalists create nations in the process of inevitable mutual tuning of the state and the culture, and also on the basis of the ideas of rational organisation of manufacturing processes and the ideas invoking the community of citizens united by law. Nationalism and nation constitute new forms of social ties in modern society (Gellner 1996, 98-145). In Western Europe where industrial capitalism developed in the nineteenth century to the fullest and the state became a political institution founded on rational law, the Western type of nation was formed. The symbolic and political culture common to all citizens formed an internally integrated, non-antagonistic and functional type of nation characterised by an inclusive manner of removing potential conflict differences. This was fostered by the state-national socialisation of all the cultural and ethnic groups. Gellner provided examples of France, the United Kingdom and the Netherlands of that time (Gellner 1964, 174).

According to Gellner, in Central and Eastern Europe, industrial capitalism was not formed at all or only to a minimal extent and the state institutions functioning there were multi-ethnic empires managed not by a rational state, but by autocratic regimes linked to the ruling dynasties. Consequently, Eastern nationalism created nations by referring to folk components (Gellner 2009, 123). Therefore, it is largely dysfunctional, more aggressive, and irrational by nature. Gellner repeats in this regard the ethnocentric stereotypes, introduced by the aforementioned German philosophers, of the politically and economically well-developed West and the uncivilised and backward East, which results (due to the developmental imbalance) in the existence of the two types of nations that are attributed different values. Not only a slower social, but also slower political and economic evolution contributed, according to Gellner, to the fact that the Poles, the Czechs, the Romanians and the Russians are full of ethnic irrationality and aggression towards everything that they consider foreign because this is the only way in which they can achieve internal integration of their communities.

2. John Breuilly

The second concept commonly used in Western sociological studies of nation and nationalism is the concept of nations developed by the British sociologist J. Breuilly who wrote that nation was non-existent in premodern times. It emerged in the modern era as a result of the actions of nationalists who strove for the integration of state communities. The premodern state as a political institution was patrimonial or estate-dependant in nature. The power that was exercised was perceived not as the emanation of the will of the people, but as a property assigned by Providence to the kings, dukes or selected social estates. The nineteenth century witnessed the arrival and spread of ideologies that started to identify given peoples as specific and separate wholes. Under the new social and political conditions that were developing, a political movement was created which strove for the reconfiguration of power by seizing it. Its representatives started to use peoples, ethnicity, and eventually nations for the legitimisation of the new political order. A nation is, therefore, an ideological fiction created by nationalism, which, for the British scholar, was a political movement guided by a doctrine invoking three main assumptions:

- a) there exists a nation with an explicit and peculiar character;
- b) the interests and values of this nation take priority over all other interests and values;
- c) the nation must be as independent as possible. This usually requires at least the attainment of political sovereignty (Breuilly 1993, 2).

Nationalism was born out of the feeling of alienation and frustration of the educated elites that searched for a method of uniting the society with the state following the fall of the premodern order. The legitimisation of the developing new states and societies was sought in the philosophy that invoked Herder's vision of a culturally and linguistically coherent community rooted in the past (Kerr 2019, 104). Such a community is an ideological fiction because nationalism

does not arise from the nation and that it is a specific and effective form of politics under certain political conditions can perhaps help guard against the idea that there is some natural basis to the legitimate state which lies beyond the public realm, that political movements are and should be only the emanation of community feelings (Breuille 1993, 400).

The nationalist ideology defined this way is always "secondary to politics. It is the political relations and institutions that shape the objectives of nationalism" (Smith 2007, 102). One must always look at the context in which it was created and in which it functions, i.e., at the institutions of the modern state, to consider it in the categories of the political game, the conditions and interests that it serves.

Nationalism as a doctrine and practice serves the political objectives of gaining power, maintaining or consolidating it. It was formed in the nineteenth century that saw the spread of the idea of specific peoples raising their demands for having their own states (Breuille 2013, 149-175). To seize and maintain power, nationalists began to describe the state society as a culturally homogeneous community according to the criteria set by Herder's philosophy (Breuille 2017, 11-29). They used for this purpose ideologies, state institutions, myths about cultural unity, and also ceremonies recreating these myths. The British sociologist gave the example of the Unification of Germany thanks to the policy of Bismarck who used the nationalist ideology in his actions (Breuille 2003, 6-10). To legitimise the policy of the Iron Chancellor, the idea of *Kleindeutschland* was created, which referred to a culturally unified Germany united in a single nation-state (Breuille 1996). Nationalism as a doctrine and practice created the fiction of a nation by invoking the idea of cultural and ethnic unity. Consequently, the model of an ethnic nation was formed and became widespread in practice.

In the eighteenth and nineteenth-century United Kingdom, the model of a nation was shaped, which invoked territorial and historical criteria (distinctness of history and spatial separation that isolates the British from other nations) as well as political and legal criteria (stability and continuation of the British state inhabited by a community defined as a political community of citizens). According to Breuille, ethnic criteria complemented it, rather than dominating it, as in the above-described case. A similar territorial and citizen-oriented model was formed, in his opinion, in France after the revolution that took place at the end of the 18th century.

The category of a member of a nation was identified with the category of a French citizen (Breuille 2016). The civic nation referring to the idea of a community of citizens, complemented with less significant ethnic elements, also started to evolve in Italy in the *Risorgimento* period in the second half of the nineteenth century (Breuille 2009, 439-445).

Breuille used Kohn's concept of nations. He claimed that the idea of a nation as a homogeneous community reached Central and Eastern Europe as a result of the diffusion of cultural innovations from Western Europe. In Germany, it was adapted and complemented with strong ethnic components, but the existence of a powerful state regulated by statutory law rationalised the policy of the nation's integration. Due to socialisation measures in educational and military institutions, state institutions assimilated ethnic and regional groups into the German nation that they were forming. They also introduced persuasive measures, convincing the citizens that belonging to the German nation is attractive in cultural, political, and sometimes even economic, terms. This type of nationalism was non-antagonistic and functional because it contributed to the internal unity of state communities (Breuille 1993, 398).

The idea of an ethnic nation arrived in Central and Eastern Europe from Bismarck's Germany. Nevertheless, the Russian and Austro-Hungarian empires were inhabited by numerous, large ethnic groups without their own states. In that situation, ethnic factors became the only and fundamental distinguishing features of national affiliation. Language, culture, shared habits and customs, as well as myths and a common history constituted the main elements used by nationalists to shape the feeling of national identity. With the lack of rational law that would have an integrating effect, they started to use the sense of attachment that was based on affection, on an irrational but strong feeling of belonging to a unified cultural group. Competition between nationalists stemming from different ethnic groups who could not invoke law or institutions of their own state led to conflicts, aggression and violence aimed at the assimilation of the minority groups or their spatial, and sometimes physical, elimination. Even after gaining independence in 1918, the nations of Central and Eastern Europe (the Poles, the Lithuanians, the Czechs, the Bulgarians and the Romanians) continued to be ethnic nations, functioning within their own national states.

Breuille wrote that in Western Europe, nationalism, as a movement that established the nation to gain power, upon achieving its goal, i.e., seizure of power in a state, lost its significance for the policy of the state. It did not vanish altogether but remained one of the ideas that integrated the communities in the state. It was, with increasing frequency, replaced by a sense of attachment to the state, referred to as state patriotism (Breuille 1993, 398). In Central and Eastern Europe, due to the aforementioned process of political evolution, nationalism invoking ethnicity continued to be the states' fundamental political principle. Therefore, in Breuille's

opinion, the nations in this part of the world are in conflict with others. They are usually xenophobic and closed. He gave such examples as nationalism in Russia with the accompanying conflicts, the wars in former Yugoslavia caused by ethnic hatred, and the aversion and aggression towards foreigners in Poland, the Czech Republic or Hungary. He, therefore, repeated Gellner's aforementioned theory, but he thought that it was not social and economic evolution that contributed to the formation of nations, but the political dimension (Breuilly 2015, 297-303).

3. On the heuristic weakness of the binary concept of civic and ethnic nations

The scholars cited above differ in the identification of the main mechanism that affects the processes of social changes that lead to the emergence of nationalism and the formation of a nation. Gellner's theory, drawing on Durkheim's sociology, assumes that according to the principle of determinism, social processes are generated by endogenous forces resulting from the continuously increasing division of labour. This leads to the growing level of social integration that creates new structural conditions requiring legitimisation and functionalisation. That is where nationalism emerges and constitutes an ideological glue for new social types that evolve into nations. Breuilly, on the other hand, referring to Weber thought that the formation of nations can be explained in the context of the instrumental perspective. In his opinion, nationalism emerged as the new tool for managing state communities of modern states. It became an instrument in the hands of state officials attempting to enforce the feeling of loyalty upon the members of the political community referred to as a nation. Both scholars share, however, the use of Kohn's binary concept of Western civic nations and Eastern ethnic nations.

One of the weaknesses of the concepts explored was equating the state with the nation. The claim was that civic nations existed in places where modern states were formed, while ethnic nations existed in places that lacked modern states. The state is a political institution, while the nation is a large social group. Therefore, they should not be treated as the same thing. The most serious deficiency of both concepts is, however, their ethnocentrism. Based on historical materials, this type of ethnocentric claims can easily be challenged. Indeed, on the British Isles, as early as in the sixteenth century, a territorial and citizen-based nation was formed in England. It was born out of the feeling of belonging to a political community of the Kingdom of England and was additionally integrated by Anglicanism treated as a national religion (Greenfeld 2019, 13-32). Combining the idea of a political community with the English version of caesaropapism resulted in the idea of *nation* that gradually spread through all social strata – initially the elites and, over time, the common people (Murray 2018, 485-495). Shared membership in a people's

nation contributed to bridging the gap between the commoners and the political class and, consequently, strengthened the inclusive understanding of the people as a political community. Before the seventeenth century, the noble elites invoked the myths of origin, making references to the mythology of the Vikings and the Normans, which was supposed to separate them from the Anglo-Saxon commons. Over time, in the second half of the nineteenth century, this model was ethnicised and was built on shared myths of origin, and such ethnic distinguishing features as one language or shared customs to the same extent as on the idea of political affiliation. In the same period, the minorities living in the United Kingdom were intensely, sometimes brutally, anglicised, which, in the case of relations with the Scots and the Irish, often took the form of bloody conflicts (Greenfeld 2019, 31).

Similarly, in France, as early as before the revolution at the end of the eighteenth century, a feeling of belonging to a political nation evolved among the French aristocracy, court elites, and approximately 350,000 nobles. This feeling was connected with the estate rights and privileges. These ties were strengthened by the distinguishing cultural factors, such as the use of the Standard French that differentiated the upper classes from commoners who spoke dialects or other languages. Separate myths of origins of the elites and the common people were also used in the practice of social distinction. The nobility's idea of a political nation "promoted in the eighteenth century the pseudo-historical understanding of the nobility's origin: that it stemmed from the Frankish conquerors, while ordinary people – from the conquered Gallo-Romans" (Bazzkiewicz 2008, 298). The philosophical writings from the times of the Great French Revolution and the subsequent period stated that everyone, the elites, and the commons, was a part of *communauté politique* (political community) and constituted, as a group of equal citizens, a single nation. In the nineteenth century, however, an intensive ethnicisation of the political and territorial nation took place, thanks to the process of teaching the Standard French, popularisation of a uniform version of culture, history and national mythology referring to shared Galician origins. Various minorities, including the Gasconians and Bretonians, were subjected to brutal assimilation. Ethnicisation was supposed to remove differences and strengthen national unity (D'Auria 2020, 249-290). In Western Europe, civic loyalty started to be replaced by ethnic criteria, and nations ceased to be perceived purely as political communities and began to be viewed, more and more frequently, as ethnic communities (Böhler 2018, 34).

A similar process can be identified in the case of Poland. In the period between the seventeenth and eighteenth century, in the Polish-Lithuanian Commonwealth, an elite type of political and civic nation was formed. Being Polish was described as "a political identity, i.e., the collection of privileges and duties which was created in the Commonwealth and which was adopted by the remaining nobles in the territory of the Polish-Lithuanian Commonwealth" (Opaliński 2004, 105). A dual identity evolved in the awareness of the nobility, which allowed them

to consider themselves as belonging, simultaneously, to a political nation and their own ethnic group. The nation, understood this way, encompassed not only the nobility stemming from the Polish ethnos but also those who described themselves as Lithuanians, Ruthenians or Germans from the Royal Prussia. This is reflected in the statement *gente Ruthenus, natione Polonus* used by the Ruthenian nobility and aristocracy. The members of the noble nation invoked the myth of the nobility's common origin from the Iranian people of Sarmatians who perceived themselves as distinctly different from the Slavic peasantry that was said to originate from the biblical Ham (Burszta 2013, 193).

The process of ethnicisation in Poland was similar to the one that took place in England and France in the nineteenth century. However, due to the lack of statehood, it was not supported by state institutions but was based on the activity of cultural elites. It was also then that serious conflicts with other neighbouring ethnic groups began. Similar processes took place in Hungary where, before the eighteenth century, a political nation of the noble class was formed, which did not include the Magyar peasants or the Croats, the Serbs, the Slovaks, and the Romanians. In the nineteenth century, following the establishment of the Kingdom of Hungary that was part of Austria-Hungary, ethnicisation of the political nation began, which led to the Magyarisation of Slavic minorities, which sometimes led to bloody conflicts (Sima 2019, 12). The case of Russia was similar (Radzik 2016, 57). The above narration shows that, in the processes described above, there are no great differences between Western Europe and Central and Eastern Europe.

Concerning certain nations of Central and Eastern Europe, which were initially formed based on only ethnic criteria, it is evident that when they gained independence as states, they absorbed certain elements of the civic model. In Romania, following the union of the Principalities of Wallachia and Moldavia in 1863, the Romanian nation, which was a combination of ethnicity and the idea of citizenship, began to be created with the help of state institutions (Roman 2020, 45). From the end of the fourteenth century to the end of the eighteenth century, when Bulgaria was under Ottoman rule, Bulgarian elites gradually disappeared and were partly Turkified. Bulgarian ethnicity became the domain of the common class. In the nineteenth century, starting from 1878, when the autonomous Principality of Bulgaria, dependent on Turkey, was established, Bulgarian nation, culture and identity began to take form on the basis of folk ethnicity. After gaining independence, state institutions, law and social practice promoted the idea of civic affiliation, associating it with the elements of Bulgarian ethnicity (Kurina 2020, 28-30).

In the process of the ethnic formation of nations in Central and Eastern Europe, the most important factor seemed to always be ethnic identity resulting from sharing one culture reflected in common customs, values, and norms and one language. In 1918, the Slovene-speaking population constituted 70 per cent of the inhabitants of southern Carinthia within the territory of Austria. Following the collapse

of Austria-Hungary and the formation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, a plebiscite was held with the idea in mind that the Slovenes living in the area would vote for their own (largely national) state. However, the majority voted for Austria (Borodziej | Górny 2018, 500-501). Before 1918, Polish-speaking Warmian and Mazurian people formed 80 per cent of the population of the southern districts of East Prussia. They were similar, in ethnic terms, to Poles. In the 1920 plebiscite, 98 per cent of voters in the region selected Germany over Poland (Dera 2020, 240). Both these examples show that even when the states inhabited by these ethnic groups used their best efforts, including illegal measures, to influence the outcome in their favour, the results of the plebiscites may suggest that the ethnic closeness in Central and Eastern Europe did not necessarily lead to uniting similar ethnic groups into a single nation. State identity predominated in these regions. It can be said that a model of civic nation extending beyond the borders of ethnicity functioned in both of these cases.

The image of Central and Eastern Europe as a region that has continuously been torn by bloody conflicts resulting from the dominance of the ethnic type of nations popularised in the concept of nations described herein, is exaggerated and, therefore, false. During the long “nineteenth century Central and Eastern Europe was not characterized by a constant antagonism of imperial suppression and national insurrection, as the depiction of Habsburg Austria as a *prison of nations* might suggest” (Böhler 2018 35-36). In the multi-ethnic areas of Imperial Russia or on the eastern borders of Germany of that time or in Austria-Hungary, national conflicts were as frequent as in the western part of the continent. Ethnic nationalism emerged in Eastern Europe at the same time as in Western Europe. The Americans, the British, the French, and the Italians oppressed their minorities by stifling ethnic nationalism. They established racist regimes in their own countries (Americans) or in their colonies (the remaining cited examples). At the beginning of the twentieth century and after the end of World War I, Central and Eastern Europe saw the formation of national states (Bulgaria, Romania, and Poland) inhabited by multiple minorities or multi-national states (Czechoslovakia, Yugoslavia). It was only then that serious, often bloody, conflicts erupted between the dominating nations and the ethnic and national minorities. This was caused, to a large extent, by the borders that were imposed by the Western countries and which failed to account for the unique nature of ethnicity and the spatial distribution of population in the region (Böhler 2018, 55).

Characterising Central and Eastern European nations as ethnic and, therefore, affective, irrational, and aggressive constitutes a false perception of these nations, which does not reflect objective reality, but rather national stereotypes functioning in the awareness of Western European scholars, which arise from the ethnocentric sentiment. It, therefore, constitutes a reproduction of the phenomenon referred to by Maria Todorova as intellectual *Balkanization*. Western European intellectuals see

Central and Eastern Europe as the bulwark of the despotic, wild, and irrational Orient, torn by constant national conflicts, which stands on the opposite end to the civilised and rational European Occident whose functioning is based on the law (Todorova 2008).

The present study proposes to replace the polar opposite models of nations with a continuous model of a political character that is subject to ethnicization and ethnicity that is subject to politicisation. Political nations that were formed within the states established at the threshold of modernity in the nineteenth century used the cultural resources of premodern ethnic groups and, consequently, created a structure of an ethnopolitical (or ethno-civic) nation. Ethnic groups, functioning without state institutions, formed their nations by using the cultural resources of their own ethnic groups but once they gained independence, they quickly incorporated the ideas of civic identity into the process of natiogenesis. This happened regardless of the level of development of industrial capitalism. On the basis of the aforementioned idea, it can be seen that it spread both in highly industrialised states (e.g., England and the Netherlands) and in non-industrial states (e.g., Romania and Poland) (Osterhammel 2013, 533-539).

Conclusion

The binary opposition between political (civic) nations and cultural (ethnic) nations is extremely popular and frequently used when discussing nation-related topics. To a large extent, it does not constitute an accurate description of the facts, but rather a continuous reproduction of the ethnocentric stereotype to which subjectively selected examples are added. Verification of the facts from empirical data indicates that the concept described herein should be at least revised, if not completely abandoned. Nations both in Western Europe and in Central and Eastern Europe were formed by political processes connected with the formation of the institutions of the national state and by socio-cultural processes related to the development of national culture incorporating ethnic factors. These processes were concurrent and mutually defining. Depending on the time and context, sometimes the political factor and sometimes the ethnic factor was crucial but both of them always co-existed in the process of natiogenesis. Modern nations are ethno-political communities, and their relations with other nations are influenced not by their immanent cultural features, but by external political, economic, and social conditions.

References

- ANTONSICH, M. (2015), Nations and nationalism. In: Agnew, A. J. (ed.), *The Wiley Blackwell Companion to Political Geography*. Oxford, 297-310.
- BÖHLER, J. (2018), *Wojna domowa. Nowe spojrzenie na odrodzenie Polski*. Kraków.
- BORODZIEJ, W. | GÓRNY, M. (2018), *Nasza wojna. Narody 1917-1923, T. II*. Warszawa.
- BREUILLY, J. (1996), *The Formation of the First German Nation State, 1800-1871*. Basingstoke.
- BREUILLY, J. (2003), Was Prussian victory over Austria in 1866 inevitable? In: *Modern History Students*. 1 (9), 6-10.
- BREUILLY, J. (2009), Risorgimento nationalism in the light of general debates about nationalism. In: *Nations and Nationalism*. 3 (15), 439-445.
- BREUILLY, J. (2013), Nationalism and national unification in 19th century Europe. In: Breuilly, J. (ed.), *The Oxford Handbook of the History of Nationalism*. Oxford, 149-175.
- BREUILLY, J. (2015), Nations and nation-states in history. In: Wright, D. J. (ed.), *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*. Oxford, 297-303.
- BREUILLY, J. (2016), Benedict Anderson's imagined communities: a symposium. In: *Nations and Nationalism*, 22 (4), 625-659
- BREUILLY, J. (2017), Modern empires and nation-states. In: *Thesis Eleven*. 139 (1), 11-29.
- D'AURIA, M. (2020), *The Shaping French National Identity*. Cambridge.
- DERA, A. (2020), Kampania i przebieg plebiscytu z 11 lipca 1920 roku na Warmii i Mazurach w świetle materiałów tekstowych oraz ikonograficznych zamieszczonych w lokalnej prasie niemieckojęzycznej. In: *Echa Przeszłości*. 1 (XXI), 239-260.
- FICHTE, G. J. (1996), *Zamknięte państwo handlowe i inne pisma*. Warszawa.
- GREENFELD, L. (2019), *Nationalism: a short history*. Washington DC.
- GELLNER, E. (1964), *Thought and Change*. London.
- GELLNER, E. (1996), The coming of nationalism and its interpretation: the myths of nation and class. In: Balakrishnan, G. (ed.), *Mapping the Nation*. London, 98-145.
- GELLNER, E. (1998), *Language and Solitude: Wittgenstein, Malinowski and the Habsburg Dilemma*. Cambridge.
- GELLNER, E. (2009), *Narody i nacjonalizm*. Warszawa.
- HEGEL, G. (1958), *Wykłady z filozofii dziejów*. Vol. 1. Warszawa.
- HERDER, F. (1962), *Myśli o filozofii dziejów*. Warszawa.
- KERR, W. (2019), The descent of nations: social evolutionary theory, modernism and ethno-symbolism. In: *Nations and Nationalism*. 1 (25), 104-123.
- KŁOSKOWSKA, A. (2005), *Kultury narodowe u korzeni*. Warszawa.
- KOHN, H. (1944), *The Idea of Nationalism*. New York.
- KURINA, A. T. (2020), State Boundaries in the Minds of Men: Bulgarian Intellectuals Dividing the Balkans in the Mid-19th Century. In: *Colloquia Humanistica*. 8, 17-36.
- MEINECKE, F. (1928), *Weltbürgertum und Nationalstaat: Studien zur Genesis der deutschen Nationalstaates*. München – Berlin.
- MUCHA, J. (2009), Socjologia w Europie Środkowo-Wschodniej czy socjologia wschodnioeuropejska? In: *Przegląd Socjologiczny*. 2 (58), 9-31.
- MURRAY, J. P. (2018), The archipelagic turn: nationhood, nationalism and early modern studies. In: *The Seventeenth Century*. 4 (33), 485-495.
- OPALIŃSKI, E. (2004), Obywatel i państwo: Wokół Rzeczypospolitej Obojga Narodów In: *Przegląd Polityczny*. 67-68, 104-112.
- OSTERHAMMEL, J. (2013), *Historia XIX wieku. Przeobrażenie świata*. Poznań.
- PONIEDZIAŁEK, J. (2018), *Problematyka narodu w pismach klasyków myśli socjologicznej*. Toruń.

-
- RADZIK, R. (2016), Rosyjska wizja narodu ogólnorosyjskiego. In: *Studia Białorutenistyczne*. 10, 55-76.
- ROMAN, N. (2020), Educating the Other Foreign Governesses in Wallachia in the First Half of the Nineteenth Century. In: *Apasia*. 1 (14), 37-56.
- SIMA, M. (2019), Geopolityczne znaczenie idei Wielkich Węgier. In: *Przegląd Geopolityczny*. 28, 9-30.
- SMITH, A. (1998), *Nationalism and Modernism*. London.
- SMITH, A. (2007), *Nacjonalizm*. Warszawa.
- SMITH, A. (2009), *Ethno-symbolism and Nationalism: A Cultural Approach*. London.
- TODOROVA, M. (2008), *Balkany wyobrażone*. Warszawa.

DOI: 10.31648/PW.7660

PIOTR ZEMSZAL

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0822-8937>

Nicolaus Copernicus University in Torun

STEREOTYP EUROPY W DYSKURSIE RADYKALNEGO RUCHU PRAWOSŁAWNEGO W ROSJI. CZĘŚĆ I

A stereotype of Europe in a discourse of the Radical Orthodox Church Movement in Russia. Part 1

ABSTRACT: The presented text focuses on the stereotype of Europe in a discourse of the radical Orthodox Church in Russia. A difference between a generally accepted concept and a discursively conditioned stereotype, as understood by W. Lippmann, represents an important methodological aspect. The empirical material was selected from over 70 publications from <https://3rim.info>, a religious news aggregator. Its analysis allowed to reach the following conclusions: in this discourse a concept of EUROPE undergoes a significant axiological reinterpretation and expansion exceeding the concept profiling, and creates a stereotype characteristic for the studied discourse.

KEYWORDS: radical Orthodox Church discourse, concept, stereotype, Europe

Wstęp

Celem niniejszego tekstu jest zbadanie, w jaki sposób konstruuje się obraz Europy w tekstach dyskursu radykalnego prawosławia, a ściślej mówiąc – w jaki sposób dekonstruuje się koncept Europy obecny w ruszczyźnie ogólnej i jak rekonstruuje się z niego propagandowo użyteczny stereotyp.

Radykalne środowiska prawosławne, przez które rozumiem głęboko konserwatywne wspólnoty wartości oparte na przyjęciu doktryny prawosławnej jako dominującej w większości, jeśli nie we wszystkich sferach życia przy jednoczesnym kontestowaniu innych sposobów postrzegania świata, nie są znaczące pod względem liczebnym. Trudno nawet w sposób precyzyjny podać liczbę osób zaangażowanych w działalność tego ruchu, ponieważ część organizacji prawosławnych radykałów działa w sposób utajony, ustawodawstwo Federacji Rosyjskiej penalizujące tzw. ekstremizm sprawia, że ich działalność nie jest w pełni legalna. Jedną z bardziej znanych, jeśli opierać się na częstotliwości informacji prasowych dotyczących różnych struktur, organizacji tego typu – *Христианское государство*

– *Святая Русь* – nie jest oficjalnie zarejestrowana. Pośrednio można szacować liczbę osób zaangażowanych w ten ruch na podstawie tego, ilu czytelników mają materiały publikowane na odnośnych stronach internetowych. Jedną z bardziej popularnych z nich jest portal *Москва – Третий Рим*¹, z którego pochodzi materiał empiryczny. Liczba odwiedzin poszczególnych materiałów zależna jest, rzecz jasna, od czasu, który minął od publikacji. W ciągu kilku godzin publikacje przegląda od ok. tysiąca do nawet kilkudziesięciu tysięcy użytkowników, najpopularniejsze materiały mają ponad milionowe wskaźniki odsłon. Nie jest to liczebność imponująca w skali ogromu Rosji, ale ważąc znaczenie tych środowisk dla ogółu społeczeństwa, nie można ograniczać się jedynie ich liczebnością. Środowiska te działają bowiem dość prężnie, na tyle że nazywa się je czasami mianem „prawosławne ISIS” (Soldatov 2017). Głosy osób, które można uznać za autorytety tych środowisk są szeroko komentowane (np. niedawno zmarli protojereje D. Smirnow i W. Czaplina), głośno jest również o szeregu ekscesów, jak choćby o opanowaniu przez mnicha Sergija (Romanowa) żeńskiego klasztoru w Srednieuralsku, który to w końcu został odbity przez struktury siłowe państwa (Meduza 2020). Choć omawiane środowiska coraz częściej opowiadają się przeciw aktualnej władzy, to jednak radykalny ruch prawosławny zdecydowanie zyskał na sile w związku z symboliczno-ideologiczną reorientacją polityki państwowej po kryzysie wyborczym przełomu lat 2011 i 2012, kiedy to prawosławie stało się jedną z postulowanych przez rządzących wartości spajających społeczeństwo rosyjskie. Na ten wspólny rys światopoglądowy czy wyznaniowy nakłada się zdecydowana i również wspólna dla władzy i radykalnego ruchu prawosławnego antyzachodnia orientacja geopolityczna, która uległa zdecydowanemu zaostrzeniu w 2014 r. Dlatego mimo niezbyt imponującego wymiaru ilościowego dyskurs prawosławnych radykałów zasługuje na uwagę.

Jak już wspomniałem, jedną z cech tego dyskursu jest zdecydowana krytyka Zachodu, w tym i traktowanej jako pojęcie geopolityczne Europy.

Materiału analitycznego dostarczył portal *Москва – Третий Рим*, który jest agregatorem informacyjnym, tj. zbiera i republikuje materiały z innych źródeł, które są wybierane pod kątem promowanej przez portal orientacji ideologicznej. Do źródeł tych należą m.in. internetowe i papierowe wydawnictwa: „Семья и вера”², „Оптина пустынь, живая летопись”³, „Русь-Фронт”⁴, „Институт высокого коммунитаризма”⁵, „Культуролог”⁶, „Газета Православный Крест”⁷, „Пра-

¹ <https://3rm.info> (dostęp 5.12.2021).

² <https://semyaivera.ru> (dostęp 5.12.2021).

³ <http://www.optina-pustyn.ru> (dostęp 5.12.2021).

⁴ <https://www.rusfront.ru> (dostęp 5.12.2021).

⁵ <https://communitarian.ru> (dostęp 5.12.2021).

⁶ <https://culturolog.ru> (dostęp 5.12.2021).

⁷ <http://www.pkrest.ru> (dostęp 5.12.2021).

вославный воин”⁸, „Православие.Ru”⁹. Teksty te, napisane w różnym czasie, zostały przez ten agregator informacji zebrane i opublikowane w latach 2016-2018¹⁰, należy więc zakładać ich aktualność z punktu widzenia publikatora dla tego właśnie okresu. Wybór cezury czasowej został podyktowany tym, że w roku 2014 znacznemu pogorszeniu w związku z aneksją Krymu uległy stosunki między Rosją i Zachodem, w tym krajami Europy Zachodniej. Pogorszenie to wydaje się, niestety, względnie trwałe. Próbowałem jednak uniknąć analizowania tekstów, które publikowano bezpośrednio w trakcie wydarzeń w 2014 i w następnym roku. Chodziło mi o wychwycenie takiego momentu, gdy było już jasne, że nie jest to chwilowe zawirowanie, ale również minie pierwsza „gorączka” publicystyczna, tj. takiego momentu, gdy nastąpi już swoiste oswojenie się z nową sytuacją. Dwuletni wycinek wydaje się zaś wystarczający, by móc zbadać funkcjonowanie danego stereotypu w perspektywie synchronicznej.

Wstępnej analizie poddano 787 tekstów. Znacząca część z nich jest anonimowa, dlatego nie można precyzyjnie określić liczby autorów. Podczas gromadzenia materiału pominięto teksty nieistotne z punktu widzenia światopoglądowego (np. poświęcone sposobom przeprowadzenia miodobrania czy suszenia grzybów, ziół itp.) oraz poświęcone wierze¹¹ *sensu stricto* (np. opracowania hagiograficzne i teksty modlitw publikowane w dniach poświęconych określonym świętym). Wśród tych materiałów aż w 362 tekstach znalazł się rdzeń eppo- (co samo w sobie sporo mówi o wadze kwestii europejskiej w badanym dyskursie), przy czym w niemal 200 tekstach były to użycia dalekie od aksjologicznej neutralności. Te nacechowane użycia, wraz z kontekstami, stały się obiektem analizy o ukierunkowaniu pragmatycznym, stanowią bowiem najważniejszy przejaw stereotypowego myślenia o Europie w badanym dyskursie i pozwalają na rekonstrukcję stereotypowego jej obrazu.

Terminem trafnie, jak się wydaje, ujmującym badany fenomen jest pojęcie stereotypu rozumiane za J. Bartmińskim jako „subiektywnie determinowane wyobrażenie przedmiotu, obejmujące zarówno cechy opisowe, jak i wartościujące obraz, oraz będące rezultatem interpretacji rzeczywistości w ramach społecznych

⁸ <https://pravoslav-voin.info> (dostęp 5.12.2021).

⁹ <http://pravoslavie.ru> (dostęp 5.12.2021).

¹⁰ Wiele z badanych tekstów pochodzi z lat wcześniejszych, niektóre z nich były usuwane z agregatora, by powrócić nań po roku lub kilku latach. W spisie bibliograficznym, o ile to możliwe, podaję daty publikacji i linki do najbardziej aktualnych wersji tekstów. Wobec faktu, że obecność badanych tekstów na portalu *Москва – Третий Рим* nie jest stała, czasem podaję linki do stron źródłowych poza portalem. Z tych samych przyczyn datowanie niektórych tekstów jest umowne, bo nie sposób określić daty pierwszej publikacji wszystkich tekstów. W celu umożliwienia czytelnikom odnalezienia tekstów, z których pochodzą przykłady w spisie bibliograficznym podaję ich tytuły w pełnym brzmieniu.

¹¹ Wierze, a nie religii, sprawy religijne bowiem, jak np. kwestia ekumenizmu, bywają w badanych materiałach ściśle splecione z kwestiami społeczno-politycznymi.

modeli poznawczych” (Bartmiński 1998, 64). Takie ujęcie kwestii stereotypu za-
zębia się niejako z pojęciem konceptu, który definiowany jest przez J. Stepanowa
jako „сгусток культуры в сознании человека” lub „пучок» представлений,
знаний, переживаний, ассоциаций, которые сопровождают слово”
(Stepanov 1997, 40).

Choć bywa, że pojęcia konceptu (jako sumy treści poznawczej, emotywniej
i pragmatycznej) i stereotypu bywają traktowane jako synonimy (np. Bartmiński
| Chlebda 2013, 71) wydaje się, że sensowne jest, przynajmniej na potrzeby niniej-
szego opracowania, pewne zniuansowanie tych pojęć. Lektura szeregu opracowań
poświęconych konceptom wskazuje, że postrzega się je jako pewne abstrakty, które
są charakterystyczne dla pewnej kultury jako całości stanowiąc jej, jak to ujmuje
D. Lichaczow, „konceptosferę” (Likhachev 1999, 162). Ta uogólniona optyka wydaje
się dominować w opracowaniach zarówno językoznawczych, jak i kulturologicz-
nych (np. Arutyunova 1991; Stepanov 1997; Karasik 2002), tendencję tę widać też
w opracowaniach, które powstały w ramach projektu EUROJOS i które wyraź-
nie oparte są na wielostronnej analizie różnych rodzajów dyskursów, frazeologii
i leksykografii oraz wyników badań ankietowych (Bartmiński | Chlebda 2013, 72).
Zgodnie z założeniami metodologicznymi tego projektu badawczego dopiero po
takiej analizie można podejmować się próby definiowania konceptu. W wyniku
takiego postępowania siłą rzeczy uzyskujemy definicje kognitywne, które dotyczą
nie pojedynczego dyskursu, ale całej lingwokultury. Manifestacje tekstowe takiego
konstruktu pojęciowego często będą ujawniały różne jego aspekty, co nazywa się
profilowaniem. Profil danego konceptu to, jak wynika z Langackerowskiego pojęcia
profilu, ale również z interpretacji szkoły lubelskiej, już nie uogólniony obraz da-
nego pojęcia, ale obraz w jakiś sposób tendencyjny, tak czy inaczej nierównoważny
konceptowi bazowemu (Grzegorzczkova 1998, 10-11). Bywa też, że dany koncept/
profil jest na użytek tego czy owego dyskursu wzbogacany o specyficzne cechy
semantyczne i pragmatyczne, które zaznaczane są tylko lub głównie w ramach
danego dyskursu i w żaden sposób nie mogą być traktowane jako część uogólnio-
nego dla danej kultury pojmowania (skoro koncept obejmuje też sferę emotywną
i pragmatyczną, to również odczuwania) danego fenomenu.

Bartmiński i Chlebda (2013, 70) pojęcia stereotypu i konceptu traktują wy-
miennie, powołując się m.in. na ujęcie stereotypu przez W. Lippmanna. Większość
opracowań poświęconych konceptom ujmuje je w odniesieniu do różnych kultur
jako całości. Tymczasem cechy stereotypu, jakie dają się wyprowadzić z pracy
Lippmanna, to: uwarunkowanie środowiskowe, funkcja interpretowania rzeczywisto-
ści, wynikające z obcości stereotypizowanego zjawiska uogólnienie oraz ugrun-
towanie stereotypów w kulturze (Lippmann 1922, 79-95). Wydaje się, że koncepty
takie jak ДОМ, ОГОЊЬ, ПРАВДА, СТРAX, które analizuje Stepanow (1997), lub
DOM, PRACA, WOLNOŚĆ, które są, m.in. przedmiotem analiz drugiego tomu
serii „Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów”

(Bartmiński | Bielińska-Gardziel | Niebrzegowska-Bartmińska 2014), zdecydowanie nie odpowiadają co najmniej warunkowi obcości. Jest to warunek istotny w pracy Lippmanna, jego rozważania na temat stereotypu przeplatane są przykładami różnych sytuacji obcości, przytacza też całą serię takich przykładów zaczerpniętą z pracy J. Deweya „How we think” (obce języki, których nie rozumiemy, mieszkaniacze prowincji, który znalazł się w wielkim mieście, człowiek nie znający się na sporcie wśród zapalonych kibiców itd.; Lippmann 1922, 80). Należy go uwypuklić tym bardziej, że teoretyk propagandy rozpatruje stereotyp jako narzędzie wpływu na opinię publiczną, a w tej dziedzinie kategoria obcości jest jedną z częściej stosowanych. Kategorii obcości nie pomija na przykład N. Alefirenko:

При всём своём схематизме и обобщенности стереотипные представления о других народах и других культурах подготавливают к столкновению с чужой культурой, ослабляют удар, снижают культурный шок. Языковые стереотипы позволяют человеку представить мир в его лаконичной целостности, выйти за рамки своего узкого личностного восприятия действительности (2010, 407).

Nieco inaczej niż koncept DOM wygląda pod tym względem koncept EUROPA, który również jest przedmiotem wymienionego wyżej opracowania lubelskiej szkoły etnolingwistycznej. Należy jednak odróżnić uogólniony koncept EUROPA od sprofilowanego, a może całkiem zrekonstruowanego obrazu Europy, który staje się stereotypem właśnie w duchu Lippmannowskim. Jak zauważają A. Kiklewicz i M. Wilczewski, stereotyp i koncept są pojęciami pokrewnymi (Kiklewicz | Wilczewski 2011, 175). Nic w tym dziwnego, wszak ich natura jest bardzo podobna. O ile jednak rzeczywiście uwzględniać perspektywę Lippmanna, to nie sposób za stereotypy uznać koncepty typu DOM. O konceptualizacji w następujący sposób pisze J. Apresjan:

Каждый естественный язык отражает определенный способ восприятия и организации (= концептуализации) мира. Выражаемые в нем значения складываются в некую единую систему взглядов, своего рода коллективную философию, которая навязывается в качестве обязательной всем носителям языка (Apresjan 1995, 350, podkr. – P. Z.).

Jednocześnie Apresjan zaznacza, że koncepty to przede wszystkim „stereotypy” (tamże, cudzysłów zastosowany w tekście przez Apresjana), co w zestawieniu z Lippmannowską koncepcją stereotypu wyraźnie wskazuje na to, że niektóre koncepty są stereotypami (takie, które można pozytywnie odnieść do kategorii obcości), ale nie każdy stereotyp jest konceptem (a jedynie ten, który można odnieść do lingwokultury jako całości). Nie budzi np. wątpliwości istnienie stereotypów ściśle lokalnych (np. mieszkańców jakiejś dzielnicy konkretnego miasta), które nie są jednak konceptami, o ile za definicyjną cechę konceptu uznawać jego

uogólnienie w ramach danej kultury. W niektórych dyskursach w ostatnich latach, również w Polsce, dość szeroko upowszechnił się stereotyp gracza (użytkownika gier komputerowych), czy można jednak mówić o istnieniu konceptu GRACZ w odniesieniu do ogólnie pojmowanej polszczyzny? W tekście S. Niebrzegowskiej-Bartmińskiej odnajdujemy następujący passus, który świadczy o tym, że utożsamienie pojęć konceptu i stereotypu jest dość niekonsekwentne:

Stereotyp i koncept kulturowy jako kluczowe jednostki w opisie etnolingwistycznym, funkcjonują w ramach dwóch odmian etnolingwistyki „ludowej” i „narodowej”, a więc tych dyscyplin, które badają język ludowy i kulturę ludową lub język standardowy i kulturę ogólnonarodową (2019, 6).

Z dwóch pojęć – konceptu i profilu to profil bardziej odpowiada temu, co za Lippmannem zwykle się nazywać stereotypem. Postulat badania dyskursu w odniesieniu do profili wyrażają Kiklewicz i Wilczewski:

Profile ujawniają się w określonych dyskursach (z udziałem określonych uczestników), a więc ich opis wymaga analizy dyskursu – nie można przy tym ograniczać się analizą kolokacji na materiale wybranych wyrażen frazeologicznych języka (Kiklewicz | Wilczewski 2011, 174-175).

Jak pisze Niebrzegowska-Bartmińska, „Generalnie rzecz biorąc, rekonstrukcja konceptu w Leksykonie ukierunkowana jest na zarejestrowanie tego, co najsilniej utrwalone, co odpowiada „wyobrażeniu bazowemu”, podlegającego profilowaniu w dyskursach” (2019, 9). Wydaje się, że postulat ten jest aktualny również w odniesieniu do stereotypu. Za odniesieniem stereotypu do poziomu dyskursu przemawia również ciekawy fakt, który na przykładzie różnych stereotypów Żyda zaobserwował G. Allport (1966, 194). Rzecz w tym, że różne stereotypy odnoszące się do tej samej kategorii obiektów mogą być wzajemnie sprzeczne w ramach tej samej kultury. Koncept jako kategoria uogólniona i w swoisty sposób „uzgodniona” dla danej lingwokultury nie powinien mieć takiego potencjału. W przeciwnym wypadku musielibyśmy mówić o wielkiej liczbie konceptów odpowiadających tym samym ewokacjom językowym, co skazywałoby nas z kolei na konieczność rozstrzygnięcia o tym, który z nich jest bardziej lub mniej konstytutywny dla danej kultury. A. Awdiejew zaproponował swego czasu, by „najbardziej stabilne i rozpowszechnione” jednostki tego typu nazywać stereotypami prototypowymi (1998, 54). Powstaje zatem następująca hierarchia pojęć: koncept bazowy (stereotyp/ stereotyp prototypowy) – profil, podczas gdy wydaje się, że znacznie bardziej przejrzysta byłaby diada pojęć odpowiadających poziomom modyfikacji wyobrażenia w stosunku do tego, które zostało uogólnione i utrwalone w języku: koncept (najsilniej utrwalone w systemie językowym, choć w żadnym razie nie obiektywny, jest również pojęciem wyprofilowanym) – stereotyp (bazujący na koncepcie, ale w znacznej

mierze zmodyfikowany również przez elementy nadbudowane poza konceptem). O ile można sobie wyobrazić sytuację, gdy dla danej kategorii obiektów istnieje szereg stereotypów, wśród których znajdują się takie, które wzajemnie się wykluczają (Allport podaje dwa sprzeczne twierdzenia: o tym, że Żydzi unikają asymilacji i o tym, że Żydzi ukrywają swoją tożsamość poprzez zmianę imion, prostowanie nosów i przestrzeganie chrześcijańskich zwyczajów (1966, 194), o tyle w ramach jednej lingwokultury trudno zaakceptować taką sytuację w przypadku konceptu, jeśli założenia Apresjana i innych badaczy podkreślających kulturowe ustalenie konceptu są aktualne, o czym świadczy niezliczona liczba publikacji mówiących o manifestacjach poszczególnych konceptów w polszczyźnie (a nie w jakimś jej dyskursie), rosyjskim, angielskim etc. Z podobną sytuacją będziemy mieli do czynienia w przypadku konceptu Europy, który dla ruszczyzny zrekonstruowała O. Frołowa (2018, 241-242). Jest on wewnątrznie niesprzeczny. Trudno wyobrazić sobie zresztą jak można skonstruować metodologicznie poprawną definicję, która zawierałaby taką sprzeczność, a to właśnie kognitywna definicja jest zasadniczym narzędziem opisu konceptu (Bartmiński 2018, 36). Różne są natomiast stereotypy Europy w rosyjskojęzycznych dyskursach – zarówno pozytywny, jak i negatywny. Z powodów, o których pisałem wyżej, rozpocznę swoją analizę od przybliżenia rekonstrukcji konceptu EUROPA w języku rosyjskim, by następnie wskazać, w jaki sposób został on zdekonstruowany w badanym dyskursie, a następnie zrekonstruowany do postaci stereotypu tak, by był użyteczny perswazyjnie.

Za punkt wyjścia dla analizy stereotypu Europy w badanym dyskursie przyjmuję kognitywną definicję Frołowej (2018, 241-242):

- (1) kategoria rodzajowa: geografia (część świata, kontynent Eurazja)
- (2) granice Europy
 - (2a) szerokie ujęcie: terytorium na zachód od Uralu
 - (2b) wąskie ujęcie: kraje zachodnioeuropejskie
- (3) skład: składa się z różnych krajów, Zachód, ludzie mówią różnymi językami
- (4) cechy: wartość
 - (4a) wspólnota ponadnarodowa
 - (4b) kultura
 - (4c) architektura
 - (4 cc) cywilizacja 1, rozumiana w pierwszym rzędzie jako organizacja społeczeństwa obywatelskiego
 - (4d) cywilizacja 2, rozumiana w pierwszym rzędzie jako osiągnięcia technologiczne
- (5) Unia Europejska
 - (5a) wysoki poziom życia
- (6) relacje między Rosją i Europą
 - (6a) relacja inkluzji w aspekcie kulturowym
 - (6b) relacja ekskluzji w aspekcie socjalnym

Uznaję, że powyższa definicja kognitywna konceptu bazowego jest trafna i stanowi punkt wyjścia dla profilowania, o którym również pisze Frołowa. Profilowanie rozumiem za Bartmińskim i Niebrzegowską jako „subiektywną (tj. mającą swój podmiot) operację językowo-pojęciową, polegającą na swoistym kształtowaniu obrazu przedmiotu poprzez ujęcie go w określonych aspektach (podkategoriach, fasetach), takich jak np. pochodzenie, cechy, wygląd, funkcje, zdarzenia, przeżycia itp., w ramach pewnego typu wiedzy i zgodnie z wymogami określonego punktu widzenia” (Bartmiński | Niebrzegowska 1998, 212). Profile te, będąc pochodną konceptu bazowego, są tak czy inaczej utrwalone w języku jako systemie (Szadura 2015, 130). Problem, który chciałbym podnieść, sprowadza się do tego, że na poziomie dyskursu konstruuje się obrazy danego obiektu również, a może zwłaszcza, takimi środkami, których nie można zaliczyć do tego poziomu. Najczęściej tworzy się go za pomocą odpowiednich kontekstów. Obraz, który powstaje w konkretnym kontekście przy pomocy zabiegów tekstowych, może na tyle oddalić się od konceptu bazowego, że ujmowanie go w pojęcie profilu wydaje się nie dość precyzyjnie oddawać istotę rzeczy. Również z tego powodu należałoby przemyśleć powrót do ściśle Lippmannowskiego rozumienia stereotypu jako takiego wyobrażenia przedmiotu, które poprzez swoje funkcjonowanie w ramach dyskursu znacząco oddalił się od konceptu bazowego. Z taką sytuacją mamy do czynienia w przypadku funkcjonowania obrazu Europy w analizowanym przeze mnie dyskursie. Do ukształtowania się tego obrazu prowadzi kilka dróg. Po pierwsze, jest to swoista interpretacja, nadanie określonej lub zmiana istniejącej orientacji aksjologicznej czy, ogólniej, reinterpretacja konceptu w ramach faset, po drugie – nadbudowanie na bazie konceptu dodatkowych warstw asocjacyjno-konotacyjnych. Tak daleko idące zmiany nie dają się ujmować w kategoriach profilowania, prowadzą one do powstania specyficznego dla danego dyskursu stereotypu.

1. Reinterpretacja konceptu w ramach faset

1.1. Nie podlegają jej te aspekty, które związane są z geografiami w jej wymiarze fizycznym (obszar za zachód od Uralu). Konteksty, z których pośrednio lub bezpośrednio wynika, że część Rosji leży w Europie, są niezwykle rzadkie (znalazłem jedynie 3 takie wypadki na ok. 250 użyciach traktujących Europę i Rosję jako różne obszary):

- (1) Русская Держава по своим размерам стала больше *всей остальной Европы!*
- (2) Низкий уровень рождаемости – проблема *всех стран Европы, в том числе и России.*
- (3) Именно поэтому, даже, несмотря на интернациональный эксперимент поставленный над русскими в XX веке, они – *одни из самых этнически чистых народов в Европе.*

Prawdopodobnie dzieje się tak dlatego, że w dyskursie przeważa jednak cywilizacyjne pojęcie Europy, które jest negatywnie waloryzowane. Silnej aksjologizacji ulegają natomiast aspekty związane z geografiami polityczną (kraje zachodnioeuropejskie, Zachód). W trwającym od kilku stuleci sporze zapadników i słowianofilów prawosławni radykałowie opowiadają się zdecydowanie po stronie słowianofilskiej, powtarzając retorykę zarówno radykalnych XIX-wiecznych słowianofilów, jak i bolszewików¹².

Zachód waloryzowany jest jednoznacznie negatywnie, np. poprzez zastosowanie metafor:

- (4) *Духовный закат Европы и грозовые тучи Запада* способствовали определенной переориентации на Балканах.
- (5) *Господь Бог пожалел не Европу и гнилой Запад*, которые уже были оприходованы в планах Кремля.
- (6) *Миллионы русских женщин, детей, молодежи, «мозгов», которые могут влить свежую кровь в дряхлеющее тело Запада.*

Obraz Zachodu konstruowany jest w identyczny niemal sposób jak w sowieckim dyskursie ideologicznym, dla którego podręcznikową wręcz kolokacją jest *гнилой Запад*. Podobnie jak w tzw. nowomowie (Zemsał 2018, 139) obudowuje się jednostki ewokujące pojęcie Zachodu negatywnie wartościującymi kontekstami, które mają na celu wytworzenie trwałych asocjacji przenoszących negatywną waloryzację na te pojęcia. Konteksty te zawierają sformułowania m.in. o semantyce upadku, rozkładu, słabości (głównie z moralnego, obyczajowego punktu widzenia), ale również zagrożenia i agresji (kulturowej i geopolitycznej), np.

- (7) *В настоящее время ситуация повторяется – западная цивилизация корчится в системном кризисе (нельзя вечно паразитировать), ей нужны жертвы.*
- (8) *Или западное общество потребления, потребив всё что можно и нельзя, потеряло здоровье, совесть и рассудок и это стало бросаться в глаза нашим туристам?*
- (9) *Духовная деградация западного общества результат отречения людей от Бога и обращения их к идолам с названиями «богатство», «похоть» и «благополучие».*
- (10) *Я низко кланяюсь и поддерживаю тех православных верующих и священнослужителей, которые противостоят пропаганде извращений, и готова сама*

¹² M. Broda przypisuje takie postrzeganie Zachodu Rosjanom w ogóle: „W następstwie powyższego Zachód jawi się Rosjanom jako wyprany z sensu i treści aksjologicznych, pozbawiony żywej więzi z Absolutem, zniewolony przez swe przywiązanie do materialnej strony rzeczywistości, zatomizowany i zdeintegrowany, petryfikujący stan Upadku, w którym znalazł się z racji swych własnych zasad, niezgodny do samodzielnego zeń wyjścia” (2011, 321). Wydaje się jednak, że jest to zbyt daleko idące uogólnienie, ponieważ nie brak w Rosji ludzi, a nawet całych środowisk (choćby zwolennicy liberalizmu), którzy w Zachodzie widzą pozytywny wzorzec.

выйти на улицу, чтобы воспрепятствовать навязыванию нашему народу всей этой *западной мерзости*.

- (11) Вот поэтому нам и *угрожает сегодня Запад* – если не весь мир.
- (12) Поэтому сегодня Запад уже *открыто бряцает оружием*.
- (13) После этого Русь десятилетие за десятилетием, столетие за столетием стойко сдерживала *агрессию Запада*.
- (14) Но Запад не оставлял своих попыток *уничтожить* Россию.
- (15) Исламский терроризм – удобное *оружие Запада в борьбе с Россией*.
- (16) По сути, Запад осуществил против нас *информационную диверсию или террористическую атаку*.

Zachód traktowany jest w badanych tekstach jako odrębna cywilizacja znajdująca się, w przeciwieństwie do cywilizacji rosyjskiej, w głębokim kryzysie moralnym. Przyczyny takich postaw wskazuje, opierając się na myśl I. Berlina, M. Bohun:

Wartość jego interpretacji polega na tym, że brytyjski myśliciel ukazuje ideę „gnijącego Zachodu” jako swoistą kompensację ze strony narodów, których intelektualni przywódcy odczuwają dyskomfort wynikający z faktu uświadomienia sobie, że są reprezentantami wspólnot od Europy odrębnych, bo mniej cywilizowanych i mniej nowoczesnych. Jest to pogląd, który dobrze przystaje do realiów myśli rosyjskiej, a nawet opisuje w pewien sposób jej narodziny (2014, 48).

Badany materiał rzeczywiście nie zawiera zbyt wielu przykładów cywilizacyjnych (w sensie technologicznym) „przewag” tego, co nazywa się rosyjską cywilizacją. Co więcej, znajdziemy tam konteksty wyraźnie uznające wyższość Zachodu w tym zakresie. Cały ten obszar uznawany jest jednak za mało istotny w porównaniu z warstwą duchowo-moralną, gdzie górę w optyce analizowanych tekstów bierze Rosja. O ile technologiczne zdobycze Zachodu są na ogół uznawane, o tyle wartości kulturowe i moralne oraz związane z nimi obiekty, jeśli nie zostają zaklasyfikowane jednoznacznie negatywne, np. jako *мерзость*, są prezentowane z dużym dystansem, którego wykładnikami są często cudzysłów lub formuła *так называемый*. Bardzo często oba te zabiegi występują jednocześnie, jak gdyby autorowi zależało na szczególnym podkreśleniu tego dystansu, np.

- (17) Удивительным образом это идеологическое разнотравье преподносится под брендом «*западные ценности*».
- (18) Опыт общественной жизни *так называемых «демократических стран»* свидетельствует о том, что наркотизация там очень стабильна как социальная структура.
- (19) Я хочу обратить внимание читателей на то, что *так называемый свободный мир* штампует людей ещё почище, чем при «тоталитаризме».
- (20) Мы можем видеть, как постепенно происходит в истории деградация культуры: религия, потом гуманизм, *так называемые «общечеловеческие ценности»*, а потом, оказывается, и от этого легко можно отказаться.

- (21) Впрочем, так называемая Англиканская «*церковь*» давно уже превратилась в своего рода религиозную коммерческую компанию.

Zachód przedstawiany jest więc jednocześnie jako słaby, upadły, wręcz umierający, ale jednocześnie groźny. W tym zakresie nadawcy starają się operować formułami jednoznaczными pod względem oceny. W opisie Zachodu nie udaje się jednak uniknąć pojęć, które go charakteryzują, a które same w sobie (ze względu na trudną do pokonania pozytywną warstwę asocjacyjno-konotacyjną – *общечеловеческие ценности, церковь, свободный мир, христианский*) nie są podatne na jednoznaczną negatywną waloryzację. Dlatego podawane są one w cudzysłowie lub z użyciem formuły *так называемый*.

Stereotyp Zachodu jest w badanych tekstach jedynie hiperonimem wobec pojęcia Europy Zachodniej, szereg kontekstów wskazuje na tendencję do synonimicznego używania reprezentujących je jednostek leksykalnych, np.

- (22) В силу различия *западноевропейской* и русской цивилизаций Россия подвергается многовековой экспансии со стороны *Запада* – не только военной или экономической, но и духовной, религиозной, культурной.

Często samo pojęcie Europa odnosi się do Europy Zachodniej, np.

- (23) А все объясняется тем, что *Запад* является постхристианским. Когда-то *Европа* была христианской, но давно уже перестала ею быть, и потому пала в самом глубоком, метафизическом смысле.

Staje się to tym bardziej wyraźne, że nierzadko w badanych tekstach mamy do czynienia z rozłącznym traktowaniem Europy i samej Rosji (o tym dalej), np.

- (24) В Европе средний возраст начала пользования – 9, а то и 7 лет. В *России* в среднем – 10, но мегаполисы почти не отстают от просвещенной *Европы*.

Nie brak też kontekstów wskazujących na rozłączne traktowanie Europy i Zachodu, np.

- (25) Господь Бог пожалел не *Европу* и *гнилой Запад* [...] [5].

Dlatego przejdę teraz do dalszej analizy dyskursywnego stereotypu Europy, opierając się na rekonstrukcji tego konceptu Frołowej, zaznaczając jednak, że w przytłaczającej większości wypadków hiponimiczne pojęcie Europa funkcjonuje w podobnych kontekstach jak jego hiperonim. Ta relacja hiperonimii (która jest związana w głównej mierze z uwarunkowaniami geografii fizycznej) w znacznej mierze się zacierza, pojęcia te w badanym dyskursie wyraźnie dążą do funkcjonalnej synonimii.

1.2. Cechy: wartość

1.2.1. Wspólnota ponadnarodowa

Choć obecnie aktualność tego uogólnienia może być wynikiem m.in. funkcjonowania politycznych struktur w jakimś stopniu jednoczących narody europejskie, to jest ono znacznie starsze, może brać swój początek od bardzo ogólnego podziału świata na pogański oraz chrześcijański, który podzielony jest z kolei na świat prawosławny i – ogólnie pojmowany – łański. Jeszcze w XIX w. tę wspólnotę Europy opisał Mikołaj Gogol:

Потом о Европе, история которой означена совершенно противоположною характерностью, где существование народов, напротив, долго и мощно; где всё, напротив, порядок и стройность: народы разом подвигаются такт в такт, как регулярные европейские войска; государства все почти в одно время растут и совершенствуются; при всех характерных отличиях наций, в них видно общее единство, и каждая из них так чудно запутана с другими, что становится совершенно понятною только в соединении со всей Европою, и вся Европа кажется одним государством (Gogol 1952, 37).

Jak już wspominałem, Europa w optyce badanych tekstów to odrębna cywilizacja, która, choć składa się z różnych geograficznie (ale nie cywilizacyjnie) obszarów, kieruje się wspólnymi wartościami, które waloryzowane są przez nadawcę negatywnie (w odróżnieniu od neutralnego bądź nawet pozytywnego wartościowania w ramach konceptu bazowego), i jest w pewien sposób zorganizowana. O łącznym traktowaniu narodów Europy (jako konceptu) świadczy choćby stosowanie liczby mnogiej kolokacji, np.

- (26) Но властолюбивые и высокомерные *европейские народы* до сего дня не признают своей вины.
- (27) Только *европейские народы* не хвалятся ни Христом, ни Его Евангелием, но своими смертоносными машинами и дешевыми фабриками, и последствия такого самохвальства таковы, что все нехристианские народы возненавидели Христа и христианство.
- (28) *Европейские народы* всегда завидовали России и старались сделать ей зло.

choć ta semantyka wspólnoty nie wynika z samej formy liczby mnogiej, por. „Эти разделения сопровождалась государственным дроблением и ослаблением мощи великих *европейских народов*” (Mironova 2021), a z całych konstrukcji predykatywnych lub szerszych kolokacji, w których zbiorowości wielu narodów przypisuje się wspólne cechy i dążenia (*властолюбивые и высокомерные европейские народы, европейские народы не хвалятся ни Христом, европейские народы всегда завидовали*).

1.2.2. Kultura

Analiza Frołowej pośrednio wskazuje na pozytywną waloryzację kultury europejskiej w ramach konceptu bazowego Europa, najwyraźniej pokazują to asocjacje ankietowanych przez nią studentów (*достопримечательности, музыка, музеи, кино, литература* – zob. Frolova 2018, 238). To pozytywne skojarzenie potwierdza szereg przykładów z NKRJ¹³:

- (29) А между тем именно *европейская культура явила миру высочайшие образцы музыкального искусства*, взаимодействие с которыми может приносить подготовленному человеку проверенную веками пользу.
- (30) Колоссальный успех мировой культуры на базе европейских достижений и то обстоятельство, что в последние двести лет *европейская культура все больше играет роль базы универсальной культуры*, синтезирующей достижения всего человечества, дает некоторым исследователям основания говорить только о европейской культуре.

Szereg odnotowanych użyć pozwala sądzić, że o ile osiągnięcia europejskiej kultury w odległej (ale już chrześcijańskiej) przeszłości nie są odrzucane, o tyle współczesna kultura Europy, jako ta, która porzuciła paradygmat religijny, uległa zdegenerowaniu i jako taka jest negowana, np.

- (31) Вот уже два тысячелетия вся европейская культура связана с Библией. Либо восходит к ней, либо с ней борется. Пошлые ужимки и копеечные страсти венер и аполлонов сменились *пронзительным и искренним гамлетовским «быть или не быть?»*. Публика выбирала: быть.
- (32) Но человеческая история знает одно любопытное явление – Ренессанс. Красивое слово с завитушками красиво и переводится – возрождение. По сути же, ничего нового не рождалось. Возрождения не было, было возвращение. *Возвращение вителлиевого желания «насытит взгляд»*. *Возвращение языка*.
- (33) Давно уже пора *перестать вообразить Европу как светоч знаний и культуры* для всего мира.
- (34) Конец Средневековья знаменуется *дехристианизацией европейской культуры*

Nie brak też znacznie ostrzejszych sformułowań z przedrostkiem *анти-*, które mówią nie tyle o kulturze zdegenerowanej czy jałowej, ile o ukierunkowanej przeciwko światu wartości uznawanych przez nadawców dyskursu za najważniejsze, np.

- (35) В отношении состояния современного европейского общества не стоит и вдаваться в подробности. [...] Активно помогает социальной деградации *антинаука и антикультура, антимузыка и антивидение* (которое,

¹³ НКРЯ – Национальный корпус русского языка: <https://ruscorpora.ru/new/>.

по привычке, пишут с приставкой теле), специально разработанные отупляющие игры, растлевающие игрушки и проч. средства досуга.

Kultura Europejska prezentowana jest przy tym nie tylko jako pozbawiona wartości, lecz także jako coś ekspansywnego, jako zagrożenie, np.

- (36) В силу различия западноевропейской и русской цивилизаций Россия подвергается *многовековой экспансии* со стороны Запада – не только военной или экономической, но и духовной, религиозной, культурной.
- (37) Или: «Ваня, сегодня всемирный день святого Валентина!» – и наш «Ваня» ударяется во все тяжкие... Что тут скажешь, – в *Европе прорвало культурную канализацию, а у нас все всплывает*.
- (38) Предложили заменить геноцид культуроцидом: мол, не убивать «русскую быдломассу» надо, а всего лишь насильственно подлечить от «нецивилизованного самосознания». Глядишь, после пары сотен уколов забудут свою «Рашку» и превратятся в *«цивилизованных европейцев»*.
- (39) И Европа тоже будет проявлять подобную терпимость, но *все должны поклоняться ей как верховному божеству или под именем Европы, или под именем культуры*.

Stereotyp kulturalnych Europejczyków, który w tym wypadku został uosobiony w zbiorowym wizerunku Francuzów, został kompletnie zanegowany w następującej wypowiedzi:

- (40) Но употребление чужого языка привело к тому, что *культурные французы пришли в Москву мочиться в церковные сосуды и загонять коней в Успенский собор Кремля*.

Element wywoływany za pomocą pojęcia kultury, obecny w definicji Frołowej, jest więc w stereotypie Europy w badanym dyskursie jak najbardziej obecny, natomiast ulega on zdecydowanej reinterpretacji aksjologicznej. Pojęcie kultury pojawia się jako bardzo ogólne hasło wywoławcze, w analizowanych tekstach nie występują przywołania poszczególnych zjawisk składających się na dziedzictwo kulturalne Europy, nie ma mowy np. o włoskim malarstwie czy muzyce, jakiegokolwiek literaturze itd., a to właśnie te sfery najprawdopodobniej mieli na myśli badani w ankiecie Frołowej studenci, którzy wskazywali skojarzenie Europy z kulturą. Do podobnego wyeliminowania całej sfery dochodzi w przypadku wydzielonej przez badaczkę w oddzielnej fascie kategorii „architektura” (4c). W badanych tekstach brak odniesień do tej sfery. Eliminacja ta sprawia wrażenie podwójnie motywowanej – po pierwsze, na pierwszy plan w dyskursie wysuwa się konflikt światopoglądowy, dla którego nie są to rzeczy bardzo istotne, po drugie – wspomnianie o poszczególnych osiągnięciach kultury europejskiej, których wysokiej randze nie sposób zaprzeczyć, stoi w sprzeczności z jednoznacznie negatywnym wartościowaniem europejskiej kultury jako całości.

1.3. Cywilizacja 1, rozumiana w pierwszym rzędzie jako organizacja społeczeństwa obywatelskiego

Faseta „cywilizacja” w odniesieniu do Europy jako obszaru bardziej cywilizowanego ulega zdecydowanej reinterpretacji i podawana jest w kluczu ironicznym, np.

- (41) Что тут сказать – вот такие мы дикари и вот в таком диком обществе живем. *Европейских цивилизованных баб жалко*, если так пойдет дальше, то им и остается только Коран учить, да паранджу примерять.
- (42) Возможно, за границей есть чему поучиться, но прежде чем принимать за образец замыленные западные шаблоны, полезно знать, чем сегодня, на самом деле, является «цивилизованная» *Европа*.

Pojęcie cywilizacji może odnosić się zarówno do sposobu organizacji społeczeństwa, jak i tzw. cywilizacji technicznej. Temu pierwszemu odpowiada w definicji Frołowej głównie pojęcie tzw. społeczeństwa obywatelskiego. O ile jako takie nie pojawia się ono się w badanych tekstach, o tyle pojawiają się pojęcia związane z pewnym paradygmatem socjalnym w większym lub mniejszym stopniu przyjętym w Europie Zachodniej. Te kluczowe pojęcia uogólniane są często jako tzw. wartości europejskie kojarzone z wolnością, równością, godnością, prawami człowieka, świeckością państwa, państwem prawa itd. (Yudin 2011, 36; Bartmiński 2018, 7). W badanych tekstach uogólnione pojęcie *европейские ценности* pojawia się w kontekstach zdecydowanie zdystansowanych (cudzysłów), np.

- (43) К чему ведут «ценности», навязываемые нам апостасийной Европой?
- (44) Еврособлазнитель и прочие либералы всех мастей давно обхаживают нас с целью склонить к «европейскому выбору» и принятию «европейских ценностей», якобы принятых во «всем цивилизованном мире».
- (45) В результате гибридной войны с Россией наша страна должна быть расчленена и «утилизирована», ибо по критериям англосаксонской либеральной демократии Россия представляет угрозу геополитическим и военно-стратегическим интересам США и их евроатлантических союзников (Евросоюз, НАТО), американской демократии и прочим *распрекрасным европейским ценностям*.

Ponad połowa odnotowanych użyć zawężyło to pojęcie do tolerancji wobec mniejszości seksualnych (o tym w dalszej części opracowania), np.

- (46) Православие несовместимо с «европейским выбором», и в этой статье я приведу цитаты, показывающие отношение Священного Писания к основным «современным европейским ценностям» – *греху мужеложства и прочим половым извращениям*.

- (47) Разумеется, это не случайно, ибо всякий, способный видеть, понимает, что православие (и другие традиционные конфессии) точно и бескомпромиссно полагают «европейские ценности» тяжким грехом.

Poza ogólnym sformułowaniem *европейские ценности* w podobnych, co najmniej zdystansowanych kontekstach występują też nominacje oznaczające poszczególne wartości wchodzące do tego katalogu, np.

- (48) Национализм отрицает насилие над человеческой природой, которым так самозабвенно занимаются и *европейские адепты толерантности* и кремлёвские многонациональщики.
- (49) Европейская *толерантность перешла все разумные пределы, погрузившись в сатанинские глубины*.
- (50) А мы, простые смертные, принимаем их *агрессивную диктатуру*, веря при этом в то, что на самом деле учимся у них «*свободе выбора*».
- (51) Посмотрите на ту «*свободу*», которая царит в США и большинстве стран Европы. Такая «*свобода*», отрицающая разницу между добром и злом, пытающаяся легализовать откровенные пороки, – *убийственна для человека*.
- (52) Они *кичатся* своим «*правовым государством*», где все якобы по закону. Но каков это закон? «Всякий, делающий грех, делает и беззаконие» (1 Ин. 3, 4). *Грош цена европейским «законам», основанным на грехе. Это не закон, это – беззаконие*.

Faseta „cywilizacja 1” z definicji Frołowej jest dość silnie reprezentowana w badanym dyskursie, ale jest ona waloryzowana negatywnie, autorzy podają w wątpliwość autentyczność tych wartości lub odnoszą się do nich ironicznie.

1.3.1. Cywilizacja 2, rozumiana w pierwszym rzędzie jako osiągnięcia technologiczne

O tym, że w ruszczyźnie ogólnej znajdziemy wyraz uznania dla technologicznego zaawansowania Europy, świadczy choćby stała obecność słów z pierwszym rdzeniem (prefiksoidem) *евро-* oznaczającym wysoką jakość, np. *евроремонт*, *евромода* (Ratsiburskaya | Samylicheva | Shumilova 2014, 164); *еврохимчистка*, *европрачечная*, *еврохолодильник*, *евроотделка* (Veprava | Kupina 2009, 9-11) itd. Podobnie jak w przypadku fasety związanej z geografiami nie ma tu zbyt wielkiej sposobności do zanegowania tego stanu rzeczy, np.

- (53) Какие же всё-таки люди чёрствые, – жаловалась она, запуская кофейный аппарат. – Говорю: так же нельзя, вы же не скотов, людей лечите. Где современное оборудование, где вообще всё? *Где европейская аппаратура?*

ale możliwa jest jego reinterpretacja poprzez tradycyjne dla rosyjskiej kultury uznanie prymatu duchowości nad światem materialnym. Taką postawę opisuje Bohun:

Dostrzegam tutaj bezpośrednio źródło tego, co chciałbym nazwać *cywilizacyjnym resentymentem*. Mechanizm jego działania jest stosunkowo prosty, stanowiąc formę obrony przed dominacją gospodarczą, polityczną i kulturalną (albo którąś z nich w dowolnym układzie) ze strony narodów tak zwanych cywilizowanych czy też rozwiniętych. Są one zbyt potężne, aby skutecznie bronić się przed ich wpływem, nie sposób też pokonać je militarnie czy gospodarczo, ani zaimponować rodzimą kulturą. Jedyne, co pozostaje, to zemsta mentalna (albo raczej zemsta w królestwie idei). Zemsta mentalna jest rodzajem przewartościowania: wartości i cechy narodów dominujących należy ukazać za antywartościowe albo zgoła zgubne. Należy zatem ogłosić, że nimi gardzimy, bo są wartościami ludów skazanych na zagładę lub ogarniętych straszliwą chorobą. W dyskursie antyokcydentalistycznym oznacza to, że wszystko, czym chlubi się Zachodnia Europa – zamożność, komfort życia, bezpieczeństwo socjalne, łagodne prawa, dobre obyczaje, szeroki zakres swobód obywatelskich, sprawne instytucje polityczne, technologia i nauka, racjonalizm, wykorzenienie zabobonów, kulturalne wysublimowanie z jednej strony, i umasowienie kultury z drugiej itd. – są po prostu symptomami zmierzchu bądź słabości (Bohun 2014, 51-52).

Dokładne potwierdzenie tej diagnozy odnajdujemy w badanych tekstach, np.

- (54) За последние 1000 лет Европа не сделала ни одного открытия в области моральной или духовной, а только в материальной, причем эти открытия уже подвели человечество к самой грани пропасти, завели в духовный праг, какого еще не было в истории христианства, своим ли умом или по наговору евреев.
- (55) Поэтому русская православная культура чужда западноевропейской материалистической массовой культуре.
- (56) Только европейские народы не хвалятся ни Христом, ни Его Евангелием, но своими смертоносными машинами и дешевыми фабриками, и последствия такого самохвальства таковы, что все нехристианские народы возненавидели Христа и христианство.

Jest to kolejna warstwa semantyczna związana z pojęciem Europy, która w ramach analizy dyskursu uległa ujemnemu przewartościowaniu. Kolejne fasety wyodrębnione przez Frołową oraz ich reinterpretacje w badanym dyskursie, a także inny sposób budowania stereotypu poprzez nadbudowywanie nowych warstw konotacyjno-asocjacyjnych na bazie istniejącego konceptu (punkt 2.) będą przedmiotem drugiej części tego artykułu.

Bibliografia

- ALEFIRENKO, N. (2010), Yazykovyye stereotypy russkogo etnokul'turnogo prostranstva. In: Przegląd Wschodnioeuropejski. 1, 405-424. [Алефиренко, Н. (2010), Языковые стереотипы русского этнокультурного пространства. В: Przegląd Wschodnioeuropejski. 1, 405-424.]
- ALLPORT, G. W. (1966), *The Nature of Prejudice*. Massachusetts – Palo Alto – London etc.
- APRESJAN, Yu. D. (1995), *Izbrannyye trudy*, vol. II. Integral'noye opisaniye yazyka i sistemnaya leksikografiya. Moskva. [Апресян, Ю. Д. (1995), *Избранные труды, том II. Интегральное описание языка и системная лексикография*. Москва.]
- ARUTYUNOVA, H. D. (ed.) (1991), *Logicheskiy analiz yazyka. Kul'turnyye kontsepty*. Moskva. [Арутюнова, Н. Д. (1991) (ред.), *Логический анализ языка. Культурные концепты*. Москва.]
- AWDIEJEW, A. (1998), Standardy semantyczne a znaczenie leksykalne. W: *Język a Kultura*. XII, 53-62.
- BARTMIŃSKI, J. (1998), Podstawy lingwistycznych badań nad stereotypem na przykładzie stereotypu matki. W: *Język a kultura*. XII, 63-83.
- BARTMIŃSKI, J. (2018), O założeniach i postulatach lingwistyki kulturowej (na przykładzie definicji PRACY). W: *Półrocznik Językoznawczy Tertium*. 3 (1), 26-55.
- BARTMIŃSKI, J. (2018a), *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów – co zawiera, na jakich zasadach się opiera, dla kogo jest przeznaczony?* W: Chlebda, W. (red.) (2018), *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*. T. 2: Europa. Lublin – Opole, 7-14.
- BARTMIŃSKI, J. | BIELIŃSKA-GARDZIEL, I. | NIEBRZEGOWSKA-BARTMIŃSKA S. (red.) (2014), *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, t. 2. Lublin.
- BARTMIŃSKI, J. | CHLEBDA, W. (2013), Problem konceptu bazowego i jego profilowania – na przykładzie polskiego stereotypu Europy. W: *Etnolingwistyka*. 25, 69-95.
- BARTMIŃSKI, J. | NIEBRZEGOWSKA, S. (1998), Profile a podmiotowa interpretacja świata. W: Bartmiński, J. | Tokarski, R. (red.), *Profilowanie w języku i w tekście*. Lublin, 211–224.
- BOHUN, M. (2014), Śmiertelna cywilizacja: katastroficzny antyokcydentalizm rosyjski i europejskie paradoksy. W: *Kultura i Wartości*. 2 (10), 45-62.
- BRODA, M. (2011), „Zrozumieć Rosję”? O rosyjskiej zagadce-tajemnicy. Łódź.
- FROLOVA, O. Ye. (2018), Kontsept YEVROPA v russkoyazykovoy kartine mira. W: Chlebda, W. (red.) (2018), *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, t. 2, Europa, Lublin – Opole, 257-288. [Фролова О. Е. (2018), Концепт ЕВРОПА в русской языковой картине мира. В: Chlebda, W. (red.) (2018), *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, t. 2, Europa, Lublin – Opole, 257-288.]
- GOGOL', N. V. (1952), O prepodavanii vseobshchey istorii. In: Gogol', N. V., *Polnoye sobraniye sochineniy*. T. 8. Moskva – Leningrad, 26-39. [Гоголь, Н. В. (1952), О преподавании всеобщей истории. В: Гоголь, Н. В., *Полное собрание сочинений*. T. 8. Москва – Ленинград, 26-39.
- KARASIK, V. I. (2002), Yazykovoy krug: lichnost', kontsepty, diskurs. Volgograd. [Карасик, В. И. (2002), *Языковой круг: личность, концепты, дискурс*. Волгоград.]
- KIKLEWICZ, A. | WILCZEWSKI, M. (2011), Współczesna lingwistyka kulturowa: zagadnienia dyskusyjne (na marginesie monografii Jerzego Bartmińskiego *Aspects of Cognitive Ethnolinguistics*). W: *Biuletyn PTJ*. 67, 165-178.
- LIKHACHEV, D. S. (1999), Kontseptosfera russkogo yazyka. In: Likhachev, D. S., *Ocherki po filosofii khudozhestvennogo tvorchestva*. Sankt-Peterburg, 147-165. [Лихачев, Д. С., (1999), *Концептосфера русского языка*. В: Лихачев, Д. С., *Очерки по философии художественного творчества*. Санкт-Петербург, 147-165.]
- LIPMANN, W. (1922), *Public Opinion*. NY.
- MEDUZA (2020), Byvshiy skhiigumen Sergiy zaderzhan v zakhvachennom im Sredneural'skom zhenskom monastyre. In: <https://meduza.io/news/2020/12/29/byvshiy-shiigumen-sergiy->

- zaderzhan-v-zahvachennom-im-sredneuralskom-zhenskom-monastyre (accessed 07.03.2021). [Медуза (2000), Бывший схиигумен Сергей задержан в захваченном им Среднеуральском женском монастыре. В: <https://meduza.io/news/2020/12/29/byvshiy-shiiigumen-sergiy-zaderzhan-v-zahvachennom-im-sredneuralskom-zhenskom-monastyre> (dostęp 07.03.2021).]
- NIEBRZEGOWSKA-BARTMIŃSKA, S. (2019), O eksplikowaniu konceptów kulturowych. Referat wygłoszony podczas I Seminarium „Wartości w językowym obrazie świata Litwinów i Polaków” (Wilno 2019). W: <http://www.kulturinelingvistika.flf.vu.lt/public/Stanis%C5%82awa%20Niebrzegowska%20-Bartmi%C5%84ska%20Oeksplikowaniu%20konceptow%20kulturowych.pdf> (dostęp 24.02.2021).
- RATSIBURSKAYA, L. V. | SAMYLICHEVA, N. A. | SHUMILOVA, A. V. (2014), Spetsifika sovremen-nogo mediynogo slovotvorchestva. In: Radbil', T. B. | Marinovaye, V. | Ratsiburskaya, L. V. | Samylicheva, N. A. | Shumilova, A. V. | Shchenikova, Ye. V. | Zhdanova, Ye. A., Russkiy yazyk nachala XXI veka: leksika, slovoobrazovaniye, grammatika, tekst. Nizhniy Novgorod, 150-230. [Рацибурская, Л. В. | Самыличева, Н. А. | Шумилова А. В., (2014), Специфика современного медийного словотворчества. В: Радбиль, Т. Б. | Маринова, Е. В. | Рацибурская, Л. В. | Самыличева, Н. А. | Шумилова, А. В. | Щеникова, Е. В. | Виноградов, С. Н. | Жданова, Е. А., Русский язык начала XXI века: лексика, словообразование, грамматика, текст. Нижний Новгород, 150-230.]
- SOLDATOV, A. (2017), Pravoslavnyy IGIL*, пока yeshche ne zapreshchenny v Rossii. In: <https://www.novayagazeta.ru/articles/2017/09/12/73792-pravoslavnyy-halifat> (accessed 07.03.2021). [Солдатов, А. (2017), Православный ИГИЛ*, пока еще не запрещенный в России. В: <https://www.novayagazeta.ru/articles/2017/09/12/73792-pravoslavnyy-halifat> (dostęp 07.03.2021).]
- СТЕПАНОВ, Ю. С. (1997), Konstanty. Slovar' russkoj kul'tury. Opyt issledovaniya. Moskva. [Степанов, Ю. С. (1997), Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. Москва.]
- SZADURA, J. (2015), Sposoby nazywania przedmiotu jako narzędzie profilowania jego wyobrażenia bazowego, na przykładzie polskich nazw śniegu. W: Etnolingwistyka. 27, 129-145.
- ВЕРРЕВА, И. Т. | КУПИНА, Н. А. (2009), Yevro: slovo ili morfema? In: Russkiy yazyk v tsentre Yevropy. 12, 7-14. [Вепрева, И. Т. | Купина, Н. А. (2009), Евро: слово или морфема? В: Русский язык в центре Европы. 12, 7-14.]
- YUDIN, A. V. (2011), Yevropeyskiye tsennosti iz zapadnoj i vostochnoj perspektivy. In: Etnolingwistyka. 23, 35-43. [Юдин, А. В. (2011), Европейские ценности из западной и восточной перспектив. В: Etnolingwistyka. 23, 35-43.]
- ZEMSZAŁ, P. (2018), Kultura, ideologia, metafora : metaforyczne dychotomie związane z kategoriami *swoich i obcych* w ideologicznym subdyskursie o kulturze w ZSRR w latach 1953-1957. Toruń. Teksty źródłowe
- ARKHIMANDRIT NIKANDR (2021), Slovo k russkomu soldatu. In: <https://3rm.info/publications/10258-slovo-k-russkomu-soldatu.html> (accessed 05.12.2021). [Архимандрит Никандр (2021), Слово к русскому солдату. В: <https://3rm.info/publications/10258-slovo-k-russkomu-soldatu.html> (dostęp 05.12.2021).]
- ARKHIMANDRIT RAFAIL (KARELIN) (2019), Monasheskiy avangardizm ili novyy etap obnovencheskoj revolyutsii. In: <https://3rm.info/publications/10200-monasheskiy-avangardizm-ili-novyy-eta.html> (accessed 05.12.2021). [Архимандрит Рафаил (Карелин), Монашеский авангардизм или новый этап обновленческой революции. В: <https://3rm.info/publications/10200-monasheskiy-avangardizm-ili-novyy-eta.html> (dostęp 05.12.2021).]
- АКСЮЧИЦ, В. (2018), Russkoye natsional'noye soznaniye. In: <https://3rm.info/publications/47382-russkoe-nacionalnoe-soznanie.html> (accessed 05.12.2021). [Аксюциц, В. (2018), Русское национальное сознание. В: <https://3rm.info/publications/47382-russkoe-nacionalnoe-soznanie.html> (dostęp 05.12.2021).]

- АРТЮХ, А. А. (2017), Preddverie ada – eto «ray» zapadnogo obraztsa. In: <https://3rm.info/publications/33974-preddverie-ada-eto-ray-zapadnogo-obrazca.html> (accessed 05.12.2021). [Артюх, А. А. (2017), Преддверие ада – это «рай» западного образца. В: <https://3rm.info/publications/33974-preddverie-ada-eto-ray-zapadnogo-obrazca.html> (dostęp 05.12.2021).]
- ВАКНУР, А. (2018), Novaya tsivilizatsiya, ili “Sobach’ye serdtse 2.0”. In: <https://3rm.info/publications/39028-novaya-civilizatsiya-ili-sobache-serdce-20-anatoliy-bahur.html> (accessed 05.12.2021). [Бахур, А. (2018), Новая цивилизация, или “Собачье сердце 2.0”. В: <https://3rm.info/publications/39028-novaya-civilizatsiya-ili-sobache-serdce-20-anatoliy-bahur.html> (dostęp 05.12.2021).]
- БАТЕНЕВА, Т. (2011), Zavisli v seti. A seychas – strashno podumat’... In: <https://3rm.info/publications/16402-zavisli-v-seti-tatyana-bateneva.html> (accessed 05.12.2021). [Батенева, Т. (2011), Зависли в Сети. А сейчас – страшно подумать... В: <https://3rm.info/publications/16402-zavisli-v-seti-tatyana-bateneva.html> (dostęp 05.12.2021).]
- БЕЛЯЕВ, М. (2017), Triumf natsionalistov. In: <https://3rm.info/publications/43415-triumf-natsionalistov.html> (accessed 05.12.2021). [Беляев, М. (2017), Триумф националистов. В: <https://3rm.info/publications/43415-triumf-natsionalistov.html> (dostęp 05.12.2021).]
- Dar Bozhiy. Stalin prekrasno ponyal, Kto zashchishchayet Moskvu (2012). In: <http://www.pokaianie.ru/article/stalin/read/38012> (accessed 12.03.2021). [Дар Божий. Сталин прекрасно понял, Кто защищает Москву (2012). В: <http://www.pokaianie.ru/article/stalin/read/38012> (dostęp 12.03.2021).]
- ИВАНОВ, С. (2017), Zhertvy informatsionnogo terrorizma. In: <https://3rm.info/publications/9315-zhertvy-informatsionnogo-terrorizma.html> (accessed 05.12.2021). [Иванов, С. (2017), Жертвы информационного терроризма. В: <https://3rm.info/publications/9315-zhertvy-informatsionnogo-terrorizma.html> (dostęp 05.12.2021).]
- ИЕРОМОНАХ РАФАИЛ (MISHIN) (2019), Razrusheniye rossiyskogo obrazovaniya... Reformy obrazovaniya v Yevrope. In: <https://3rm.info/publications/64136-razrusheniye-rossiyskogo-obrazovaniya-reformy-obrazovaniya-v-evrope-ieromonaha-rafaila-mishina.html> (accessed 05.12.2021). [Иеромонах Рафаил (Мишин) (2019), Разрушение российского образования... Реформы образования в Европе. В: <https://3rm.info/publications/64136-razrusheniye-rossiyskogo-obrazovaniya-reformy-obrazovaniya-v-evrope-ieromonaha-rafaila-mishina.html> (dostęp 05.12.2021).]
- Kogo nado schitat’ ruskim (2018). In: <https://3rm.info/publications/38139-kogo-nado-schitat-russkim.html> (accessed 05.12.2021). [Кого надо считать русским? (2018). В: <https://3rm.info/publications/38139-kogo-nado-schitat-russkim.html> (dostęp 05.12.2021).]
- КАНЕВ, А. (2021), Yazycheskiy luperkaliy ili blud pod maskoy khristianstva. In: <https://3rm.info/publications/9165-yazycheskiy-luperkalij-ili-blud-pod-maskoj.html> (accessed 05.12.2021). [Канев, А. (2021), Языческий луперкалий или блуд под маской христианства. В: <https://3rm.info/publications/9165-yazycheskiy-luperkalij-ili-blud-pod-maskoj.html> (dostęp 05.12.2021).]
- КРУПИН, В. (2021), Obrazovaniyem v Rossii rukovodyat vragi Rossii. In: <https://3rm.info/publications/36378-obrazovaniem-v-rossii-rukovodyat-vragi-rossii-vladimir-krupin.html> (accessed 05.12.2021). [Крупин, В. (2021), Образованием в России руководят враги России. В: <https://3rm.info/publications/36378-obrazovaniem-v-rossii-rukovodyat-vragi-rossii-vladimir-krupin.html> (dostęp 05.12.2021).]
- КРУПИН, В. (2021), Demokratkaalisa i neblagodarnyy narod. In: <https://3rm.info/publications/41612-demokratka-alisa-i-neblagodarnyy-narod-rasskaz-vladimira-krupina.html> (accessed 05.12.2021). [Куприн, В. (2021), Демократка Алиса и неблагодарный народ. В: <https://3rm.info/publications/41612-demokratka-alisa-i-neblagodarnyy-narod-rasskaz-vladimira-krupina.html> (dostęp 05.12.2021).]
- ЛЯПИНА, И. (2017), Vyrodivshayasya Yevropa. A muzhiki-to gde? In: <https://3rm.info/publications/60960-vyrodivshayasya-evropa-a-muzhiki-to-gde-irina-lyapina.html> (accessed 05.12.2021).

- Ляпина, И. (2017), Выродившаяся Европа. А мужики-то где? В: <https://3rm.info/publications/60960-vyrodivshayasya-evropa-a-muzhiki-to-gde-irina-lyapina.html> (dostęp 05.12.2021).]
- «Massovaya kul'tura» i Rossiya. Chto my mozhem i dolzhny sdelat' (2020). In: <https://3rm.info/publications/38772-massovaya-kultura-i-rossiya-chto-my-mozhem-i-dolzhny-sdelat.html> (accessed 05.12.2021). [«Массовая культура» и Россия. Что мы можем и должны сделать (2020). В: <https://3rm.info/publications/38772-massovaya-kultura-i-rossiya-chto-my-mozhem-i-dolzhny-sdelat.html> (dostęp 05.12.2021).]
- МЕДУШЕВСКИЙ, В. В. (2016), Как не стат' рабами informatsionnykh tekhnologiy. In: <https://3rm.info/publications/23403-kak-ne-stat-rabami-informacionnyh-tehnologiy-vv-medushevskiy.html> (accessed 05.12.2021). [Медушевский, В. В. (2016), Как не стать рабами информационных технологий. В: <https://3rm.info/publications/23403-kak-ne-stat-rabami-informacionnyh-tehnologiy-vv-medushevskiy.html> (dostęp 05.12.2021).]
- МИРОНОВА, Т. (2021), Russkiye, ukrainsy, belorusy: odin yazyk, odin rod, odna krov'. In: <https://3rm.info/publications/3972-russkie-ukraincy-belorusy-odin-yazyk-odin-rod.html> (accessed 05.12.2021). [Миронова, Т. (2021), Русские, украинцы, белорусы: один язык, один род, одна кровь. В: <https://3rm.info/publications/3972-russkie-ukraincy-belorusy-odin-yazyk-odin-rod.html> (dostęp 05.12.2021).]
- О litsedayakh: vozvedennoye v kul't iskusstvo vrat'. Gniyushchiye otbrosy vsekh vremen i narodov – «gosпода» litsedei! (2018). In: <https://3rm.info/publications/64234-o-licedayah-vozvedennoye-v-kult-iskusstvo-vrat.html> (accessed 05.12.2021). [О лицедеях: возведенное в культ искусство врать. Гниющие отбросы всех времен и народов – «господа» лицедеи! (2018). В: <https://3rm.info/publications/64234-o-licedayah-vozvedennoye-v-kult-iskusstvo-vrat.html> (dostęp 05.12.2021).]
- ПАВЛОВ, А. (2017), К чему vedut «tsennosti», navyazyvayemyye nam apostasiynoy Yevropoy? In: <https://3rm.info/publications/34085-k-chemu-vedut-cennosti-navyazyvayemye-nam-apostasiynoy-evropoy.html> (accessed 05.12.2021). [Павлов, А. (2017), К чему ведут «ценности», навязываемые нам апостасийной Европой? В: <https://3rm.info/publications/34085-k-chemu-vedut-cennosti-navyazyvayemye-nam-apostasiynoy-evropoy.html> (dostęp 05.12.2021).]
- ПОПОВИЧ, И. (2021), Ekumenizm – sut' podmena yeretikami Bozhestvennoy lyubvi besovskim gordelivym surogatom. In: <https://3rm.info/publications/47845-ekumenizm-sut-podmena-eretikami-bozhestvennoy-lyubvi-besovskim-gordelivym-surrogatom-prepodobnyu-iustin-popovich.html> (accessed 05.12.2021). [Попович, И. (2021), Экуменизм – суть подмена еретиками Божественной любви бесовским горделивым суррогатом. В: <https://3rm.info/publications/47845-ekumenizm-sut-podmena-eretikami-bozhestvennoy-lyubvi-besovskim-gordelivym-surrogatom-prepodobnyu-iustin-popovich.html> (dostęp: 05.12.2021).]
- Предательство russkogo pravoslaviya... Gundyayevtsy otreklis' ot russkikh Ukrainy (2018). In: <https://3rm.info/main/72707-predatelstvo-russkogo-pravoslavija-gundjaevcy-otrekliis-ot-russkih-ukrainy.html> (accessed 05.12.2021). [Предательство русского православия... Гундяевцы отреклись от русских Украины (2018). В: <https://3rm.info/main/72707-predatelstvo-russkogo-pravoslavija-gundjaevcy-otrekliis-ot-russkih-ukrainy.html> (dostęp 05.12.2021).]
- Predposylki i osnovaniya sovremennoy estetiki (2017). In: <https://3rm.info/publications/30869-predposylki-i-osnovaniya-sovremennoy-estetiki.html> (accessed 05.12.2021). [Предпосылки и основания современной эстетики (2017). В: <https://3rm.info/publications/30869-predposylki-i-osnovaniya-sovremennoy-estetiki.html> (dostęp 05.12.2021).]
- САМСОНОВ, А. (2020), Rossii rano ili pozdno predstoit sokrushit' global'nogo marodëra. In: <https://3rm.info/publications/21479-rossii-rano-ili-pozdno-predstoit-sokrushit.html> (accessed 05.12.2021). [Самсонов, А., России рано или поздно предстоит сокрушить глобального мародёра. В: <https://3rm.info/publications/21479-rossii-rano-ili-pozdno-predstoit-sokrushit.html> (dostęp 05.12.2021).]

- Segodnya ispolnilos' 470 let so dnya venchaniya na tsarstvo svyatogo Tsarya Ioanna IV Groznogo (2017). In: <https://3rm.info/main/32359-ko-dnyu-venchaniya-na-carstvo-svyatogo-carya-ioanna-iv-groznogo.html> (accessed 12.03.2021). [Сегодня исполнилось 470 лет со дня венчания на Царство святого Царя Иоанна IV Грозного. В: <https://3rm.info/main/32359-ko-dnyu-venchaniya-na-carstvo-svyatogo-carya-ioanna-iv-groznogo.html> (dostęp 12.03.2021).]
- SENCHENKO, N. I. (2018), Voyna planetarnykh masshtabov. Narkotsivilizatsiya. In: <https://3rm.info/publications/5130-vojna-planetarnykh-masshtabov-narkotsivilizatsiya.html> (accessed 05.12.2021). [Сенченко, Н. И. (2018), Война планетарных масштабов. Наркоцивилизация. В: <https://3rm.info/publications/5130-vojna-planetarnykh-masshtabov-narkotsivilizatsiya.html> (dostęp 05.12.2021).]
- SHAGUROV, A. (2017), Pravoslavnaya kul'tura i sovremennaya massovaya kul'tura. In: <https://3rm.info/publications/22440-pravoslavnaya-kultura-i-sovremennaya-massovaya.html> (accessed 05.12.2021). [Шагунов, А. (2017), Православная культура и современная массовая культура. В: <https://3rm.info/publications/22440-pravoslavnaya-kultura-i-sovremennaya-massovaya.html> (dostęp 05.12.2021).]
- SMOLINA, S. (2017), Ya stala zhertvoy propagandy grekha. In: <https://3rm.info/publications/44603-ya-stala-zhertvoy-propagandy-greha.html> (accessed 05.12.2021). [Смолина, С. (2017), Я стала жертвой пропаганды греха. В: <https://3rm.info/publications/44603-ya-stala-zhertvoy-propagandy-greha.html> (dostęp 05.12.2021).]
- Sodomiya i zhenskoye svyashchenstvo – otlichitel'nyye priznaki anglikanskoj yeresi (2017). In: <https://3rm.info/publications/4242-sodomiya-i-zhenskoye-svyashchenstvo-otlichitelnye.html> (accessed 05.12.2021). [Содомия и женское священство – отличительные признаки англиканской ереси. В: <https://3rm.info/publications/4242-sodomiya-i-zhenskoye-svyashchenstvo-otlichitelnye.html> (dostęp 05.12.2021).]
- SOLOV-MITRICH, D. (2018), Diktatura bezdetnykh. In: <https://3rm.info/publications/41072-diktatura-bezdetnykh.html> (accessed 05.12.2021). [Соколов-Митрич, Д. (2018), Диктатура бездетных. В: <https://3rm.info/publications/41072-diktatura-bezdetnykh.html> (dostęp 05.12.2021).]
- Sovremennaya moda i bezplodiye (2020). In: <https://3rm.info/publications/41453-sovremennaya-moda-i-bezplodie.html> (accessed 05.12.2021). [Современная мода и безплодие. В: <https://3rm.info/publications/41453-sovremennaya-moda-i-bezplodie.html> (dostęp 05.12.2021).]
- Sud'ba Rossii v predskazaniyakh svyatykh ottsov (2021). In: <https://3rm.info/publications/13313-sudba-rossii-v-predskazaniyakh-svyatyykh-ottsov.html> (accessed 05.12.2021). [Судьба России в предсказаниях святых отцов (2021). В: <https://3rm.info/publications/13313-sudba-rossii-v-predskazaniyakh-svyatyykh-ottsov.html> (dostęp 05.12.2021).]
- Svyashchennoye pisanie o «evropeyskikh tsennostyakh» – polovykh izvrashcheniyakh (2017). In: <https://3rm.info/publications/35467-svyashchennoye-pisanie-o-evropeyskikh-tsennostyakh-polovykh-izvrashcheniyakh.html> (accessed 05.12.2021). [Священное писание о «европейских ценностях» – половых извращениях (2017). В: <https://3rm.info/publications/35467-svyashchennoye-pisanie-o-evropeyskikh-tsennostyakh-polovykh-izvrashcheniyakh.html> (dostęp 05.12.2021).]
- TALYARONOK, I. (2017), Rusofobiya – diagnoz «prozapadnoy partii». In: <https://3rm.info/publications/55921-rusofobiya-diagnoz-prozapadnoy-partii.html> (accessed 05.12.2021). [Таляронок, И. (2017), Русофобия – диагноз «прозападной партии». В: <https://3rm.info/publications/55921-rusofobiya-diagnoz-prozapadnoy-partii.html> (dostęp 05.12.2021).]
- TKACHENKO, D. (2021), Razmyshleniya. V Rossii nablyudaetsya deficit russkikh lyudey. In: <https://3rm.info/publications/53991-razmyshleniya-v-rossii-nablyudaetsya-deficit-russkikh-lyudey.html> (accessed 05.12.2021). [Ткаченко, Д. (2021), Размышления. В России наблюдается дефицит русских людей. В: <https://3rm.info/publications/53991-razmyshleniya-v-rossii-nablyudaetsya-deficit-russkikh-lyudey.html> (dostęp 05.12.2021).]

- Vatikan i «tserkov' evtanazii» (2018). In: <https://3rm.info/publications/34911-vatikan-i-cerkov-evtanazii.html> (accessed 05.12.2021). [Ватикан и «церковь эвтаназии» (2018). В: <https://3rm.info/publications/34911-vatikan-i-cerkov-evtanazii.html> (dostęp 5.12.2021).]
- VERESHCHAGIN, O. (2009), Vospitaniye voina. In: <https://oldland.livejournal.com/20184.html> (accessed 05.12.2021). [Верещагин, О. (2009), Воспитание воина. В: <https://oldland.livejournal.com/20184.html> (dostęp 5.12.2021).]
- Yevrosodom... Glubiny sataninskiye. V Yevrope opravdyvayut pedofiliyu (2018). In: <https://3rm.info/main/71868-evrosodom-glubiny-sataninskie-v-evrope-opravdyvayut-pedofiliyu.html> (accessed 05.12.2021). [Евросодом... Глубины сатанинские. В Европе оправдывают педофилию. В: <https://3rm.info/main/71868-evrosodom-glubiny-sataninskie-v-evrope-opravdyvayut-pedofiliyu.html> (dostęp 5.12.2021).]
- ZABELIN, D. (2017), Khleba i zrelishch: «что yest' istina?». In: <https://3rm.info/publications/37211-hleba-i-zrelisch-cto-est-istina.html> (accessed 05.12.2021). [Забелин, Д. (2017), Хлеба и зрелищ: «что есть истина?». В: <https://3rm.info/publications/37211-hleba-i-zrelisch-cto-est-istina.html> (dostęp 5.12.2021).]

DOI: 10.31648/PW.7661

MARYANA PROKOP

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0135-863X>

Jan Kochanowski University in Kielce

NADIYA KINDRACHUK | НАДІЯ КІНДРАЧУК

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7505-0668>

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University

DEPRIVING THE PARLIAMENT OF POLITICAL SIGNIFICANCE. CASE STUDY OF THE FEDERAL ASSEMBLY OF THE RUSSIAN FEDERATION

ABSTRACT: The political position of the Federal Assembly of the Russian Federation is influenced by a wide range of powers of the head of state. The purpose of the article was to analyse the political position of the Federal Assembly in Russia. The main research problem concerns the question: to what extent the strong political position of the head of state in Russian Federation deprives the parliament of political significance? The main hypothesis is that a wide range of powers of the president in Russia contributes to the large reduction of political position of the parliament depriving it of political significance in the system of the highest state authorities. A theoretical approach to the category of depriving parliament of the political significance and analysis of the interactions between the head of state and the parliament allow us to resolve a research problem. It is worth mentioning that the issue of the political system of the Russian Federation and the constitutional principles of state functioning has been repeatedly raised by Polish and foreign researchers. Within the framework of a short article, it is impossible to name all the researchers and refer to the presented findings. However, to mention only a few, among others, these were Aslund (2007), Bartnicki (2007), Bäcker (2007), Czajowski (2001), Holzer & Balik (2009), Szewcowa (1999), Stelmach (2003), Skrzypek (2014), Słowikowski (2018), Zieliński (1995, 2005), and Zaleśny (2010, 2012). Taking into account the research problem posed and the fact that the subject of the research was the systemic position of the Russian parliament and to determine whether and to what extent measures have been taken in Russia to deprive it of its political significance by operationalizing a new category, this translated into the process of narrowing the scope and making a selection of sources. Therefore, the authors, using the method of content analysis, focused mainly on primary sources.

KEYWORDS: depriving the parliament of political significance, Federal Assembly of the Russian Federation, principle of separation of powers, political system

1. Introduction

Harmonious operation of the political system requires clearly defined principles concerning governance of the highest state authorities and determination of their political position. Increase of powers and the ability to exert influence on the state bodies creates danger of disproportion between the bodies when one of them has a strong position while the other is deprived of the political significance. The political system of the Russian Federation is described as a semi-presidential system, because the head of state has a significant range of powers compared to government and parliament that creates disproportion in the perception of political position. The aim of the article is to analyse and clarify the ongoing dispute over the political position of the Federal Assembly in Russia. The main research problem concerns the question: to what extent the strong political position of the head of state in Russian Federation deprives the parliament of political significance? The main hypothesis is that a wide range of powers of the president in Russia contributes to the large reduction of political position of the parliament depriving it of political significance in the system of the highest state authorities.

2. An attempt to determine a category of depriving the parliament of political significance

Scientific discourse in the matter of depriving the parliament of political significance doesn't clearly reveal theoretical background. However, the essence of a given category can be distinguished on the basis of legislature under authoritarian regimes which are characterized by dominance of the executive power through questioning parliamentary procedures. Executive power determines state policy. While the parliament really exists, it does not come from democratic elections and fails to comply with assigned functions, but becomes a body legitimizing decisions taken by other authorities (Antoszewski | Herbut 2001, 28; Żebrowski 2005, 45). However, Nolte pointed out that any form of government in which a higher position has a body of supreme authority other than the parliament can be called authoritarian (Nolte 1966; Kitchen 1974)¹. Critical analysis regarding the role of the parliament in authoritarian regimes enables to determine the category of depriving the parliament of political significance. To meet the aim of the research, we would

¹ Authoritarianism should be defined not only in terms of the position of parliament, but also within the framework of analysis of other factors mentioned by J. J. Linz & A. Stepan: "Political systems with limited, not responsible, political pluralism, without elaborate and guiding ideology, but with distinctive mentalities, without extensive nor intensive political mobilization, except at some points in their development, and in which a leader or occasionally a small group exercises power within formally ill-defined limits but actually quite predictable ones" (1996, 38).

like to use a method of content analysis and a technique of critical analysis of the sources (for more see: Robson 2011; Krippendorff 2004; Neuendorf 2002).

In our opinion, the approach of Nolte seems to be appropriate to a large extent, although it needs to be clarified. Considering the typology of political systems according to the essence of interactions between the highest state powers, we can distinguish the following systems: presidential-parliamentary, parliamentary-cabinet, cabinet-parliamentary, parliamentary-presidential, a system of chancellor government etc. (Żebrowski 2009, 79ff.). Therefore, less significant role of the parliament (i.e. presidential system, system of chancellor government), compared to the other state bodies, does not indicate that the political regime is undemocratic. In many cases, presidential system with a strong position of the head of state is successful in democratic states (e.g. USA, France) as well as system of chancellor government (Germany). The main feature of the presidential system in the USA is the principle of separation of powers, which should be applied to management and operation. Therefore, the interactions between the highest state powers are much more important than the fact of the parliament's domination (Żebrowski 2005, 49). Consequently, it seems appropriate to consider whether the strong position of the executive power (the head of state), by taking into account extensive competences and mutual balances, may lead to the state monopolies. Can the lack of mechanisms of mutual checks and balances enable a possibility of interference in the operation of the state body and in terms of the legislative power lead to depriving it of the political significance? Additionally, the equality of mechanisms could lead to increased subordination of the parliament to other authorities, losing its significance. Thus, a consideration of Nolte may be appropriate in case of weak position of the parliament due to the broad range of competences of the executive power in common with lack of separation of state bodies through balancing of powers. In this case, the executive power has huge influence on the legislature, while the parliament does not have a power to reduce the pressures.

One of the fundamental principles of the democratic system is to ensure the separation of powers in the political system by their mutual checks and balances. The constitutional guarantee of these postulates is a condition necessary for shaping a democratic tradition. On the other hand, with regard to undemocratic (authoritarian and totalitarian) regimes, the principle of separation of powers is undermined in favour of dominance of the executive power by depriving legislature of the political significance in the system of the highest state powers. It undermines the implementation of the principle of separation of powers, which is a feature of democracy. By taking into account the concept of antinomy, monopoly of the particular state body is realized in terms of the principle of separation of powers, which is a constitutive feature of the authoritarian regime. A broad range of competences and the possibility of interference in the policy of powers lead to the dominant position of one pillar in the system of state bodies. Since the theoretical analysis

of the principle of separation of powers is not a purpose of the article, the authors just briefly focused on an overview of the issue (Prokop 2020, 62ff.) to show how a given concept is useful in determining the category of depriving the parliament of political significance. The principle of the separation of powers in political practice is inspired by the political thoughts of Locke (1992) and Montesquieu (1957). Locke held the position of entrusting executive power to the king and distributing of the legislative power between the aristocracy, the bourgeoisie and the new nobility from the middle class. He believed that well-conceived regimes of the state function in terms of three areas: legislative, executive and federal. Locke did not separate the judicial power, considering it within the executive power, because it also concerns the implementation of laws. Talking about the doctrine of Locke, equality of the powers is not a fundamental constitutional requirement, because in his opinion the legislative power should be privileged (Kuca 2014, 34-35). However, Montesquieu distinguished three branches of power: legislative, executive and judicial. Legislative power should belong to the representative body, representing the nobility and the people; the executive power ought to be in the hands of a monarch; and the power of judgment should be exercised by persons chosen by people. Montesquieu also pointed out that in the state, with fully guaranteed political freedom, a separation of powers and mechanisms of mutual checks and balances should exist (Montesquieu 1957, 150-155).

The analysis of constitutional law allows for presenting the principle in several theses: a separation of powers is based on differentiation of the three basic functions of the state, i.e. law-making (legislative function), applying law (executive function) and settling disputes according to the law (jurisdictional function). Each of them corresponds to the activity of a separate state body; these bodies cannot be merged, i.e. each function has to be exercised by a separate state body; mechanisms regulating relations between state powers ensure their mutual interaction and balances. The interaction between powers may have a different scope, however, their complete separation is unacceptable. Complete separation of tasks and competences between state bodies may disrupt the functioning of the state as a unified whole (Banaszak 2012, 280; Kuciński | Wołpiuk 2012, 283; Kuca 2014, 34ff.; Prokop 2020, 64ff.). The use of mechanisms of mutual checks and balances means that branches have the constitutional tools to defend their own legitimate powers from the encroachments of the other branches as well as they can limit each other, avoiding the abuse of power (Małajny 1985, 231). Therefore, the lack of implementation of the above-mentioned assumptions for the principle of separation of powers constitutes a violation of this principle, and therefore leads to the monopoly of one of the state bodies. In turn, depriving the parliament of the political significance may occur not only due to the strong political position of another state body, but also thanks to the use of a number of tools by it, that to a large extent determines and impedes the functioning of a given body. Additionally, implementation of the above assumptions in legal

order is also important. It is also noteworthy that executive power has the real possibility of contesting or to abandon the resolutions adopted by parliament that leads to depriving it of its decision-making position.

3. Interactions between the President and the Federal Assembly of the Russian Federation²

An analysis of the research problem, regarding the extent to which the strong political position of the head of state in Russian Federation implies depriving the parliament of political significance, requires the study of mechanisms of interactions between the executive and legislative powers in Russia under the Constitution of the Russian Federation of December 12, 1993 (No. 237). Moreover, disturbance of the principle of the separation of powers by extending monopoly of one of the state bodies requires the study to what extent these conditions could determine the deprivation of the parliament of political significance³.

Amendments to the Constitution of the Russian Federation have been made several times. Most of them were made according to the decree of the President of the Russian Federation in terms of the inclusion of new entities into the Russian Federation. In 2008 significant changes were made that extend the presidential term to six years and the term of State Duma deputies to five years (No. 6-FKZ). Further amendment to the Constitution concerned the control powers of the State Duma in respect to the Government of the Russian Federation (No. 7-FKZ). The amendments of 2014 concerned the functioning of the Supreme Court, the Procurator's Office of the Russian Federation (No. 2-FKZ) and the Federation Council (No. 11-FKZ).

² A separate analysis of the relations between the parliament and the government was not undertaken here for the simple reason that many aspects of this interaction are highlighted in the presented relations between the head of state and the parliament (as a consequence of the State Duma's failure to pass a vote of confidence in the government or exercising the vote of no confidence). It clearly shows that the main entity impacting the parliament in Russia is the president.

³ It is worth mentioning that the issue of the political system of the Russian Federation and the constitutional principles of state functioning has been repeatedly raised by Polish and foreign researchers. Within the framework of a short article it is impossible to name all the researchers and refer to the presented findings. However, to mention only a few, among others, these were Aslund (2007), Bartnicki (2007), Bäcker (2007), Czajowski (2001), Holzer | Balik (2009), Szewcowa (1999), Słowikowski (2018), Stelmach (2003), Skrzypek (2014), Zieliński (1995; 2005.), and Zaleśny (2010; 2012). Taking into account the research problem posed and the fact that the subject of the research was the systemic position of the Russian parliament, and to determine whether, and to what extent, measures have been taken in Russia to deprive it of its political significance by operationalizing a new category. This translated into the process of narrowing the scope and making a selection of sources. Therefore, the authors, using the method of content analysis, focused mainly on primary sources.

According to the provisions of the Constitution, “state power in the Russian Federation shall be exercised on the basis of its division into legislative, executive and judicial powers” (No. 237, art. 10). Article 11 contains a provision that state power in the Russian Federation shall be exercised by the President of the Russian Federation, the Federal Assembly (Council of the Federation and the State Duma), the Government of the Russian Federation, and the courts of the Russian Federation. Russia’s political system is generally considered as hyper-presidentialism, with broad competences of the head of state (Szymanek 2014, 85). Therefore, the main research problem requires an analysis of the influence of the head of state on other state bodies in order to determine whether a given position implies depriving the parliament of political significance in the system of supreme state powers.

The possibility of dissolving the State Duma by the President is one of the most important tools of influence of the head of state on the Federal Assembly (No. 237, art. 109). The President has such a right when the State Duma rejects the candidate for the post of the Chairman of the Government of the Russian Federation three times in a row. Meanwhile, there is no mention in the Constitution that in each case when the State Duma rejects the candidacy, the President has to propose a new one. Comparing to the procedure for appointing the Prime Minister in Poland, the President shall nominate a Prime Minister. In the event that a Council of Ministers has not been appointed or has failed to obtain a vote of confidence the Sejm shall choose the Prime Minister. Then, in the event that the Prime Minister has not been appointed, this function again belongs to the President. In the event that a vote of confidence has not been granted to the Council of Ministers, the President of the Republic shall shorten the term of office of the Sejm and order elections to be held (Dz.U. 1997 No. 78, item 483, art. 154-155). Thus, according to the Constitution of the Republic of Poland, the head of state does not have a possibility to appoint the candidate three times, but the second attempt belongs to the parliamentary majority in order to prevent the abuse of power. Considering the Constitution of the United States, there is no such provision enabling the President to dissolve the Congress. The lack of such provision can be explained due to the strong political position of the head of state, or because members of the House of Representatives serve two-year terms and are considered for re-election every year, while a senator’s term of office is six years and approximately one-third of the total membership of the Senate is elected every two years (The Constitution of the United States, art. 1). In this case, the absence of the possibility of shortening the parliamentary term is a guarantee for stability of the legislative power.

According to the decision of the Constitutional Court of the Russian Federation dated December 11, 1998 on the interpretation of Article 111 of the Constitution, the President has the right to submit the same candidate to the post of Chairman of the Government three times, and after the rejection three times by the State Duma, the latter is to be dissolved by the President (N 237, art. 111, para. 4).

In April 1998, the former Russian President, Boris Yeltsin, proposed the candidacy of Sergey Kiriyenko three times and obtained an approval of the State Duma in the third vote. In August 1998, he proposed the candidacy of Viktor Chernomyrdin twice, and the State Duma rejected it twice. In the event of a third attempt, the lower house of the Federal Assembly had to make a decision on whether to accept the candidacy or to bear the consequences of dissolving. In case of the increasing conflict between the President and the Parliament, a distribution of seats in the Parliament was important, because the Parliament had an opportunity to consider the procedure for dismissing the President that would block his ability to dissolve the State Duma. Therefore, formation of pro-presidential majority in the Parliament became significant for subsequent Presidents that greatly facilitated acceptance of particular candidates to the post of Chairman of the Government (Zaleśny 2010, 91-93; Prokop 2020, 173 et al.). Undoubtedly, the provision mentioned before, creates prerequisites for the President's influence on the decision of the Parliament by the possibility of its dissolution if the State Duma expresses a lack of confidence in the candidate proposed by the President. The amendments to the provisions of constitutional reform in the Russian Federation were approved by the Parliament, but the last step of implementation was the referendum that took place in summer 2020 – new constitutional rules were voted in a nationwide referendum (from 25 June to 1 July 2020). The proposed amendments would contribute to strengthening the President's position and weakening the position of the Parliament. It is noteworthy that already before the reform of 2020, the State Duma accepted the candidate for the post of Chairman of the Government, who then just needs to be approved. According to M. Domańska, the difference between these assumptions is unclear, moreover, the State Duma has to approve not only the Chairman of the Government, but also the Cabinet members⁴. The State Duma may be dissolved by the President when it is rejected three times by the minimum of one-third of the total membership of the Government (No. 1-FKZ, art. 112). The reform also guarantees immunity for the former Presidents, who receive the lifetime right to act as senators in the Federation Council.

Another example of the president's domination is the provision for a vote of confidence expressed in the lower house of the Russian parliament towards the Government. The Chairman of the Government of the Russian Federation may raise before the State Duma the issue of confidence in the Government of the Russian Federation. If the State Duma votes no-confidence, the President shall adopt within seven days a decision on the resignation of the Government of the Russian Federation or dissolve the State Duma and announce new elections (N 237, art. 117, para. 4). Therefore, the State Duma may be forced to express a confidence

⁴ <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2020-03-13/wieczny-putin-i-reforma-rosyjskiej-konstytucji> (access 20.06.2021).

in the Government to avoid dissolving. According to the German political system, if the motion of the Federal Chancellor for a vote of confidence is not assented to by the majority of the members of the Bundestag, the Federal President may, upon the proposal of the Federal Chancellor, dissolve the Bundestag. However, in this situation, the Bundestag has the right to avoid dissolving by using a constructive vote of confidence, i.e. to elect another Federal Chancellor within twenty-one days (the German Constitution 2008, art. 68). In turn, the amendments of 2020 to the Constitution of the Russian contain a note that if the State Duma again expresses no-confidence in the Government within three months, the President shall announce the resignation of the Government or to dissolve the State Duma (No. 1, art. 117, para. 2).

In turn, if the lower house expresses no-confidence in the Government, then the final decision also belongs to the President, who can support the request and take a decision on the resignation of the Government or reject the decision of the State Duma. However, if the State Duma within three months again expresses no-confidence in the Government, then the President shall announce the resignation of the Government or to dissolve the State Duma (N 237, art. 117 para. 3)⁵. According to the Polish constitutional system, if the Sejm passes a vote of no-confidence by a majority of votes, the President shall accept the resignation of the Council of Ministers (Dz.U. 1997 No. 78, item 483, art. 158). Consequently, the head of state does not have the power to overturn the decision of the legislative authority.

The president of the Russian Federation also has a legislative veto power to influence parliamentary actions. "The adopted federal law shall be submitted within five days to the President of the Russian Federation for signing and making it public. The President of the Russian Federation shall sign the federal law and make it public within fourteen days. If within fourteen days from the moment of receiving the federal law the President rejects it, the State Duma and the Council of the Federation shall reconsider the present law according to the rules established by the Constitution of the Russian Federation. If during the second vote the law is approved in the earlier adopted wording by not less than two thirds of the total number of the members of the Council of the Federation and of the deputies of the State Duma, it shall be signed by the President within seven days and made public" (N 237, art. 107). Additionally, the President also has an absolute veto power, which enables him to return unsigned law without consideration. In this case, the parliament is deprived of the possibility to reconsider the given act. However, according to the Resolution of the Constitutional Court of April 22, 1996, the use of the presidential absolute veto is permissible only in the case of violation of the principles of the

⁵ However, the State Duma cannot be dissolved within a year after it was elected and from the moment it advances charges against the President of the Russian Federation until the Council of the Federation adopts a decision on the issue (No. 237, Art. 109 (3); 109 (4); 117 (4)).

legislative procedure⁶, i.e., the president considers that a given text does not meet the conditions of the federal law (Madej 2009, 110; Jagła et al. 2010, 5).

Another tool of the presidential power in the Russian Federation is the fact that, despite representative function regarding the executive power, the head of state just like the parliament has the law-making power (Lesnikov 1997, 53-55). This privilege deepens the asymmetry between the legislature and the executive, because the legal acts of the President applied throughout Russia do not require parliamentary approval. Meanwhile, the laws made by Parliament require the signature of the President, who also has the power to veto them. Consequently, we can observe a large disproportion between the presidential power and the Parliament in the case of law-making process. The President received a largely autonomous power of legislation, which excludes the legal interference of the Parliament or Government (Gardocki 2008, 97-98). It is worth noting that the Constitutional Court of the Russian Federation upon requests of the President of the Russian Federation, the Federation Council or the State Duma shall adjudicate based on the conformity to the Constitution of the Russian Federation of federal laws, normative acts of the President of the Russian Federation, the Federation Council, the State Duma, the Government of the Russian Federation (No. 237, art. 125, para. 2, point a; Avak'yan 1999, 87ff.). A. Czajowski (2001) emphasizes that such kind of control is ineffective due to the fact that filing a complaint to the Constitutional Court requires no less than one fifth of the number of the members of the particular body of the legislative and executive power. Despite the inconsistencies in the presidential legal acts, the requests were rarely addressed to the courts, and after 1993, the Constitutional Court did not challenge any of the contested decrees.

The constitutional reform, announced in January 2020, weakens the position of the Federation Council. The changes concerned the composition of the Federation Council. Until 2000, the upper chamber was composed of 178 representatives of Russia's constituent entities, who were the heads of legislative (representative) and executive authority of the regions. All members of the Federation Council combined their federal parliamentary mandate with responsibilities in their respective

⁶ The President, Boris Yeltsin, in 1997 was accused for the use of such a practice. The president received 277 legal laws to sign: 86 of them were rejected, while 11 – were returned without consideration due to the shortcomings in the procedures (e.g. lack of quorum, too low number of deputies, who had to vote according to the protocol). During 1996-1998, the Federation Council supported these procedures – among 311 laws which were blocked, only 131 were rejected by the President, while 105 of them by the Federation Council, and 75 laws were rejected jointly. Meanwhile, when the President rejected laws, he rarely proposed his own version of the law. In the case of Vladimir Putin, the number of vetoes significantly decreased (during 2000–2003, the President received 781 federal laws to sign, among which 31 were rejected, while 19 of them were approved during the second vote by the Parliament). Such state of matter could be explained by the formation of a strong position of the United Russia Party in the Parliament (Gardocki 2008, 97-98; Jagła et al. 2010, 5).

constituent entities of the Russian Federation (N 192-FZ, art. 1). According to the reform, members of the upper chamber of the Russian Parliament may be persons chosen by the legislative and executive bodies of the Russia's constituent entities. In this way, the Federation Council may not include the heads of executive bodies of state power and the chairmen of local authorities.

The Federal Assembly has a limited range of tools regarding the influence on the head of state. Apart from this, the Russian President has a so-called "irresponsibility" to a large extent, that is, the President does not bear political responsibility towards the Parliament, while the policy of the head of state is not a subject to evaluation. The President of the Russian Federation shall cease to exercise the powers vested in him before the end of the term of office in the case of his resignation, consistent inability to govern due to health reasons or in the case of impeachment. The President of the Russian Federation may be impeached by the Council of the Federation only on the basis of charges of high treason or another grave crime, advanced by the State Duma and confirmed by the conclusion of the Supreme Court of the Russian Federation on the presence of the elements of a crime in the actions of the President of the Russian Federation, and by the conclusion of the Constitutional Court of the Russian Federation confirming that the rules for advancing the charges were observed (N 237, art. 93).

The above-mentioned considerations provide grounds for stating that the President has a strong political position and powerful tools of influence in respect to the highest state authorities. The interactions of the President and the Federal Assembly don't lead to mutual balances and harmonious functioning of the highest state powers in the Russian Federation (Czachor 2015, 92-93).

Conclusion

The powers of the head of state in the Russian Federation, as well as his competences and mechanisms regarding the Federal Assembly studied in the article, enable us to resolve the research problem presented in the introduction. Based on the assumptions of Nolte, who pointed out that any political form in which a higher position is given to a different component of the supreme power than the parliament can be called authoritarian, the authors undertook the task of operationalizing the theoretical category of depriving the parliament of its political significance as an alternative to the position of the legislative body in the presidential system. In the latter, we are dealing with the separation of the legislature and the executive, in which case the executive cannot impinge on the functioning of the legislature and/or the parliament has been equipped, according to the principle of separation of powers, with instruments to inhibit the influence of other bodies. Hence Nolte's

assertion was reduced, for the purposes of the article, to illustrate the category of depriving the parliament of political significance by assigning broad powers to the executive with the simultaneous lack of separation of state organs through their balancing and mutual inhibition. Thus, the executive branch has instruments of impacting the legislature, while the parliament has not been given the power to offset these pressures.

Constitutional provisions regarding the formation of the government grant the President the power to appoint the Chairman of the Government. Despite the fact that the Chairman of the Government needs to be approved by the State Duma, in the case of rejection of the candidate nominated by the President three times in row, the head of state shall appoint the Chairman of the Government and dissolve the State Duma. Furthermore, the controlling power of lower house through a vote of no-confidence, in fact, is ineffective, because the President has a decisive role in accepting or rejecting the expressed veto. The possibility to override the presidential veto is also not fully implemented, as the President has the power of absolute veto under the Constitution, which cannot be rejected by two thirds majority vote of the total number of members of the National Assembly. Based on the considerations mentioned above, it can be concluded that the Federal Assembly (and in particular the State Duma) is heavily influenced by the head of state and deprived of political significance. The changes taking place in the Russian Federation within the framework of constitutional reform, approved by the State Duma on March 2020, will lead to the introduction of undemocratic policies implemented by law.

References

- ANTOSZEWKI, A. | HERBUT, R. (2001), *Systemy polityczne Współczesnego świata*. Gdańsk.
- ASLUND, A. (2007), *Russia capitalism resolution. Why the market reform succeeded and democracy faded*. Washington.
- АВАК'ЯН, С. (1999), *Dosrochnoye prekrashcheniye polnomochiy Prezidenta Rossii: problemy, trebuyushchiye yuridicheskikh resheniy*. In: *Zakonodatel'stvo*. 3, 87-97. [Авакьян, С. (1999), *Досрочное прекращение полномочий Президента России: проблемы, требующие юридических решений*. В: *Законодательство*. 3, 87-97.
- BANASZAK, B. (2012), *Porównawcze prawo konstytucyjne współczesnych państw demokratycznych*. Warszawa.
- BÄCKER, R. (2007), *Rosyjski myślenie polityczne za czasów prezydenta Putina*. Toruń.
- BARTNICKI, A. (2007), *Demokratycznie legitymizowany autorytaryzm w Rosji 1991-2004*. Białystok.
- CZACHOR, R. (2015), *Główne tendencje w procesie kształtowania się systemów politycznych państw postradzieckich*. In: *Przegląd Wschodnioeuropejski*. VI (2), 85-98.
- CZAJOWSKI, A. (2001), *Demokratyzacja Rosji w latach 1987-1999*. Wrocław.
- Dz.U. 1997 No. 78 item 483: *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.* Dz.U. 1997 nr 78 poz. 483.
- GARDOCKI, S. (2008), *Instytucja prezydenta w polityce Federacji Rosyjskiej*. Toruń.

- JAGŁA, M. | JAŃCZUK, A. | KAWA, I. et al. (2020), Weto ustawodawcze w systemie parlamentarnym: regulacje konstytucyjne i praktyka ustrojowa w wybranych państwach europejskich w perspektywie zmiany konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. In: Wiecech, T. (eds.), *Warsztaty Analiz Ustrojowych Klubu Jagiellońskiego*. Kraków.
- HOLZER, J. | BALIK, S. (2009). *Postkomunistyczne reżimy niedemokratyczne. Badania nad przemianami w teorii politycznej w okresie po transformacji ustrojowej*. Kraków – Nowy Sącz.
- KITCHEN, M. (1974), Ernst Nolte and the Phenomenology of Fascism. In: *Science & Society*. 38 (2), 130-149.
- Konstytucja (2008), Konstytucja Niemiec. Warszawa.
- KRIPPENDORFF, K. (2004), *Content analysis. An introduction to its Methodology*. London – New Delhi.
- KUCA G. (2014), *Zasada podziału władzy w Konstytucji RP z 1997 roku*. Warszawa.
- KUCIŃSKI, J. | WOŁPIUK, W. J. (2012), *Zasada ustroju politycznego państwa w konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z 1997 roku*. Warszawa.
- LESNIKOV, G. (1997), *Praktika vzaimodeystviya gosudarstvennykh organov vlasti po obespecheniyu zakonodatel'nogo protsessa*. In: *Vlast*, 5, 53-56 [Лесников, Г. (1997), *Практика взаимодействия государственных органов власти по обеспечению законодательного процесса*. В: *Власть*. 5, 53-56.]
- LINZ, J. J. | STEPAN, A. (1996), *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*. Baltimore.
- LOCKE, J. (1992), *Dwa traktaty o rządzie*. Warszawa.
- MADEJ, P. (2009), *Status ustrojowy Prezydenta Federacji Rosyjskiej*. Kraków.
- MAŁAJNY, R. M. (1985), *Doktryna podziału władzy „Ojców Konstytucji” USA*. Katowice.
- MONTESKIUSZ, C. (1957), *O duchu praw*. Vol. I. Warszawa.
- N 11-FKZ: Zakon RF o popravke k Konstitutsii RF ot 21.07.2014 N 11-FKZ “O Sovete Federatsii Federal'nogo Sobraniya Rossiyskoy Federatsii”. [Закон РФ о поправке к Конституции РФ от 21.07.2014 N 11-ФКЗ “О Совете Федерации Федерального Собрания Российской Федерации”.]
- No. 1-FKZ: Zakonrossiyskoy Federatsii o popravke k Konstitutsii Rossiyskoy Federatsii ot 14.03.2020 N 1-FKZ O sovershenstvovanii regulirovaniya otdel'nykh voprosov organizatsii i funktsionirovaniya publichnoy vlasti. [Закон Российской Федерации о поправке к Конституции Российской Федерации от 14.03.2020 N 1-ФКЗ О совершенствовании регулирования отдельных вопросов организации и функционирования публичной власти.]
- No. 237: Konstitutsiya Rossiyskoy Federatsii ot 12.12.1993 g. Rossiyskaya gazeta, N 237, 25.12.1993 g. [Конституция Российской Федерации от 12.12.1993 г. Российская газета, N 237, 25.12.1993 г.]
- No. 2-FKZ: Zakon RF o popravke k Konstitutsii RF ot 05.02.2014 N 2-FKZ “O Verkhovnom Sude Rossiyskoy Federatsii i Prokuraturerossiyskoy Federatsii”. [Закон РФ о поправке к Конституции РФ от 05.02.2014 N 2-ФКЗ “О Верховном Суде Российской Федерации и прокуратуре Российской Федерации”.]
- No. 6-FKZ: Federal'nyy zakon Rossiyskoy Federatsii o popravke k Konstitutsii Rossiyskoy Federatsii ot 30 dekabrya 2008 g., N 6-FKZ, “Ob izmenenii sroka Polnomochiy Prezidenta Rossiyskoy Federatsii i Gosudarstvennoy Dumy”. [Федеральный закон Российской Федерации о поправке к Конституции Российской Федерации от 30 декабря 2008 г., N 6-ФКЗ, “Об изменении срока полномочий Президента Российской Федерации и Государственной Думы”.]
- No. 7-FKZ: Federal'nyy zakon Rossiyskoy Federatsii o popravke k Konstitutsii Rossiyskoy Federatsii ot 30 dekabrya g. N7-FKZ, “O kontrol'nykh polnomochiyakh Gosudarstvennoy Dumy v otnoshenii Pravitel'stva Rossiyskoy Federatsii”. [Федеральный закон Российской Федерации от 30 декабря г. N7-FKZ, “О контрольных полномочиях Государственной Думы в отношении Правительства Российской Федерации”.]

- Федерации о поправке к Конституции Российской Федерации от 30 декабря 2008 г. N 7-ФКЗ, “О контрольных полномочиях Государственной Думы в отношении Правительства Российской Федерации”.]
- No. 113-FZ: Federal’nyy zakon ot 5 avgusta 2000 goda N 113-FZ “O poryadke Formirovaniya Soveta Federatsii Federal’nogo Sobraniya Rossiyskoy Federatsii” (Sobranie Zakonodatel’stva Rossiyskoy Federatsii, 2000, No 32, st. 3336). [Федеральный закон от 5 августа 2000 года N 113-ФЗ “О порядке формирования Совета Федерации Федерального Собрания Российской Федерации” (Собрание законодательства Российской Федерации, 2000, № 32, ст. 3336).]
- No. 192-FZ: Federal’nyy zakon 5 dekabrya 1995 goda N 192-FZ “O poryadke Formirovaniya Soveta Federatsii Federal’nogo Sobraniya Rossiyskoy Federatsii” (Sobranie Zakonodatel’stva Rossiyskoy Federatsii 1995, No 50, st. 4869). [Федеральный закон от 5 декабря 1995 года N 192-ФЗ “О порядке формирования Совета Федерации Федерального Собрания Российской Федерации” (Собрание законодательства Российской Федерации, 1995, № 50, ст. 4869).]
- No. 28-P: Postanovleniye Konstitutsionnogo Suda RF ot 11 dekabrya 1998 g. N 28-P “Po delu o tolkovanii polozheniy chasti 4 stat’i 111 Konstitutsii Rossiyskoy Federatsii”. [Постановление Конституционного Суда РФ от 11 декабря 1998 г. N 28-П “По делу о толковании положений части 4 статьи 111 Конституции Российской Федерации”.]
- NEUENDORF, K (2002), *The content analysis guidebook*. London – New Delhi.
- NOLTE, E. (1966), *Three faces of Fascism*. New York.
- ПРОКОП, М. (2020), *Badanie nad reżimami hybrydalnymi. Case study systemy polityczne Ukrainy i Rosji w latach 2000-2012*. Kielce.
- ROBSON, C. (2011), *Real World Research: A Resource for Users of Social Research Methods in Applied Settings*. Chichester – Hoboken.
- SKRZYDŁO, W. (ed.) (2002), *Polskie prawo konstytucyjne*. Lublin.
- SKRZYPEK, A. (2014), *Putiniada: Rosja – kraj kierowanej demokracji*. Warszawa.
- SŁOWIKOWSKI, M. (2018), *Jedna Rosja w systemie politycznym Federacji Rosyjskiej*. Łódź.
- STELMACH, A. (2003), *Zmiana a stabilność w systemie politycznym współczesnej Rosji*. Poznań
- SZEWCOWA, L. (1999), *The regime of Boris Yeltsin*. Moscow.
- SZYMANEK, J. (2014), *System półprezydencki (mieszany). Metodologiczna zasadność i prakseologiczna użyteczność*. In: Szymanek, J. (ed.), *System rządów w perspektywie porównawczej*. Warszawa, 279-323.
- ZIELIŃSKI, E. (1995), *Współczesna Rosja. Studium polityczno-ustrojowe*. Warszaw.
- ZIELIŃSKI, E. (2007), *System konstytucyjny Federacji Rosyjskiej*. Warszawa.
- ZALEŚNY, J. (2010), *Prezydent a rząd w Federacji Rosyjskiej*. In: Zalesny, J. (ed.), *Zagadnienia ustrojowe państw poradzieckich*. Warszawa, 81-110.
- ZALEŚNY J. (2012), *Współdziałanie rządu federalnego i organów władzy podmiotów Federacji Rosyjskiej w realizacji inicjatywy ustawodawczej. Uwagi wprowadzające*. In: *Przegląd Prawa Konstytucyjnego*. 1/9, 69-75.
- ŻEBROWSKI, W. (2005), *Współczesne systemy polityczne. Zarys teorii i praktyki w wybranych państwach świata*. Olsztyn.
- ŻEBROWSKI, W. (2009), *Teoria współczesnych systemów politycznych*. Olsztyn.

DOI: 10.31648/PW.7662

TERESA ASTRAMOWICZ-ŁEYK

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5881-2325>

University of Warmia and Mazury in Olsztyn

ROMAN KORDONSKI

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8363-3967>

University of Warmia and Mazury in Olsztyn

MNIEJSZOŚĆ POLSKA W OBWODZIE WINNICKIM (UKRAINA): STAN TOŻSAMOŚCI NARODOWEJ, DZIAŁALNOŚĆ I MOŻLIWOŚCI ROZWOJU

Polish minority in the Vinnytsia region (Ukraine): A face of national identity, activities and development prospects

ABSTRACT: The article focuses on the national identity, activities and development prospects of the Polish minority in the Vinnytsia region in Ukraine. The analysis is based on the field studies conducted within the framework of the project “State policy on national minorities rights protection: experience of Ukraine and Poland.” The aim of the research was to study the phenomenon of national identity and activities of the Polish minority in the Vinnytsia region. The field studies were carried out from April to August 2019 with the participation of leaders of the sixteen Polish minority organizations operating in the Vinnytsia region.

KEYWORDS: Polish minority, Polish organizations, Vinnytsia region, Ukraine

1. Wstęp

W niniejszym artykule zostanie przedstawiony stan tożsamości narodowej, działalność i możliwości rozwoju mniejszości polskiej w obwodzie winnickim (Ukraina). Podstawą zaprezentowanej analizy są badania terenowe przeprowadzone w ramach projektu „Polityka państwa w obszarze ochrony praw mniejszości narodowych: doświadczenia Ukrainy i Polski” zrealizowanego na podstawie umowy między rządami Rzeczypospolitej Polskiej i Ukrainy o współpracy w dziedzinie nauki i technologii, podpisanej w Kijowie 12 stycznia 1993 r. Projekt miał na celu zbadanie stanu tożsamości narodowej i działalności mniejszości polskiej w Ukrainie (obwody: lwowski, winnicki i żytomierski) oraz mniejszości ukraińskiej w Polsce (województwa: pomorskie, warmińsko-mazurskie i zachodniopomorskie), a więc

w tych regionach, w których badane mniejszości występują najliczniej. Wspomniany projekt został przygotowany przez zespół badaczy z Instytutu Nauk Politycznych Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie oraz Instytutu Nauk Humanistyczno-Społecznych Uniwersytetu Narodowego Politechnika Lwowska i był realizowany w latach 2018-2019¹.

Przystępując do badań, jako hipotezę badawczą przyjęto twierdzenie, że mniejszość polska, chociaż niefinansowana przez władze ukraińskie, dzięki środkom pochodzącym od władz polskich, prowadzi bogatą działalność. Podstawowe problemy badawcze zawarte zostały w pytaniach o to, jak liderzy organizacji mniejszości polskiej w badanym obwodzie określają: 1) swoją tożsamość narodową; 2) tożsamość narodową swoich rodziców; 3) swoje wyznanie religijne; 4) znajomość języka polskiego oraz w jakich formach z niego korzystają; 5) aktywność i działalność mniejszości polskiej; 6) kontakty mniejszości polskiej z innymi mniejszościami; 7) stopień partycypacji mniejszości polskiej w wyborach samorządowych, parlamentarnych i prezydenckich w Ukrainie; 8) poziom akceptacji społecznej ze względu na narodowość polską; 9) kontakty z krajem ojczystym – Polską; 10) pomoc materialną ze strony władz Ukrainy; 11) pomoc materialną ze strony władz RP.

Wiodącą metodą badawczą były badania ankietowe. Kwestionariusze ankiety zostały opracowane i skierowane do liderów organizacji mniejszości polskiej.

2. Wprowadzenie do badań

W badaniach i w ich analizie posłużono się terminem mniejszość polska, a nie Polonia, gdyż przyjęto, że termin mniejszość polska odnosi się nie tylko do mniejszej liczebnie narodowości, lecz także ukazuje jej historyczne zakorzenienie na ziemiach współczesnej Ukrainy. Badania terenowe w obwodzie winnickim zostały przeprowadzone w kwietniu 2019 r. Udział w nich wzięli liderzy szesnastu organizacji mniejszości polskiej działających na terenie obwodu winnickiego.

Polski badacz problematyki mniejszości narodowych G. Janusz wskazał, że zarówno w badaniach naukowych, jak i w praktycznej działalności organizacji międzynarodowych w określaniu mniejszości narodowych posługuje się podobnym aparatem pojęciowym. Uwzględnia się następujące cechy mniejszości (Janusz 2011, 26):

- pozostawanie w mniejszości w stosunku do reszty ludności (i bez zajmowania w niej dominującej pozycji);
- możliwie jednorodny charakter danej mniejszości narodowej;

¹ Kierownikiem projektu z polskiej strony była prof. Teresa Astramowicz-Leyk. Kierownikiem projektu z ukraińskiej strony była prof. Halina Lucyszyn. Wykonawcą projektu w obwodzie winnickim był mgr Roman Kordonski.

- posiadanie obywatelstwa kraju zamieszkiwanego;
- odrębne pochodzenie etniczne;
- posiadanie swojej kultury, tradycji, języka, religii;
- aktywność na rzecz kultywowania swoich odrębnych cech narodowych i kulturowych;
- samokategoryzację;
- posiadanie własnej reprezentacji interesów wobec władz państwowych.

K. Dwornik pisze, że terminem *mniejszość narodowa* w Ukrainie określa się „wszystkie grupy etniczne inne niż ukraińska” i zaznacza, że Ustawa o mniejszościach etnicznych w Ukrainie w art. 3 stanowi, iż do mniejszości narodowych „należą grupy obywateli Ukrainy, którzy nie są Ukraińcami z pochodzenia, wykazują poczucie świadomości narodowej i wspólnoty między sobą” (2010, 168).

Status prawny mniejszości polskiej w Ukrainie w swojej pracy przedstawiła H. Krasowska (2012, 97-105). Autorka ta zajmowała się badaniem mniejszości polskiej, ale w południowo-wschodniej Ukrainie i z zastosowaniem innych metod badawczych. Krasowska zastosowała m.in. swobodne wypowiedzi i wypowiedzi ukierunkowane na dany temat, a autorzy niniejszego tekstu zastosowali ankietę. Dlatego też w tym artykule (także z uwagi na wymogi redakcji czasopisma) nie odniesiono się do ustaleń Krasowskiej, gdyż jej badania i autorów tego tekstu dotyczą odmiennych regionów Ukrainy i zostały w nich zastosowane inne metody badawcze.

W badaniach nad stanem tożsamości narodowej, działalności i możliwości rozwoju polskiej mniejszości narodowej w obwodzie winnickim posłużono się ankietą liczącą 38 pytań. W metryczce pytano o następujące dane: wiek, płeć, miejsce zamieszkania pod kątem liczby mieszkańców i wykształcenie. Ankiety wypełniali osobiście liderzy organizacji mniejszości polskiej w obecności ankietera (wykonawcy projektu). Konsulat Generalny RP w Winnicy² przygotował, na prośbę kierownika projektu z polskiej strony, wykaz aktywnych organizacji mniejszości polskiej³. Ankietę zaadresowano do liderów tych organizacji, gdyż ze względu na małe środki z grantu nie można było rozszerzyć tych badań na członków organizacji mniejszości polskiej. Ponadto, to liderzy mają znaczny wpływ na funkcjonowanie i rozwój tych organizacji. Ważne więc było pozyskanie informacji o ich poczuciu tożsamości narodowej, religijnej i językowej, a także kontaktach z Polakami w Polsce i władzami zarówno ukraińskimi, jak i polskimi. Warto jednak w przyszłości, w miarę pozyskania środków, rozszerzyć badania, by mieć informację o badanych problemach także w odniesieniu do członków mniejszości polskiej w badanych obwodach, w tym w obwodzie winnickim.

² Wykaz organizacji mniejszości polskiej w obwodzie winnickim został przygotowany przez Konsulat Generalny Rzeczypospolitej Polskiej w Winnicy, za co tą drogą składamy podziękowania

³ Badaniami dotyczącymi mniejszości polskiej w Ukrainie zajmowali się także badacze ukraińscy: Tyshchenko 2013; Medvedchuk 2001; Yeremenko | Chyrko | Kalakura 1993, 119.

Ze spisu ludności z 2001 roku⁴ wynika, że wówczas w Ukrainie mieszkało 144 130 Polaków, w tym w obwodzie winnickim 67 501 (co stanowiło 3,8% mieszkańców obwodu) (Janusz 2011, 190-191⁵). Konrad Składowski podkreśla, że polscy demografowie nie kwestionują tych danych (Składowski 2013, 143). Różnią się one jednak od danych spisu z 1989 roku⁶, kiedy przynależność do polskiej narodowości wskazało 219 200 osób (Janusz 2011, 188). Jednym z istotnych czynników powodujących spadek liczby obywateli Ukrainy deklarujących przynależność do narodowości polskiej jest jego zdaniem „ukrainizacja” Kościoła katolickiego (Janusz 2011, 144). Z kolei Kamil Dwornik uważa, że przyczyny „są złożone i nie do końca wyjaśnione” (Dwornik 2010, 171).

3. Charakterystyka działalności organizacji mniejszości polskiej w obwodzie winnickim

W trakcie realizowanych badań wywiady przeprowadzono z liderami organizacji mniejszości polskiej działającymi zarówno w Winnicy (12), jak i obwodzie winnickim (4). Wśród nich znalazły się: Winnickie Obwodowe Dobroczynne Towarzystwo „Dom Polski” im. Tomasza Marka Leoniuka; Związek Polaków Winniczyny; Winnicka Miejska Organizacja Społeczna „Konfederacja Polaków Podola”; Organizacja Społeczna „Konfederacja Polaków Podola XXI wieku”; Winnickie Obwodowe Dobroczynne Stowarzyszenie „Świetlica Polska”; Stowarzyszenie Polskie Studentów-Medyków w Winnicy im. Macieja Płażyńskiego; Chrześcijańsko-Demokratyczny Związek Polaków w Winnicy; Centrum Rozwoju i Partnerstwa „Polonia”; Organizacja Społeczna „Centrum Rozwoju Języka i Kultury Polskiej w Winnicy”; Winnicki Obwodowy Oddział Towarzystwa Nauczycieli-Polonistów Ukrainy; Organizacja Społeczna „Asocjacja Polaków Winniczyny”; Organizacja Społeczna „Korzenie Polskie”; Barskie Rejonowe Kulturalno-Oświatowe Stowarzyszenie Polaków im. Konfederatów Barskich; Dom Polski w Barze; Kalinowskie Rejonowe Centrum Kultury Polskiej; Kalinowskie Rejonowe Stowarzyszenie Dobroczynne „Świetlica Polska”.

Wszystkie organizacje działają na mocy Ustawy o stowarzyszeniach obywateli z 16 czerwca 1992 r. Każda organizacja ma własny statut w języku ukraińskim, zarejestrowany przez miejscowe władze. W związku ze zmianami przepisów prawnych poszczególne organizacje przerejestrowywano, czasami kilkakrotnie.

Organizacje mniejszości polskiej, działające w obwodzie winnickim, mają przeważnie charakter kulturalno-oświatowy, a intensywność działania

⁴ W 2020 r. w Ukrainie miał się odbyć kolejny spis ludności, ale został odwołany.

⁵ <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality> (dostęp 21.06.2021).

⁶ Przyczyny tych różnic zob. Składowski 2013, 143-145.

zależy w głównej mierze od aktywności ich liderów i aktywnych członków. Z przeprowadzonych wywiadów z liderami wynika, że popularyzacji polskiej kultury Polacy w Winnicy poświęcają wiele uwagi. W obwodzie winnickim, podobnie jak i w obwodzie żytomierskim (Żęgota 2019, 193-203), do najistotniejszych obszarów działalności organizacji mniejszości polskiej należy kultywowanie polskiej tradycji i kultury, nauka języka polskiego, organizacja festynów, imprez, spotkań z okazji świąt narodowych i religijnych, jak również organizacja wycieczek i wyjazdów do Polski, odnowa polskich cmentarzy oraz pomoc materialna potrzebującym. Stowarzyszenia polskie, działające w obwodzie winnickim, w różny sposób przyciągają do siebie zarówno młodsze, jak i starsze pokolenia poprzez możliwość uczenia się języka polskiego, ale także poznawanie polskiej historii, kultury, sztuki czy też tańca (Wywiady 1-16).

Ożywieniu nastrojów polskich w obwodzie winnickim sprzyjało powstanie 1 września 2009 r. Konsulatu Generalnego Rzeczypospolitej Polskiej w Winnicy, który jest jednym z pięciu działających w Ukrainie polskich konsulatów generalnych⁷. Konsulat pełni ważną rolę w stanowieniu i rozwoju kontaktów polsko-ukraińskich, łączy środowiska kultury, sztuki, nauki i gospodarki, a także jest miejscem, w którym wspiera się działania i inicjatywy na rzecz ochrony miejsc pamięci historycznej⁸. Z danych statystycznych wynika, że od chwili otwarcia Konsulatu Generalnego Rzeczypospolitej Polskiej w Winnicy wydano około 900 tys. wiz i blisko 20 tys. Kart Polaka⁹.

Liderzy organizacji mniejszości polskich potwierdzają ważną i integracyjną rolę, którą pełni od 2009 r. Konsulat Generalny RP w Winnicy (Wywiady 1-16). Dzięki aktywnej współpracy stowarzyszeń z tym konsulem regularnie organizowane są liczne przedsięwzięcia, o których informuje konsulat za pośrednictwem swojej strony internetowej oraz na swoim portalu na platformie Facebook (Konsulat).

Należy wspomnieć również o zwiększającej się popularności nauki języka polskiego (Zadrożna 2016), którego uczenie się jest dostępne w 93 ukraińskich szkołach państwowych i w 73 szkołkach działających przy polskich organizacjach społecznych.

7 <https://www.infor.pl/akt-prawny/U31.2009.001.0000010,decyzja-nr-6-ministra-spraw-zagranicznych-w-sprawie-utworzenia-konsulatu-generalnego-rzeczypospolitej-polskiej-w-winnicy-na-ukrainie.html> (dostęp 21.06.2021).

8 <https://jagiellonia.org/10-lecie-konsulatu-generalnego-rzeczypospolitej-polskiej-w-winnicy> (dostęp 20.06.2021); <https://www.polskieradio.pl/399/7978/Artykul/2353443,Polska-spolecnosc-w-Winnicy-na-Ukrainie> (dostęp 20.06.2021).

9 https://www.google.pl/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKEwiy7dDf7cfpAhVNLpoKHTywDfkQFjABegQIAxAB&url=https%3A-%2F%2Fwww.nik.gov.pl%2Fkontrola%2Fwyniki-kontroli-nik%2Fpobierz%2C1rz-p_17_098_201810-1110474115-29318861-01%2Ctyp%2Ckk.pdf&usg=AOvVaw2De9wu55bkdWvd-laODIlg (dostęp 20.06.2021).

Organizowane są też olimpiady znajomości języka polskiego i dyktanda, konkursy historyczne z dziejów Polski. Organizacje mniejszości polskiej zajmują się także promocją historii Polski, tym samym zaszczepiają miłość do języka oraz kultury polskiej wśród dzieci i młodzieży obwodu winnickiego, zwłaszcza wśród młodzieży, która ma polskie pochodzenie, lecz nie zna języka polskiego. Ponadto organizowane są konkursy recytatorskie polskiej poezji. Oprócz tego realizuje się większe projekty, o które stowarzyszenia aplikują w drodze ogłoszonych konkursów (Wywiady 1-16).

Szczególną okazją do spotkania i zaprezentowania aktywności stowarzyszeń mniejszości polskiej są święta i uroczystości państwowe oraz religijne (katolickie obchodzone według kalendarza gregoriańskiego). Podczas takich wydarzeń stowarzyszenia popularyzują kulturę i zwyczaje polskie (Wywiady 1-16).

4. Analiza badań własnych

Pierwszym badanym problemem była kwestia określenia swojej tożsamości narodowej. Z przeprowadzonych wśród liderów mniejszości polskiej badań wynika, że ośmioro z szesnastorga badanych respondentów swoją tożsamość narodową określa jako Polak/Polka, czterech – jako jest Polak z Ukrainy, dwie osoby czują się Ukraińcami polskiego pochodzenia, jedna uważa, że jest Polakiem ze Wschodu i jedna, że jest pół-Polakiem i pół-Ukraińcem. Pytaniu o tożsamość narodową towarzyszyło pytanie o narodowość rodziców. Tu sześcioro podało, że ojciec był Ukraińcem, czworo, że był Polakiem, dwie osoby, że był Ukraińcem polskiego pochodzenia, dwie osoby zaś, że był Polakiem ze Wschodu, a jedna, że był innej narodowości, ale pochodzenia polskiego i jeszcze jedna, że ojciec był Rosjaninem. Jeśli chodzi o tożsamość narodową matki, badani wskazali, że u dziewięciu z nich była ona Polką, w tym u jednej pół-Polką, u trojga matka była Ukrainką, troje badanych odpowiedziało, że matka była Polką ze Wschodu, a w przypadku jednej badanej osoby matka była Ukrainką polskiego pochodzenia.

Ważną kwestią w formułowaniu tożsamości narodowej jest wyznanie. W przypadku badanej grupy aż czternaście osób jest wyznania rzymskokatolickiego, a dwie osoby prawosławnego. Respondenci zapytani o częstotliwość udziału w praktykach religijnych (msze święte, spotkania w kościele) odpowiedzieli, że uczestniczą w nich raz na tydzień (dwanaścioro badanych) albo raz na miesiąc (troje badanych). Jedna osoba nie udzieliła odpowiedzi na to pytanie. Przy czym z badań wynika, że dwanaścioro badanych odbywa praktyki religijne w języku polskim, a trzy osoby odbywają ją w języku ukraińskim. Tylko jedna osoba odbywa praktyki religijne w innym języku.

Kolejna część pytań dotyczyła kwestii języka polskiego. Na pytanie o jego znajomość aż dziesięciu liderów organizacji mniejszości polskiej w obwodzie winnickim odpowiedziało, że zna go bardzo dobrze. W stopniu dobrym język polski

zna czworo, a słabo i nie zna po jednej osobie. Sześciu badanych komunikując się w domu, posługuje się językiem ukraińskim i tyle samo językiem polskim i ukraińskim. Trzy osoby posługują się trzema językami: polskim, ukraińskim i rosyjskim, a tylko jedna z badanych osób porozumiewa się w domu wyłącznie językiem rosyjskim. Jedenastu respondentów odbyło edukację w języku polskim. Pozostałych pięcioro nie odbyło nauki w języku polskim. Codziennie polskie książki, prasę i strony internetowe czyta dwanaścioro badanych, dwoje co najmniej raz w tygodniu i tyle samo sporadycznie. Przy czym z polskich mediów (telewizja, radio) dziewięć osób korzysta codziennie, trzy osoby co najmniej raz w tygodniu, tyle samo sporadycznie, a w ogóle nie korzysta jedna osoba. Badani zapytani o to, co ich zdaniem znaczy być Polakiem (można było zakreślić maksymalnie trzy odpowiedzi), w przeważającym stopniu (trzynaście osób) podali, że bycie Polakiem oznacza znajomość języka polskiego, uczestnictwo w polskiej kulturze, czyli czytanie polskich książek i gazet, oglądanie polskich filmów, słuchanie polskiej muzyki (dziesięć osób). Dla ośmiorga badanych bycie Polakiem to przynależność do Kościoła rzymskokatolickiego, tylko dla sześciorga liderów bycie Polakiem oznacza posiadanie polskich rodziców.

Ponad połowa badanych (dziewięć osób) ma krewnych w Polsce, sześciu respondentów nie ma, a jedna osoba nie wie, czy ma krewnych w Polsce. Jeśli chodzi o kontakty liderów mniejszości polskiej badanego terenu z mieszkańcami Polski, to najwięcej z nich (sześć osób) kontaktuje się co najmniej raz w tygodniu, codzienne kontakty ma czworo badanych, sporadyczne utrzymuje czworo respondentów, a raz w miesiącu deklarują dwie osoby.

Badani liderzy polskiej mniejszości narodowej dotychczas korzystali z różnych form pomocy ze strony Konsulatu RP i Ambasady RP w Ukrainie (można było zakreślić więcej niż jedną odpowiedź). Najczęściej odbywało się to podczas spotkań przy okazji świąt narodowych i religijnych (dziesięcioro badanych). Z wyjazdów i wycieczek organizowanych przez te polskie instytucje skorzystało dziesięcioro badanych. Z pomocy Konsulatu i Ambasady RP w nauce języka polskiego skorzystało czworo badanych, z pomocy materialnej troje, i troje z innej pomocy. Z badań wynika, że większość badanych partycypowała w pomocy ze strony polskich władz i polskich organizacji pozarządowych (tu również można było zakreślić więcej niż jedną odpowiedź). Najczęściej ta forma wsparcia liderów mniejszości polskiej dotyczyła wyjazdów i wycieczek oraz spotkań przy okazji świąt narodowych i religijnych. Potwierdzających odpowiedzi udzieliło po siedmioro badanych, co oznacza, że łącznie połowa respondentów korzystała z pomocy tych podmiotów, które ponadto pomogły pięciorgu badanych w nauce języka polskiego oraz udzieliły pomocy materialnej (pieniądze, paczki z darami). Z pomocy tych podmiotów nie skorzystało w ogóle dotychczas troje badanych. Odwrotnie wygląda kwestia korzystania przez liderów polskiej mniejszości narodowej z pomocy ze strony władz ukraińskich, gdyż aż dwunastu liderów twierdzi, że nie korzystało

dotychczas z takiego wsparcia. Z pomocy na rzecz organizacji mniejszości polskiej skorzystały dwie osoby, a jedna skorzystała z innej pomocy – z Konsulatu RP w Winnicy i również jedna z pomocy socjalnej.

Liderzy mniejszości polskiej w obwodzie winnickim zapytani o to, jakie postawy wobec Polaków zachowują pozostali mieszkańcy obwodu niepolskiej narodowości, w przeważającej mierze odpowiedzieli, że przyjazne (czternastu badanych). Nikt z respondentów nie zakreślił odpowiedzi „wrogie”, ani „obojętne”. Pozostali wskazali, że inne – „bardzo przyjazne”; „nie zawsze życzliwe”; „na poziomie zwykłego ludu nie ma problemu, natomiast na poziomie urzędowym są utrudnienia”, mimo iż jak wynika z odpowiedzi na pytanie o to, czy spotkali się z przejawami dyskryminacji ze względu na polskie pochodzenie, pięcioro spotkało się z taką dyskryminacją. Większość jednak (jedenaście osób) nie spotkała się z przejawami dyskryminacji ze względu na polskie pochodzenie. Aż dwunastu respondentów uważa, że fakt posiadania polskiego pochodzenia nie wywiera wpływu na pozycję społeczną obwodu winnickiego. Nie ma tym samym wpływu na możliwości awansu społecznego, uzyskania dobrze płatnej pracy czy wyboru na stanowisko kierownicze. Według trojga badanych polskie pochodzenie jest ułatwieniem w zdobyciu pozycji społecznej. Jedna osoba uważa, że takie pochodzenie utrudnia awans społeczny. Brak dyskryminacji ze względu na polskie pochodzenie prawdopodobnie zaważyło na tym, iż zdecydowana większość badanych liderów (trzyznaścioro badanych) starało się o wydanie Karty Polaka. Przy czym aż dziesięcioro nie planuje emigracji z obwodu winnickiego. Do Polski chcą wyjechać dwie osoby, a cztery udzieliły odpowiedzi „trudno powiedzieć”.

Tak więc wśród liderów mniejszości polskiej w obwodzie winnickim w Ukrainie dominują osoby o polskich korzeniach narodowych, bardzo dobrze znające język polski, choć w sytuacjach domowych częściej posługujące się językiem ukraińskim, ale co ważne mające codzienny kontakt z językiem polskim poprzez czytanie książek, gazet i stron internetowych w tym języku. Ponad połowa badanych codziennie słucha polskich mediów, zarówno telewizji, jak i radia. Liderzy mniejszości polskiej na badanym terenie Ukrainy w przeważającej mierze są związani z wyznaniem rzymskokatolickim, uczestnicząc w praktykach religijnych w języku polskim.

Z przeprowadzonych badań wynika, że liderzy mniejszości polskiej przywiązują dużą wagę do kontaktów społecznych (można było zaznaczyć więcej niż jedną odpowiedź). Aktywne uczestnictwo w życiu obwodu winnickiego i Ukrainy deklaruje trzyznaścioro respondentów, a dziesięcioro uczestnictwo w spotkaniach organizacji mniejszości polskiej. Tylko jedna osoba z badanych ogranicza swoje kontakty społeczne do wąskiego kręgu znajomych Polaków i tyle samo koncentruje się na życiu rodzinnym. Te deklaracje pokrywają się z odpowiedziami na pytanie o to, jak często badani uczestniczą w polskich imprezach kulturalnych organizowanych na terenie obwodu. Odpowiedź „uczestniczę w każdej imprezie”

podają dziewięć badanych, a „często uczestniczę” zakreśliło sześć respondentów. Tylko jedna osoba podała, że rzadko uczestniczy w tego typu aktywności. Potwierdzenie tego, że liderzy polskiej mniejszości narodowej przywiązują wagę do kontaktów społecznych znajdziemy także w odpowiedzi na pytanie o ich udział w wydarzeniach kulturalnych innych mniejszości narodowych organizowanych na terenie badanego obwodu. W każdym takim wydarzeniu uczestniczy troje respondentów, ale pięć informuje, że uczestniczy często. Pięć z liderów rzadko uczestniczy w imprezach kulturalnych innych mniejszości narodowych, a troje badanych w ogóle w nich nie uczestniczy.

Aż siedmioro badanych sporadycznie kontaktuje się z przedstawicielami innych mniejszości narodowych i etnicznych w obwodzie winnickim, natomiast dwie osoby w ogóle się z nimi nie kontaktują. Codzienne kontakty deklarują trzy osoby i tyle samo ma kontakty co najmniej raz w miesiącu, zaś jedna osoba co najmniej raz w tygodniu. Z tych danych można wnioskować, że liderzy polskiej mniejszości narodowej nie prowadzą wspólnych działań z innymi mniejszościami narodowymi.

Zapytani o ocenę aktywności działaczy organizacji mniejszości polskiej w obwodzie winnickim ich liderzy oceniają, że przeważnie dobrze wypełniają swoje zadania, choć mogliby robić więcej (dziewięć osób). Z kolei sześćo odpowiada, że bardzo dobrze wypełniają swoje zadania, są oddani sprawom mniejszości polskiej. Tylko jedna osoba nie udzieliła odpowiedzi na to pytanie.

Generalnie organizacje mniejszości polskiej w obwodzie winnickim nie mają swojego organu prasowego. Takiej odpowiedzi udzieliło dziesięć osób. Organ prasowy posiadają trzy organizacje. Tyle samo badanych udzieliło odpowiedzi, że nie wie, czy posiada organ prasowy. Może to świadczyć o tym, iż badani nie wiedzieli, jaką przyjąć klasyfikację dotyczącą pojęcia organ prasowy.

Kolejna grupa pytań dotyczyła zaangażowania badanych w życie polityczne. Członkostwo w polskich organizacjach społecznych i politycznych zadeklarowało dziesięć badanych, w ukraińskich dwie osoby, a cztery stwierdziły, że należą do polskich i ukraińskich organizacji. Mimo to aż czternaścioro respondentów zawsze korzysta z czynnego prawa wyborczego i uczestniczy w wyborach prezydenckich, parlamentarnych i samorządowych, jedna osoba często w nich uczestniczy, natomiast jedna osoba nie korzysta z czynnego prawa wyborczego. Żaden z liderów polskiej mniejszości narodowej nie kandydował w wyborach parlamentarnych w Ukrainie, a tylko dwie osoby kandydowały w wyborach samorządowych, co oznacza, że aż czternastu liderów polskiej mniejszości w ogóle nie kandydowało w wyborach. Może to świadczyć o tym, iż wśród mniejszości polskiej nie ma uznanych liderów, którzy mieliby szansę wpływania na decyzje na poziomie podstawowego poziomu samorządowego, czyli gromad, ale także na wyższych szczeblach, czyli rejonów i obwodów. Co ważne spośród tych dwóch

osób jedna kandydowała z komitetu ukraińskiego, a druga z innego – w wyborach samorządowych powiatu winnickiego z komitetu ukraińskiego.

Do prowadzenia aktywności organizacje, w tym mniejszości narodowych, potrzebują środków finansowych. W przeprowadzonych badaniach ważne było ustalenie, skąd liderzy polskiej mniejszości narodowej w obwodzie winnickim pozyskują środki finansowe. Z badań wynika, iż częściej kierujący organizacjami mniejszości polskiej w obwodzie winnickim o wsparcie finansowe występowali dotychczas i otrzymali pomoc od polskich władz. Takiej odpowiedzi udzieliło dziewięć osób. Pomoc od władz ukraińskich otrzymało pięć organizacji, przy czym nie udzielono odpowiedzi na pytanie o wysokość otrzymanego dofinansowania. Trzeba zauważyć, iż trzy organizacje występowały do władz polskich i nie otrzymały wsparcia. Do władz ukraińskich wystąpiły, ale nie otrzymały wsparcia dwie organizacje. W ogóle nie występowały o pomoc do władz polskich dwie organizacje, a do władz ukraińskich nie występowało aż sześć organizacji mniejszości polskiej. To ostatnie podyktowane jest tym, że zdaniem polskich liderów władze Ukrainy nie wspierają ich działalności.

Wśród liderów organizacji mniejszości polskiej na badanym terenie przeważają kobiety (dwanaście). Jeśli chodzi o wykształcenie, to zdecydowanie dominuje wyższe (piętnaście osób). Jedna osoba ma wykształcenie zawodowe. Połowa liderów jest w wieku 46–60 lat (osiem osób). W wieku 26–45 lat jest sześć osób, a dwie osoby mają powyżej 60 lat. Badane organizacje mniejszości polskiej działają w przeważającej mierze w mieście powyżej 100 tys. mieszkańców, czyli w Winnicy (13 organizacji). W mieście od 25 tys. do 100 tys. funkcjonuje jedna z badanych organizacji w miejscowości Bar, a dwie organizacje działają w mieście do 25 tys. (Kalinówka).

5. Wnioski z badań

Na terenach obwodu winnickiego mocno oddziaływał system polityki radzieckiej, który spowodował, że dotychczas panuje tam strach przed ujawnieniem swojego pochodzenia, zwłaszcza wśród osób starszego pokolenia, które przeżyły terror i zsyłki. Osób takich jest dosyć dużo, co wskazuje, że celowe byłoby przeprowadzenie bardziej obszernych badań terenowych dotyczących stanu tożsamości narodowej w obwodzie winnickim, ale także w innych regionach współczesnej Ukrainy. Z przeprowadzonych wywiadów z liderami organizacji mniejszości polskiej wynika, że przedstawiciele średniego i młodego pokolenia często nie zastanawiają się nad tym, kim są z pochodzenia, również myślą ten fakt z obywatelstwem. Wprowadzona w 2008 r. Karta Polaka bardzo ożywiła nastroje związane z pochodzeniem polskim.

Na Podolu osadnictwo polskie znane było od dawna. Polskie życie skupiało się zarówno w dworach szlacheckich, jak i w organizacjach polskich oraz w Domach Polskich. Jak widać ze wstępnych wyników badań, Polacy w obwodzie winnickim

są autochtonami, istniało tam zwarte polskie osadnictwo, a więc można też mówić o korzeniach Polaków. Dopiero w latach międzywojennych XX w. ślady po ludności polskiej na Podolu celowo likwidowano. Upadek komunizmu oraz odzyskanie niepodległości przez Ukrainę stały się początkiem nowego etapu przyznania praw Polakom, jako mniejszości z własną kulturą i tradycjami w Ukrainie. Ożywieniu nastrojów polskich w obwodzie winnickim sprzyjało w znacznej mierze powstanie Konsulatu Generalnego Rzeczypospolitej Polskiej z siedzibą w Winnicy. Znaczna liczba organizacji polonijnych w obwodzie winnickim wskazuje na zapotrzebowanie tego, co jest polskie. Organizacje mniejszości polskiej pełnią bardzo ważną funkcję odradzania i kontynuowania polskości na badanych terenach. Od ich liderów zależy rozwój owych organizacji, działalność oraz aktywność w prezentacji tego, co jest polskie, zarówno na poziomie lokalnym, krajowym, jak i międzynarodowym.

W wyniku przeprowadzonych badań pozytywnie zweryfikowano hipotezę badawczą. Mniejszość polska w obwodzie winnickim, dzięki środkom pochodzącym od władz polskich, prowadzi wyjątkowo bogatą działalność. W odpowiedzi na pierwsze pytanie badawcze należy podkreślić, że połowa respondentów jednoznacznie swoją tożsamość narodową określa jako polską, cztery osoby jako Polka/Polak z Ukrainy, jedna osoba uważa, iż jest Polakiem ze Wschodu i jedna, że jest pół-Polakiem i pół-Ukraińcem. To dowodzi, że na czele organizacji polskiej mniejszości narodowej w badanym obwodzie stoją ludzie o ugruntowanej polskiej tożsamości narodowej. Można więc postawić wniosek, iż poczucie polskości wśród liderów mniejszości polskiej jest głębokie i trwałe. Z badań wynika, że u połowy badanych (osiem osób) matka była Polką. Ojców Polaków wśród badanych było znacznie mniej, bo zaledwie czworo badanych potwierdziło polskie korzenie ojca. Jeżeli przyjąć, że podtrzymaniu polskiej tożsamości narodowej sprzyja wyznanie, również to kryterium pozwala wnioskować, iż polskość wśród respondentów jest zakorzeniona, ponieważ aż czternaście osób spośród badanej grupy jest wyznania rzymskokatolickiego.

Polska tożsamość narodowa liderów mniejszości polskiej w obwodzie winnickim przejawia się także w znajomości języka polskiego. Dziesięcioro badanych przyznaje, że język polski zna bardzo dobrze, a czworo, że zna dobrze. Jeśli chodzi o porozumiewanie się językiem w domu, to nikt z badanych nie posługuje się wyłącznie polskim. Język polski w domu liderów mniejszości polskiej występuje wraz z ukraińskim lub ukraińskim, polskim i rosyjskim. Co ważne, jedenaścioro respondentów odbyło edukację w języku polskim. Zdecydowana większość badanych (dwanaście osób) codziennie czyta polskie książki, prasę i strony internetowe. Ponad połowa badanych codziennie też korzysta z polskiego radia i telewizji. To również można przyjąć jako wskaźnik utożsamiania się z narodowością polską.

W odpowiedzi na pytanie o aktywność działaczy mniejszości polskiej badani liderzy przeważnie oceniają ją dobrze, choć, jak zaznaczają, mogliby robić więcej.

Poprawie powinny ulec kontakty liderów polskiej mniejszości narodowej z innymi mniejszościami na terenie obwodu winnickiego, gdyż prawie połowa z nich poinformowała, że kontaktuje się z nimi sporadycznie, a dwie osoby nie kontaktują się w ogóle.

Mniejszość polska jest liczna i wyróżnia się swoim pochodzeniem i tożsamością narodową w Ukrainie. Może więc w kontekście partycypacji w wyborach samorządowych, parlamentarnych i prezydenckich w Ukrainie stanowić ważny, liczący się podmiot. Mając wpływ na obsadzanie kandydatów i ich poparcie, Polacy mogliby stanowić ważną część ukraińskiego elektoratu, zwłaszcza w tych obwodach, które licznie zamieszkują. Mimo iż w zdecydowanej większości liderzy polskiej mniejszości narodowej w badanym obwodzie korzystają z czynnego prawa wyborczego, to z biernego prawa skorzystali nieliczni z nich i to jedynie w wyborach samorządowych, a przecież mając swoich przedstawicieli we władzach, mieliby większy wpływ na toczące się wydarzenia, a także podział środków finansowych na działalność ich organizacji.

Z badań przeprowadzonych w 2019 r. na terenie obwodu winnickiego wynika, że Polacy czują się akceptowani i twierdzą, że większość mieszkańców obwodu przejawia przyjazne nastawienie do nich. Większość też uważa, że polskie pochodzenie nie wywiera wpływu na pozycję społeczną Polaków w obwodzie. Co ważne, trzy badane osoby uważają, że polskie pochodzenie ułatwia zdobycie pozycji społecznej. Ponad połowa respondentów ma krewnych w Polsce, a 2/3 badanych – częste kontakty z mieszkańcami Polski.

Badania potwierdziły, że liderzy mniejszości polskiej w obwodzie winnickim korzystają z pomocy finansowej polskich władz i organizacji społecznych oraz że nie korzystają prawie w ogóle z pomocy władz ukraińskich.

Z przeprowadzonych wiosną 2019 r. badań wśród liderów organizacji polskiej mniejszości narodowej w obwodzie winnickim w Ukrainie wynika, że mają oni mocno zakorzenioną polską świadomość narodową i prowadzą bogatą działalność nastawioną na utrzymanie tej świadomości wśród członków polskiej mniejszości. Możliwości rozwoju można oczekiwać poprzez zwiększenie finansowego zainteresowania współpracą z polską mniejszością narodową ze strony władz ukraińskich, zwiększenie zainteresowania partycypacją w wyborach, zwłaszcza samorządowych w Ukrainie ze strony Polaków, a także poprzez zwiększenie finansowania działalności organizacji mniejszości polskiej ze strony państwa polskiego.

Bibliografia

- DWORNIK, K. (2010), Polacy wśród mniejszości narodowych współczesnej Ukrainy. W: Bortnowska, K. | Chyckowska, A. (red.), *Wschód oczami młodych*. Rosja. Ukraina. Białoruś. Warszawa, 167-173.

- JANUSZ, G. (2011), Ochrona praw mniejszości narodowych w Europie. Lublin.
- KRASOWSKA, H. (2012), Mniejszość polska na południowo-wschodniej Ukrainie. Warszawa.
- МЕДВЕДЧУК, Н. (2001), Uchast' hromads'kykh orhanizatsiy v ukrayins'ko-pol's'kykh kul'tur-nykh stosunkakh: istoriya i suchasnist'. In: Medvedchuk, N. (red.), Etnichna istoriya narodiv Yevropy, 11. Kyiv, 33-37. [Медведчук, Н. (2001), Участь громадських організацій в українсько-польських культурних стосунках: історія і сучасність. В: Медведчук, Н. (ред.), Етнічна історія народів Європи, 11. Київ, 33-37.]
- SKŁADOWSKI, K. (2013), Realizacja praw mniejszości polskiej w Ukrainie i mniejszości ukraińskiej w Polsce. URL: <http://hdl.handle.net/11089/27749/>.
- ТУШЧЕНКО, Ю. (2013), Politychni partiyi ta natsional'ni menshynyv otsinkakh ekspertiv [Тищенко Ю. (2013), Політичні партії та національні меншини в оцінках експертів]. URL: http://www.ucipr.kiev.ua/userfiles/party-national_minority2013.pdf/.
- YEREMENKO, T. | SHYRKO, B. | KALAKURA, O. (1993), Polyaky v Ukraini. In: Viche. 2, 119-130 [Єременко, Т. | Ширко, Б. | Калакура, О. (1993), Поляки в Україні. В: Віче. 2, 119-130].
- ZADROŻNA, H. (2016), Szkolnictwo mniejszości ukraińskiej w Polsce i polskiej mniejszości na Ukrainie. W: Przegląd Środkowo-Wschodni. 1, 215-244.
- ŻĘGOTA, K. (2019), Mniejszość Polska w obwodzie żytomierskim Ukrainy. Zarys analizy wyników badań terenowych. W: Astramowicz-Leyk, T. | Turchyn, Y. (red.), Uwarunkowania sąsiedztwa Polski i Ukrainy – przewyżczanie trudności we wzajemnych relacjach. Olsztyn – Łwów, 193-203.

Wywiady

- Wywiad 1: Wywiad z Alicją R., dnia 17 kwietnia 2019 r. (Winnica).
- Wywiad 2: Wywiad z Antoniną D., dnia 18 kwietnia 2019 r. (Winnica).
- Wywiad 3: Wywiad z Dmytrem K., dnia 13 kwietnia 2019 r. (Winnica).
- Wywiad 4: Wywiad z Heleną G., dnia 14 kwietnia 2019 r. (Winnica).
- Wywiad 5: Wywiad z Heleną Cz., dnia 18 kwietnia 2019 r. (Bar).
- Wywiad 6: Wywiad z Jerzym W., dnia 17 kwietnia 2019 r. (Winnica).
- Wywiad 7: Wywiad z Julią H., dnia 12 kwietnia 2019 r. (Winnica).
- Wywiad 8: Wywiad z Leonardem N., dnia 11 kwietnia 2019 r. (Kalinówka).
- Wywiad 9: Wywiad z Ludmiłą M., dnia 16 kwietnia 2019 r. (Winnica).
- Wywiad 10: Wywiad z Ludmiłą L., dnia 11 kwietnia 2019 r. (Kalinówka).
- Wywiad 11: Wywiad z Małgorzatą M., dnia 18 kwietnia 2019 r. (Bar).
- Wywiad 12: Wywiad z Marią K.M., dnia 16 kwietnia 2019 r. (Winnica).
- Wywiad 13: Wywiad z Oksaną S., dnia 12 kwietnia 2019 r. (Winnica).
- Wywiad 14: Wywiad z Raisą P. dnia 18 kwietnia 2019 r. (Winnica).
- Wywiad 15: Wywiad z Walerym I., dnia 15 kwietnia 2019 r. (Winnica).
- Wywiad 16: Wywiad z Włodzimierzem P., dnia 15 kwietnia 2019 r. (Winnica).

DOI: 10.31648/PW.7663

IRINA MIRONOVA | ИРИНА МИРОНОВА

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3039-742X>

SVITLANA SURHOVA | СВЕТЛАНА СУРГОВА

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3840-2924>

OLENA FAICHUK | ЕЛЕНА ФАЙЧУК

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8889-0455>

Petro Mohyla Black Sea National University

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ ЗАЩИТЫ ДЕТЕЙ: ЕВРОПЕЙСКИЙ ОПЫТ XVII-XXI ВВ.

History of child security: European experience from XVII to XXI centuries

ABSTRACT: The article covers the European experience of child security in the XVII – XXI centuries. The theoretical basis of the research is the work of scientists on the problems of child security and their rights in European countries. The work is based on the concept of social transformations, social support and social care of children. Historical-comparative, historical-genetic and historical-typological methods of research have been applied. Theoretical analysis of the problem has made it possible to draw analogies to the historical experience of the child welfare system, which is important for European countries in the context of developing their own social protection system.

KEYWORDS: child security, children with disabilities, homeless children, ‘cellular’ charity system, children’s rights ombudsman

1. Социальная защита детей – высшая социальная ценность государства

Во всех странах мира существует категория населения, которая требует особого внимания, – это дети. Сложное социально-экономическое положение значительного количества населения в мире, ослабление воспитательной функции семьи обострили проблемы социальной защиты детей. Дети, у которых в раннем возрасте подавляется чувство собственного достоинства, безопасности и доверия, остаются в опасности как физической, так и психологической на протяжении всей своей жизни. На сегодняшний день проблема прав и свобод детей занимает одно из важных мест в международных отношениях. Защита прав ребенка в значительной степени обусловлена тем,

насколько общество проинформировано о правах детей, какие условия сложились в обществе для их развития.

Идеи о правах ребенка воплощены в трудах выдающихся философов и педагогов Ж.-Ж. Руссо (1961), Дж. Дьюи (1923), Я. Корчака (1968), С. Френе (1990). Междисциплинарный характер исследования демонстрирует наличие работ отечественных и зарубежных ученых, которые касаются социальных проблем населения, в первую очередь социальной поддержки и защиты детей. В работах С. Дубинского (1996), М. Галагузовой (2003), А. Капской (Капська 2009), О. Киселевой (Кисельова 2014) и др. нашли освещение теоретические и методические основы социально-педагогической работы с детьми, содержание и педагогический инструментарий попечительско-воспитательной работы в разных социально-воспитательных институтах.

Исторический аспект проблемы социальной защиты детей в европейских странах раскрыто в монографии П. Меркулова (2015), в научных трудах А. Бодрина и Л. Таболько (2015), косвенно – в работах Б. Миронова (2000), А. Крупчиной (2014), И. Павловой (2004) и др. Указанные авторы рассматривают развитие системы социальной защиты детей во взаимосвязи с правительственным опытом и благотворительностью. Рассматривая современное состояние института социальной защиты детей, авторы считают исторический опыт европейских стран положительным и указывают на необходимость использования уроков прошлого. Несмотря на разнообразие затронутых исследователями тем, не все аспекты этой проблемы раскрыты в полной мере. Это побудило авторов статьи провести исследования социальной защиты детей именно в историческом аспекте.

2. Становление системы социальной защиты детей в европейских странах

Каждая из национальных систем социальной защиты детей в Европе имеет собственные традиции становления и развития. В частности, в Великобритании первые указы, касающиеся социальных проблем, появились еще в XVI в. во времена правления Генриха VIII (1531). Предлагалось осуществлять регистрацию лиц, живущих за счет подаяния и обязывать местные власти осуществлять отчисления в фонды для бедных. Так со стороны государства была осуществлена первая попытка перейти от церковной неконтролируемой благотворительной деятельности к централизованной системе социальной защиты.

В 1607 г. королева Елизавета сделала определенную кодификацию законов и указов по социальной защите, объединив их в единый «Закон о бедных» (Корнюшина 2004, 27), который существовал на протяжении нескольких

столетий. В связи со значительными социально-политическими событиями (буржуазные революции в Англии и Франции XVII в.) появился ряд новых работ, в которых впервые было рассмотрено проблематику социальной защиты детей. В частности, к вопросу о социальном значении детского труда Дж. Локк обратился в прилагаемой им записке к проекту закона о бедных «Рабочие школы» (1696). В этой записке он предлагал создавать в каждой общине воспитательные учреждения, предназначенные для детей из бедных семей от 3 до 14 лет, своего рода соединение дошкольных учреждений и элементарных школ (Константинов 1982, 44). Подобный подход к воспитанию детей сегодня может показаться несовершенным, но нужно помнить, что в то время предложение Дж. Локка к народу было прогрессивным. Люди получали определенные знания, учились читать и писать. Создание детских садов, школ для детей различных слоев населения, предоставление образования как бедным, так и богатым детям, а также самое главное – запрет на использование детского труда, способствовало появлению системы социально-правовой защиты детей.

Наиболее весомый вклад в проблему социально-правовой защиты детей сделал английский философ Роберт Оуэн (1771-1858). Он в 20 лет стал управлять крупным предприятием с жестокими условиями труда для детей (многие дети работали уже в возрасте 6-7 лет). Р. Оуэн категорически запретил допускать детей младше 10 лет к работе на фабрике и создал ряд воспитательно-образовательных детских учреждений: школу маленьких детей – от года до шести лет, которая включала в себя ясли, детский сад и площадку для игр; начальную школу для детей от 6 до 10 лет; вечернюю школу для подростков, работающих на производстве. Таким образом, Р. Оуэн впервые в истории создал дошкольные учреждения (ясли, детский сад) и начальную школу для детей рабочих с широкой общеобразовательной программой. Он основал для детей старше 10 лет и для подростков, занятых на производстве, вечернюю школу, совместив обучение с производительным трудом. Также, в результате усилий Р. Оуэна в 1819 г. в Англии был принят первый закон, который ограничивал работу женщин и детей на фабриках (Пальчевский 2007, 147-148).

С середины XIX в. в Англии внедряются адресные программы помощи, среди которых дети и молодежь определялись в числе приоритетных категорий защиты. В этот период получили развитие рабочие школы для уличных детей, основанные на идее о том, что лень является основой для разврата, а труд – лучшее лекарство против них. Поэтому в этих школах доминировало обучения ремеслам.

В других европейских странах (Германии, Швеции, Дании, Финляндии) социальная защита как система законодательных, экономических и социальных гарантий сформировалась к концу XIX в. Так, в Германии канцлер

О. Бисмарк подписал несколько социальных законов, в которых государство гарантировало защиту в случае инвалидности, болезни, несчастного случая на производстве и т. д. (Дубинский 1996, 21). Определенные меры предусматривались и для молодежи, которая работала на предприятиях: возрастные ограничения, запрет использования труда во вредных условиях и т. п. В Швеции, как и в Германии, оказание социальной помощи со стороны государства также акцентировалось на трудовых правах, но в 1929 г. в стране вышел Закон о социальных услугах, который включил все сферы социальной деятельности государства. Четко определялись категории предоставления социальных услуг, в том числе: дети-сироты, дети-инвалиды, работающая молодежь, матери с малолетними детьми (Жуков 1994, 28).

Особенностью развития социальной защиты в Швеции является то, что в этой стране появилось такое понятие как «омбудсмен». Именно в Швеции зародилась концепция введения независимых органов для проведения мониторинга действий правительства, направленных на защиту прав отдельных лиц, а в 1810 г. в этой стране был назначен первый в мире омбудсмен. Вслед за Швецией подобные институты были созданы в Финляндии (1919), Дании (1955), Норвегии (1962). И если в течение XIX в. «омбудсмен» оставался, в основном, явлением скандинавских стран, то с середины XX в. он был введен во многих странах мира. Сегодня аналогичные институты, наделенные разной компетенцией, правовым статусом, организационными формами, возможностями влияния, имеют в своей государственно-правовой системе около ста стран мира.

Поскольку защита прав детей имеет определенные особенности и специфику, поэтому появилась самостоятельная организация – «Омбудсмен по делам детей». Например, нормативно-правовое регулирование механизмов защиты прав несовершеннолетних в Королевстве Норвегии осуществляется Законом Королевства Норвегия № 5 «Закон об омбудсмене по делам детей» от 6 марта 1981 года (далее Закон № 5 Королевства Норвегии), а также Инструкцией для омбудсмена, заложенной Королевским указом от 11 сентября 1981 года с поправками от 18 июля 1998 года, с целью защиты прав и интересов детей на всех общественных уровнях, а также для внедрения необходимых изменений в политике охраны детства (Павлова 2015, 176). На сегодняшний день создано более 60 омбудсменов по делам детей. Только европейская сеть омбудсменов объединяет 27 стран.

Продолжая исторический анализ развития системы социальной защиты детей в европейских странах, мы выяснили, что во Франции в первой половине XIX в. были созданы специальные колонии для бедных, бездомных и нищенствующих детей, дома милосердия. Основным законом, регулирующим во Франции принудительное воспитание, является закон 5 августа 1850 г. Образцом такой колонии стала колония в Мэтр, объединившей убежище,

тюрьму, школу, мастерской и армейский полк. Особая роль здесь отводилась воспитателям, которые выполняли несколько функций – судей, учителей, мастеров, офицеров и родителей, становясь своего рода «специалистами по формированию детского поведения». В середине XIX в. создавались учреждения для брошенных или убогих детей, сиротские приюты и др. Функцию «дисциплинирования» масс выполняли также религиозные группы и благотворительные организации, преследуя и религиозные (наставление), и экономические (помощь и привлечение к труду), и политические (борьба с недовольством) задачи. На это указывают правила парижских приходских благотворительных учреждений, созданные на рубеже XVIII-XIX вв.

Таким образом, вместо практики «изоляции» пришла «карцерная» система благотворительности, которая включала сиротские приюты, благотворительные школы, школы для взрослых, бесплатные больницы, богадельни и т. д. Она предоставляла специализированную помощь нуждающимся. В рамках «карцерной системы» принцип полной изоляции от общества в полной мере не сохранялся, а принцип получения пользы предусматривал не только использование дешевой рабочей силы, но и возможность оказать помощь и одновременно проявить сочувствие.

Особое место в «карцерной» системе опеки заняли заведения для малолетних детей: ясли и детские сады, созданные, прежде всего, для беднейших слоев населения. Ясли впервые возникли в середине 1840-х гг. в Париже по инициативе Ж. Марбо. По его мнению, они должны были заменить ребенку мать и защитить от вредных условий жизни в нищете. Уже в 1855 г. сеть яслей во Франции состояла из 400 учреждений (Кузьмин 2002, 369).

Другим типом благотворительных заведений стали дневные приюты, целью которых было обеспечение надзора за детьми, чьи родители работали. Один из первых таких приютов появился в 1780 г. в Штейнвали (Эльзас, Франция) по инициативе местного священника Оберлина. Позже подобные заведения появились в Германии. Со временем дневные приюты, получившие название «детских садов», получили широкое распространение в европейских государствах благодаря деятельности немецкого педагога Ф. Фребеля.

Во второй половине XIX в. детские сады появились и в других государствах Европы – Великобритании, Бельгии, Нидерландах. Особым типом благотворительных заведений стали школы для детей, имеющих отклонения в физическом и умственном развитии. Первое заведение для слепых детей было создано в Париже еще в 1784 г. по инициативе В. Гюни и Т. Паради. А в середине 1880-х гг. в Западной Европе насчитывалось более 120 учреждений для детей с недостатками зрения. Первые заведения для глухонемых детей были созданы в начале 1760-х гг. в Париже и Лейпциге.

В первой половине XIX в. возникли особые заведения для умственно отсталых детей. Так, в 1841 г. в Абендберзи (Швейцария) открыта первая

школа для умственно отсталых детей. В следующем году аналогичное заведение открыли при Берлинском институте глухонемых.

В контексте нашего исследования ценным представляется опыт Польши, которая также имеет давние традиции попечительско-воспитательных учреждений. Так, еще в конце средневековья система помощи детям-сиротам в этой стране была хорошо развита. Заброшенными детьми и сиротами занимались больницы для взрослых, учреждения опеки при приходах. В 1717 г. священником Г. Баудониным построен детский приют, который действовал до 1732 г. Позже это заведение стали называть Младенцем Иисуса. Его содержание осуществлялось за счет пожертвований, а численность сирот достигала 1 тыс. человек. С 1729 г. эту тенденцию подхватила масонская ложа, оказывая благотворительность для всех, кто в ней нуждался.

Система социальной защиты детей в Польше развивалась быстро. В 1814 г. по инициативе П. Ле Фокса было открыто Варшавское благотворительное общество, которое уже в 1874 г. имело под опекой 19 детских домов, в которых воспитывалось 1500 детей. В междувоенный период значительную роль играли Общество сиротинских гнезд, деятельность которого заключалась в направлении детей в приемные семьи, а также Рабочее общество друзей детей, задача которого состояла в помощи семьям в воспитании детей. В 1932 г. в Польше действовало 887 учреждений и институтов для детей-сирот, в которых находилось около 45 тыс. воспитанников. Однако это интенсивное развитие воспитательной системы над детьми-сиротами прервалось в годы Второй мировой войны.

Современная Польша имеет собственный подход к социальному обеспечению детей. Категория детей-сирот и детей, лишенных родительской опеки, среди социально-уязвимых слоев населения законодательно не выделяется. Основным нормативно-правовым актом в сфере социальной защиты детей-сирот Польши является Закон Республики Польша «О социальной помощи», однако он содержит общие, декларативные положения. Лишь статьей 7 определено, что детям-сиротам предоставляется социальная помощь, которая представлена в двух формах: денежной и натуральной, где до последней относится одежда и продукты питания (Кисельова 2014, 182-183).

3. Формирование системы социальной защиты детей в Российской империи и Советском Союзе

Для нашего исследования важным является также анализ системы социальной защиты детей в Российской империи и Советском Союзе, опыт которых можно использовать при формировании сети заведений институционального ухода и воспитания детей в современный период.

Социальная защита детей в Российской империи имеет давние исторические традиции. Элементы государственного попечения о детях в Московском государстве прослеживаются еще при царе Иване Грозном в середине XVI в. Церкви и монастыри также делали первые шаги социальной помощи детям. Основной контингент их воспитанников составляли сироты, незаконнорожденные и подброшенные дети. Но первые сведения о мерах, которые принимались Российским государством к воспитанию беспризорных детей, относятся к XVII в. Так, в 1682 г. царь Федор Алексеевич издал указ об устройстве за казенные средства церковно-государственных благотворительных заведений для хронически больных, нищих и сирот.

Царь Петр I, известный своими реформами исключительно во всех областях государственной жизни, не оставил без внимания и проблему социальной защиты детей. В период его правления была создана государственная система опеки детей, выделены отдельные категории детей, нуждающихся в опеке, проводились профилактические мероприятия по борьбе с социальными болезнями, урегулирована частная благотворительность (Бодрин 2015, 809). В это время государство попыталось использовать формы призрения сирот, которые уже применялись в европейских странах, самой известной из которых были сиротские дома (Меркулов 2015, 26-27).

Отдельное внимание царь обратил на проблему незаконнорожденных детей. По примеру новгородского митрополита Иова Петр I указом от 4 ноября 1715 г. организовал систему «тайного приема» младенцев по европейскому образцу, приказав строить в церковных оградах для них госпитали. Детей, принесенных в указанные места приема, клали в окно тайно, чтобы не было видно лицо человека, отдающего ребенка. При этом соблюдалась тайна их происхождения. Когда дети подрастали, их отдавали в богадельни или приемным родителям (Бодрин 2015, 809-810).

Начиная со второй половины XVIII в. концептуальным в становлении социальной защиты детей в Российской империи стало восприятие ребенка как личности, в связи с чем государством предпринимались попытки защитить ребенка, который оказался в тяжелой ситуации, введя его в правовое пространство. В этот период по указу Екатерины II открывались воспитательные дома для осиротевших детей. Больные дети воспитывались в них до совершеннолетия, а здоровые – после кормилицы отдавались в семьи, где оставались до 21 года.

В 1775 г. Екатериной II была проведена административная реформа, в результате которой в губерниях начали создаваться Приказы общественного призрения, которые включали народные школы для детей, сиротские дома и богадельни. Однако, в подавляющем большинстве воспитательных домов попытка внедрения общегосударственного подхода в социальную жизнь и воспитание детей-сирот имела отрицательный результат. Из-за катастро-

фической смертности и заболеваемости воспитанников этих домов они были переданы в крестьянские семьи. Фактически, вплоть до XX в. политика отношения к детям, оставшихся без попечения родителей, была обращена на создание и обеспечение условий их проживания и воспитания в приемных семьях, негосударственных приютах, под опекой отдельных филантропов и церкви (Бодрин 2015, 810).

Со второй половины XIX в. в результате существенных изменений в социально-экономической жизни наблюдался подъем благотворительности, которая характеризовалась повышением социальной активности, разнообразием организационных форм и направлений применения, социальным приоритетом и личными стремлениями благотворителей. В этот период зарождается новая концепция социальной защиты, которая базировалась на коллективной ответственности общества за содержание безработных, вдов, сирот и пожилых людей (Денисенко 2012, 100).

В середине XIX в. управление всеми благотворительными учреждениями было передано императрицы Марии Александровне, которая успешно реорганизовала всю систему (Меркулов 2015, 28-29). Во всей империи создавались детские приюты, дома попечительства, народные и церковно-приходские школы, отделы физического воспитания детей, а также бюро защиты детей (Голобов 1899, 66-74). В 1880-90-е гг. Ведомством учреждений императрицы Марии была основана сеть яслей при детских приютах. Ведомство предоставляло также помощь детям-инвалидам. Для лишенных зрения было открыто 21 училище, где обучалось более 700 детей. Для обучения и воспитания глухонемых детей существовала сеть школ и мастерских, а также Санкт-Петербургское училище глухонемых (Егорова 2020).

В последней четверти XIX в. государство начало больше внимания уделять детям, которые были вынуждены тяжело работать. В частности, 1 июня 1882 г. был принят Закон «О малолетних, работающих на заводах, фабриках и мануфактурах». Этот закон касался условий труда подростков на заводах и фабриках: определял минимальный возраст детей, которые допускались на работы (12 лет), устанавливал максимальный рабочий день для детей от 12 до 15 лет (8 часов) и запрет для них ночных работ (Денисенко 2012, 100).

Социальные потрясения начала XX в., связанные с революциями, войнами и сложными социально-политическими условиями в стране, вызвали появление нового периода детской беспризорности, бродяжничества и сиротства. В связи с этим, социальная защита детей была усилена благодаря государственной поддержке и благотворительной деятельности Ведомства учреждений императрицы Марии. В этот период Ведомство по всей стране открыло сотни дневных приютов для детей рабочих, Общество помощи детям бедных рабочих (Дневное убежище... 1901, 171), Комитеты по призору детей, потерявших родителей в холерную эпидемию (Губернский

Комитет... 1915, 235), земельные приюты для детей погибших воинов (Об учреждении... 1916, 78) и др. Но благотворительная деятельность Ведомства была прервана в 1917 г. после революционных событий, 12 декабря 1917 г. все учреждения Ведомства по управлению детскими приютами были отменены, а 23 февраля 1928 г. переданы в ведение Народного комиссариата образования (Егорова 2020).

Следующий этап становления системы социальной защиты детей связан с образованием СССР. Еще с 1918 г. начала осуществляться целенаправленная государственная поддержка нуждающимся гражданам. В этом году был создан Народный Комиссариат социального обеспечения, который определил новую стратегию социальной помощи, исходя из задач построения социалистического общества большевистского образца и начал формировать классовый подход в предоставлении различных видов помощи. Одним из важных направлений деятельности этого органа стала борьба с детской беспризорностью, которая решалась путем открытия учреждений нового типа – трудовых коммун и воспитательных колоний.

Советская система государственной защиты детей была законодательно закреплена и реализовывалась в следующих основных организационно-правовых формах: во-первых, материальная помощь матерям при беременности и родах, детей из малообеспеченных семей, многодетным и одиноким матерям, в случае потери кормильца; во-вторых, бесплатное воспитание детей (в яслях, детских садах, детских домах, санаториях, пионерских лагерях). В годы советской власти для детей было создано системы социального обеспечения, образования, охраны труда (Денисенко 2012, 101-102).

Итак, проведенный анализ исторического развития системы социальной защиты детей в Российской империи и СССР свидетельствует, что на протяжении XVIII – конца XX вв. (до распада Советского Союза) она прошла этапы от простой, неорганизованной благотворительности, общественного призрения, государственной опеки к полной ответственности за социальное обеспечение детей.

4. Международные нормативно-правовые акты обеспечения социальной защиты детей

В современный период в каждом государстве существует собственное законодательство, регулирующее права ребенка. Но сегодня большее внимание обращается на защиту прав детей на международном уровне. Как показывают исследования ООН, в современном мире миллионы детей заняты трудом, который мешает их развитию и образованию, а также лишает средств к существованию в будущем. Многие дети вовлечены в наихудшие формы детского

труда, которые наносят физический или психологический ущерб или даже угрожают их жизни. Все это является глобальным нарушением прав ребенка.

Формирование универсальных правовых норм о защите детей связано с деятельностью ООН. Одним из первых результатов деятельности этой организации было решение, принятое в 1946 г., о создании Детского фонда Организации Объединенных Наций (ЮНИСЕФ) как одного из органов ООН для оказания помощи детям в Европе после Второй мировой войны. Когда в 1950 г. срок полномочий фонда закончился, по просьбе стран Азии, Африки и Латинской Америки, Генеральная Ассамблея ООН приняла решение о включении ЮНИСЕФ в систему Организации Объединенных Наций как постоянно действующей структуры, целью которой является удовлетворение долгосрочных потребностей детей в развивающихся странах.

Первым наиболее авторитетным документом в области защиты прав детей стала Всеобщая декларация прав человека 1948 г. В 1959 г. ООН приняла Декларацию прав ребенка, программные положения которой призывали родителей, государственные органы, местные власти и правительство признать изложенные в ней права и свободы и соблюдать их¹.

На сегодняшний день в мире создано достаточное количество документов (Минимальные стандартные правила ООН, касающиеся отправления правосудия в отношении несовершеннолетних (Пекинские правила) от 29.12.1985 г. (Минимальные стандартные правила ООН, касающиеся отправления правосудия в отношении несовершеннолетних – Пекинские правила (1985), Всемирная декларация об обеспечении выживания, защиты и развития детей от 30.09.1990 г.² – они легли в основу системы защиты детей многих стран. Это позволило изменить подход к обеспечению прав детей, создать возможности для их лучшего развития и обеспечить необходимую защиту. Несмотря на ряд приведенных достижений в нормативно-законодательной базе, сегодня в мире появляются новые проблемы, которые дают толчок к новым исследованиям.

Одной из основных таких проблем являются войны. С момента вступления в силу Конвенции о правах детей³ произошло более 80 войн и военных конфликтов. То есть в среднем в мире ежегодно разгорается около четырех войн. А если учитывать, что многие из военных конфликтов длятся годами, становится понятно, какая угроза возникает для жизни детей как самой незащищенной части населения.

Следующей проблемой современности является развитие ювенальной юстиции. Сначала это была система учреждений и организаций, осуществля-

1 https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384] (доступ 02.04.2020).

2 https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_075. (доступ 02.04.2020).

3 https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021. (доступ 02.04.2020).

ющих правосудие по делам о правонарушениях, совершенных несовершеннолетними, которая начала развиваться в США в XIX в. Сегодня ювенальная юстиция – это система законодательных актов, регулирующих на государственном и межгосударственном уровне охрану прав детей и предупреждение детской преступности.

Выводы

Представление о том, какой должна быть система защиты детей, менялось и совершенствовалось с развитием человеческого общества. Проблема организации социального обеспечения – историческая, поэтому нельзя понять современные государственно-правовые модели социального обеспечения, не ознакомившись с историей развития социального обеспечения как института гражданского общества в мире. Эволюция системы социальной защиты детей происходила на протяжении длительного времени от неорганизованных мероприятий к современным усовершенствованным системам на уровне государства. Период XVII–XXI в. характеризуется значительными изменениями по отношению к детям, в основе которых лежит обеспечение условий для реализации их прав и свобод. Важным было открытие благотворительных учреждений, школ, исправительных колоний, а также социальных служб, защищающих права и интересы детей. Анализ мирового опыта формирования системы социальной защиты детей убеждает нас в том, что защита прав детей, изменение условий их жизни в обществе – это важная забота каждого взрослого гражданина, всех общественных организаций, в какой бы сфере они не действовали. Пренебрегая же правами детей сегодня, мы обрекаем их на трудности в будущем, но и себя лишаем надежды на поддержку, понимание, уважение и стабильность.

Библиография

- Бодрин, А. В. | Таболько, Л. А. (2015), Социальная поддержка детей в России: исторический аспект (X-XVIII вв.). В: Молодой ученый. 23, 808-811. [Bodrin, A. V. | Tabol'ko, L. A. (2015), Sotsial'naya podderzhka detey v Rossii: istoricheskiy aspekt (X-XXIII vv.). In: Molodoy uchenyy. 23, 808-811.]
- Галагузова, М. (2003), Социальная педагогика. Москва. [Galaguzova, M. (2003), Sotsial'naya pedagogika. Moskva.]
- Голобов, Я. Г. (1899), Разные общества в Екатеринославе. Екатеринослав. [Golobov, Y. G. (1899), Raznyye obshchestva v Yekaterinoslave. Yekaterinoslav.]
- Губернский Комитет (1915), Губернский Комитет по призрению детей, потерявших родителей в холерную эпидемию. В: Екатеринославский адрес-календарь. 1915 год. Екатеринослав.

- [Gubernskiy Komitet (1915), Gubernskiy Komitet po prizreniyu detey, poteryavshikh roditeley v kholernuyu epidemiyu. In: Yekaterinoslavskiy adres-kalendar'. 1915 god. Yekaterinoslav.]
- ДЕНИСЕНКО, Т. (2012), Становлення та розвиток системи соціального захисту населення в Україні. В: Збірник наукових праць. 33, 96-103. [Denisenko, T. (2012), Stanovlennya ta rozvitok sistemi sotsial'nogo zakhistu naselelnya v Ukraïni. In: Zbirnik naukovikh prats'. 33, 96-103.]
- Дневное убежище (1901), Дневное убежище для детей рабочих. В: Адрес-календарь и справочная книжка Николаевского Градоначальства на 1902 год. Николаев. [Dnevnoye ubezhishche (1901), Dnevnoye ubezhishche dlya detey rabochikh. In: Adres-kalendar' i spravochnaya knizhka Nikolayevskogo Gradonachal'stva na 1902 god. Nikolayev.]
- ДУБИНСКИЙ, С. А. (1996), Социальная работа в Германии. Москва. [Dubinskiy, S.A. (1996), Sotsial'naya rabota v Germanii. Moskva.]
- Дьюи, Дж. (1923), Школа и ребенок. Москва. [D'yuï, Dzh. (1923), Shkola i rebenok. Moskva.]
- ЕГОРОВА, Т. Г. | ЛЕЙКИНД, О. Л. | СЕВЕРЮХИН, Д. Я. Энциклопедия благотворительности. В: <http://enclblago.lfond.spb.ru/showObject.do?object=2815934832> [доступ 02.04.2020]. [Yegorova, T. G. | Leykind, O. L. | Severyukhin, D. Ya. Entsiklopediya blagotvoritel'nosti. In: <http://enclblago.lfond.spb.ru/showObject.do?object=2815934832> (access 02.04.2020).]
- ЖУКОВ, В. И. (1994), Социальное обеспечение в странах Северной Европы. Москва. [Zhukov, V. I. (1994), Sotsial'noye obespecheniye v stranakh Severnoy Yevropy. Moskva.]
- КАПСЬКА, А. Й. (2009), Соціальна педагогіка. Київ. [Kaps'ka, A.Y. (2009), Sotsial'na pedagogika. Kyiv.]
- КИСЕЛОВА, О. І. (2014), Актуальні питання соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в порівняльному аналізі України та Польщі. В: Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право, 181-184. [Kisel'ova, O. I. (2014), Aktual'ni pitannya sotsial'nogo zakhistu ditey-sirit ta ditey, pozbavlenikh bat'kiv'skogo pikluvannya, v porivnyal'nomu analizi Ukrayiny ta Pol'shchi. In: Naukoviy visnik Uzhgorods'kogo natsional'nogo universitetu. Seriya: Pravo, 181-184.]
- КОНСТАНТИНОВ, Н. А. | МЕДЫНСКИЙ, Е. Н. | ШАБАЕВА, М. Ф. (1982), История педагогики. Москва. [Konstantinov, N. A. | Medynskiy, Ye. N. | Shabayeva, M. F. (1982), Istoriya pedagogiki. Moskva.]
- КОРНЮШИНА, Р. В. (2004), Зарубежный опыт социальной работы. Владивосток. [Kornyuushina, R. V. (2004), Zarubezhnyj opyt sotsial'noy raboty. Vladivostok.]
- КОРЧАК, Я. (1968), Как любить детей. Москва. [Korchak, Ya. (1968), Kak lyubit' detey. Moskva.]
- КРУПЧИНА, Е. В. (2014), История социальной службы в России. В: Молодой ученый. 15, 362-364. [Krupchina, Ye. V. (2014), Istoriya sotsial'noy sluzhby v Rossii. In: Molodoy uchenyj. 15, 362-364.]
- КУЗЬМИН, К. В. | СУТЫРИН, Б. А. (2002), История социальной работы за рубежом и в России / с древности до начала XX века. Москва. [Kuz'min, K. V. | Sutyurin, B. A. (2002), Istoriya sotsial'noy raboty za rubezhom i v Rosii / s drevnosti do nachala XX veka. Moskva.]
- МЕРКУЛОВ, П. А. (ред.) (2015), Государственно-правовая защита детства в России: исторические аспекты. Орел. [Merkulov, P. A. (red.) (2015), Gosudarstvenno-pravovaya zashchita detstva v Rossii: istoricheskiye aspekty. Orel.]
- МИРОНОВ, Б. Н. (2000), Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Санкт-Петербург. [Mironov, B. N. (2000), Sotsial'naya istoriya Rossii perioda imperii (XVIII – nachalo XX v.). Sankt-Peterburg.]
- Об учреждении (1916), Об учреждении земледельческих приютов для детей увечных и павших воинов и об утверждении положения о сих приютах. В: Екатеринбургский адрес-календарь. Екатеринбург. [Ob uchrezhdenii (1916), Ob uchrezhdenii zemledel'cheskikh priyutov dlya detey uvechnykh i pavshikh voinov i ob utverzhdenii polozheniya o sikh priyutakh. In: Yekaterinoslavskiy adres-kalendar'. Yekaterinoslav.]

- ПАВЛОВА, И. П. (2004), Социальное попечение в России в конце XIX – начале XX века. Диссертация. Санкт-Петербург. [Pavlova, I. P. (2004), *Sotsial'noye popocheniye v Rossii v kontse XIX – nachale XX veka*. Dissertatsiya. Sankt-Peterburg.]
- ПАВЛОВА, Т. Г. (2015), Детский омбудсмен: сравнительная характеристика законов Республики Польши, Королевства Норвегии и Российской Федерации. В: *Инновации и инвестиции*. 7, 176-177. [Pavlova, T. G. (2015), *Detskiy ombusmen: sravnitel'naya kharakteristika zakonov Respubliki Pol'shi, Korolevstva Norvegii i Rossiyskoy Federatsii*. V: *Innovatsii i investitsii*. 7, 176-177.]
- ПАЛЬЧЕВСКИЙ, С. С. (2007), Педагогіка. Київ. [Pal'chevs'kiy, S. S. (2007), *Pedagogika*. Kyiv.]
- РУССО, Ж-Ж. (1961), Избранные сочинения. Москва. [Russo, Zh-Zh. (1961), *Izbrannyye sochineniya*. Moskva.]
- ФРЕНЕ, С. (1990), Избранные педагогические сочинения. Москва. [Frene, S. (1990), *Izbrannyye pedagogicheskiye sochineniya*. Moskva.]

DOI: 10.31648/PW.7664

MIROSLAW BANASIK

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9358-1240>

Jan Kochanowski University of Kielce

ODSTRASZANIE STRATEGICZNE MECHANIZMEM PROWADZENIA PRZEZ FEDERACJĘ ROSYJSKĄ RYWALIZACJI MIĘDZYNARODOWEJ

Strategic deterrence as a mechanism of conducting international competition by the Russian Federation

ABSTRACT: The aim of the research, the results of which are presented in this article, was to clarify Russian views on strategic deterrence and the mechanisms of its application. It was established that strategic deterrence has a broader scope of meaning than its Western counterpart, as it encompasses peacetime, the influence of crisis and wartime by nuclear, non-nuclear and non-military means. Russian deterrence is universal in nature because it shapes the behavior of strategic rivals without the need for armed confrontation. Holistic coercive campaigns conducted in cyberspace allow to combine conventional military and non-military capabilities with nuclear ones and achieve political goals in the ongoing international competition.

KEYWORDS: strategic deterrence, nuclear deterrence, non-nuclear deterrence, non-military deterrence, coercion, Russian Federation

1. Wstęp

Dokonując historycznej oceny doświadczeń w zakresie odstraszenia światowych mocarstw, a szczególnie w czasach zimnej wojny, można dojść do wniosku, że ich żywotne, strategiczne interesy zapewniały liczebnie duże zgrupowania sił zbrojnych. Odstraszanie uwzględniało także bezpieczeństwo państw sojusznicznych, a doktryny militarne i prowadzone ćwiczenia wojskowe wskazywały na konieczność posiadania znacznych zdolności do prowadzenia klasycznych i nuklearnych działań zbrojnych. Federacja Rosyjska (FR) ze względu na dysproporcje w zdolnościach konwencjonalnych w stosunku do Stanów Zjednoczonych Ameryki (USA) i NATO zmuszona była do wprowadzenia w życie wizji strategicznego użycia broni nuklearnej. Rosyjskie odstraszanie różniło się pod względem koncepcyjnym od odstraszenia rywali strategicznych, gdyż nie ograniczało się do arsenału nuklearnego.

Mimo to dawało wyraźny sygnał o gotowości jego użycia, nawet w przypadku klasycznych działań zbrojnych. Ponadto zniechęcało Stany Zjednoczone i ich sojuszników do ekspansji na terytorium, które historycznie pozostawało pod wpływem FR, a nawet ingerowania w lokalne konflikty. W prowadzeniu rywalizacji międzynarodowej oraz dążeniach do odrodzenia mocarstwowości Rosji doktryna militarna, nazywana niekiedy hybrydową, przewiduje stosowanie broni nuklearnej na różnych etapach sytuacji kryzysowych i poziomach eskalacji konfliktu oraz szczeblach dowodzenia, do taktycznego włącznie. Odstraszenie strategiczne nie ma charakteru obronnego, gdyż przewiduje zastosowanie ofensywnych, nuklearnych i nienuklearnych narzędzi odstraszcających zarówno w czasie pokoju, jak i wojny. W ten sposób łączy w sobie strategię odstraszenia ze strategią powstrzymywania i wymuszania zachowania strony odstraszonej. W zderzeniu z agresywnie prowadzoną rywalizacją międzynarodową, przejawiającą m.in. w stosowaniu tzw. koncepcji od eskalacji do deeskalacji, która może być integrowana z instrumentami niemilitarnego oddziaływania, zagwarantowanie stabilności w sferze bezpieczeństwa jest jednym z wielu wyzwań dla Zachodu. Podobne wyzwania są związane z modernizacją arsenału nuklearnego, który w założeniach ma nie tylko efektywnie odstraszać rywali strategicznych, lecz także zapewniać zaspokojenie mocarstwowych ambicji Rosji.

Tak zidentyfikowana sytuacja problemowa prowadzi do sformułowania głównego problemu badawczego, który brzmi: Jaką rolę pełni odstraszenie strategiczne w prowadzeniu przez FR rywalizacji międzynarodowej? Aby rozwiązać główny problem badawczy poddano go fragmentacji, w rezultacie czego sformułowano następujące problemy szczegółowe: 1) Jak w rosyjskiej percepcji postrzegane jest odstraszenie strategiczne? 2) W czym wyraża się koncepcja odstraszenia strategicznego FR?

Niniejszy artykuł stanowi rozwinięcie problematyki odstraszenia strategicznego opublikowanej w „Przeglądzie Wschodnioeuropejskim” (XII/1) i jest próbą przedstawienia rosyjskiego myślenia o odstraszeniu, przez pryzmat osiągnięcia celów rywalizacji na arenie międzynarodowej. W ocenie autora mechanizmy odstraszenia strategicznego, a szczególnie z zastosowaniem środków nienuklearnych i niemilitarnych, dobrze się wpisują w teorię wojny politycznej, której główne założenia opracował G. F. Kennan (Harlow | Maerz 1991)¹.

Celem badań, których rezultaty przedstawiono w niniejszym artykule, było wyjaśnienie rosyjskich poglądów dotyczących odstraszenia strategicznego oraz mechanizmów jego stosowania w wymiarze międzynarodowym.

¹ W prowadzeniu wojny politycznej nie ma żadnych ustalonych zasad oddziaływania. Można robić wszystko, co tylko leży w interesie narodowym, np. stosować perswazję, zastraszenie, oszustwo, korupcję, penetrację, przewrót, negocjacje, blefowanie, presję psychologiczną i ekonomiczną, szantaż, kradzież, oszustwo, gwałt, a nawet morderstwa, nie prowadząc wojny, rozumianej w klasycznym jej znaczeniu (Harlow | Maerz 1991, 8).

2. Teoria odstraszania strategicznego Federacji Rosyjskiej

Odstraszanie strategiczne jest mechanizmem prowadzenia rywalizacji międzynarodowej, a jednocześnie stanowi nieodłączny element rosyjskiej polityki zagranicznej. Jest mocno zakorzenione w rosyjskiej historii, doktrynie militarnej i językoznawstwie (Lucassen 2018, 15). Zrozumienie rosyjskich poglądów dotyczących odstraszania wymaga wcześniejszych wyjaśnień lingwistycznych i znaczeniowych. W języku polskim odstraszanie jest rozumiane jako działanie wywołujące strach lub zniechęcające do zrobienia czegoś, co wprost oznacza, że ktoś z czegoś zrezygnuje². Zazwyczaj odnosi się do państwa lub grupy państw, a jego celem jest zniechęcenie potencjalnego agresora do rozpoczęcia ataku ze względu na zagrożenie odwetem. Odstraszanie powinno być wiarygodne i utrzymywać w przekonaniu, że ewentualne koszty ataku będą zbyt wysokie w porównaniu z potencjalnymi zyskami (Zdrowski 2009, 35). W języku angielskim pojęcie odstraszania (ang. *deterrence*) jest szeroko stosowane w strategii politycznej i militarnej. Strategia z kolei w dziełach klasyków, takich jak C. Clausewitz i L. Hart, jest sztuką osiągania celów politycznych z wykorzystaniem siły militarnej, co oznacza, że odstraszanie konwencjonalne może być traktowane jako funkcja strategii militarnej (Conventional 2018, 3). Obecnie odstraszanie ma znacznie szersze znaczenie, bowiem obejmuje wszystkie instrumenty oddziaływania międzynarodowego, jakie są w dyspozycji państwa. Odstraszanie rozumiane jako ingerencja strategiczna, mimo iż osadza się na sile, jest ukierunkowane na unikanie wojny. Dąży się do przekonania przeciwnej strony o nieopłacalności stosowania agresji, a więc o zaniechaniu działania. W przeciwieństwie do odstraszania angielskie pojęcie *compellence* oznacza wymuszanie na stronie przeciwnej podejmowanie określonych działań (Kompendium). Z punktu widzenia celu strategicznego znaczenia tych pojęć są komplementarne. W wymuszaniu, w przypadku niepodporządkowania się do ustalonych reguł, strona przeciwna zagrożona jest ponoszeniem określonej kary, natomiast odstraszanie powstrzymuje sprawcę przed inicjowaniem działania, które mogłoby skutkować tą karą. Niektórzy błędnie uważają, że pojęcie wymuszania (ang. *compellence*) jest tożsame z pojęciem zmuszanie (ang. *coercion*). Różnice są szczególnie jaskrawo widoczne w prawie. Dla przykładu odstraszanie jest podobne do nakazu przestrzegania określonego porządku, podczas gdy przymus jest bardziej podobny do nakazu sądowego, polecającego stronie podjęcie pewnych działań (Kompendium). P. C. Bratton uważa, że istotą przymusu jest wykorzystywanie zagrożeń do wpływania na czyjeś zachowanie, ale w literaturze nie ma zgodności co do znaczenia tego pojęcia (Bratton 2005, 100). T. Schelling wyjaśnił, iż zwykle istnieje różnica między zagrożeniem, które ma spowodować, że przeciwnik coś zrobi, a zagrożeniem,

² <https://en.oxforddictionaries.com/definition/deter> (accessed 16.01.2019).

które ma powstrzymać go przed działaniem. W jego opinii inicjatywa podmiotu, który wykona pierwszy ruch, zostanie wystawiona na próbę (Shelling 1981).

W rosyjskim języku wojskowym występuje pojęcie *сдерживание* dosłownie oznaczające powstrzymywanie, ograniczanie, zatrzymanie, trzymanie się z dala oraz *устрашение* – straszenie. Pierwsze może sugerować, że rosyjskie odstraszenie strategiczne jest znacznie szerszym terminem niż jego odpowiednik zachodni. Wskazuje na to również pochodzenie językowe słowa *сдерживание* oraz szerokie jego zastosowanie w praktyce wojskowej. Drugie rosyjskie słowo *устрашение* jest ściśle powiązane ze zdolnościami nuklearnymi. Termin ten jest zwykle używany do przedstawiania bezprawnie prowadzonej polityki odstraszałającej innych państw i zawiera pewne negatywne skojarzenia, dotyczące szantażu nuklearnego. Zwyczajowo wyrażenie *устрашение* w FR jest stosowane do opisywania polityki Stanów Zjednoczonych nazywanej powstrzymywaniem poprzez zastraszanie lub odstraszeniem poprzez zastraszanie (Hines | Mishulovich | Shull 1995).

Rosyjskie myślenie dotyczące problemów odstraszenia wciąż podlega ewolucji. Czasami jednak brak jest doktrynalnych i leksykalnych wyjaśnień terminologicznych. Skutkuje to tym, że, po pierwsze, rzeczywista teoria i praktyka rosyjskiego odstraszenia znacznie różni się od zachodnich interpretacji. Po drugie, w rosyjskim dyskursie pojawiają się pewne nieścisłości, gdyż zamiennie stosuje się pojęcia przymusu, odstraszenia i wymuszania (ang. *coercion*, *deterrence*, *compellence*). Rosyjski odpowiednik zachodniego terminu *deterrence* – *сдерживание* odnosi się do wysiłków strategicznych zmierzających do zachowania status quo i implikuje, podobnie jak w zachodnim użyciu, bardziej pasywny modus operandi, a zatem ma konotację obronną. Termin *compellence* (ros. *принуждение*) odnosi się z kolei do zmiany status quo i oznacza, podobnie jak w przypadku zachodniego rozumienia, bardziej aktywny modus operandi i dlatego ma konotację ofensywną (Adamsky 2015, 10). Niestety w literaturze nie ma jednoznacznie wyjaśnionego rosyjskiego odpowiednika terminu *coercion*, który w zachodnim rozumieniu ma konotacje z terminami *deterrence* i *compellence*. Z kolei terminy *принуждение* (ang. *compellence*) i rzadziej *сдерживание* (ang. *deterrence*) są używane w podobnym znaczeniu jak zachodni *coercion*, co może prowadzić do błędnej interpretacji. Dlatego też w praktyce znaczenie poszczególnych terminów można wyczytać jedynie z kontekstu wypowiedzi (Adamsky 2015, 10).

W ciągu ostatnich kilku lat, a szczególnie od chwili aneksji przez Rosję Krymu, w kręgu specjalistów trwają debaty nad istotą strategii rosyjskiego odstraszenia. Jeden z poglądów wskazuje, że zagrożenie eskalacją nuklearną służy do celów wymuszania określonego zachowania strony przeciwnej. W kręgu zachodnich ekspertów panuje przekonanie, iż zapoczątkowane przez FR użycie broni nuklearnej lub zagrożenie nuklearną eskalacją konfliktu będzie służyło jego deeskalacji na warunkach dogodnych dla Moskwy. Tego typu zachowanie określane jest często w literaturze skrótowym wyrażeniem od eskalacji do deeskalacji lub eskalacją

w celu odniesienia zwycięstwa (Long 2018, 3). Zgodnie z zapisami leksykalnymi w FR odstraszanie strategiczne jest ukierunkowane na stabilizowanie sytuacji polityczno-militarnej i wpływanie na stronę przeciwną w taki sposób, aby doprowadzić do deeskalacji konfliktu. Mimo to nie ogranicza się tylko do tego typu sytuacji, bowiem odstraszanie jest ciągłym procesem, który występuje zarówno w czasie pokoju, jak i wojny³.

Współczesne odstraszanie strategiczne FR osadza się na zintegrowanym zastosowaniu instrumentów politycznych, militarnych, dyplomatycznych, ekonomicznych i informacyjnych w celu zapobieżenia agresji obcych sił zbrojnych na terytorium Rosji⁴. Komponenty odstraszające dzieli się na militarne i niemilitarne. Komponent militarny, którego głównym zadaniem jest prowadzenie strategicznego odstraszania, obejmuje konwencjonalne siły zbrojne ogólnego przeznaczenia, siły odstraszania nienuklearnego, dysponujące konwencjonalną bronią precyzyjnego rażenia oraz strategiczne i niestrategiczne siły nuklearne⁵. Coraz większą rolę w prowadzeniu odstraszania strategicznego odgrywa broń precyzyjnego rażenia, na co wyraźnie wskazują zapisy strategii militarnej z 2014 r.⁶ Należy zaznaczyć, że jest to broń podwójnego przeznaczenia, gdyż umożliwia prowadzenie uderzeń zarówno konwencjonalnych, jak i nuklearnych. Połączenie precyzyjnych uderzeń konwencjonalnych z szeroką gamą środków niekonwencjonalnych daje dużą elastyczność wyboru opcji oddziaływania dla liderów politycznych, a jednocześnie unikanie prowadzenia konfliktu lub wojny nuklearnej (Johnson 2018, 25).

Wysoka efektywność broni precyzyjnego rażenia sprawia, że stosuje się ją do prowadzenia odstraszania strategicznego zarówno na poziomie globalnym, jak i regionalnym (Chriapin | Kalinkin 2005, 8-12). Zakłada się, że w przypadku fiaska odstraszania konwencjonalnego będą stosowane uderzenie nuklearne zintegrowane z uderzeniami bronią precyzyjnego rażenia (Fenenko 2016). Należy jednak wyraźnie zaznaczyć, iż broń precyzyjnego rażenia nie zastępuje broni nuklearnej, ale jest stosowana w sposób komplementarny, głównie na etapie deeskalacji konfliktu (Tagirov | Pechatnov 2009). Odstraszanie nuklearne kreuje też warunki do efektywnego stosowania broni precyzyjnego rażenia. Jeśli jednak okaże się ona nieskuteczna, to rosyjscy strategowie przewidują eskalację konfliktu poprzez zastosowanie broni nuklearnej. Służą temu celowi m.in. zaadoptowanie wyrzutnie rakiet balistycznych Iskander-M do odpalania rakiet manewrujących systemu Kalibr. Oznacza to, że na Europę Zachodnią może spaść nie tylko uderzający pionowo pocisk balistyczny wystrzeliwany z wyrzutni Iskander w promieniu rażenia

³ <http://encyclopedia.mil.ru/encyclopedia/dictionary/details.htm?id=14206@morfdictionary> (accessed 16.01.2019).

⁴ <http://static.kremlin.ru/media/acts/files/0001201512310038.pdf> (accessed 16.01.2019).

⁵ https://www.bbn.gov.pl/ftp/dok/03/35_KBN_DOKTRYNA_ROSJI.pdf (dostęp 16.01.2019).

⁶ Ibidem.

do 700 km, lecz także nisko lecąca rakieta manewrująca o zasięgu większym niż 2000 km, z bronią nuklearną⁷.

Ostatnim, najnowszym komponentem odstraszenia strategicznego są zdolności podmiotów niemilitarnych. Ocena rosyjskiego piśmiennictwa dotyczącego wykorzystania instrumentów politycznych, ekonomicznych czy informacyjnych wskazuje, że kluczowe mechanizmy, dzięki którym mogą one powstrzymać konflikt, pozostają niejasne. Na przykład trudno jest zrozumieć i zinterpretować zapisy, które mówią, że korzystanie z instrumentów oddziaływania niemilitarnego będzie uzależnione od statusu państwa agresora w systemie międzynarodowym. Nie wiadomo też, jakiego typu działania doprowadzą do cywilnych aktywności odwetowych ani też, jakie instrumenty mogą odstraszyć Rosję przed agresją (Chriapin | Kalinkin 2005, 20-22). Praktyka potwierdza, że FR z powodzeniem stosuje operacje informacyjne do kształtowania obrazu konfliktu w domenie społecznej. Mogą być też one wykorzystywane do tworzenia niepewności lub asymetrii w publicznych debatach dotyczących logiki określonego konfliktu lub konfrontacji międzynarodowej. Na holistyczny charakter i znaczenie informacji w osiągnięciu celów rywalizacji międzynarodowej wskazuje traktowanie aktywności w cyberprzestrzeni jako odrębnej dyscypliny wpływającej na przestrzeń informacyjną (Giles | Hanson | Lyne et al. 2015, 45). Cyberprzestępczość stanowi istotny element pozycjonowania rosyjskiej polityki zagranicznej w odniesieniu zarówno do sąsiadów, jak i do innych rywali międzynarodowych. W połączeniu z cyberspiegostwem umożliwia tworzenie przewagi strategicznej w wymiarze informacyjnym, co przekłada się na powstawanie asymetrii w relacjach międzynarodowych oraz kształtowanie przewagi poznawczej (Giles | Hanson | Lyne et al. 2015, 45). Działania ofensywne w cyberprzestrzeni są alternatywną dla kinetycznych działań militarnych, a także pozwalają na szybsze i tańsze osiągnięcie celów w sferze politycznej oraz ekonomicznej. Wydaje się jednak, że dla osiągnięcia wyraźnych efektów odstraszących bardziej wyraźnie powinny być demonstrowane zarówno zdolności niemilitarne, jak i intencje oddziaływania. Należy też zgodzić się z opinią K. ven Bruusgaard, która uważa, że niewykształcone mechanizmy strategicznego odstraszenia niemilitarnego mogą być źle odczytane i rozumiane jako szantaż lub eskalacja konfliktu, a nie jako przemyślane działania wymuszające (Bruusgaard 2016, 15).

W celu zdestabilizowania przeciwnika i ograniczenia potencjalnych zagrożeń oraz zagwarantowania zwycięstw w potencjalnym konflikcie Rosja może stosować również odstraszenie niemilitarne wraz z ukrytym odstraszeniem militarnym. Potwierdzeniem tego są ataki cybernetyczne przeprowadzone na ukraińską sieć elektryczną, które w połączeniu z wykorzystaniem sił specjalnych i operacji informacyjnych doprowadziły do zmiany opinii publicznej podczas aneksji Krymu

⁷ <https://www.defence24.pl/kalibry-odpalane-z-wyrzutni-iskanderow-rosja-zlamala-traktat-inf> (dostęp 13.12.2020).

w 2014 r. Rosyjskie strategiczne i zarazem hybrydowe odstraszanie z powodzeniem ograniczyło zagrożenia ze strony Ukrainy, doprowadziło do destabilizacji państwa i wykreowało zamrożony konflikt, który do tej pory skutecznie zniechęca Ukrainę do przejścia na system zachodniej demokracji⁸.

3. Koncepcja odstraszania strategicznego Federacji Rosyjskiej

Koncepcja strategicznego odstraszania FR znacznie odbiega od koncepcji zachodnich. W przeciwieństwie do Stanów Zjednoczonych i NATO Rosja od końca zimnej wojny w prowadzeniu rywalizacji międzynarodowej duży nacisk kładła na broń nuklearną. Od początku 2000 r. rosyjscy stratedzy promowali koncepcję nazywaną w literaturze od eskalacji do deeskalacji. Oznacza to, że w przypadku gdyby Rosja miała do czynienia z konwencjonalnym atakiem na dużą skalę, który przekraczałby jej zdolności do obrony, mogłaby odpowiedzieć ograniczonym uderzeniem nuklearnym. Zatem kontrola eskalacji konfliktu nuklearnego ma na celu zmuszenie do kapitulacji agresora na warunkach Moskwy⁹. Do tej pory Rosja nigdy publicznie nie powoływała się na możliwość deeskalacji w stosunku do konkretnego konfliktu. Jednak polityka Rosji prawdopodobnie ograniczyła możliwości odpowiedzi Zachodu na wojnę w Gruzji z 2008 r. i prawdopodobnie do dziś pozostaje w głębi umysłów przywódców zachodnich oraz dyktowała powściągliwość przy formułowaniu reakcji na wydarzenia w Ukrainie¹⁰.

W celu elastycznego reagowania na zmiany sytuacji polityczno-militarnej na świecie koncepcja strategiczna przewiduje prowadzenie odstraszania globalnego i regionalnego. Odstraszanie regionalne jest uzupełnieniem odstraszania globalnego. Istotą odstraszania globalnego jest zagrożenie masowego użycia przez FR broni nuklearnej w celu obniżania potencjału bojowego sił zbrojnych oraz wyrządzenia poważnych szkód w sferze ekonomicznej przeciwnika. Zapisy doktrynalne zakładają wykorzystanie sił strategicznych do wykonania uderzenia wyprzedzającego po wcześniejszym uprzedzeniu lub uderzenia odwetowego bez wcześniejszej zapowiedzi. Odstraszanie regionalne z kolei opiera się na zastosowaniu niestrategicznych sił nuklearnych i sił nienuklearnych, a jego celem, podobnie jak odstraszania globalnego, jest rozbitcie sił uderzeniowych i zadanie znacznych strat ekonomii agresora (Chriapin | Kalinkin 2015, 19–20).

Przeprowadzone analizy wskazują, że rosyjskie odstraszanie strategiczne charakteryzuje się kompleksowością i uniwersalnością. O kompleksowości świadczy

⁸ <https://www.stichtingjason.nl/hybrid-warfare-vs-strategic-deterrence> (accessed 17.01.2019).

⁹ <https://www.atlanticcouncil.org/in-depth-research-reports/issue-brief/russian-nuclear-threat> (accessed 17.01.2019).

¹⁰ <https://thebulletin.org/2014/03/why-russia-calls-a-limited-nuclear-strike-de-escalation/> (accessed 01.02.2019).

implementowanie militarnych i niemilitarnych instrumentów oddziaływania, a także różnorodnych metod, sposobów i form wywierania nacisku na przeciwnika oraz szeroki zakres dotkliwych kar. Takie podejście ma na celu zapobieganie, powstrzymanie, deeskalację i wyeliminowanie wszelkich możliwych zagrożeń dla interesów militarnych, politycznych, dyplomatycznych, gospodarczych czy finansowych FR. Aspekt uniwersalności wyraża się w dowolnym wyborze i stosowaniu jednego z wielu instrumentów oraz moderowanie amplitudy oddziaływania. Niestety brak jest sztywnych reguł co do ich wyboru, szczególnie w odniesieniu do instrumentów niemilitarnych. Taka sytuacja zaciemnia obraz szczegółowych warunków, w jakich każde konkretne narzędzie określonego instrumentu może być stosowane (Lucassen 2018, 18).

Rosyjscy analitycy wojskowi opisują odstraszenie jako przede wszystkim strategię obronną, która ma na celu zapobieganie konfliktom i kontrolowanie eskalacji w przypadku jego wybuchu. Wydaje się jednak, że w konflikcie zbrojnym z Zachodem rosyjskie plany kontrolowania eskalacji przy użyciu konwencjonalnych rakiet precyzyjnego rażenia skierowanych na cele wojskowe i infrastrukturę ekonomiczną przeciwnika zwiększają ryzyko niezamierzonej eskalacji, szczególnie gdy są one wykorzystywane wraz agresywnymi działaniami w cyberprzestrzeni i oddziaływaniem radioelektronicznym (Fink 2017, 1). Wydaje się, że rosyjskie dezintegrujące uderzenia nuklearne nie mają na celu radykalnej degradacji zdolności sił zbrojnych przeciwnika, ale raczej uniknięcie negatywnych dla gospodarki konsekwencji prowadzenia starcia zbrojnego¹¹. Strategia militarna FR daje wyraźny sygnał odstraszący dla świata zachodniego. Można go odczytywać jako alternatywę zaniechania agresywnych działań wobec Rosji i poddanie się w przypadku starcia zbrojnego bądź narażenia się na niekontrolowaną eskalację nuklearną. Niektórzy z zachodnich analityków wątpią w realność koncepcji kontrolowanej deeskalacji. Jednak ocena posiadanych przez FR zdolności militarnych, popartych zapisami doktrynalnymi, a także oświadczenia oficjalnych władz państwowych, a szczególnie przywódcy państwa W. Putina, potwierdzają jej prawdziwość. Kolejnym dowodem na uwierzytelnienie zamiarów realnego użycia broni nuklearnej przez FR są scenariusze prowadzonych ćwiczeń wojskowych i testy strategicznych sił nuklearnych. Dla przykładu jesienią 2018 r. dokonano prób pocisków balistycznych wystrzelonych z atomowych okrętów podwodnych marynarki wojennej rozmieszczonych na Morzu Barentsa i Morzu Ochockim, a także rakiet manewrujących odpalonych z pokładów bombowców dalekiego zasięgu¹². Sceptycy twierdzą, że koncepcja deeskalacji jest reliktem przeszłości i konsekwencją nieposiadania

¹¹ <https://www.atlanticcouncil.org/in-depth-research-reports/issue-brief/russian-nuclear-threat/> (accessed 17.01.2019).

¹² <https://www.militarytimes.com/news/your-military/2018/10/11/russia-conducts-huge-exercise-with-its-nuclear-forces/> (accessed 01.02.2019).

w przeszłości przez FR dostatecznej ilości sił konwencjonalnych. Ponadto transformacja sił zbrojnych, jaka się dokonała od 2013 r., jest dowodem na to, że Rosja może osiągać te same cele strategiczne za pomocą broni precyzyjnego rażenia¹³ i/lub środków niemilitarnych. Argumentem ten jednak w automatyczny sposób nie wyklucza użycia broni nuklearnej. Słuszne wydaje się jednak przekonanie, że rosyjskie podejście do odstraszania strategicznego zakotwiczone jest w rywalizacji międzynarodowej i dążeniach Rosji do mocarstwowości oraz w obawie przed gwałtownym rozwojem nowoczesnych technologii Zachodu¹⁴. Istota rosyjskiego odstraszania strategicznego polega na kompleksowym wykorzystaniu różnorodnych środków, form i sposobów oddziaływania strategicznego, zmierzającego do osiągnięcia celów politycznych w prowadzonej konfrontacji z Zachodem (Chekinov | Bogdanov 2010, 20).

Rosyjscy stratedzy łączą odstraszanie z powstrzymaniem i wymuszeniem, co ma wywołać u potencjalnego przeciwnika obawy i strach (Bruusgaard 2016, 16). Uważa się, że efekt ten może być osiąganym dzięki różnorodnym narzędziom oddziaływania strategicznego. Dużą elastyczność w tym zakresie mogą zapewnić, oprócz broni nuklearnej, zdolności nienuklearne i niemilitarne (Fink 2017, 3), a także niebezpośrednie użycie sił zbrojnych (Kokoshin | Baluyevskiy 2015, 5), co sprawia, że rosyjska koncepcja odstraszania staje się holistyczna. Odstraszanie może być stosowane w czasie pokoju, sytuacji kryzysowych i wojny. Biorąc jednak pod uwagę szeroki zakres celów strategicznych, jak również instrumentów i narzędzi oddziaływania będących w posiadaniu FR, rozróżnienie odstraszania strategicznego prowadzonego w czasie pokoju i w czasie wojny jest niezwykle trudne. Zacieranie się granic między wojną a pokojem ułatwia prowadzenie rywalizacji międzynarodowej, zaś rosyjskie odstraszanie przybiera postać continuum (Lucassen 2018, 19).

Zarówno w czasie pokoju, jak i sytuacji kryzysowych rosyjscy stratedzy przewidują szerokie zastosowanie instrumentów i narzędzi niemilitarnych. Stosowanie presji politycznej, ekonomicznej i informacyjnej ma zniechęcać potencjalnego agresora do stawiania opory i wpływać na kształtowanie postaw zgodnych z oczekiwaniami FR. Szczególną rolę w tym zakresie przypisuje się prowadzeniu działań wymuszających w cyberprzestrzeni, które w rosyjskich założeniach mają doprowadzić do osiągnięcia celów rywalizacji międzynarodowej lub deeskalacji konfliktu (Bruusgaard 2016, 17). Duży nacisk kładzie się na stosowanie nuklearnych i nienuklearnych środków odstraszających synchronizowanych z oddziaływaniem informacyjnym, co ma zapewnić zarówno odstraszanie, jak i wymuszenie.

¹³ <https://nationalinterest.org/blog/the-buzz/why-russias-enemies-fear-the-kalibr-cruise-missile-19129> (accessed 17.01.2019).

¹⁴ <http://static.kremlin.ru/media/events/files/41d527556bec8deb3530.pdf> (accessed 01.02.2019).

Prowadzenie nieprzerwanych działań informacyjnych wzmacnia przesłanie o możliwym użyciu broni nuklearnej i nasila efekt odstraszący. Główną przesłanką do prowadzenia tego typu zintegrowanych kampanii odstraszących jest zmuszenie rywala strategicznego do porzucenia agresji oraz narzucenie woli FR bez potrzeby używania sił zbrojnych i prowadzenia starcia zbrojnego (Adamsky 2015, 37).

4. Wnioski

Rosyjskie odstraszenie strategiczne ulega znacznym zmianom, co można jednoznacznie zauważyć w zapisach obowiązujących dokumentów strategicznych FR, scenariuszach odbywających się ćwiczeń wojskowych i skutecznym podważaniu architektury bezpieczeństwa ukształtowanego w rezultacie zakończenia zimnej wojny, czego wyrazem była aneksja Krymu. Obecnie strategiczne odstraszenie opiera się na innowacyjnym, odbiegającym od zachodnich standardów, wykorzystaniu zdolności posiadanych przez siły zbrojne oraz ich integrowanie ze zdolnościami podmiotów niemilitarnych. We współczesnym środowisku bezpieczeństwa międzynarodowego zmieniają się też rola i funkcje odstraszenia. W odróżnieniu od przeszłości obecnie strategiczne cele rywalizacji międzynarodowej mogą być osiągnięte za pomocą środków nienuklearnych i niemilitarnych. Rosyjscy strategowie podkreślają, że konwencjonalna broń precyzyjnego rażenia może współcześnie odgrywać podobną rolę do broni nuklearnej, gdyż jest skuteczna zarówno w konfliktach globalnych, jak i regionalnych, a szczególnie na etapie ich deeskalacji. Oznacza to, że w przyszłości może być stosowana na równi z bronią nuklearną.

Wnioski z przeprowadzonych badań wskazują, że, po pierwsze, komponent nuklearny jest nieodłącznym elementem polityki zagranicznej FR i stanowi kluczowy czynnik w holistycznej koncepcji wymuszania i osiągnięcia celów rywalizacji międzynarodowej. Po drugie, cele strategiczne FR osiągnięte są poprzez zintegrowane odstraszenie nuklearne, nienuklearne i informacyjne. Po trzecie, kampanie wymuszające zachowania strony przeciwnej obejmują prowadzenie holistycznych operacji w cyberprzestrzeni w wymiarze technicznym i poznawczym, umiejętnie łącząc konwencjonalne zdolności militarne i niemilitarne z nuklearnymi. Po czwarte, rosyjska koncepcja odstraszenia strategicznego ma charakter uniwersalny, gdyż uwzględnia wszystkie możliwe zagrożenia jej interesów i stosownie do tego implementuje wszystkie możliwe instrumenty i narzędzia pozostające w dyspozycji Moskwy. Po piąte, dzięki kompleksowemu i zsynchronizowanemu oddziaływaniu powstaje nie tylko efekt odstraszący, lecz także jest możliwe osiągnięcie szerszych celów polityki zagranicznej FR. Po szóste, koncepcja odstraszenia pełni funkcję continuum, co oznacza ciągle oddziaływanie na potencjalnego rywala strategicznego w czasie pokoju, sytuacji kryzysowych i wojny. Po siódme,

logika stosowania koncepcji strategicznego odstraszania jest podwójna, bowiem łączy się z wymuszaniem. Demonstruje gotowość FR do wykorzystania wszystkich możliwych środków wymuszających do użycia broni nuklearnej włącznie, osiągania celów rywalizacji międzynarodowej. Poziom tej gotowości wzrasta wraz z malejącą skutecznością odstraszania konwencjonalnymi środkami militarnymi i niemilitarnymi.

Bibliografia

- ADAMSKY, D. (2015), Cross-Domain Coercion: The Current Russian Art of Strategy. In: Security Studies Center Proliferation Paper. 54. URL: <https://www.ifri.org/sites/default/files/atoms/files/pp54adamsky.pdf> (accessed 15.01.2019).
- BRATTON, P. C. (2005), When Is Coercion Successful? And Why Can't We Agree on It? In: Naval War College Review. 58 (3), 100-120.
- ШЕКИНОВ, С. Г. | БОГДАНОВ, С. А. (2010), Asimmetrichnyye deystviya po obespecheniyu voyennoy bezopasnosti Rossii. In: *Voyennaya Mysl*. 3, 13-22. [Чекинов, С. Г. | Богданов, С. А. (2010), Асимметричные действия по обеспечению военной безопасности России. В: *Военная Мысль*. 3, 13-22.]
- ФЕНЕНКО, А. В. (2016), Kontseptsiya bystrogo global'nogo udara v kontekste razvitiya voyennoy strategii SSHA. In: *Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 25: Mezhdunarodnyye otnosheniya i mirovaya politika*. 8 (4), 18-50. [Фененко, А. В. (2016), Концепция быстрого глобального удара в контексте развития военной стратегии США, В: *Вестник Московского университета. Серия 25: Международные отношения и мировая политика*. 8 (4), 18-50.]
- GILES, K. | HANSON, F. | LYNE, R. et al. (eds.) (2015), Chatham House Report. London.
- HARLOW, G. D. | MAERZ, G. C. (eds.) (1991), *Measures Short of War: The George F. Kennan Lectures at the National War College 1946-1947*. Washington.
- ХИНС, Дж. Г. | МИШУЛОВИЧ, Е. М. | ШУЛЛ, Дж. (1995), Soviet Intentions 1965-1985. In: *Soviet Intention 1965-1985. Vol. 1: An Analytical Comparison of U.S. – Soviet Assessments During the Cold War*. URL: https://nsarchive2.gwu.edu/nukevault/ebb285/doc02_1_front_matter.pdf (accessed 16.01.2019).
- JOHNSON, D. (2018), Russia's Conventional Precision Strike Capabilities, Regional Crises, and Nuclear Thresholds. In: *Livermore Papers on Global Security*. 3, 1-100.
- КОКОШИН, А. А. | БАЛУЕВСКИЙ, Ю. Н. (2015), In: *Vliyaniye noveyshikh tendentsiy v razvitiy tekhnologii i sredstv vooruzhennoy bor'by na voyennoy iskusstvo*. In: *Vestnik Moskovskogo Universiteta. Ser. 25. 4, 3-22*. [Кокошин, А. А. | Балуевский, Ю. Н. (2015), Влияние новейших тенденций в развитии технологий и средств вооруженной борьбы на военное искусство. В: *Вестник Московского Университета. Сер. 25. 4, 3-22*.]
- LONG, A. (2018), Russian Nuclear Forces and Prospects for Arms Control. In: RAND Corporation. URL: https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/testimonies/CT400/CT495/RAND_CT495.pdf (accessed 18.01.2019).
- LUCASSEN, O. (2018), In Between War and Peace: the Conceptualisation of Russian Strategic Deterrence. In: *The Third Annual Tartu Conference on Russian and East European Studies*, June 2018; and *The Fourth Uptake Early Career Training School at Uppsala University*, August 2018. At: University of Tartu, Estonia; University of Uppsala, Sweden. URL: https://www.researchgate.net/publication/327421635_In_Between_War_and_Peace_the_Conceptualisation_of_Russian_Strategic_Deterrence (accessed 16.01.2019).

- ROBLIN, S. (2017), Why Russia's Enemies Fear the Kalibr Cruise Missile. In: *The National Interest*. URL: <https://nationalinterest.org/blog/the-buzz/why-russias-enemies-fear-the-kalibr-cruise-missile-19129> (accessed 01.02.2019).
- SHELLING, T. C. (1981), *The Strategy of Conflict*. Cambridge – Massachusetts – London.
- TAGIROV, R. G. | PECHATNOV, Yu. A. (2009), K vopros ob opredelenii urovney Nnepriyemlemosti. In: *Vestnik Akademii Voyennykh Nauk*. 1. URL: <http://naukaxxi.ru/materials/74/> (accessed 16.01.2019). [Тагиров, Р. Г. | Печатнов, Ю. А. (2009), К вопрос об определении уровней Ннеприемлемости. В: *Вестник Академии Военных Наук*. 1.]
- VEN BRUUSGAARD, K. (2016), Russian Strategic Deterrence. In: *Survival*. 58 (4), 7-26.
- ZDRODOWSKI, B. (2008), *Słownik terminów z zakresu bezpieczeństwa narodowego*. Warszawa.

DOI: 10.31648/PW.7665

GULAYHAN AQTAY

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3258-6520>

Adam Mickiewicz University

THE STATUS OF KAZAKH IN KAZAKHSTAN IN URBAN AREAS: THE CASE OF SHYMKENT

ABSTRACT: This paper discusses the status of Kazakh in Shymkent in recent years. Shymkent is the third-largest city in Kazakhstan, with a population of over one million. Like in all large cities in this country, most of the Kazakh population in Shymkent is Kazakh-Russian bilingual, while the Russians are monolingual Russian speakers. The strength of Kazakh in Shymkent depends on many factors, such as the type of district, sociolinguistic features, and it is different in the spoken and the written form. Although Kazakh in Shymkent is the object of frequent comments in Kazakhstan, it has not yet been studied. The research material is based on fieldwork, analysis of the local media and websites. It may be argued that despite the local conditions and assets, the position of Kazakhs in public domains depends on the state's language policy and the degree of integration with Russia.

KEYWORDS: Kazakh, status, Kazakhstan, urban areas, Shymkent

1. Kazakh in Shymkent in relation to Kazakhstan in general

1.1. Situation in Kazakhstan

According to the Kazakh Constitution, Kazakh is the state language of the Republic of Kazakhstan: 'The state language of the Republic of Kazakhstan shall be the Kazak language' (Article 2, 1). However, point 2 of this article says: 'In state institutions and local self-administrative bodies, the Russian language shall be officially used on equal grounds along with the Kazak language'.¹ This regulation grants very large prerogatives to the Russian language. In 1997, two years after the approval of the constitution, the Parliament passed the law on languages that regulates the use of Kazakh and Russian, as well as the use of other minority languages in a detailed way (Qazaqstan Respublikasındaǵı 1998).² Therefore, it is clear that

¹ Quoted from the English version of the website of the Kazakh Parliament (<http://www.parlam.kz/en/constitution>), for the Kazakh and Russian versions, see Qazaqstan Respublikasınıń konstitutsiyası (1998). Note the form 'Kazak', but 'Kazakhstan,' not 'Kazakstan.'

² Since the question of the final version of the new Kazakh alphabet based on Latin script has not been settled, Kazakh names, words and examples in the present article are provided in a Turkological

language policy is an important component of the state policy in Kazakhstan. An assessment of these legal acts and language policy in Kazakhstan falls beyond the scope of this paper. However, language policy in Kazakhstan must be evaluated from two perspectives. Firstly, one has to take into consideration the Russian and the Soviet past with its legal acts and practice (Dave 2007, 96; Kulzhanova 2012, 4-9) and, secondly, the achievements and failures of language policy in Kazakhstan in the 30 years of independence declared on 16 December 1991 (Fierman 2005b, 410-423; Dave 2007, 100-102; Kulzhanova 2012, 13-13). In Jankowski's (2012, 29) view, the language policy in Kazakhstan in the twenty years of independence (1991-2011) was inconsistent and ineffective. Specifically, it is ineffective for the state language. It may be argued that the situation of Kazakh has changed negatively since the proclamation of the Eurasian Economic Union in 2015, even if the EAEU can be positively evaluated in other domains of life. This union with the member states of Armenia, Belarus, Kazakhstan, Kyrgyzstan and the Russian Federation enhances the role of Russian as the most important language. Firstly, the union needs a common language, and, in this case, the common language is naturally Russian. Secondly, an outcome of this union is a great rise of Kazakh-Russian companies and corporations with Russian as the common language. Thirdly, this union opens the way to an influx of Russian goods, wares and technology with services in Russian. Fourthly, it favours the activities of many Russian companies in Kazakhstan which promote Russian. In general, Russia's leading role in the EAEU and its absolute majority of votes is a well-known fact (Kansikas 2015, 112). Kazakh is too weak to compete with Russian and does not have real support from the state. Moreover, the integration with Russia encourages young Kazakhs to study at Russian universities, which creates a brain drain. As a result, many skilled Kazakhs start their professional careers in Russia, and the possibility of studying at Russian universities fosters learning Russian in Kazakhstan.

In the opinion of this author, as long as the constitution grants the Russian language such great prerogatives and as long as the authorities practise the policy of preferring Russian in public life, science, education, interethnic relations as well as in diplomacy and international relations, Kazakh will never reach the status of a real state language.

transcription based on the Turkish alphabet. For the last version of the Kazakh alphabet approved by the Kazakh prime minister, announced on 21 January 2021, see Latın grafikasındaǵı (2021). The shift to the new alphabet was first scheduled to be completed by 2025, but the new decree stipulated the period of the alphabet change for the years 2023-2031. Latin script is gradually introduced to many names, but some are written according to the previous standard, decreed by the former President of Kazakhstan in a mixed standard, e.g. the titles of the two biggest newspapers in the province appear as *Öntüstik Qazaqstan* and *Shymkent kelbeti*, while in the former standard they should be *Öntüstik Qazaqstan* and *Shymkent kelbeti* and in the new one *Öntüstik Qazaqstan* and *Şymkent kelbeti*.

The position of Kazakh in Kazakhstan is diversified. The strongest position of the state language is in the southern provinces (South Kazakhstan,³ Jambıl and Qızılorda), in Mañğıstaw and Atraw provinces in the west and in East Kazakhstan province. Kazakh is the weakest in the northern provinces bordering the Russian Federation, which have high proportions of Russian-speaking populations (North Kazakhstan, Pavlodar and Qostanay provinces). The titular language is also weak in great cities, including Nur-Sultan (formerly Astana) and Almaty. According to some authors (e.g. Äbdäkimulı 2017, 5), in the southern regions of Kazakhstan, the local Kazakhs, through marriages and close relations with the local Uzbeks, shifted to Uzbek and, in fact, became Uzbeks. This question requires further study, and Äbdäkimulı's paper must be read with reservation since it is difficult to agree with some historical arguments pronounced in it.

Russian is still the *de facto* inter ethnic language in Kazakhstan, although the constitution does not grant such a status to it. This is a continuation of the status it enjoyed in the Soviet Union and the status granted to Russian by the 1989 Language Law (Dave 2007, 101). On the other hand, the 1989 Language Law granted the exclusive status of the state language to Kazakh. Since 1991, the number of monolingual Russian-speaking Kazakhs has been decreasing, while the number of other monolingual Russian-speaking nationals has remained unchanged, although the latter often declare fluency in Kazakh, since Kazakh is a compulsory subject even in schools with Russian-language education. The exception is the case of some Turkic-speaking nationalities (basically Uzbeks and Uighurs) who are mostly trilingual, and speak their own ethnic language as well as Kazakh and Russian.

Conversation and proceeding written documents between two partners, one of whom is Russian, or Russian-speaking non-Kazakh in Kazakhstan, is performed exclusively in Russian. As a rule, the latter are not expected to speak Kazakh in conversation with the Kazakhs. All this confirms what was established a long time ago, i.e. that the official language in Kazakhstan is *de facto* Russian (Schlyter 2003, 170; Fierman 2005a, 120; Jankowski 2012, 30). Moreover, many Kazakhs regard Russian as a more prestigious language and an international language known globally. Since the Kazakh authorities' current policy tends to integrate with Russia, the Kazakhs consider Russian as an important language and take the opportunity to master it through contact with the Russians. This situation is not favourable to the development of Kazakh. As a whole, we can say that the general appearance of the

³ After many years since its establishment in the structure of the Soviet Union, the South Kazakhstan province was renamed Türkistan province and its seat was moved from Shymkent to Türkistan City on 19 June 2018. At the same time, Shymkent became a city independent of the province administration and directly linked to the central state administration, now often called a metropolis. However, many people still call the province by its old name, especially if they look at it from the geographic perspective.

Kazakh cities is Russian. Since 55% of the Kazakhstani population is urban, the public language of more than half of the population is Russian.

Colloquial Kazakh, especially as spoken by the people educated in Russian-Kazakh bilingual programmes and the people who are in intensive contact with Russian, is full of code-mixing and code-switching. There is some literature on these phenomena about the speech of the Kazakhs (e.g. Krippes 1994; Auer and Muhamedowa 2005; Muhamedowa 2006; Jankowski 2012, 33-34), as well as using Russian discourse markers (Jankowski 2012, 35) and copying the structures of Russian grammar (Jankowski 2012, 35-39). These studies show how spoken Kazakh is mixed with Russian. Moreover, Muhamedowa (2016) included all of these cases in her grammar, e.g. the use of Russian adjectives with Russian suffixes, e.g. *važnyj*⁴ ‘important’ (p. 13), adverbials, e.g. *v obšem* ‘generally’ (p. 15), interjections, e.g. *davaj* ‘Come on’ (p. 27), mixing codes, e.g. *ja govorju, ey qazaqtar* ‘I say, hey, Kazakhs’ (p. 30), finite clauses of the Russian type with Russian conjunctions, e.g. *čto* (p. 31).

1.2. Situation in Shymkent

Shymkent, often referred to by its Uzbek and Russian name as Chimkent, with a population of 711,873 in 2015, over one million at the end of 2017 and 1,121,809 as of 1.10.2019, see Fig. 1, is the third-largest city in Kazakhstan after Almaty and Nur-Sultan. Until 19 June 2018, it was the capital city of the South Kazakhstan Province, the most populous province of Kazakhstan with a population of 2,789 million in 2015 (Qazaqstan Respublikası xalqınıñ 2020).

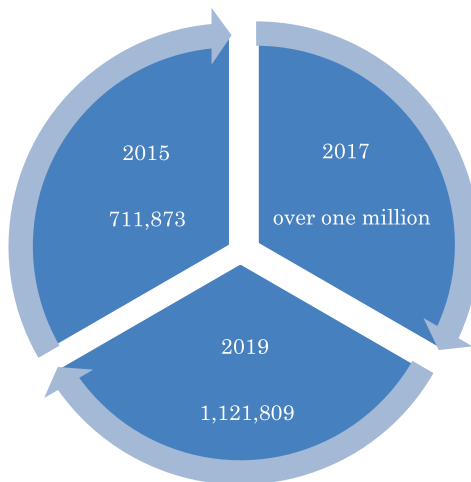

Figure 1. Population of Shymkent

⁴ Muhamedowa’s writing of Russian words has been retained.

The province administration, with its seat in Shymkent was one of the first to declare the switch of all administration procedures from Russian to Kazakh (Jankowski 2012, 58) besides Qızılorda, Atırav, Jambıl and Mañğıstaw provinces. Although the Kazakhs make up the majority of the inhabitants of Shymkent, the population of the city, as in the whole of Kazakhstan, is multiethnic. In 2018, the three major ethnicities were the Kazakhs with 65.95%, the Uzbeks with 18.18% and the Russians with 9.73%. The percentage of the Kazakhs and the Uzbeks is increasing, whereas that of the Russians is decreasing, see Fig. 2.⁵

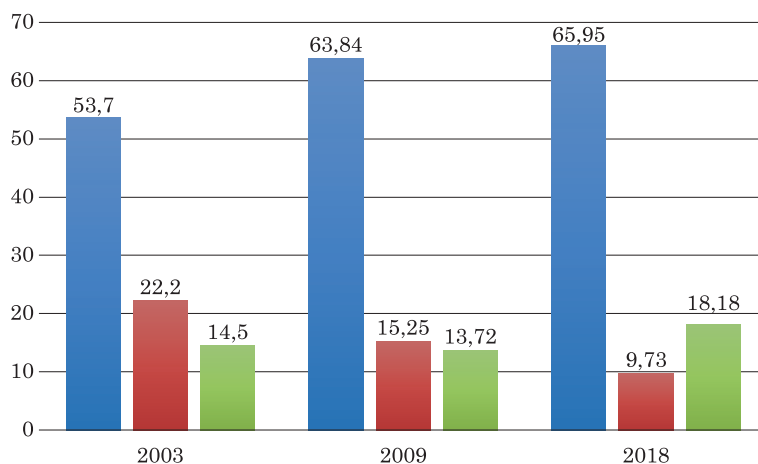

Figure 2. Ethnic Population of Shymkent in percentage (blue – Kazakhs, claret – Russians, green – Uzbeks)

Shymkent and the former South Kazakhstan province are perceived as a city and a region where Islam and the traditional Central Asian culture, custom law and gender separation are strictly observed. Some Kazakhs from central and northern regions of Kazakhstan, especially women who consider themselves progressive and Russian-speaking Kazakhs, distance themselves from Shymkent and the south. Shymkent and the whole region is also said to be an area where the Kazakh language has a high status and is commonly used in contrast to some other regions. However, the current study shows that it is only partially true. This is because a general Kazakhstani rule is valid for both Shymkent and the whole province: Kazakh is spoken only between ethnic Kazakhs. When a group of Kazakhs is joined by a Russian or a Russian-speaking person, including people of Asian descent, e.g. Kazakhstani Koreans, the whole group immediately shifts to Russian. As said above, the situation is different with other Turkic-speaking minorities, basically the Uzbeks. The Uzbeks often speak a mixed Uzbek-Kazakh language in conversation with the Kazakhs. They typically pronounce *y*-, *ş*, *ç* as opposed to Kazakh *j*-, *s*,

⁵ Compiled on the basis of Khasanuly (2007, 192-193) and the later data.

ş, e.g. *yüz* ‘hundred’ (Kazakh *jüz*), *yaxşı* ‘good’ (Kazakh *jaqsı*), *Çimkent* (Kazakh *Şimkent*). According to the general Kazakhstani custom, they also speak Russian to Russians.

In formal situations, institutions and public places, the use of Russian is still frequent among the Kazakhs. When a client addresses a public officer in Kazakh, he is normally served in this language, but depending on the competence of the officer, their conversation may be full of Russian special terms and code-switching.

The use of Kazakh in writing is even more limited. Many forms and official documents are quasi-bilingual. In fact, they are filled in and issued in Russian and the presence of Kazakh is limited to a few pre-printed Kazakh words and formulae. The situation in Türkistan province is more favourable to the state language because, in contrast to the Central and North Kazakhstan, the language of communication of the Kazakh population is normally Kazakh.

Uzbekistan, with its strong position of the state language just across the border and proximity to Tashkent (120 km from Shymkent), is an important factor but rather in the southern districts bordering Uzbekistan, e.g. Sariağaç or Şardara, than in the city. Typical Uzbek words, e.g. *jüdü* ‘many; much’ or *közäyne* ‘glasses’ are provincial and not normally heard in Shymkent, unless used by the ethnic Uzbeks. A Turkic word which should be attributed to Uzbek commonly used in Shymkent, is *ege* ‘owner’, the Standard Kazakh word is *iye*, see Syzdykova and Khusain (2001, 227) who include this word in their dictionary with reference to *iye* and qualify it as dialectal (for more on the Shymkent dialect see Nurmağambetov 1986, 95-96). Therefore, the view that Kazakh, as spoken in Shymkent and the province, is affected by Uzbek is exaggerated.

In addition to the strong position of Kazakh among the Kazakhs in Shymkent and in the whole province, there is another factor making this region important for the rest of Kazakhstan. This is the fact that people from this overpopulated region migrate to other cities seeking better businesses and job opportunities, and popularise their language attitudes elsewhere (e.g. Äbdiraşılı 2017, 4).

2. Linguistic topography of Shymkent

Shymkent is divided into four large districts (*awdan*): Abay, Äl-Farabiy, Qarataw and Eñbekşi. Each of these districts is divided into so-called micro-districts (*şağın awdan* or *möltek awdan*, sometimes written jointly as *şağınawdan* or *möltekawdan*). There are both similarities and differences between these districts. From the point of view of the language, the most important is the ethnic composition of a micro-district. Since the city centre is a meeting place for all the people and is mixed, Kazakh is used as often as Russian. However, as a written language, Kazakh is seen less frequently than Russian. In many new commercial and public

places, inscriptions in English also appear quite commonly. It happens that a sign or a banner announces something in Russian and English, but not in Kazakh.

The largest proportion of Russian-speaking people inhabit the Soviet-style quarters of apartment blocks, and in those places Russian is used as often as Kazakh. The city centre also has a great proportion of Russian dwellers. However, in new micro-districts, both apartment blocks, detached houses and semi-detached houses, the dwellers are predominantly Kazakh and the language spoken there is also almost exclusively Kazakh. This is not valid for the written language. The situation is identical in the rural-like remote districts with the evident predominance of Kazakh also as a written language in ads, signs, inscriptions and notices.

After the declaration of the independence of Kazakhstan, many street names were converted to Kazakh. Some street names were translated into Kazakh, e.g. *ul. Zvezdnaya* ‘Star Street’ became *Juldız köşesi*, *ul. Bratskaya* ‘Brethren Street’ became *Bawırlastar köşesi*. Almost all main streets in the city centre which bore names related to Soviet ideology were replaced with Kazakh names, e.g. *pr. Kommunisticheskiy* ‘Communist Boulevard’ was converted to *Täwke Khan dañğılı* ‘Täwke Khan Boulevard’, *pr. Lenina* ‘Lenin Boulevard’ to *Respublika dañğılı* ‘Republic Boulevard’. Most of the major transit and main roads outside the city centre were also Kazakhised, e.g. *ul. Libknekhta* ‘Liebknecht Street’ was renamed *Orınbay aqın köşesi* ‘Poet Orynbay Street’. The adoption of these new names was a long process but it was generally successful and the town dwellers now use most of them. It is probably only *Duwlatty köşesi* that has not been commonly accepted, and many people still call it by its old name *Karl Marx*. The old Russian names are also used by the Russians, especially elderly people. Moreover, some streets, even those which have never had Russian names, are put to Russian forms, even in the speech of the Kazakhs, e.g. *Sayram* Street is sometimes called *Sayramskaya*.

Many characteristic points of the city topography are still referred to in Russian, e.g. *Sever* ‘North’, *Vostok* ‘East’ or *Ozero* ‘Lake’. This is also the case with many public places such as *bol'nitsa* ‘hospital’ and *shkola* ‘school’.

This is noticeable on the buses and minibuses of public transportation. The leading carriers, such as the Green Bus Company, mostly employ Kazakh conductors who announce the stops in Kazakh, but their announcements are full of common Russian names as those mentioned above. When they ask the passengers collectively, they say *Bar ma?*, which is an abbreviation for *Tüsetin bar ma?* ‘Is there anybody getting out?’, however, when they serve an individual passenger and he is Russian, they do it in Russian.

In conclusion, we can say that the general landscape of Shymkent, its infrastructure and basic orientation points is Russian with some Kazakh components. Discourse strategies with code-switching and code-mixing, as discussed above in the overall Kazakhstani practice, are also characteristic of Kazakh spoken in Shymkent.

2.1. City centre

The street signs seen in the main streets are mostly trilingual, i.e. a Kazakh name, e.g. *Momişulı* and the word ‘street’ in Kazakh, Russian and English, i.e. *ulitsa – köşesi – street*. This is in accordance with the proclamation of trilingual education and the language policy in Kazakhstan, which has been declared but is far from any realistic measures.⁶

If we compare the present-day city centre with how it looked a few years ago, the situation of the Kazakh language became unfavourable. While around ten years ago the commerce, business and services made a kind of facade of their two-language activities, now the presence of Kazakh is minimal, and an increasing number of shopping centres, businesses and services do not use Kazakh at all in the written form.

Wherever there is any written bilingual notice, table, chart, banner, or billboard, Russian is the basic language, better highlighted and exposed. Jankowski (2012, 35) has demonstrated methods of emphasising Russian, such as applying a larger font, a more visible colour, or placing the Russian text in a more visible part of a billboard.

Another facade method of advertising a service or product in Russian and Kazakh is applying a general notice or information in both languages, but with all additional details which are more important than the general information in Russian. For instance, many jewellers apply the following sign: *Zerger – yuvelir. Izgotovleniye i remont yuvelirnykh izdeliy* ‘Jeweller. Making and repairing jewellery’. If we skip the word *zerger*, we get what we find in many towns in Russia.

2.2. Three selected micro-districts, No 11, Nursät and Qaytpas 1

As noted above, the micro-districts differ from one another, but these three selected micro-districts seem to be representative of the basic types.

2.2.1. Micro-district No 11

Micro-district 11 is situated in the district *Eñbekşi awdanı*, which bears a Soviet-style name, copied from Rus. *Trudovoy rayon* ‘District of the Workmen’. It is one of the seven micro-districts numbered from 11 to 18, each similar to another. It covers a large area of apartment blocks built in the 1960s-1970s with a population of more than 10,000 people. This quarter has many advantages such as good infrastructure,

⁶ It is debatable if trilingual education hinders first-language competence of elementary school children. In some cases, children instructed in the so-called double-immersion programmes in the two second languages experienced no setbacks in the first-language proficiency, as proven by Genesee and Lambert (1983, 113), but their findings should not be generalized, since they involved intellectually and socioeconomically advanced children and children from unchallenged majority language backgrounds.

commercial facilities, services, good public transportation and proximity to the city centre. Another important advantage are large trees around all blocks that give shadow on hot summer days and a kind of relaxation. This micro-district has a high proportion of Russian-speaking dwellers. Since many children that play outside are Russian, the Russian language is used as often as Kazakh. If a child is Russian in a group of Kazakh children, all speak Russian. In mixed groups of this type, the Kazakh children also talk to other Kazakhs in Russian. Russian may also be spoken in groups in which there are no Russians.

Almost all labels, signs, announcements and instructions are written only in Russian. From this point of view, everything is like in the city centre.

2.2.2. Micro-district Nursät

Nursät (in Rus. Nursat, from which it is often Romanised as Nursat) is a large micro-district in the northern part of the city, in the Qarataw district. No data on the population of this micro-district is available. It has an area of apartment blocks and an area of attached houses. Most of the population are Kazakhs, but there are also some other Turkic-speaking families and families from the Middle East. The Russians are nearly absent. The language heard almost everywhere is Kazakh, including children on the playgrounds. The street name signs are monolingual Kazakh or trilingual. Since this district is relatively new, there are no street names rooted in the Soviet times. Some are Kazakh, e.g. *Astana dañğılı* ‘Astana Boulevard’, some international, e.g. *İzmir köşesi* ‘Izmir Street’, *Grosetto köşesi* ‘Grosetto Street’.

However, on written inscriptions, ads, labels, billboards and wall charts, Kazakh, although present, e.g. *satuwşy qız qajet* ‘seller girl needed’, does not surpass Russian, e.g. *stoyanka dlya kliyentov* ‘parking place for the clients’, *sdam v arendu* ‘to let’, *dom prodavetsya* ‘house for sale’, *prodavetsya uchastok* ‘plot for sale’. A public announcement states *Mesto sbora pri zemletryasenii* ‘Assembling place in case of an earthquake’, only in Russian.

2.2.3. Micro-district Qaytpas 1

Qaytpas 1 (in short, Qaytpas, but note that there is also Qaytpas 2) is a micro-district of the Qarataw district in the northern part of Shymkent on the outskirts of the city, not far away from Nursät. It is composed of detached houses of the middle and lower social classes. The population is overwhelmingly Kazakh and the spoken language is Kazakh, though no official data is available.

Many streets have genuine Kazakh names, such as *Bäyterek*, *Sarıarqa* or *Şımrı*. One of the main streets of the micro-district is *Altınсарin köşesi* ‘Altynsarin Street’. The street signs are monolingual Kazakh. The signs of many shops are also monolingual Kazakh, though bilingual shop signs are also found. Not only the names of shops, but labels with additional information, e.g. *jumis waqıtı* ‘open

hours', *aşıq* 'open' are often monolingual Kazakh. Frequently seen signs on the houses such as 'for sale' are either Russian, e.g. *dom prodayetsya*, or Kazakh, *üy satıladı*. This is important to stress since, in other districts, ads of this type are exclusively in Russian.

3. Access to Kazakhs books and the local media

The reading rate among Kazakhs was always low in the country, and the figures are constantly decreasing. The figures provided by the National Library of the Republic of Kazakhstan demonstrate that at least 50% of the adult population of Kazakhstan do not read at all and the number of active readers is 17%, though this percentage is based on the number of book buyers (Proyekt Programma 2010). It must be added that this number encompasses all readers, and the number of readers of Kazakh books is much lower. Many Kazakhs say that they do not understand literary Kazakh. Maxanov (2017, 1) stresses that it is difficult to expect university students to read Kazakh since university teachers and even specialists in language and literature do not read it. The question of understanding the written language has two aspects. On the one hand, Kazakh belletristic works are written with a refined language, very rich in synonyms and rare words that an average person cannot understand. On the other hand, many written instructions, official documents and legal acts are translated from Russian in a way that Kazakh grammatical and semantic constructions are violated. Therefore, people prefer reading original Russian versions to awkward Kazakh translations. This is especially true of textbooks for schools that do not encourage schoolchildren to read. Critics say that not only the children but also the teachers do not understand such textbooks (Köbeyeveva 2017).

3.1. Kazakh books and book sales

The situation in the Kazakh book market in Kazakhstan is very difficult. The National Library of the Republic of Kazakhstan admits that the share of the Kazakh publishers in the book market in Kazakhstan amounts to 10%-35%, and the remaining are the publications from the Russian Federation (Proyekt Programma 2010). There are bookstores which sell only Russian books, while there are no bookstores which sell only Kazakh books (Jankowski 2012, 31). In general, there are few bookstores, and their number is decreasing. Online bookselling is also limited but it is increasing. Although some online sellers display hundreds or thousands of books for sale, most of them are textbooks for schools. A positive aspect of the lack of book market for the reader is the fact that almost all new books are available online in the open-access system.

The situation in the book market as described above is also true of Shymkent. The city with a population of over a million has only one bookstore that sells

exclusively Kazakh books, the bookstore Qazına located at Qonayev Boulevard 5, which also sells books online.⁷ Many bookstores that existed before have been closed down. They could not survive in the free market conditions. There are bookstores at some shopping centres, but their book supply is very poor and mostly Russian.

Fortunately, books, including those published in Kazakh, principally for children, may be purchased at other places, e.g. at Ernur Press newsagents. Another distinguishing feature of Shymkent in relation to the rest of the country is that there are a few periodicals which offer popular stories that compensate the reader for the lack of short stories and novels on the market. The stories published in these periodicals are written in simple Kazakh and focus on popular topics such as love, crime, illness, treachery, bigamy, addiction, unwanted pregnancy, etc.

3.2. Kazakh press

The great disproportion of the Kazakh and Russian press was well-known before the economic integration with the Russian Federation, and it has deteriorated since then. According to Şaxanov (2007, 2), Kazakh titles amounted to 453 compared to 2,303 Russian (19.7% to 80.3%). He added that 5,248 titles of newspapers and journals were imported from Russia (officially 2,728). However, the strong position of Shymkent and Türkistan province is evident from the fact that around half of these 453 titles were published in this province. Therefore, Shymkent is certainly the stronghold of the Kazakh press. However, the supply of Kazakh newspapers and illustrated magazines is poor, and their proportion to the Russian titles, as seen at the newsagents, is low.

When we look at official figures (Şımkent qalasına 2017), the situation at the end of the 2010 was very good.⁸ There were 14 newspapers indicated as Kazakh and 56 additional not indicated, but with the Kazakh titles, some known to this author as Kazakh, the other being possibly Kazakh and bilingual Kazakh-Russian, and some others indicated as bilingual. However, many of these newspapers were printed in a very low number of copies, not surpassing a few hundred. At this point, the term ‘newspaper’ must be explained in relation to the situation in Kazakhstan. Apart from one nationwide government newspaper (*Egemen Qazaqstan*), which is mostly distributed and subscribed by the state and public institutions and not sold at newspaper agents, there is no Kazakh newspaper that appears throughout the week. Most newspapers appear two or three times a week, and only a few four times a week. Moreover, some newspapers are actually weekly and biweekly. The difference between a newspaper and a journal is format and volume rather than the frequency of publication.

⁷ See <http://qazyna.kz>.

⁸ The municipality website ceased to provide this annual report and the figures are not available any longer.

Below, there is a selection of Kazakh newspapers published in Shymkent, some also distributed in other regions of Kazakhstan. Firstly, there are two newspapers published by governmental institutions:

1. *Oñtüstik Qazaqstan* ‘South Kazakhstan’, was the biggest newspaper in the former South Kazakhstan province, and now, although it has retained its name and is still edited and printed in Shymkent, is presented as the Türkistan province sociopolitical newspaper. It comes out three times a week. For instance, the number of copies of the issue of 2 August 2020 was 36,461. The newspaper also has a website (<http://okg.kz>). As *Egemen Qazaqstan*, it is also distributed to state organs and subscribed by public institutions, but it can be downloaded from the website in a PDF format. This newspaper is also published in Russian and Uzbek as *Yuzhnyy Kazakhstan* and *Janubiy Qozog’iston*, respectively. Both have their own websites (<https://yujanka.kz>) and (<http://janubiy.kz>), but they are completely different.
2. *Şymkent Kelbeti* ‘Shymkent Visage; Shymkent Panorama’ is a biweekly published in two separate Kazakh and Russian versions, the latter being called *Panorama Shymkenta*. Both versions have separate websites, <http://shymkala.kz> and <https://panorama.shymkala.kz>, respectively. It is published by the mayor of Shymkent, and articles published online appear irregularly.

Since these two newspapers are normally subscribed by the state and public institutions and not sold at newspaper agents, the real number of readers is difficult to assess. However, as we can see from *Şymkent Kelbeti* which has a counter of readings on its website with the articles marked as most read, the number of readers is low and rarely exceeds one hundred.

There are also three newspapers published by private companies, but they are not independent in the sense of internationally recognized independent newspapers and the only Kazakhstani oppositional newspaper is *Jas Alaş*:

1. *Reyting* ‘Rating’, an informational-analytical weekly, has been published since 2008. It is printed on twelve pages and is distributed in approx. 10,000 copies. Some articles are quite critical of local administration and flaws. It is distributed in the whole of Kazakhstan. *Reyting* does not have a website.
2. *Waqt* ‘Time’, a socio-political weekly, has been published since 2011. It is printed on six pages and distributed in 9000 copies. It has a website (<http://uaqyt.kz>) and can be read online.
3. *Özge Pikir* ‘Another Opinion’, an informational-analytical and legal weekly, has been published since 2015. It is printed on eight pages and distributed in 3000 copies only, but it also has a website (<http://ozgepikir.kz>) and can be read online. In contrast to *Waqt*, this weekly publishes articles which are more analytical and critical of the authorities.

Another type of periodicals called *gazet* ‘newspaper’ are women’s newspapers. Some can boast a relatively high number of printed copies in relation to other

newspapers of similar quality and format. For instance, *Äyel Qupıyası* ‘Woman’s Secret’, a biweekly, was printed in 2018 in 7,500 copies (issue 13 of 8 July 2018) and *Ädemiy Äyel* ‘Pretty Woman’, also a biweekly, had 4,120 copies at approximately the same time (issue 14 of July 2018).

There are three media companies that offer a range of media products:

1. *Ayğaq* (full name *Ayğaq Teleradyokompaniyası* ‘TV-Radio Company’), broadcasts a local TV channel, see below, publishes a weekly and has a website (<http://aigak.kz>).
2. *Otyrar-Kz* is a company that runs various media with the focus on Shymkent and the province. Firstly, it has broadcasting a TV channel since 1992, which is also available online (<https://kz.otyrrar.kz/live/>) via YouTube. Secondly, it owns an online newspaper (<https://kz.otyrrar.kz>) in two editions, Kazakh and Russian. Thirdly, it has published a weekly called *Oñtüstik* (*Óntüstik*) *Rabat* (<https://kz.otyrrar.kz/onrabat>), which is called a social newspaper, and is distributed in 5000 copies since 2010. This weekly came to life to balance the Russian *Rabat* weekly, which the company started publishing in 2001. *Rabat* is distributed in at least 10,000 copies, but it is an advertising newspaper.
3. *Zamana* ‘Time’ is a Press Group active since 1998. In contrast to the preceding company, it focuses on publishing weeklies and biweeklies. The basic weekly is *Zamana* ‘Time’, and the others are *Awırmañız* ‘Do not fall sick’ about health and *Kerek Keñester* ‘Useful Advice’ targeted at everybody. It has a website (<http://www.zamana.kz/kz>) which is, however, not updated regularly. For example, the website visited on 9 August 2020 showed the latest news from 11 May. The number of weeklies published by this publisher seems to be decreasing, as in the past it offered more titles, e.g. *Qızıq Gazet* ‘Interesting Newspaper’, *Tılsımdı Düniye* ‘Magic World’ for wonders, secrets and miracles, and the *Abısın* ‘The wives of brothers’ journal.

All press materials are published in small formats and in a low number of copies. In recent years there have been many other ephemeral newspapers, mostly weeklies and biweeklies, published in Shymkent and distributed in other regions of the country that focused on family, health, cuisine, gossip, famous people, stars and singers, e.g. *Jüz Jasañız* ‘Live a Hundred Years’, a countrywide weekly about wonderful advices (*keremet keñeske tolı Respublikalıq basılıım*) and crossword periodicals, e.g. *Zerek* ‘Clever’, *Xıkayat* ‘Story’, *Pil* ‘Elephant’ and *Oy Jumbaq* ‘Riddles’.

There is only one weekly devoted to popular topics which, in relation to others, can boast a high number of copies. It is *Altın Bosağa* ‘Gold Gate’, a countrywide family weekly (*Respublikalıq otbasılıq gazet*), published since 2007, with a distribution of 35,300 copies. Its success is due to the idea of publishing stories recounted by the readers. An additional attraction is probably the ad with the matrimonial page.

3.3. Kazakh radio and TV

There is one entirely Kazakh TV channel in the province, *Ayğaq*, that broadcasts 14 hours a day, and one fully Kazakh radio broadcasting, *Sarıağaç*. Six other TV channels are registered in Shymkent, four of which have a local character and are bilingual Kazakh-Russian, as well as other radio stations.

3.4. Online media registered in Shymkent

The number of Kazakh websites is growing. However, since the Internet is worldwide and may be accessed everywhere, the online media registered in Shymkent cannot be evaluated as local media. The major online newspaper is Ernur.Kz (<http://ernur.kz>). In contrast to Zamana, it is regularly updated and has many sections such as the news, health, family, show business, entertainment, events, most of which are subdivided into subsections, e.g. the news include events from Türkistan province, Shymkent, Kazakhstan, the world, sport and society. It should be noted that the Ernur company branch, Ernur Print offers printing services, and the province's biggest newspaper, *Oñtüstik Qazaqstan*, is printed there.

Conclusion

The linguistic landscape of Shymkent is diversified. The overwhelming majority of the Kazakh population are Kazakh-Russian bilingual speakers. They do not speak Kazakh in contact with the Russians and Russian-speaking people. Code-mixing and code-switching are very common, especially in the discourse of adults. The Russians are mostly monolingual. Therefore, Russian used by them is free of code-mixing and code-switching. Trilingual people speak Kazakh, Russian, and their ethnic languages, mostly Uzbek and Uighur.

Kazakh is spoken by low-educated Kazakhs and Kazakhs with Russian as their first language, although the latter speak very poor Kazakh and are unable to express anything more than the absolute core vocabulary of a few hundred words. Some sellers of technical appliances at marketplaces and shops, as well as the sellers of technology products, prefer to speak Russian to the clients, for they do not know Kazakh terms. The situation is even more advantageous to Russians in the field of computer, communication and information technology since all programmes and systems are in Russian. In contrast, the language spoken by many schoolchildren educated in Kazakh schools is rich in lexicon and free of code-mixing. The language of educated adults depends on their educational background, family, profession and individual preferences. Well-educated Uzbeks and Uighurs speak both Kazakh and Russian very well. In the case of a low-educated trilingual

population, their competence in Kazakh depends on contact with Kazakhs. Those living in dense Uzbek communities, e.g. Sayram, often use a mixed Uzbek-Kazakh language in contact with the Kazakhs.

This situation will not change as long as the current language policy is in force. Language policy in Kazakhstan is symbolic (Dave 2007, 97), and roughly the same may be said about the language policy as practised by the administration in Türkistan province. However, since Qasym-Jomart Toqayev has become the new president, he seems to give more space to the state language.

Russian is still an inter ethnic language in Kazakhstan. The written language in almost all spheres of public life is also Russian. Russian-speakers are afraid they may lose their privileges and try to defend their position. It will be a great challenge for the Kazakh authorities and the local administration to make Kazakh a real state and an inter ethnic language in Kazakhstan and in the new province of Türkistan without arousing a language conflict. They will have to convince the titular nation of the usefulness and the functionality of their ethnic language, but they must first acknowledge it and start to use it publicly themselves. A much more difficult task will be to encourage the Russians to learn Kazakh seriously and to use it. Once this process starts, it will last a full generation at least.

Despite some negative factors, Kazakh is not endangered because the Kazakhs normally use their titular language among themselves.

References

- AUER, P. | MUHAMEDOWA, R. (2005), 'Embedded Language' and 'Matrix Language' in Insertional Language Mixing: Some Problematic Cases. In: *Rivista di linguistica*. 17 (1), 35-54.
- ÄBDÄKIMULI, M. (2017), Üyirin qayta tarqan qandastarğa kedergi bolmaıyq. In: *Waqıt*. [Әбдәкімұлы, М. (2017), Үйірін қайта тарқан қандастарға кедергі болмайық. In: *Уақыт*. 23 (1), 5.]
- ÄBDIRAŞULI, B. (2017), Şımkentten Ertiske köşkisi keletinder көр. In: *Jas Alaş*. [Әбдірашұлы, Б. (2017), Шымкенттен Ертіске көшкісі келетіндер көп. In: *Жас Алаш*. 18 (1), 3.]
- DAVE, B. (2007), *Ethnicity, Language and Power*. London.
- FIERMAN, W. (2005a), Kazakh Language and its Role in Kazakh Groupness. In: *Ab imperio*. 2, 393-423.
- FIERMAN, W. (2005b), Kazakh Language. From Semi-Endangerment to Partial Recovery, Creating Outsiders. *Endangered Languages, Migration and Marginalisation*. In: Crawhall, N. Ostler, N. (eds.), *Proceedings of the Ninth FEL Conference, Stellenbosch, South Africa, 18-20 November 2005*. Bath, 117-123.
- GENESSEE, F. | LAMBERT, W. E. (1983), Trilingual Education for Majority-Language Children. In: *Child Development*. 54, 105-114.
- JANKOWSKI, H. (2012), Kazakh in Contact with Russian in Modern Kazakhstan. In: *Turkic Languages*. 16, 25-67.
- KANSIKAS, S. (2015), The Eurasian Economic Union, Russia's Integration Policy and the UE Challenge. In: *Journal of Baltic Security*. 1 (1), 108-116.
- KHASANULY, B. (2007), *Yazyki narodov Kazakhstana. Ot molchaniya k strategii razvitiya*. Almaty. [Хасанұлы, Б. (2007), *Языки народов Казахстана. От молчания к стратегии развития*. Алматы.]

- KÖBEYEVA, G. (2017), Oquwlıqtı bala tügil, muğalim tüsinbeydi. In: Jas Alaş. [Көбеева, Г. (2017), Оқулықты бала түгіл, мұғалім түсінбейді. In: Жас Алаш. 36, 4.]
- KRIPPES, K. A. (1994), Russian Code-Switching in Colloquial Uzbek, Kazakh and Kyrgyz. In: *General Linguistics*. 34, 139-144.
- KULZHANOVA, A. (2012), Language Policy of Kazakhstan. An Analysis. Budapest. [unpublished MA thesis, Central Europe University.]
- LATIN GRAFIKASINDAĞI (2021), Latin grafikasındaǵı jańa qazaq әlipbiyi jarıyalandı. [(2021), Латын графикасындағы жаңа қазақ әліпбиі жарияланды. In: <https://qazaqstan.tv/news/136504/> (access 18.12.2021).]
- МАХАНОВ, N. (2017), Muğalim kitap oqımaydı. In: Jas Alaş. 40, 1, 3. [Маханов, Н. (2017), Мұғалім кітап оқымайды. In: Жас Алаш. 40, 1, 3.]
- MУНАМЕДОВА, R. (2006), Untersuchung zum kasachisch-russischen Code-mixing (mit Ausblicken auf den uigurisch-russischen Sprachkontakt). München.
- MУНАМЕДОВА, R. (2016), Kazakh. A Comprehensive Grammar. London.
- NURMAĞАМБЕТОВ, Ә. (1986), Qazaq govorlarınıń grammatikası. Almatı. [Нұрмағамбетов, Ә. (1986), Қазақ говорларының грамматикасы. Алматы.]
- Otchet po analizu (undated) [Отчет по анализу положения в области народонаселения (АПН) в Туркестанской области и г. Шымкенте. UNFPA Kazakhstan. In: <https://kazakhstan.unfpa.org/ru/publications/краткий-отчет-по-анализу-положения-в-области-народонаселения-апн-в-туркестанской> (access 19.12.2021).]
- ПРОЕКТ ПРОГРАММА (2010), Projekt programma “Chitayushchiy Kazakhstan” na 2010-2013 gg. Qazaqstan Ultıq kitarxanası. [(2010), Проект программа «Читающий Казахстан» на 2010-2013 гг. Қазақстан Республикасының Ұлттық кітапханасы. In: https://nlr.kz/page.php?page_id=175&lang=1 (access 02.01.2018).]
- QAZAQSTAN RESPUBLIKASI XALQINIŇ (2020), Qazaqstan Respublikasınıń xalqınıń oblıstar jáne astana, qalalar, awdandar, awdan ortalıqtarı jáne kentter bölіnіsіндегі jınıs boyınша sanı. Qazaqstan Respublikası Ultıq ekonomika ministrlіgі Statistika komiteti. [(2020), Қазақстан Республикасы халқының облыстар және астана, қалалар, аудандар, аудан орталықтары және кенттер бөлінісіндегі жынысы бойынша саны. Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитеті. In: https://old.stat.gov.kz/faces/homePage.jspx?_afLoop=4441973978091266#%40%3F_afLoop%3D4441973978091266%26lang3Dkk%26_adf.ctrl-state%3D4rpmmeaze_4 (access 10.08.2020).]
- QAZAQSTAN RESPUBLIKASINDAĞI (1998), Qazaq Respublikasındaǵı til tuwralı. O yazykach v Respublike Kazakhstan. Almatı. [(1998), Қазақстан Республикасындағы тіл туралы. О языках в Республике Казахстан. Алматы.]
- QAZAQSTAN RESPUBLIKASINIŇ KONSTITUTSIYASI (1998), Qazaqstan Respublikasınıń konstitutsiyası. Konstitutsiya Respubliki Kazakhstan. Almatı. [(1998), Қазақстан Республикасының конституциясы. Конституция Республики Казахстан. Алматы.]
- SCHLYTER, B. N. (2003), Sociolinguistic Changes in Transformed Central Asian Societies. In: Maurais, J. | Morries, M. A. (eds.), *Languages in a Globalising World*. Cambridge, 157-187.
- SPISOK PEREIMENOVANNYKH (2014), Spisok pereimenovannykh ulits Shymkenta. [(2014), Список переименованных улиц Шымкента. In: <https://otyrar.kz/2014/11/spisok-pereimenovannykh-ulic-shymkenta> (access 23.05.2020).]
- SYZDYKOVA, R. G. | KHUSAIN, K. Sh. (2001), Kazakhsko-russkij slovar'. Almaty. [Сыздыкова, Р. Г. | Хусаин, К. Ш. (2001), Казахско-русский словарь. Алматы.]
- ШАХАНОВ, M. (2007), Deputatıttı mälіmdemeler. In: Jalin. [Шаханов, М. (2007), Депутаттық мәлімдемелер. In: Жалын. 5, 2-6.]
- ŞIMKENT QALASINA (2017), Şimkent qalasına tirkelgen buqaralıq aqparat kuraldarı tuwralı mälіmetter. [(2017), Шымкент қаласында тіркелген бұқаралық ақпарат құралдары туралы мәліметтер. In: <http://shymkent.gov.kz/kz/page/363> (access 11.04.2020).]

KULTURA, LITERATURA, MEDIA

DOI: 10.31648/PW.7666

KATARZYNA JAKUBOWSKA-KRAWCZYK
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6281-7011>
University of Warsaw

MARTA ZAMBRZYCKA
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2123-8531>
University of Warsaw

MIĘDZY AZYLEM A WIĘZIENIEM. METAFORA DOMU W POWIEŚCIACH „DOM Z WITRAŻEM” ŻANNA SŁONIEWSKIEJ I „DOM DLA DOMA” WIKTORII AMELINY

**Between asylum and prison. The metaphor of home in the novel
“The House with the Stained-glass Window” by Zhanna Slonovska
and “Home for Dom” by Victoria Amelina**

ABSTRACT: In this article we analyse the topos of the home in two novels set in Lviv: “Home for Dom” by Viktoria Amelina and “The house with the Stained-glass Window” by Zhanna Sloniovska. In both of them, the eponymous ‘home/house’ contains family secrets which are meant to be representatives of the Eastern European fate. The metaphor of a home has several meanings in both novels: it refers to an apartment, a home-city (Lviv) and a homeland. On both dimensions, the home has not been presented as stable and unchanging space. It is rather a symbol of transience than permanence. In both novels, the family stories reflect the problems of identity and memory of the inhabitants of modern Ukraine.

KEYWORDS: home, memory, Lviv, past, identity

Wstęp

Można napotkać twierdzenie: „Nie ma przestrzeni bardziej znaczącej niż dom” (Błaszowska | Kiejziewicz | Kuster et al. 2017, 5). Bez wątplenia dom, przestrzeń domowa – to jedno z najważniejszych pojęć-kluczy kultury (Trojanowska 2008, 163-171). J. Bartmiński (1997, 11) zwraca uwagę, że jest ono semantycznie powiązane z pojęciami takimi jak matka, rodzina, społeczność, kraj, naród, ojczyzna. Trudno je rozpatrywać w oderwaniu od całego systemu wartości, które się z nim wiąże. Dom jest również niezwykle istotnym archetypem w analizie czasoprzestrzeni utworu literackiego (Charko-Klekot 2016, 195). Jego przestrzeń kojarzona jest

zazwyczaj ze spokojem, bezpieczeństwem, trwałością, schronieniem (Kopaliński 1990, 69). Dom to również symbol rodu i zakorzenienia. Kulturowy obraz domu wraz ze swoją bogatą semantyką stanowi nierozłączną całość z rozumieniem człowieka, jest źródłem wartości i postaw (Niedziela-Janik 2016, 245). Pozytywna konotacja domu ma w tradycji literackiej równie silne przeciwieństwo, które dało o sobie znać zwłaszcza w drugiej połowie XX i na początku XXI w. M. Zmysłna pisze:

wyobrażenie domu jako azylu, przestrzeni zapewniającej schronienie i poczucie bezpieczeństwa, zakorzenione w świadomości pokoleń, poddane zostało próbie w wielu kulturach współczesnych. Ostatnie dekady XX i początek XXI wieku przyniosły wyraźne załamanie tradycyjnego znaczenia przestrzeni domowej (2017, 21).

Rzeczywiście, literatura najnowsza nie stroni od negatywnego ujmowania ludzkiego lokum, jednak obrazy antydomu¹/domu jako przestrzeni zniewolenia, domu przedstawionego w kategoriach demonicznych i destrukcyjnych mają o wiele dłuższą tradycję (Łotman 1987, 311-319).

W przypadku gdy dom utożsamiany jest z ojczyzną, jego symbolika rozciąga się na całość nacechowanej aksjologicznie przestrzeni uznanej za „swoją” czy „swojską”. Utożsamienie przestrzeni domu z obszarem wspólnoty kulturowej, językowej, historycznej itp. sprawia, iż w literaturze częste są obrazy domu-państwa. Gdy mamy do czynienia z państwem opresyjnym, opartym na reżimie, metafora zyskuje negatywną konotację, budowana jest na pojęciach zniewolenia, zamknięcia, przymusu czy nieprawdy, a swojska przestrzeń domowa nabiera cech infernalnych (antydom). Dzieje się tak chociażby w literaturze rozliczeniowej przestrzeni byłego ZSRR. Rozpad imperium radzieckiego i zmiany ustroju politycznego wprowadzają w przestrzeń metafor literackich dodatkowe znaczenia, łącząc obraz domu-więzienia czy domu-piekła z motywem domu utraconego. Przykładem tego jest analizowana niżej powieść „Dom dla Doma”, a także inne ukraińskie narracje, w których przynajmniej część bohaterów nie odnajduje się w nowej pokomunistycznej rzeczywistości, a minioną epokę wspomina z nostalgią, łączącą się często z faktem, że była ona okresem ich młodości (zob. chociażby: Oksana Zabuzko „Muzeum porzuconych sekretów”, Switłana Talan „Не вурдалаки”, Wołodumyr Łys „Країна гіркої ніжності”, „Солю для Соломії”). Jakkolwiek opresyjny, komunistyczny twór państwowy dla wielu był jedynym znanym i możliwym miejscem zakorzenienia, a okres transformacji oznaczał drastyczne zachwianie znanego świata, utratę poczucia stabilności, a z czasem paradoksalną – na pierwszy rzut oka – nostalgię za przeszłością spędzoną w „wielkim wspólnym domu”. Jak pisze

¹ Pojęcie wykorzystywane przez J. Łotmana do interpretacji nacechowanej negatywnie, a często infernalnie przestrzeni zamieszkania, która przeciwstawiona jest pojęciu „domu”, mającemu konotacje pozytywne i łączy się z poczuciem bezpieczeństwa i swojskości. Zob. bibliografia niniejszego artykułu.

A. Matusiak, „[w] krajach byłego bloku socjalistycznego trauma, związana z jego rozpadem, należy dziś do podstawowych problemów społeczno-kulturowych” (2013, 10) S. Aleksijewicz (2001, 8/9) zauważa zaś, że większość mieszkańców radzieckiego państwa traktowało je jak synonim względnie bezpiecznej, „swojskiej” przestrzeni, w której człowiek czuje się – mimo wielu trudności i niedogodności – zadomowiony, chociaż jest to ten rodzaj zadomowienia, który można przypisać wieloletniemu więźniowi.

W naszym artykule na przykładzie dwóch powieści: „Dom z witrażem” Żanny Słoniowskiej i „Dom dla Doma”, analizujemy figury przestrzeni domowych, skonstruowanych w sposób ukazujący szerokie spectrum politycznych i społecznych problemów niepodległej Ukrainy w szczególnie trudnych dla niej momentach upadku ZSRR i stanowienia niepodległości. W obu powieściach zauważalne jest wspomniane wyżej połączenie figury domu z wyobrażeniem przestrzeni opresyjnej, utożsamianej z państwem totalitarnym, co determinuje negatywne pole semantyczne (dom – przestrzeń zniewolenia, zamknięcia, milczenia, pamięci traumatycznej). Jednocześnie w obu tekstach figura domu łączy się z sytuacją utraty i rozpadu, które wymuszają na bohaterach poszukiwanie dróg ponownego zakorzenienia i odnalezienia swojego miejsca w nowej rzeczywistości politycznej, a także wywołują nostalgię za tym, co utracone. W powieści „Dom dla Doma” losy członków rodziny Ciłyków, zamieszkującej jedną z lwowskich kamienic, zdeterminowane są kilkudziesięcioletnim doświadczeniem radzieckiego totalitaryzmu i składają się na przekrój problemów nękających postsowieckie społeczeństwo w pierwszych dziesięcioleciach ukraińskiej niepodległości. Podobnie dzieje się w wydanym w 2015 roku „Domu z witrażem”. Losy czterech pokoleń zamieszkujących go kobiet skupiają w sobie, jak w soczewce, trudne doświadczenia historyczne mieszkańców byłego ZSRR. Mieszkające pod jednym dachem we lwowskiej kamienicy bohaterki borykają się tak z przeszłością swoją i swojej rodziny, jak i ze zmieniającymi się okolicznościami dnia codziennego związanymi z rozpadem imperium.

1. Dom jako forteca i więzienie.

Obraz domu w powieści Żanny Słoniowskiej „Dom z witrażem”

Akcję „Domu z witrażem” rozpoczynają opisy lwowskich protestów pod przewodnictwem Wjaczesława Czornowoła. Ich punktem kulminacyjnym jest śmierć Marianny – matki głównej bohaterki, którą na jednym z wieców miała trafić snajperska kula przeznaczona dla przyszłego lidera „Ruchu”:

- (1) Ta śmierć była [...] kolorem. Jej ciało przynieśli do domu zawinięte w wielką niebiesko-żółtą flagę – flagę państwa, które nie istniało jeszcze na żadnej mapie świata (Słoniowska 2015, 8).

Autorka prowadzi akcję dwutorowo. Wydarzenia z czasów, kiedy Marianna jeszcze żyła, przeplatają się z tymi po jej śmierci. Akcję zamykają protesty w niepodległej już Ukrainie – Rewolucja Godności.

Dom z powieści Słoniowskiej ma stać się dla zamieszkujących go kobiet fortecą broniącą przed wszelkim złem tego świata, a szczególnie przed daleko sięgającymi mackami funkcjonariuszy państwowych. Najstarsza z nich, która najsilniej doświadczyła okrucieństwa komunizmu i bolszewizmu, za wszelką cenę stara się chronić swoją rodzinę przed złem pochodzącym z zewnątrz. Aby nie powtórzyła się historia z 1937 r., kiedy NKWD zabrało jej męża, codziennie starannie rygluje drzwi wejściowe, obserwuje przez okno potencjalnych gości, sprawdzając, czy można ich wpuścić do mieszkania, a tym samym do swego świata. Te próby schowania się przed światem przyczyniają się jednak do budowy murów pomiędzy najbliższymi, powodują liczne konflikty i nieporozumienia. Powtarzany rytuał zamykania podwójnych uzbrojonych w zamki i łańcuch drzwi był starannie przemyślany. Klucz do jednych z nich miała tylko prababka i to ona sprawowała nocną kontrolę nad powrotami domowników do domu. Jak wspomina na kartach powieści młoda bohaterka:

- (2) Te drzwi były moją straszną udreką. Zamknięte na wszystkie spusty potęgowały poczucie niepewności jak wewnątrz oblężonej twierdzy, zamknięte tylko na jeden zamek rozsiewały grozę i zdawały się narażać nas na wtargnięcie obcych, którzy mieli moc, by zniszczyć nasz świat (Słoniowska 2015, 20).

Drzwi spełniają funkcję symboliczną, stanowią granicę pomiędzy dwoma światami. Są bramą, przez którą przechodzi się od znanego do nieznanego, od bezpiecznego do stanowiącego zagrożenie, od świata uporządkowanego do chaosu, w którym splatają się ze sobą różne żywioły i siły zła. Kontrola nad zamkniętymi drzwiami dla najstarszej bohaterki „Domu z witrażem” skupia w sobie mechanizmy obrony przed systemem totalitarnym, reprezentowanym przez obce osoby. Znaczący w powieści jest fakt, że obcy to zawsze mężczyzna, kojarzony z władzą i przemocą. Traumatyzacja przeszłości wciąż ma władzę nad mieszkankami domu z witrażem:

- (3) Niespodziewany dzwonek do drzwi, gdy już się było w łóżku, grzmiał jak trąby aniołów głoszące nadejście sądu ostatecznego, jak nożem oddzielał miękką domową przeszłość od gwałtownej teraźniejszości – to mogli być oni, a oni mieli nad ludźmi całkowitą władzę i wolno im było zrobić wszystko: porwać, zabić, poddać torturom (Słoniowska 2015, 20/21).

Po przeżyciach czasów terroru stalinowskiego bohaterki nawet we własnym domu nie czują się bezpiecznie, wszystko przypomina im o zagrożeniu (Słoniowska 2015, 21). Dla najstarszej mieszkanki domu skomplikowany sposób zamykania drzwi jest przejawem troski i miłości do rodziny. Troski, która z czasem stanie się dla najbliższych udreką. Im bardziej gwarantująca pozorną stabilizację struktura Związku

Radzieckiego chyliła się ku upadkowi, tym bardziej bohaterka starała się wzmocnić „ufortyfikowania” mieszkania. A w przypadku młodszych mieszkankę te zamykane na klucz i łańcuch drzwi powodowały, że dom zaczynał przypominać więzienie.

Aby pokazać zderzenie tych dwóch rzeczywistości, autorka wykorzystuje obraz zabezpieczonych łańcuchem uchylonych drzwi, w których powstaje szpara wpuszczająca do domu światło z zewnątrz. Bohaterka napawa się tym stanem pomiędzy dwoma światami, marząc, aby bariera między nimi wreszcie została usunięta, szuka okazji, aby zyskać nad domowymi drzwiami władzę, a tak naprawdę zyskać władzę nad swoim życiem i wyborami. Na tym tle powstaje napięcie z prababką – najstarszą mieszkanką domu. Stanowi on bowiem centrum i oś jej świata, przestrzeń jej władzy, której oddać nie chce. Dom staje się przestrzenią, w której młodej bohaterce brakowało powietrza – tak w sensie dosłownym, jak i przenośnym. Panuje w nim apatia i rezygnacja, pozbawione radości kobiety najczęściej godzą się na bylejąkość codziennego życia, brzydotę i oddawanie władzy różnym przejawom lęków. Dokładane są wszelkie starania, aby młodszym, które starały się to zmienić, wybić takie pomysły z głowy.

Dom według A. P. Chenel i A. S. Simarro (2008, 45) symbolizuje najbardziej stabilny związek między człowiekiem a otaczającym go światem, „[...] począwszy od lokalizacji, po dyspozycję wnętrza, wszystko starannie planowano [...]. Dom, jego struktura i rozkład, miał dwa podstawowe punkty odniesienia: człowiek i uniwersum”. Mieszkanie głównych bohaterek było dokładnie rozplanowane. Każdy przedmiot miał swoje własne, raz na zawsze ustalone miejsce, a jakkolwiek próba przedstawienia go burzyła porządek świata mieszkankę. Przemyślane rozmieszczenie mebli, obrazów i sprzętów domowego użytku w umowy sposób pokazuje indywidualność bohaterek. W oddzielnych pokojach znajdowały się portrety Sołomiji Kruszelnickiej i Tadeusza Kościuszki, zwracając uwagę na różnorodne przywiązania kulturowe mieszkankę. Wszystkie elementy wnętrza są jakby zastygłe, co ma gwarantować niezmiennosc i bezpieczeństwo.

(4) Ta trwałość przedmiotów była prawdopodobnie odpowiedzią na zmienność losów ludzi (Słoniowska 2015, 36).

– czytamy w powieści. I rzeczywiście – przedmioty są najtrwalsze. Mieszkańcy domu, a szczególnie mężczyźni znikają znacznie szybciej niż one.

W „Domu z witrażem” zło znajduje się nie tylko na zewnątrz, również po wewnętrznej stronie drzwi kryje się zagrożenie, różniące się od zewnętrznego tym, że jest dobrze znane, bo tworzone przez mieszkańców przestrzeni domowej. O ile przekroczenie powieściowych drzwi mieszkania dla najstarszej bohaterki jest wkroczeniem w obcy, wrogi świat, o tyle dla najmłodszej to symboliczne przejście z dzieciństwa w okres dorastania, a potem dorosłości, próba uwolnienia się od toksycznych relacji.

Bohaterki powieści są świadkami i uczestnikami różnych okresów trudnej powojennej historii. Powstaje między nimi jednak wiele napięć dotyczących postawy wobec niej, od zachowania bierności do aktywnych działań na rzecz zmiany. Lęk jednych i odwaga drugich powoduje, że dom staje się przestrzenią wrogą dla wszystkich jej mieszkańców. Miłość matczyna nie kojarzy się z ciepłem i dobrem, ale ze zobowiązaniami i chłodem. Wspominając Mariannę, jej córka stwierdza:

(5) Była moją prywatną Królową Śniegu (Słoniowska 2015, 9).

Młodsze pokolenia dążą do tego, żeby znaleźć wsparcie w relacjach na zewnątrz (Jakubowska 2018). Mrok wnętrza mieszkania został zderzony ze światłem płynącym z zewnątrz, z witraża znajdującego się na klatce schodowej. Najmłodsza bohaterka zachwyca się przekraczaniem progu mieszkania i symbolicznym otwieraniem się na nowe, interesujące życie. Niosło ono nie tylko ryzyko wtargnięcia z zewnątrz niebezpieczeństwa, lecz także przede wszystkim radość bezpośredniego obcowania z wolnością, sztuką i pięknem – tak w sensie przenośnym, jak i dosłownym, naprzeciwko drzwi był bowiem niezwykle witraż, który napełniał mieszkanie światłem i kolorami. Zmieniał perspektywę, opowiadał o historii kultury, czasach pokoju i rozkwitu miasta, w których ludzie tworzyli piękno. Witraż ten, podobnie jak mieszkanie, przez lata był zaniedbany i to nie mieszkańcy domu zatroszczyli się o jego odnowienie, lecz osoby z zewnątrz. Mikołaj nie tylko przywrócił grę światła na starą lwowską klatkę, lecz także pomógł odzyskać wewnętrzne światło głównej bohaterce, odbudował jej wiarę w ludzi, sztukę, miłość, rozbudził chęć poszukiwania piękna wokół siebie, w mieście, w którym się urodziła.

Obrazu domu w powieści dopełniają również i inne przestrzenie zamieszkałe przez bohaterów. Jedną z nich jest kamienica, z którą od dzieciństwa związany jest Mikołaj. Jego emocjonalny stosunek do kamienicy powoduje, że myśli on o niej jak o żywym organizmie:

(6) dwupokojowe mieszkanie na parterze, które znał od urodzenia, było brzuchem; pracownia w piwnicy, parę lat temu odziedziczona po ojcu – obszarem poniżej pasa; strych, który kiedyś wyznaczył kierunek jego fascynacjom zawodowym – głową (Słoniowska 2015, 14).

W przypadku tego domu cała akcja powieści skoncentrowana była w piwnicy, gdzie bohater czyta, rozmyśla, tworzy, słucha muzyki i gdzie spotykał się z Marianną, a potem jej córką. Autorka skonstruowała postać Mikołaja w powiązaniu z przestrzeniami, w których jest zakorzeniony: willi, w której spędził całe swoje życie, ulicy ze starymi dębami, przy której się wychował, wreszcie miasta, które pokochał. Miasta, które staje się metaforą ojczyzny zabranej starszym przez Związek Radziecki, a odzyskiwanej przez młodsze pokolenia. Można w tym kontekście wyodrębnić

kilka aspektów przestrzeni Lwowa – domu – ojczyzny. Słoniowska żadnego z nich nie idealizuje, stara się raczej ukazać ich złożoność. Zarówno w aspekcie społecznym, wspólnotowości czy jej braku, jak i poczucia zadomowienia, bezpieczeństwa czy uczucia przywiązania i tęsknoty autorka przeplata różne perspektywy historyczne i doświadczenia współczesnych bohaterom mieszkańców Lwowa.

Stąd w powieści pojawia się i trzeci dom, dom-wujostwa. Daleko mu do tradycji dwóch pozostałych. Nie jest to kamienica, lecz nowoczesny socrealistyczny blok z windą. Jego mieszkańcy – żołnierz radziecki i sanitariuszka – zamieszkali w nim po wyzwoleniu

(4) od faszystów najpierw miast Rosji, potem Ukrainy, a następnie Lwowa i Krakowa (Słoniowska 2015, 120).

Wnętrze mieszkania, podobnie jak sam budynek, jest współczesne, bogate i ma potwierdzać wysoki status społeczny jego mieszkańców. Luksusowe, zagraniczne i lśniące nowością przedmioty są chlubą jego mieszkańców. Symbolem tego domu i jego gospodarzy może być obraz regału z dumnie stojącymi dziełami Lenina na górze, nowymi, błyszczącymi książkami, uporządkowanymi kolorystycznie. Mieszkanie to staje się obrazem innej części Lwowa i jej mieszkańców. Z czasem zresztą ma zostać przekształcone w „Hostel Czerwony Lwów”. Pozostaje więc niezmienione, a nieodzownym jego elementem stają się sowiecki mundur, order, dyplomy oraz dla chętnych kolacja „w stylu epoki Breżniewa”. W planach jednej z bohaterek ma być nową atrakcją na turystycznej mapie Lwowa, przeznaczoną przede wszystkim dla młodych Polaków.

2. Dom jako metafora pamięci w powieści „Dom dla Doma”

[oryg. ukr. „Дім для Дома”] Viktorii Ameliny

„Dom dla Doma” to książka wydana w 2017 r. Podobnie jak „Dom z witrażem” opowiada o losach rodziny zajmującej mieszkanie w lwowskiej kamienicy. Rama czasowa obejmuje okres od 1991 do 2005, czyli całą epokę od pierwszego wstrząsu, jakim był rozpad ZSRR i ustanowienie niepodległej Ukrainy do Pomarańczowej Rewolucji. Jest to powieść, w której losy rodziny stanowią pryzmat, przez który oglądamy historię doświadczonego komunizmem społeczeństwa. Stając w obliczu nowej rzeczywistości, musi ono zmierzyć się nie tylko z ekonomicznymi skutkami rozpadu ZSRR, lecz także – lub przede wszystkim – z dziedzictwem pamięci, dylematami autoidentyfikacji, pogodzeniem nowo powstających narracji narodowych i tożsamościowych ze światopoglądem ugruntowanym przez dziesięciolecia funkcjonowania w ramach Związku Radzieckiego.

Jest to również powieść o domu – owej przestrzeni najważniejszej, bez której człowiek nie jest zdolny żyć, a która bywa tak bolesna, często naznaczona złem, pełna wstydliwych tajemnic i niewyleczonych traum, a jednak bliska mimo swej ułomności. Dom w tekście Ameliny – to zarówno dosłownie rozumiane cztery ściany, jak i symboliczna przestrzeń miasta oraz całego ogromnego i rozpadającego się tworu państwowego. Dom to przestrzeń utracona, porzucana z konieczności i istniejąca jedynie we wspomnieniach oraz taka, którą bohaterowie starają się „oswoić”, zagospodarować i uczynić na nowo własnym miejscem. Obraz domu ma w powieści konotację zarówno pozytywną, jak i negatywną – i to nie tylko ten metaforyczny dom-państwo, lecz także ludzkie lokum, które bywa „pseudo-domem”, przestrzenią pełną niewypowiedzianych i nierozwiązanych problemów, ciszy zagłuszanej hałasem wiecznie włączonego telewizora. Jednak alternatywą dla domu jest bezdomność i dlatego człowiek bez względu na okoliczności odczuwa potrzebę „zamieszkania” w określonej przestrzeni, uznania jej za własną nawet pomimo kuriozalności rządzących nią praw.

Narratorem powieści autorka uczyniła psa, tytułowego Doma (Dominika), który przyszedł na świat w Berdyczowie w ukraińsko-rosyjsko-polsko-żydowskiej rodzinie. Kolejna rodzina psa Doma stanowi podobną mieszanekę narodowości, tożsamości, języków, wspomnień. Pies stwierdza, że

(8) дім твій – там, де твої сліди (Amelina 2017, 11),

co w kontekście wielonarodowego, naznaczonego doświadczeniem wysiedleń i wynarodowienia społeczeństwa rozszerza pojęcie domu na całą poradziecką przestrzeń. Jest to jednak przestrzeń trudna do zamieszkania, pozbawiająca tak istotnego poczucia zakorzenienia i utożsamienia się z konkretną tradycją i kulturą. To raczej przestrzeń, którą z przyzwyczajenia i braku refleksji określa się domem, tak jak z przyzwyczajenia mieszkający pod wspólnym dachem bohaterowie określają siebie rodziną, mimo że częściej niż ze sobą nawzajem rozmawiają z psem, a sercem lwowskiego mieszkania jest telewizor (Amelina 2017, 30). O. Romanenko (2008) podkreśla, iż koncept domu w powieści Ameliny należy rozumieć w kategoriach obcości, nieswojskości. Jest to przestrzeń z gruntu nieswoja, obca i z wyobcowaniem związana, nieugruntowana żadną tradycją rodzinną, niezwiązana z głębokimi wspomnieniami.

Dla tytułowego Doma miejsce zamieszkania nie jest wyborem, ale zewnętrznym nakazem. Jak się szybko okazuje, nie tylko dla psa, lecz także dla pozostałych bohaterów miejsce zamieszkania nie jest rezultatem własnego wyboru. Rodzina Ciłyków z racji pracy ojca – pilota Armii Radzieckiej – przeprowadzała się bardzo często, nigdzie nie zagrzewając miejsca, a jednocześnie dramatycznie próbowała każde kolejne lokum „oswoić”, uczynić choćby namiastką domu. Jak stwierdza pies-narrator, członkowie rodziny przybyli do Lwowa zewsząd lub znikąd (Amelina

2017, 31). I rzeczywiście, rodzina, do której trafia Dom, przeprowadziła się do Lwowa w latach 70. po licznych wędrówkach obejmujących większość republik radzieckich i nigdy nie zaaklimatyzowała się w tym mieście, w którym niejednokrotnie wzbudzała niechęć rdzennych mieszkańców ze względu na swoje pochodzenie, język i komunistyczną przeszłość. Poza wspomnianym pułkownikiem-lotnikiem, weteranem Armii Radzieckiej, lwowskie mieszkanie zajmuje również jego żona – urodzona w Baku Rosjanka. Lokatorami tej małej przestrzeni są też ich dwie rozwiedzione córki (poszukująca pracy cicha alkoholiczka i nauczycielka historii, która w latach 90. przerzuca się na drobny biznes) oraz dzieci – niewidoma Marusia i tęskniąca za przeszłością Masza. Tymczasowość zamieszkania w określonej przestrzeni i związana z tym niepewność podkreślają powtarzające się, rozpoczynające większość rozdziałów stwierdzenia psa-narratora, który, tęskniąc za swoim właścicielem, zastanawia się, czy pozostanie z obcymi ludźmi w obcym domu i obcym mieście już na zawsze.

Rzeczywistość młodej Ukrainy nie jest przyjazna dla bohaterów, z których każdy tęskni za różnie rozumianą przeszłością. Autorka w jednym z wywiadów mówiła: „Я задумувала цю книжку так, щоб кожен герой у ній хотів собі щось повернути”². Przywiązanie do radzieckiej przeszłości jest oczywiste w przypadku starszego pokolenia, jednak i to młodsze zostało ukazane jako uwikłane w matryce światopoglądowe poprzedniej epoki, chociażby w sferze wartościowania przeszłości własnej rodziny. Nostalgia za młodością i wspomnienia stanowią, siłą rzeczy, przekaz łączący przeżycia indywidualne z kontekstem polityczno-społecznym i kreują „swojski” obraz tego ostatniego. Znamienny jest fragment, w którym jedna z wnuczek pułkownika ma opowiedzieć w szkole o swojej rodzinie. Robi to na przykładzie fotografii dziadka w mundurze Armii Czerwonej, co spotyka się z negatywną reakcją nauczycielki, która wprost mówi, iż to nie jest przeszłość, do której warto wracać, i że fotografię należy zmienić lub przemilczeć liczne epizody z życia dziadków i rodziców. Autorka podkreślała w jednym z wywiadów:

(9) Я писала книжку про ті речі, які треба проговорити, [...] Бо якщо на станції метро ми можемо завішати радянські символи, то на родинних фотографіях це замальовати неможливо. Тож треба осмислювати нашу історію в інший спосіб³.

Autoidentyfikacja narodowa i kulturowa jest w przypadku rodziny Ciłyków wypadkową radzieckiej polityki narodowościowej i zawirowań życia w ogromnym, wieloetnicznym państwie. Pułkownik jest Ukraińcem, jego żona, choć uważana za Rosjankę, nie identyfikuje się z żadną nacją, córki mają w paszportach wpisane „Rosjanka” i „Ukrainka”, zaś wnuczki zostały zarejestrowane jako Rosjanki, gdyż

² <https://starylev.com.ua> (dostęp 12.02.2019).

³ <https://starylev.com.ua>, (dostęp 12.02.2019).

tak było łatwiej. Wciąż obecne dziedzictwo radzieckiej przeszłości w obrazowy sposób rekapitułuje narrator-pies, porównując rozpadające się państwo do rozlanego oleju, który oblepia wszystko wokół i na długo pozostawia swój zapach:

- (10) Ця страшна країна впала й розсипалась, як розсипається часом сіль або мука. Чи може та країна не розсипалась, а розлилася, як річка після зими чи, наприклад, пляшка олії? Це ж тоді все пояснює. Велика страшна країна розбилася й розлилася, як розливається часом олія [...] Країна розтікалася бруківкою струмочками, ріками. І так просто її не витреш із вулиць (Amelina 2017, 10).

Autoidentyfikacja i poczucie tożsamości są w sposób oczywisty związane z pamięcią. Zgodnie ze słowami O. Puchońskiej (2018, 279) w powieści zobrazowane zostały różne, krzyżujące się ze sobą postradzieckie pamięci, których cechą wspólną są białe plamy – obszary przemilczenia, amnezji, deformacji propagandowej. Ta pamięć czy raczej te liczne wersje pamięci aktualizują się w formie nieudanych prób i trudności z odnalezieniem się bohaterów w nowej sytuacji politycznej, społecznej i kulturowej.

O różnych wymiarach trudności z przystosowaniem się do rzeczywistości po upadku ZSRR pisała przejmująco noblistka S. Aleksijewicz (2014, 10/11). W powieści „Dom dla Doma” przywiązanie do poprzedniej rzeczywistości reprezentuje przede wszystkim starsze pokolenie – pułkownik uparcie prenumeruje gazetę „Komunist”. Jednak warto zauważyć, że jego stosunek do przeszłości jest bardzo nieoczywisty i przypomina raczej życie w patologicznej relacji rodzinnej, w której prawdę zastępuje się kłamstwem i pozorami. Wspomnienia bohatera pełne są bowiem traumatycznych wspomnień związanych z czasami radzieckimi oraz sympatii, których nigdy nie ośmielił się zwerbalizować. Jego żona Lilia, zwana przez członków rodziny Wielką Ba, powraca wspomnieniami do czasów, gdy mieszkała w Baku, w jej wspomnieniach na zawsze pozostaje pierwszy i najważniejszy dom – stary barak obrośnięty dzikim winem. Dobra i ciepła Lilia stanowi przykład osoby o „rozmytej tożsamości”, nieidentyfikującej się z żadną narodowością i tradycją kulturową. Po 1991 r. jako „swoje”, czy raczej „nasze” określa rzeczy i zjawiska związane z Ukrainą (nasze = ukraińskie), wiąże się to jednak wyłącznie z miejscem zamieszkania i tryzubem na paszporcie, nie zaś z identyfikacją kulturową. W scenie, w której wnuczka pyta babcię o jej własne przepisy kulinarne, Lilia nie jest w stanie stwierdzić, czy są to przepisy rosyjskie, czy azerskie, mówi, że gotuje „jak wszyscy”. Głos narratora-psa zadaje wówczas pytanie, jak nazywałyby się książka z przepisami kulinarnymi Wielkiej Ba i proponuje trzy warianty: „Przepisy niczyje”, „Przepisy socjalistyczne” lub „Przepisy zewsząd i znikąd” (Amelina 2017, 77). Wielka Ba jest przez wszystkich uważana za Rosjankę, jednak – jak podkreśla obserwujący ją pies – nie zdarzyło się, aby

opowiadała wnuczce jakiegokolwiek ludowe bajki rosyjskie czy śpiewała rosyjskie piosenki, zawsze posługuje się wyłącznie „folklorem” radzieckim.

Również córki pułkownika odczuwają liczne – zarówno materialne, jak i ideologiczne oraz światopoglądowe – trudności z odnalezieniem się w nowym świecie. Ola porzuca pracę nauczycielki historii, gdyż – jak sama konstatuje – okazało się, iż nie zna „prawdziwej historii” i przez lata uczyła kłamstw. Przez jakiś czas kobieta stara się przystosować:

- (11) Сама вчить нову для неї історію – не ту, яку їм викладали в університеті всього кілька років тому (Amelina 2017, 108).

Ostatecznie podejmuje pracę w kiosku i wbrew własnej woli nawiązuje kontakty z lwowskim światem przestępczym. Kwestia dekomunizacji narracji historycznej łączy się w powieści z obrazami poradzieckiego Lwowa, w którym odradza się tożsamość narodowa Ukraińców. Miasto określane jest przez bohaterów powieści – w tym przez nauczycielkę Olę – jako „nie do końca nasze”, z jednej strony pozostaje objęte konotacją „swojskiej przestrzeni”, gdyż Ciłykowie żyją w nim od wielu lat, a przestrzeń miasta poddawana jest przez nich swoistej mitologizacji (opowieści, które Ola snuje swojej niewidomej córce kreują baśniowo-fantastyczny obraz Lwowa), z drugiej zaś miasto nie jest przez nich identyfikowane z tym, co rodzime, a w obliczu odradzającej się ukraińskości staje się obce i nieco wrogie.

Zakończenie

W artykule przeanalizowane zostały obrazy domu w dwóch współczesnych ukraińskich powieściach: „Dom z witrażem” Żanny Słoniowskiej i „Dom dla Doma” Viktorii Ameliny. Oba utwory poruszają wiele problemów istotnych dla postradzieckiego społeczeństwa, a pojęcie domu ma w nich co najmniej trzy znaczenia (państwo – miasto – lokum). W obu analizowanych powieściach tytułowe domy skrywają rodzinne tajemnice, w których odbijają się, jak w soczewce, losy mieszkańców tej części Europy, sprawia to, że przestrzenie zamieszkania zostały zbudowane na przeciwstawnych kategoriach azylu i więzienia.

Wydaje się, że właśnie połączenie szerokiej perspektywy historycznej z polifonią pamięci jednostkowych stanowi najważniejszy wątek obu utworów, a metafora domu zajmuje w nich miejsce centralne. Połączenie obu perspektyw, ukazanie ich nierozzerwalnego związku i trudnych relacji między tym, co zbiorowe, a tym, co indywidualne, sprawia, że oba utwory w sposób niezwykle prawdziwy odzwierciedlają złożoność narracji o pamięci historycznej. W kontekście Ukrainy owa pamięć ma w ogromnym stopniu charakter posttraumatyczny, który należałoby rozpatrywać w perspektywie międzypokoleniowej związanej z transferem wzorców,

przekonań i doświadczeń (Matusiak | Świetlicki 2016). Jak słusznie zauważa Romanenko, na poziomie utożsamiającym pojęcie domu z ojczyzną powieść „Dom dla Doma” wydaje się niezwykle aktualna, stawiając pytania dotyczące kulturowej kartografii i posttraumatycznego krajobrazu współczesnej Ukrainy. Romanenko podkreśla, iż utwór stawia przede wszystkim pytanie o to, jakimi ludźmi stali się Ukraińcy w swoim rodzinnym i jednocześnie tak obcym domu (Romanenko 2018). Podobne pytanie stawia autorka „Domu z witrażem”.

Konstatacja związku pamięci z tożsamością nie stanowi *novum* (Sowa 2010, 378), wymaga jednak głębokiej analizy specyfiki owej pamięci, która determinuje autoidentyfikację postkomunistycznych społeczeństw. Przeszłość jest bowiem interpretowana różnorodnie, a poza kontekstem traumatycznym istnieje również taki, który odwołuje się do poczucia wielopoziomowej nostalgii za poprzednią epoką (Stryjek 2014, 90). Dowartościowująca radziecką przeszłość wersja historii pozostaje żywotna w niepodległej Ukrainie, zwłaszcza wśród starszego pokolenia (Hrycak 2009, 119).

W obu przeanalizowanych powieściach życie osobiste łączy się nierozzerwalnie z historią i polityką, a doświadczenie traumy przeplecione jest z nostalgią za przeszłością (identyfikowaną często właśnie w kategoriach przestrzennych, odwołujących się do idei zadowolenia). Autorki prowadzą czytelnika przez meandry postsowieckiego Lwowa i próby jego oczyszczenia ze spuścizny doświadczeń XX w. Miastu, w którym bohaterowie zapuszczają korzenie, daleko do ideału nie tylko w sferze duchowej, lecz także fizycznej. Niszczone są zabytki („Dom z witrażem”), a wiele obszarów zajmuje architektura symbolicznie łącząca się z okresem komunizmu („Dom dla Doma”). W obu powieściach dom stanowi mikrokosmos, w którym odbija się historia, a pamięć o przeszłości determinuje losy kolejnych pokoleń. Minione czasy z jednej strony wiążą się z doświadczeniem bólu czy rozczarowania, z drugiej zaś wzbudzają różnego rodzaju tęsknoty i są przedmiotem nostalgii – czego najlepszym przykładem jest postawa starszego pokolenia rodziny Ciłyków.

To właśnie historia determinuje przestrzeń zamieszkania – rodziny w obu powieściach trafiają do Lwowa zmuszone sytuacją polityczną, a ponieważ mają różne korzenie i doświadczenia, odmiennie interpretują przestrzeń wyobrażoną domu. Dla najstarszej z bohaterek „Domu z witrażem” – prababki dom miał być ostoją polskości, czego zresztą nie podzielały jego młodsze mieszkanki. Znajdujące się w pokoju starszej pani przedmioty związane z utraconą ojczyzną były dla nich jedynie relikami przeszłości. W drugiej powieści przeszłość przywoływana jest w sposób symboliczny przez stojący w ogrodzie zardzewiały radziecki samolot z jednej strony i starą zamkniętą skrzynię, w której nikt nie wie, co się znajduje z drugiej. Spotykają się więc ze sobą jakby dwie perspektywy pamięci – odwołująca się do matrycy poradzieckiej, skoncentrowana na „wielkiej historii”, kulturowanej (przynajmniej częściowo) przez seniora rodu Ciłyków, oraz prywatna, „ukryta” w indywidualnej pamięci i często niezwerbalizowana. Brak możliwości wyboru

i przypadkowość miejsca zamieszkania sprawiają, że bohaterowie mają problem z poczuciem zakorzenienia. W powieści „Dom dla Doma” rodzina przez dłuższy czas nie rozpakowuje nawet walizek i pudeł, traktując lwowskie mieszkanie jako jeden z wielu przystanków na drodze bezustannych przeprowadzek. Brak zakorzenienia widoczny jest także w powieści Żanny Słoniowskiej – to perypetie życia zmuszają obie rodziny do przeprowadzki i zamieszkania we Lwowie.

W obu powieściach metafora domu zostaje rozciągnięta na przestrzeń miasta. Najmłodsza bohaterka „Domu z witrażem” przede wszystkim Lwów uważa za swój dom i chyba za niego czuje się bardziej odpowiedzialna niż za przestrzeń samego mieszkania. Dla jej matki z kolei domem była Ukraina, dla której gotowa była nie tylko odsunąć na dalszy plan dom rodzinny i operę, również będącą przez lata jej domem, lecz także oddać za nią życie. Dla starszego pokolenia bohaterów miasto nie stanowi przestrzeni jednoznacznie swojskiej, balansuje raczej na granicy między tym, co „swoje”, a przestrzenią obcą czy nawet wrogą. „Swoim” określa miasto dopiero młodsze członkinie rodziny. Ślepotą Marusi z „Domu dla Doma” podkreśla znaczenie przestrzeni symbolicznej, gdyż dziewczynka widzi miasto przede wszystkim oczami wyobraźni, idealizując je i upiększając w swoich fantazjach.

Sam obraz domu odbiega w analizowanych powieściach od klasycznego rozumienia tego pojęcia opisanego przez P. Somervilla (1992). Wprawdzie dla bohaterów domy są, przynajmniej częściowo, schronieniem przed niebezpieczeństwami zewnętrznymi, ale daleko im już do obrazu ogniska domowego i miejsca głębokich więzi. Relacje pomiędzy bohaterami są bowiem przede wszystkim trudne, oparte, co prawda, na przywiązaniu, ale również na nieporozumieniach, w których ważną rolę gra konflikt pamięci pokoleniowej. Zdeterminowane przeszłością wzorce zachowań starszego pokolenia wpływają na losy dzieci i wnuków. W powieści „Dom z witrażem” życie młodszego pokolenia kobiet ograniczane jest nieustającym poczuciem zagrożenia, które najstarsza mieszkanka, doświadczona traumami przeszłości projektuje na wspólną codzienność.

Analiza zagadnień związanych z posttotalitarną spuścizną w jej traumatycznym wariacie stanowi obecnie intensywnie badany temat ukraińskiego literaturoznawstwa (Matusiak 2020). Zwrot ku perspektywie jednostkowej, na którą pozwala analiza toposu tak znaczącego jak dom, otwiera ciekawą perspektywę dla badań nad nieoczywistością i zróżnicowaniem narracji pamięci w przestrzeni poradzieckiej.

Bibliografia

- ALEKSIJEWICZ, S. (2001), *Urzeczeni śmiercią*. Warszawa.
- ALEKSIJEWICZ, S. (2014), *Czasy secondhand. Koniec czerwonego człowieka*. Wołowiec.
- AMELINA, W. (2017), *Dim dlya Doma*. L'viv. [Амеліна, В. (2017), *Дім для Дома*. Львів.]

- BARTMIŃSKI, J. (1997), *Dom i świat – opozycja czy współdziałanie*. W: Sawicka, G. (red.), *Dom w języku i kulturze*. Szczecin, 11-22.
- BŁASZKOWSKA, M. | KIEJZIEWICZ, A. | KUSTER, M. et al. (red.) (2017), *Literackie wizerunki przestrzeni domowych*. Kraków.
- CHARKO-KLEKOT, P. (2016), *Dom, w którym można żyć. Prowincjonalna Rosja oczami niektórych uralskich dramaturgów*. W: Supa, W. (red.), *W kręgu problemów antropologii literatury. Topos domu. Doświadczenie zamieszkiwania i bezdomności*. Białystok, 195-207.
- CHENEL, A. P. | SIMARRO, A. S. (2008), *Słownik symboli*. Warszawa.
- HRYCAK, J. (2009), *Nowa Ukraina. Nowe interpretacje*. Wrocław.
- JAKUBOWSKA-KRAWCZYK, K. (2018), *Lwów wieku XX-XXI. Dorastanie i konflikt pokoleń w dobie przemian społecznych i rewolucji (na podstawie „Domu z witrażem” Żanny Słoniowskiej*. W: *Teka Komisji Polsko-Ukraińskich Związków Kulturowych*. 13, 159-174.
- KOPALIŃSKI, W. (1990), *Słownik symboli*. Warszawa.
- ŁOTMAN, J. (1987), *Dom w Mistrzu i Małgorzacie*. W: *Pamiętnik Literacki*. 78/4, 311-319.
- MATUSIAK, A. (2013), *Między pamięcią a zapomnieniem. Postkomunistyczna trauma społeczno-kulturowa w krajach Europy Środkowo-Wschodniej, Wschodniej i Południowo-Wschodniej po roku 1989. Kwerenda problemu*. W: *Trauma postkomunistyczna. Miscellanea Posttotalitarna Wratislaviensia*. 1, 9-26.
- MATUSIAK, A. (2020) *Wyjść z milczenia. Dekolonialne zmagania kultury i literatury ukraińskiej XXI wieku z traumą posttotalitarną*. Wrocław.
- MATUSIAK, A. | ŚWIETLICKI, M. (2016), *Kategoria pokolenia we współczesnych badaniach społeczno-kulturowych*. W: Matusiak, A. (red.), *Posttotalitarny syndrom pokoleniowy w literaturach słowiańskich Europy Środkowo-Wschodniej i Południowo-Wschodniej końca XX-początku XXI wieku w świetle studiów postkolonialnych*. Poznań – Wrocław, 15-35.
- NIEDZIELA-JANIK, M. (2016), *Interpretacja motywu bezdomności w utworze Olega Pawłowa Koniec wieku*, W: Supa, W. (red.), *W kręgu problemów antropologii literatury. Topos domu. Doświadczenie zamieszkiwania i bezdomności*, Białystok 2016, 245-257.
- PUKHONSKA, O. (2018), *Bili plyami pam'yati na temnomu tli istorii (za romanom Dim dlya Doma Viktorii Amelinoi)*. V: *Suchasni problemy movoznavstva ta literaturoznavstva*. 23, 279-282. [Пухонська, О. (2018), Білі плями пам'яті на темному тлі історії (за романом Дім для Дома Вікторії Амеліної). В: Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. 23, 279-282.]
- ROMANENKO, O. (2018), *Koordinaty domu: symvolichni prostori romanu Viktorii Amelinoi Dim dlya Doma*. V: *Synopsis: tekst, kontekst, media*. 3 (23). URL: <http://synopsis.kubg.edu.ua/index.php/synopsis/article/view/312>. (dostęp 12.02.2019). [Романенко, О. (2018), Координати дому: символічні простори роману Вікторії Амеліної Дім для Дома, В: Синопис: текст, контекст, медіа. 3 (23).]
- SŁONIOWSKA, Ż. (2015), *Dom z witrażem*. Kraków.
- SOMERVILLE, P. (1992), *Homelessness and the meaning of home: Rooflessness or rootlessness*. In: *International Journal of Urban and Regional Research*. 16, 529-539.
- SOWA, B. (2010), *Pamięć przeszłości w procesie kształtowania się tożsamości. Na przykładzie Doliny Górnego Sanu (Muczne)*. W: Zowczak, M. (red.), *Na pograniczu „nowej Europy”*. Warszawa, 377-393.
- STRYJEK, T. (2014), *Ukraina przed końcem historii. Szkice o polityce państw wobec pamięci*. Warszawa.
- TROJANOWSKA, U. (2008), *Pozaprzejrzysty model zamieszkania jako alternatywa wobec nieludzkiej rzeczywistości państwa totalitarnego – Lidia Czukowska, Zanurzenie*. W: *Studia Literaria. Universitatis Iagellonicae Cracoviensis*. 3, 163-171.
- ZMYŚLNA, M. (2017), *Wszędzie źle ale w domu najgorzej, czyli dom w czasach anomii. Pejoratywne konotacje przestrzeni domowej w polskiej poezji kobiet epoki postmodernizmu*. W: Błaszowska, M. | Kiejziewicz, A. | Kuster, M. et al. (red.) (2017), *Literackie wizerunki przestrzeni domowych*. Kraków, 21-33.

DOI: 10.31648/PW.7667

ALINA KUZBORSKA

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8234-8139>

University of Warmia and Mazury in Olsztyn

POSTKOLONIALISMUS IN DEN REGIONALWISSENSCHAFTEN. PRUßEN-MOTIVE IN DER LITERATUR

Postcolonialism in Regional Studies. Prussian motifs in literature

ABSTRACT: The focus of the literary post-colonial discourse in this article is Claudius Crönert's novel on Herkus Monte "Die Herren der Schwerter", published in 2011, which distances itself from the old Prussian topoi and, instead, creates a new post-colonial reality. The article deals with the problem of postcolonialism and its absence in the context of Prussian research. As a theory, postcolonialism is still shaped by Eurocentric notions of a foreign discourse that mostly focuses on former colonies in far-flung parts of the world, which is illustrated here by a text by Walter Benjamin. The multi-coded past of Prussia is discussed in my contribution on the basis of the change from colonial discourse to post-colonial discourse. The reception of the pre-colonial times of the Baltic tribes is presented in the journal *Adrastea* on the basis of Herder's latest work, specifically his reflections on the 'ancestors' of Prussia.

KEYWORDS: Prussians, postcolonialism, historical novel, Herder, Teutonic order

1. Postkolonialismus ist auf fremden Kontinenten zu suchen

Heutzutage im Zusammenhang mit der Erforschung der prußischen Geschichte über den Postkolonialismus zu sprechen, heißt in erster Linie, über den Kolonialismus, seine Ursachen und Folgen, des Weiteren über die Geschichte und Religion der Prußen zu sprechen. Die Kolonisierung der letzten nicht christlichen Gebiete Europas war im geschichtstheologischen Denken der römisch-katholischen Kirche ein ‚gerechtes‘ Missionierungswerk. So war der über 50 Jahre andauernde Religionskrieg gegen die Heiden im Nordosten Europas, zu dem der Deutsche Orden Anfang des 13. Jahrhunderts durch den Papst berufen und gesegnet worden war, im Lichte des damaligen Gerechtigkeitsverständnisses völlig legitim. Global gesehen leben wir in einer postkolonialen Wirklichkeit, weil jede Nation, jede nationale bzw. regionale Kultur, jede nationale bzw. regionale Ökonomie schon irgendeinmal kolonialen Druck bzw. koloniale Gewalt erlebt hat, haben doch „mehr als 85 % des Globus [...] eine koloniale Vergangenheit“ (Pittl 2018, 9).

Der europäische Kolonialismus-Diskurs beginnt nahezu zeitgleich mit der Entdeckung der ‚neuen Welt‘ sowie der anschließenden Expansion in deren Räume. Der Mechanismus der Eroberung war dabei immer der gleiche: Unter dem Vorwand der Christianisierung wurden Gebiete samt ihren natürlichen Schätzen annektiert und die einheimische Bevölkerung als billige Arbeitskräfte ausgebeutet. Die ‚unzivilisierte‘, des Lesens und Schreibens unkundige ‚fremde‘ Urbevölkerung konnte sich dagegen meist kaum wehren, waren die europäischen Eroberer ihr doch an Bewaffnung, Navigation, Agrikultur und anderen zivilisatorischen Errungenschaften überlegen. J. M. Contreras Colín macht in diesem Zusammenhang auf eine Rezension W. Benjamins für die deutsche Zeitschrift „Die literarische Welt“ vom 21. Juni 1929 aufmerksam. Die Besprechung des 1928 in Paris erschienenen Buches von M. Brion „Bartholomée de Las Casas »Père des Indiens«“ besiegelte laut Contreras Colín (2018, 156-157) den Anfang der Geschichtsschreibung der Kritik des europäischen Kolonialismus. Benjamins Empörung über die Unmenschlichkeit der Europäer ist relevant auch für andere Kulturen. So kann die Conquista mit der Eroberung des Prußenlandes in Vergleich gezogen werden:

Die Kolonialgeschichte der europäischen Völker beginnt mit dem ungeheuerlichen Vorgang der Conquista, der die ganze neuerobernte Welt in eine Folterkammer verwandelt. Der Zusammenprall der spanischen Soldateska mit den gewaltigen Gold- und Silberschätzen Amerikas hat eine Geistesverfassung geschaffen, die niemand ohne Grauen sich vergegenwärtigen kann. [...] Sehr interessant ist es zu verfolgen, wie hier die wirtschaftliche Notwendigkeit einer Kolonisation, die noch nicht die imperialistische war – damals brauchte man Tributländer, nicht Märkte –, sich ihre theoretische Rechtfertigung sucht: Amerika sei herrenloses Gut; die Unterjochung sei die Vorbedingung der Mission; gegen die Menschenopfer der Mexikaner einzuschreiten sei Christenpflicht (Benjamin 1972, 180-181).

Laut J. M. Contreras Colín habe die Kritik des europäischen Kolonialismus, also die Postkolonialismus-Debatte der westlichen Intellektuellen über den Nicht-Westen, nicht erst in den 1970er Jahren mit den ‚Klassikern‘ der postkolonialen Theorie wie Edward Said, Gayatri Spivak und Homi Bhabha eingesetzt, sondern „bereits im 16. Jahrhundert, und zwar von Seiten der ersten Opfer der kolonialen Zivilisation: der indigenen Völker Amerikas. Diese Kritik ist daher keine Erbpacht der Postmoderne oder des Poststrukturalismus“ (Contreras Colín 2018, 165).

Es ist nicht einfach, die Kolonisationsprozesse auf den von prußischen bzw. baltischen Stämmen bewohnten Gebieten zeitlich und räumlich zu fixieren. Es gibt zwei Probleme, die in Bezug auf die objektive Prußen-Geschichte zurückzuführen sind: ein Quellenproblem und ein Interpretationsproblem. Die ersten schriftlichen Überlieferungen über die Prußen stammen gerade von den Eroberern bzw. Kolonisatoren, uns fehlt also die Eigenperspektive der Kolonisierten auf die Eroberung und Unterwerfung. Die eigentliche Kolonisierung begann im 13.

Jahrhundert mit der Ankunft des Deutschen Ordens, der die Prußen als Fremde und Feinde behandelte. Auf die Geschichte und Kultur der Prußen, der vorletzten Heiden des christlichen Europas¹, findet die postkoloniale Theorie für gewöhnlich keine Anwendung, geht es in der Postkolonialismus-Debatte doch nach wie vor meist um die Gebiete in Übersee beziehungsweise auf anderen Kontinenten. Dabei gibt es deutliche Parallelen zwischen der Missionierung der indigenen Bevölkerung beider Amerikas sowie der Kolonisierung des Prußenlandes durch den Deutschen Orden. In seiner umfangreichen und fundierten Monografie „Die Entdeckung des ‚Heidentums‘ in Preußen. Die Prußen in den Reformdiskursen des Spätmittelalters und der Reformation“ verwendet Michael Brauer (2011) statt des postkolonialen den methodischen Ansatz der Diskursanalyse. Mit seiner ‚Entdeckung des Heidentums‘ markiert er jedoch eine Wende vom kolonialen Diskurs der ersten Chroniken zum postkolonialen Diskurs, der sich besonders in der Frühen Neuzeit sichtbar machte. Die Bezeichnung der Urbewohner des kolonisierten Landes (Prußenland, Pruzilant, Preußenland, terra Prussiae), der Prußen (Altpreußen, Pruzzi, Prusci, Pruteni, Brutheni), gab den späteren territorial-politischen Formationen auf diesem Gebiet, dem Ordensstaat Preußen, dem Herzogtum Preußen, schließlich dem Königreich Preußen sowie den Provinzen Ost- und Westpreußen, ihren Namen. Die prußischen Volksstämme wurden bereits im 17. Jahrhundert vollständig von den Eroberern assimiliert, ihre Nachkommen lebten aber mit den zugewanderten Deutschen, Polen und Litauern zusammen in Preußen. So wurden die Prußen allmählich zu Preußen, während ihre baltische Vergangenheit für gewöhnlich nurmehr in der Kulturgeschichte Preußens eine Rolle spielte und meist gleich in den Einführungskapiteln über die Urbewohner des Landes abgehandelt wurde.

2. J. G. Herders Reflexionen über die Urbewohner des Landes

Für die Anwesenheit der Prußen im Gedächtnis der Intellektuellen des 18. Jahrhunderts ist besonders die Sicht Herders auf die Urbewohner seiner Heimat, die baltischen ‚Oestier‘ (Aestier), aufschlussreich, wie er sie im Anschluss an Tacitus im dritten Band der von ihm von 1801-1803 herausgegebenen und selbst mit Inhalten versorgten Zeitschrift „Adrastea“ nennt. Herders Urteil über die Geschichte Preußens (Bd. 3, 4. Preußische Krone) ist allerdings hinsichtlich der Rechtfertigung der Eroberungskriege und der Machterhaltung der Kolonialherren unkritisch:

Kurfürst Friedrich Wilhelm, Vater des ersten Königs, der große Churfürst genannt, war, wenn man so sagen darf, dieser Sproße Gipfel. In Krieg und Frieden, in Verwaltung

¹ Als letzte Heiden Europas gelten die Litauer, die infolge der Heirat des litauischen Großfürsten Jogaila (poln. Jagiełło) mit der polnischen Königin Jagwiga und der Schließung der Personalunion mit Polen erst 1387 getauft wurden.

und Beschützung seiner Länder hatte er sich und seinem Heer einen Ruhm erworben, der ihm neben den Regenten erster Ordnung schon einen Platz gab (Herder 1802|3, 93).

Kunst- und Wissenschaftsliebe sowie der Gedanke religiöser Toleranz (unter der Voraussetzung, dass die humanistischen Reformationsideen eine leitende Rolle dabei spielten) ließen Herder von einem vereinigten Groß-Deutschland unter der Führung Preußens träumen, „da zum gemeinsamen Wohl Europa’s, zu Aufrechterhaltung der Deutschen und von Deutschen abstammender Völker ein dringendes Interesse Beide [Preußen und Österreich] innig verbindet (Herder 1802, Bd. 3, 105).

In demselben ‚historischen‘ Stück, in „Eigne Gemählde aus der Preußischen Geschichte“, bekräftigt Herder den preußischen Ursprungsmythos mit den Prußen als friedliebendem und mutigem Volk als Namensgeber des Landes, das jedoch der höheren Ordnung – der christlichen Religion und politischem Interesse – habe gehorchen müssen:

Felsenvest hing die Nation an ihrer Religion und Sprache; härtere Kriege sind nie geführt worden, als in welchen Preußen für Freiheit, Sprache, Land und Verfassung stritt. Als im eilften Jahrhundert von den Polen Romove zerstört ward, zog sich der Kriwe ins Innere von Litthauen, und bauete daselbst ein neues Romove; bis Allups, der letzte Kriwe, im fünfzehnten Jahrhundert endlich erklärte, daß seine Götter ihm befohlen hätten, ein Christ zu werden, weil sie ihn nicht länger schützen könnten (Herder 1802|3, 111).

Herders Bezugsautoren in dem betreffenden Kapitel sind G. Merkel (1798), L. von Baczko (1792) sowie ältere Chroniken und Geschichtsschreiber. Anzunehmen ist zudem, dass er die frühneuzeitlichen Chroniken kannte, vor allem jene von Simon Grunau, in der die vermeintlich prußische Legende von Waidewut und Brutheno erfunden wurde. Mit Stillschweigen übergeht Herder indes die Ausrottung des prußischen Volkes. Den Charakter der Prußen, das Wesen ihrer im 18. Jahrhundert ausgestorbenen Sprache sowie ihre Dichtung (die tatsächlich in schriftlicher Form nicht existierte) konstruiert er in Analogie zu den Letten und Litauern, deren Volkslieder er gut kannte und in seinem Band „Stimmen der Völker in Liedern“ publizierte:

Das einheimische Volk der Ostsee, das seinem Bernsteinlande treu blieb, gewann in diesem Zudrange der Nationen eine eigene Gestalt. Für sich selbst, nach dem einhelligen Zeugnis der Geschichtsschreiber, war es ein sanftes, mitleidiges Volk, das den Nothleideneden zu Hülfe kam, und niemand anfeindete; Nothgezwungen musste es kriegerisch werden. Siehe da den unverkennbaren Charakter der alten preußischen Völker. Von der einen Seite kann es kaum eine sanftere Vorstellungsart in Sprache und Dichtung, als die Denkweise ihrer Abkömmlinge, der sogenannten Litthauer und Letten geben; Idyllen sind ihre Lieder in eintönig-sanften Melodien; eine Baum- und Landpoesie war ihre Religion und häusliche Lebensweise. Voll schmeichelnder

Diminutiven ist ihre Sprache; ihr Charakter schlau, fein, milde. Gegen den Andrang der Feinde aber bildete sich in diesem friedlichen Staat eine Kriegsverfassung, die gegen die Polen zuerst, dann fünfzig Jahr gegen den Deutschen Orden mit fürchterlicher Gewalt stritt (Herder 1802|3, 110).

Herder verleiht der Landesgeschichte eine gewisse Kontinuität, indem er die Aestier bzw. Prußen in die Vorgeschichte einbezieht. Die Bekehrung und Unterwerfung der heidnischen Prußen im 13. Jahrhundert durch den Deutschen Orden war jedoch nichts anderes als ein blutiges Missionierungswerk in Nordosteuropa. Es stellt sich daher die Frage, warum Herder, ein Aufklärer mit tiefem Verständnis für nichtchristliche Religionen, der andernorts eine antikolonial anmutende Kritik an der Missionierung fremder Länder und exotischer Kulturen übte, nicht nur blind war gegenüber der Vernichtung der Kultur der preußischen Urbevölkerung, sondern sich auch noch an der Umschreibung der Geschichte beteiligte. In der Zeitschrift *Adrastea*, in der er über das ganze vergangene 18. Jahrhundert in Europa publizistisch-intellektuell reflektiert, werden die Prußen zu sanften baltischen Exoten stilisiert, denen er den griechischen Mythos von Phaëthon und seinem Tod in der Ostsee zuschreibt. Das Prußenland erscheint hier aber nicht nur als ein Übergangsgebiet während der Völkerwanderung, es ist auch ein Land der frühen Kultur, das durch den Bernsteinhandel Bekanntheit erlangte. Die altgriechische Legende dieser Urzeit erzählt Herder am Anfang des dritten Teils von „Eigne Gemälde aus der preußischen Geschichte“:

Als der Norden noch im Dunkeln lag, war das Bernsteinland den Asiaten und Griechen bekannt; von diesen ward es früh mit einer Fabel beehret. Hier nämlich sank Phaëthon, der das Ende der Laufbahn seines Vaters Apollo, den Ozean, nicht erreichen konnte, gestürzt vom Sonnenwagen, in den Eridanus. Um ihn weinten die Schwestern, die Heliaden, und wurden in die Palmbäume verwandelt; auch als solche weinten sie am Stral der Sonne goldene Tränen – der Bernstein, *electrum*. Nach diesen goldnen Thränen schifften die Phönicier, weit umher, die Säulen Herkules hinaus, das Zinnland vorüber, bis in den Eridanus, die Ostsee. Der Kostbarkeit dieses seltenen und gesuchten Produkts wegen, das man höher als Gold schätzte, breiteten sie Fabeln aus; die Griechen kleideten diese nach ihrer Art ein; so entsprang eine Reihe furchtbar-schöner Gemähld. Im Sonnentempel besucht Phaëthon seinen Vater, ihn anflehend mit seiner großen Bitte; dieser verspricht und trauret, daß er versprochen habe. Freudig besteigt der Jüngling den Wagen; wild werden die Roße auf der Mittagshöhe seiner Bahn; alle Ströme Europas, Po, Donau, Rhein brennen; die Erd' und der Ocean fleht; am Eridanus wird der Welt Ruhe geschenkt. Da sprießt ein Hain auf, mit fließendem Golde. Da wird Phaëthons Freund, Eyknus, nachher in einen Schwan verwandelt, der auf dem Eridanus schwimmt und seinen Freund beklaget. Welchem Nordlande weihten die Griechen eine solche Fabel? Viele Sagen der Hyperboreer entsprangen daher: denn in dem Lande, wo Bernstein floß, mußten selige Götter oder glückliche Menschen wohnen (*Adrastea* 1802, 106-108).

Der von Herder angeführte Mythos lässt die Ostsee als einen idyllischen Ort erscheinen, fast als ein Paradies. Tatsächlich betrieben die Griechen Bernsteinhandel mit den Ostseeküstenbewohnern. Herder erwähnt auch Tacitus, der in seiner *Germania* über die Ostseesiedlungen spricht, die ihm zufolge von friedlichen Menschen bewohnt werden, die Bernstein sammeln.

Das friedliche Leben der Prußen, der *Aestier*, wurde laut Herder durch die Eroberungskriege zuerst der Polen, dann der Deutschen zerstört. Die Zeiten des Deutschen Ordens bewertet Herder allerdings sehr kritisch, sie seien „keiner Pinsel wert“ (Herder 1802, 119). Der Deutsche Orden habe das Land mit Schwert und Feuer erobert, eben damit aber auch die katholische Mission erfüllt. Mit Erleichterung und ‚Leichtigkeit‘ wendet sich Herder dann einer neuen Epoche der Landesgeschichte zu, nämlich der Reformation, die hier eben mit ‚Leichtigkeit‘ eingeführt worden sei: „Kaum hatte der Hochmeister sein Ordenskleid angelegt, so stimmte ihm die Nation im Übergange zum Luthertum bei, als ob sie zu ihrem alten Glauben zurückkehrte; sie, die einst gegen das Christentum so wild gefochten hatte“ (Herder 1802, 119).

Man kann in der „Preußischen Geschichte“ nach Herder eine klare Linie erkennen: sie zieht sich von der idyllischen Naturlandschaft mit ihren kostbaren Boden- und Meeresschatzen über den beglückenden Protestantismus bis zur vernünftigen Verwaltung des Landes im 18. Jahrhundert. Es gibt in Herders Erzählung keine Brüche zwischen der Kolonisierung und seiner eigenen postkolonialen Gegenwart, auch keine Brüche zwischen den Völkern Preußens. Dort lebe nach Herder nach wie vor dasselbe friedliebende und fleißige, seine Volkslieder hochschätzende Volk:

Denn kaum hängt vielleicht eine Nation in Europa so sehr an Liedern wie diese; statt ihrer alten Dainos kamen jetzt geistige Gesänge ins Ohr des Volkes. In Liedern preußischer Dichter, z. B. Simon Dach, Alberti's u. f. zeigt sich der alte Nationalcharakter; furchtbarer Ernst und weiche Klage (Herder 1802, 119).

3. Postkoloniale Aneignung des preußischen Erbes

Die Hauptquelle der historiografischen Literatur seit dem 16. Jahrhundert sowie der fiktionalen Literatur seit dem 19. Jahrhundert war die Ordenschronik Peters von Dusburg. Die Wende des kolonialen Diskurses zu einem postkolonialen Diskurs habe ich ausführlich in meinem Beitrag „Von Barbaren zu Vorfahren: Der Anfang der Prußen in der Literatur“ (Kuzborska 2018, 349-365) beschrieben. Diese Wende vollzog sich etwa im 16. Jahrhundert, als die neuzeitlichen Chroniken und die damalige Geschichtsschreibung die Geschichte der Prußen ergänzten und im Zuge dessen ihre damals fast untergegangene Kultur mit religiösen sowie ethnografischen

Einzelheiten ausstaffierten, sodass sie in der fiktionalen Literatur der folgenden Jahrhunderte (wieder-)belebt werden konnte. Wo endet die Geschichte, beginnt die Literatur? Die unter dem Vorwand der Christianisierung der vorletzten Heiden des mittelalterlichen Europa geführten verheerenden Kriege sowie die spätere Kolonisationspolitik des Deutschen Ordensstaates führten zur völligen Assimilation der Prußen. Die prußische Sprache wurde noch einige Zeit von den einheimischen Bauern gesprochen, war jedoch in der frühen Neuzeit zum Untergang verurteilt. Obwohl die Prußen selbst kein Schrifttum entwickelten, existierten sie posthum in der schriftlichen Kultur der Deutschen, Polen und Litauer fort; deren jeweiliges Interesse am Prußenvolk ist jedoch unterschiedlich – das der Deutschen ist historischer, das der Polen historisch-geografischer und das der Litauer sprachlich-nationaler Provenienz.² Die transnationale Literatur ist interkulturell angelegt, denn zwischen den Texten der oben genannten Kulturen, die in verschiedenen Epochen entstanden sind, gibt es starke interkulturelle Bezüge. So diente der Prußen-Topos oftmals nationalen Selbstinszenierungen. Den Anfang der Prußen in der Literatur markieren Quellen, die von allen drei Nationalkulturen benutzt wurden: in erster Linie die mittelalterlichen Ordenschroniken Peters von Dusburg sowie dessen Nachfolger Nicholas von Jeroschin, die erst 1861 in den „*Scriptores rerum prussicarum*“ (Hirsch, Töppen u. Strehlke 1861) herausgegeben wurden. Die Chronisten hatten es sich zum Ziel gesetzt, die Heldentaten der Ordensbrüder zu rühmen. Die Darstellung der Prußen entwarf dementsprechend ein Bild wilder Barbaren, die notwendigerweise christianisiert und zivilisiert werden mussten. Diese pro-kolonialistischen Stimmen dienten, unter dem Vorwand der Christianisierung, einer Rechtfertigung der Unterwerfung der Prußen, die durch den Mythos vom Märtyrertod des angeblich von ‚wilden‘ Prußen ermordeten Heiligen Adalbert eine weitere Grundlage erhielt.

Die neuzeitlichen Chroniken von L. David (David 1812-1817) und S. Grunau (Grunau 1876-1896) aus dem 16. Jahrhundert lieferten demgegenüber ein vollständigeres Bild der Prußen, wobei Grunau diesem Volk nahestand und es bemitleidete. Es ist bekannt, dass Grunau mit den Prußen in ihrer Sprache kommunizieren und ethnografische Kenntnisse aus erster Hand beziehen konnte. Seine Parteilichkeit war die eines Geistlichen – Grunau war Dominikanermönch – und manifestierte sich darin, dass er in seinen Beschreibungen der Religion und des Brauchtums der Prußen eine gewisse gegenreformatorische Tendenz aufzuzeigen versuchte

² Diese Vermutung basiert auf der Tatsache, dass das Interesse der Deutschen in erster Linie der Geschichte verpflichtet ist, da diese Region über 700 Jahre von den Deutschen regiert bzw. verwaltet wurde. Die Polen interessieren sich für die Prußen aufgrund des historisch-geografischen Erbes, insbesondere nach 1945. Die Litauer gehören neben den Letten und den verstummten Prußen zu der baltischen Sprachfamilie. Die sprachliche Verwandtschaft und die geografische Nachbarschaft zu den ehemaligen prußischen Gebieten trägt dazu bei, dass die Litauer eine starke Affinität zu den Prußen spüren.

und zu diesem Zweck den Mangel an gesicherten Informationen über die Prußen mit frei erfundenen Geschichten kompensierte. Vom Ende des 17. bis zum Anfang des 19. Jahrhunderts entstanden historiografische Werke, die das negative Prußenbild erklärten: Ch. Hartknochs „Altes und neues Preußen“ von 1684 war eine Zusammenfassung der Kenntnisse über die Prußen aus verschiedenen Quellen. In dieser Zeit entstand auch das monumentale historisch-ethnografische Werk von M. Prätorius: „Deliciae Prussicae oder preussische Schaubühne“, dessen ausgewählte Fragmente erst 1871 im Druck erschienen (Prätorius 1871, 1999, 2004, 2006, 2011). Auf Grundlage von Prätorius' Werk entwarfen schließlich die Historiker des 19. Jahrhunderts (Baczko 1792-1800, Voigt 1827-1839) ein umfassenderes Porträt der preußischen Kultur.

4. Das Prußenland liegt in der Literatur:

Zum deutschen historischen Roman des 21. Jahrhunderts

Der historische Roman „Die Herren der Schwerter“ von C. Crönert (2011) thematisiert die Ereignisse der Eroberung und Unterwerfung der Prußen Mitte des 13. Jahrhunderts. Der Roman setzt einerseits die Tradition der Erzählungen über den Prußen-Anführer Herkus Monte fort, bricht andererseits aber mit der traditionellen Darstellung des Helden und seiner Dilemmata als Zentrum der Handlung und behandelt stattdessen die gesellschaftlichen Veränderungen unter den Prußen, die Machtverhältnisse im eroberten Land sowie die Auflehnung der unterworfenen Urbevölkerung gegen die Fremdherrschaft. Die aus den Chroniken überlieferte Unmündigkeit der Prußen, die bekanntlich keine Schrift und auch sonst keine Selbstzeugnisse hinterlassen haben und damit den Urteilen ihrer Eroberer ausgeliefert waren, kehrt Crönert um, indem er die Figur eines preußischen Chronisten, eines Ich-Erzählers, einführt. Der Roman setzt sich dabei mit Themen auseinander, die in früheren historischen Romanen kaum Beachtung fanden, so in erster Linie mit der Sozialgeschichte der Prußen, und schließt damit eine bedeutende Lücke dieses Genres, das sich bis dato vornehmlich mit religiösen Diskursen im Kontext der Eroberung und Unterwerfung beschäftigte.

Der Roman wird aus der Perspektive des Kameraden und Freundes von Herkus Monte, seines Landsmanns und Leidensgenossen Norelis erzählt. Die Ich-Perspektive des schriftkundigen Norelis verleiht dem Monte-Bild ein persönliches und psychologisches Gepräge. Schon die ersten Sätze, geschrieben im Kloster zu Magdeburg, wo die von Ordensrittern entführten jungen Prußen beten und kämpfen lernen, entwerfen ein psychologisches Porträt des zukünftigen Helden. Monte ist anders als seine Mitbrüder im Kloster: düster und reserviert, was Norelis, im Anschluss an die im Mittelalter gängige Theorie der vier Flüssigkeiten, die das

Temperament eines Menschen bestimmten, durch die Oberhand der schwarzen Galle in Montes Leib erklärt:

Keiner von uns mochte Heinrich Monte. Er wirkte genauso abweisend wie die düsteren Säle im Kloster, die nach Weihrauch stanken, nach altem Schweiß und Buße. Selbst in den kurzen Zeiten, die dem Reden vorbehalten waren, sprach er kaum. Unsere Bedürfnisse nach Nähe und Wärme waren nicht seine. Er schien uns dafür zu verachten. Was immer uns umtrieb, scherte ihn nicht, er blieb für sich. Fast hätte man ihn der Seite der Mönche zurechnen können. Auf dem Feld verrichtete er seine Arbeit ordentlich, seine Mahlzeiten nahm er schweigend ein, und beim Beten starrte er vor sich hin – vielleicht dorthin, wo er Erlösung vermutete. Doch irgendetwas war an ihm, dass auch die Mönche misstrauisch machte. Ich glaube, sie bezweifelten einfach, dass er zu demselben Gott betete wie sie (Crönert 2011, 5).

Crönerts Erzählung über Herkus Monte ist in jeder Hinsicht neuartig. Anders als die früheren Monte-Romane (z.B. Lubojatzky 1848; Springborn 1897; Keyserlingk 1936), die hauptsächlich von Krieg und Christianisierung handelten, und Monte als einen tapferen Krieger priesen, erzählt Crönert die Geschichte der Unterwerfung des Landes, eine fabularisierte Sozialgeschichte. Zu der Zeit, in der die Handlung spielt, haben die Prußen bereits den Christburger Vertrag (1249) unterschrieben, der sie dazu verpflichtete, auf ihre Religion, ihre Sitten und Lebensweise zu verzichten. So wurde die Polygamie verboten und es wurden den Prußen vorgeschrieben, ihre Leichen nach christlichem Brauch zu bestatten, anstatt sie wie bisher zu verbrennen. Crönert beschreibt den erschöpfenden Frondienst der Prußen, die zur Errichtung von Burgen und Kirchen, den Zentren der neuen christlichen Zivilisation, gezwungen werden. Die zu dieser Arbeit delegierten Prußen kamen oft bereits nach einer Saison ums Leben. Auch die von Crönert gewählte Erzählperspektive unterscheidet sich von der seiner Vorläufer, die auf zwei Themen beharrten: nämlich auf Krieg und Religion. Crönert hingegen entfernt sich in dieser Hinsicht von der traditionell maßgeblichen mittelalterlichen Quelle, der Dusburgischen Chronik von 1323 (Dusburg 1986), und stützt sich stattdessen auf populärwissenschaftliche Werke wie etwa Heinrich Gerlachs „Nur der Name blieb. Glanz und Untergang der Alten Preußen“ (Gerlach 1978) und erzählt dabei eine mögliche, eigentlich jedoch seine persönliche Geschichte dieses Untergangs.

Der amtierende Natangenfürst, Willun, der nach dem Tod des Vaters von Monte dessen Position einnimmt, ist ein einfacher Mensch, der der Trunksucht verfallen ist und dessen einzige Sorge der Besorgung von Metzfässern gilt. Herkus liebt Willuns jüngere Tochter Zanna, muss aber die ältere, Celtis, heiraten, weil die anmutige Zanna aus politischem Kalkül an den wilden Jotwingerfürsten Skomand verkauft worden ist. Am Ende gelingt es Herkus, den ihn verfolgenden Ordensrittern zu entkommen, Zanna zu befreien und zusammen mit ihr und Norelis nach Litauen

zu fliehen. Crönerts Werk ist damit der erste historische Monte-Roman, der nicht mit dem Tod des Helden endet.

Herkus Lebensgeschichte im Roman ist, abgesehen von der Tatsache, dass der historische Herkus Monte als ein von den Ordensrittern aus seiner unterworfenen Heimat entführtes Kind in einem christlichen deutschen Kloster großgezogen wurde, frei erfunden. Auch die geografischen und ethnografischen Details der prußischen Lebensumstände werden durch den Autor frei interpretiert: so werden die Entfernungen in Tagen des Pferderitts gemessen, grenzt das Bartenland an das Jotwingerland, werden in Romowe, dem Heiligtum beziehungsweise Zentrum des religiösen Lebens der Prußen, Deiwas, Perkunas und Velnias verehrt. Romowe ist eigentlich ein Dorf, dessen Bewohner sich um den Altar, einen an einer heiligen Eiche gelegenen Granitstein, und das ewige Feuer kümmern. Der Priester Glande hat viele Frauen, er spricht aber mit den Menschen wie mit Seinesgleichen, ist ein weiser Mann, der die Gesprächspartner zum Nachdenken zwingt. Auch Herkus und Norelis werden hierhergeschickt, um das wahre Prußentum zu lernen; so bekennt Norelis: „hier lernte ich die Seele meines Volkes kennen“ (Crönert 2011,162). Die Prußen pilgern mindestens einmal im Jahr nach Romowe, um dort zu beten und zu feiern. Romowe liegt fünf Tage von der Natangensiedlung entfernt, am nördlichen Rand des Jotwingerlandes. Die Beziehungen zwischen den einzelnen Stämmen sind unstet, die einzigen Annäherungen zwischen den Fürsten erfolgen durch Heiratspolitik.

Außer der historischen Figur Herkus Montes beschreibt Crönert noch das Scheitern eines anderen Helden der prußischen Geschichte, nämlich des Häuptlings des Sudauerer bzw. Jotwinger Landes, Skomand, der auch in den Chroniken erwähnt wird. Dieser kriegerische Mann kennt kein Erbarmen mit den christlichen Eroberern, aber auch keine Solidarität mit anderen Prußen. Am Ende werden auch er und seine Gefolgschaft zur Taufe gezwungen:

Skomand wartet reglos am Ufer des Baches. Wie alle anderen schaut er zu, wie der Mann vor ihm getauft wird. Er selbst, der früher unbändige Jadwingerfürst, wehrt sich nicht, seine Körperhaltung ist willenlos. Er erduldet, was mit ihm geschieht (Crönert 2011, 565).

Die Beschreibungen des Dorflebens, der Feste und der Arbeit, der Verteilung der Beute, die Reflexionen über zwei unterschiedliche religiöse Systeme, das psychologische Porträt Montes – all dies macht den Roman Crönerts glaubwürdig und spannend, wozu nicht zuletzt der Kunstgriff der Erzählperspektive eines Zeitzeugen, Norelis, des Freundes und des Chronisten, den es in Wirklichkeit nie gegeben hat, beiträgt. Dabei gleicht die Kunst der Erinnerung im Roman der Kunst des Erzählens, wie Norelis ausführt:

Jetzt aufzuschreiben, was ich in unserem Land und zusammen mit Heinrich Monte erlebt habe, das wäre deutsch, nicht prussisch. [...] Ich möchte von den Prusai erzählen und ganz besonders von einem Mann, der meistens schweigend in eine unbestimmte Ferne starrte, der niemals Met trank und dessen Gesicht so besonders war, dass man es nie vergaß. [...] Dieser Mann lebt. Und trotzdem spielt seine Geschichte in der Vergangenheit (Crönert 2011, 88)

Die Selbstreflexion des schreibenden Erzählers ist gleichermaßen das Bekenntnis des Autors Crönert zu einem neuen Narrativ der Geschichte, einem Narrativ, das sich gegen die historische Überlieferung Dusburgs auflehnt:

Selbst wenn niemand meine Arbeit lesen wird, ich bin stolz auf sie. Ein Hinkender hat das geschaffen. Einer, den sie nicht einmal zur Baufron wollten. [...] Er ist es, der sich als Chronist seines Volkes versucht, auch wenn ihn kein Fürst beauftragt hat (Crönert 2011, 183).

Dieser Kunstgriff veranschaulicht zudem die Rolle der Schrift für die Geschichte: erst ihre Verschriftlichung macht die Geschichte existent. Das Verstummen der Prußen lag dementsprechend in ihrem Unvermögen zu schreiben. Jeder historische Roman mit Prußen-Motiven ruft die Erinnerung an dieses schriftlose Volk herbei. Sehr oft werden einzelne Wörter in prußischer Sprache angeführt, wie *Deiwas* oder *Prusai*. Sie klingen im kohärenten deutschen Text etwas fremd, aber sie gehören neben den ethnografischen und historischen Details zum literarischen Bild des Prußenlandes. Am wichtigsten aber ist, dass der bislang jüngste historische Roman über den Prußen-Helden neue Überlegungen und Ansätze zur Postkolonialismus-Debatte liefert, womit er über die deutschsprachigen Herkus-Monte-Romane des 19. und 20. Jahrhunderts entscheidend hinausgeht.

Bibliographie

- BACZKO, L. (1792-1800), *Geschichte Preußens*. Bd. 1-6. Königsberg.
- BENJAMIN, W. (1972), Marçel Brion, Bartholomée de Las Casas. »Père des Indiens«. In: Benjamin, W. (Hrsg.) *Gesammelte Schriften*, Bd. III, Hrsg. von Hella Tiedemann-Bartels. Frankfurt am Main, 180-181.
- BRAUER, M. (2011), *Die Entdeckung des 'Heidentums' in Preußen. Die Prußen in den Reformdiskursen des Spätmittelalters und der Reformation*. Berlin.
- CONTRERAS COLÍN, J. M. (2018), *Kritik am europäischen Kolonialismus am Ursprung der eurozentrischen Moderne. Perspektiven der amerindischen Völker*. In: Pittl, S. (Hrsg.), *Theologie und Postkolonialismus. Ansätze – Herausforderungen – Perspektiven (Weltkirche und Mission Bd. 10)*. Regensburg, 156-167.
- CRÖNERT, C. (2011). *Die Herren der Schwerter. Historischer Roman*. Berlin.
- DAVID, L. (1812-1817), *Preussische Chronik*, 8 Bde., Hrsg. von Ernst Henning. Königsberg.

- DUSBURG, P. de (1861), *Chronicon terrae Prussiae*. In: Töppen, M. (Hrsg.), *Scriptores rerum prussicarum*. Die Geschichtsquellen der preussischen Vorzeit bis zum Untergang der Ordensherrschaft, Hrsg. von T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke, Erster Band. Leipzig, 3-219.
- DUSBURG, P. von (1984), *Chronik des Preussenlandes*. [Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters. Freiherr von Stein-Gedächtnisausgabe, Band XXV]. Darmstadt.
- GRUNAU, S. (1876; 1889; 1896), *Simon Grunau's preussische Chronik*. Bd. 1-3. Leipzig.
- GERLACH, H. (1982), *Nur der Name blieb. Glanz und Untergang der Alten Preußen*. München.
- HARTKNOCH, Ch. (1684), *Altes und neues Preußen*. Frankfurt – Leipzig.
- HERDER, J. G. (1802), *Adrastea*, Dritter Band, Vierten Bandes erstes Stück. Leipzig.
- KEYSERLINGK, B. Graf von (1936), *Monte, der Rebell*. Görlitz.
- KUZBORSKA, A. (2018), *Von Barbaren zu Vorfahren: Der Anfang der Prußen in der Literatur*. In: A. Kuzborska, A. Jachimowicz (Hrsg.), *Anfang. Literatur- und kulturwissenschaftliche Implikationen des Anfangs*. Würzburg, 349-365.
- LUBOJATZKY, F. (1848), *Herkus Monte*. Historische Erzählung aus der letzten Hälfte des dreizehnten Jahrhunderts. Marburg.
- MERKEL, G. (1798), *Die Vorzeit Lieflands: Ein Denkmal des Pfaffen- und Rittergeistes*. Bd. 1. Berlin.
- PITTL, S. (2018), Für eine „Globalisierung der Hoffnung“. Zur Relevanz postkolonialen Denkens für Theologie und Missionswissenschaft. Einleitung. In: Pittl, S. (Hrsg.), *Theologie und Postkolonialismus. Ansätze – Herausforderungen – Perspektiven*. Regensburg, 9-23.
- PRÄTORIUS, M. (1871), *Deliciae Prussiae oder preußische Schaubühne*. Hrsg. von William Pierson. Berlin.
- PRETORIUS, M. (1999, 2004, 2006, 2011), *Prūsijos įdomybės, arba Prūsijos regykla*. Bd.1-4. Vilnius.
- SPRINGBORN, M. (1897), *Herkus Monte*. Eine Erzählung aus Altpreußens Vorzeit. Berlin.
- VOIGT, J. (1827-1839), *Geschichte Preussens von den ältesten Zeiten bis zum Untergang der Herrschaft des Deutschen Ordens*. Bd. 1-9. Königsberg.

JĘZYK

DOI: 10.31648/PW.7668

MICHAŁ L. KOTIN

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0604-5464>

University of Zielona Góra

PATRYCJA MONTUSIEWICZ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1489-2906>

University of Zielona Góra

MODALNOŚĆ DEONTYCZNA W ANGIELSKIEJ, POLSKIEJ I ROSYJSKIEJ WERSJI POWSZECHNEJ DEKLARACJI PRAW CZŁOWIEKA

Deontic modality in the English, Polish and Russian versions of the Universal Declaration of Human Rights

ABSTRACT: The paper attempts to provide an analysis of the phenomenon of grammatical interaction in the categorial area of aspect, tense and deontic modality under the presumption that these three functions are mutually connected with each other and form a setting of overtly or covertly encoded interface. The source text is written in English which is a language without the so called “Slavic-style aspect” i.e. the grammatically denoted opposition between perfectivity and imperfectivity. Thus, the deontic modality, which is a typical feature of each juristic text, is encoded in it by means of overt modal signals (modal verbs and other modal entities) in connection with the tense forms, especially the future tense. The Polish and Russian translations encode the deontic modality both by means of grammatical aspect, modal entities and tense forms. The paper investigates the relations between overt and covert expressions of deontic modality. The main claim is based on the assumption by Werner Abraham that deontic modality is strictly linked to the category of perfectivity which is encoded in Russian and Polish by means of the grammatical aspect (“viewpoint aspect”). The second claim is the preference of passive and impersonal constructions both in the source text and in its translations which is caused by the specificity sort of the analyzed text.

KEYWORDS: grammatical categories, categorial convergence, verb grammar, juristic text

1. Wprowadzenie

1.1. Rola modalności deontycznej w tekście Powszechnej deklaracji praw człowieka

Powszechna deklaracja praw człowieka została przyjęta i proklamowana rezolucją 217 A (III) Zgromadzenia Ogólnego ONZ dnia 10 grudnia 1948 roku w Paryżu. Deklaracja rozpoczyna się preambułą, która podkreśla, że „uznanie przyrodzonej godności oraz równych i niezbywalnych praw wszystkich członków wspólnoty ludzkiej jest podstawą wolności, sprawiedliwości i pokoju”. Następujące 30 artykułów to modelowy katalog zagwarantowanych praw i wolności I generacji (osobiste i polityczne, artykuły 1-21) oraz II generacji (socjalne, gospodarcze oraz kulturalne, artykuły 22-27). Jako gatunek tekstu Deklaracja jest typowym tekstem prawnym, a co za tym idzie, zawiera ona wszystkie cechy językowe, w tym gramatyczne, tzw. deklaracyjnego aktu mowy w ujęciu J. Searle (1976). Jednocześnie niektóre deklaracyjne akty mowy są zbieżne, jak zauważa Searle, z aktami reprezentacyjnymi. Właśnie teksty typu Powszechnej deklaracji praw człowieka zawierają zarówno cechy aktu deklaracyjnego, jak i cechy aktu reprezentacyjnego, w którym wymieniane są ogólne warunki umożliwiające bezpośrednie lub pośrednie działania związane z wykonaniem czynności wymaganych aktem deklaracyjnym (por. Searle 1976, 15-16). Nadrzędnym celem komunikatywnym deklaracyjnych aktów mowy jest, według Searle'a (1976, 14-15), zmiana świata poprzez mówienie (lub pisanie) zgodnie z treściami tego, co jest powiedziane lub napisane. Akt deklaracyjny jest zatem gatunkiem mowy (tekstu) polegającym na tworzeniu nowej rzeczywistości poprzez nadanie tekstowi w momencie jego produkowania i wprowadzenia do obiegu społecznego tzw. legitymizacji instytucjonalnej wynikającej z tego faktu, iż dany tekst reprezentuje instytucje prawomocne do podjęcia odpowiednich decyzji w obszarach ich działalności statutowej. Teksty te zawierają zazwyczaj szczegółowy opis postępowań określających ogólne warunki i przepisy „poprawnego” z punktu widzenia obowiązującego prawa zachowania się dowolnych osób. Cechy te są typowe dla dyskursu urzędowo-kancelaryjnego, które osiąga się poprzez stosowanie różnorodnych środków językowych – od morfologicznych, po leksykalne i składniowe (por. Wojtak 2001, 156-171; Malinowska 2013, 467-486). Jednym z takich środków są czasowniki modalne o semantyce deontycznej (por. gr. *δέον* [*déon*] ‘obowiązek’), czyli czasowniki kodujące różnego rodzaju obowiązki i zobowiązania (por. von Wright 1951, 1-2; Szymański 2019, 10). W literaturze fachowej modalność deontyczna pojmowana jest zazwyczaj nieco szerzej i obejmuje obok kodyfikacji znaczenia obowiązku również możliwość lub pozwolenie (por. m.in. Kratzer 1977, 337-340; Palmer 2001, 70-72). Tekst Deklaracji zawiera prawie wyłącznie środki kodyfikacji semantyki stricte deontycznej w wąskim rozumieniu, czyli obowiązku lub zobowiązania, które są nieodzownym elementem dowolnego tekstu prawnego.

1.2. Modalność, aspekt, czas i strona: zjawisko konwergencji kategorialnej w systemie form czasownika

Modalność deontyczna jest funkcją złożoną, zaś jej kodowanie wiąże się z jednoczesnym wyrażeniem pośrednich funkcji kategorialnych, przede wszystkim funkcji czasu gramatycznego oraz szeroko pojętej funkcji aspektualnej jednostek i struktur językowych, czyli zarówno tzw. aspektu leksykalnego (semantyki telicznej bądź atelicznej czasownika), jak i aspektu gramatycznego (tj. tzw. *viewpoint-aspect*, czyli morfologicznie kodowanej opozycji pomiędzy czynnością dokonaną a niedokonaną). I tak, użycie czasowników i innych jednostek o znaczeniu deontycznym w dowolnym zdaniu wywołuje określoną interpretację całej wypowiedzi z punktu widzenia czasu oraz kategorii dokonaności/niedokonaności. W zdecydowanej większości przypadków formy czasu teraźniejszego konstrukcji składającej się z czasownika (lub orzecznika) modalnego w formie odmiennej i czasownika pełnoznacznego w formie bezokolicznika kodują znaczenie czasu przyszłego, por. *Moja koleżanka musi/powinna jechać do Warszawy* (jako odpowiedź na pytanie, co powinna robić moja koleżanka). W większości kontekstów wypowiedź ta będzie interpretowana jako wyrażenie czynności, która ma się odbyć w czasie późniejszym względem czasu wypowiedzi (por. H. Reichenbach 1947). Natomiast modalność epistemiczna, która wyraża przekonanie mówiącego, iż opisywane przez niego wydarzenie rzeczywiście ma miejsce (por. m.in. Kratzer 1977; Hundt 2003) interpretowana jest zazwyczaj jako czas teraźniejszy, czyli jednoczesność aktu mówienia a opisywanej w nim czynności (por. Reichenbach 1947): *Moja koleżanka musi* [w tej chwili] *jechać do Warszawy* (jako odpowiedź na pytanie, co teraz moim zdaniem robi moja koleżanka). Nie ma oczywiście zasadniczych przeszkód wykluczających epistemiczną interpretację w połączeniu z czasem przyszłym (*Musi jutro jechać...* jako sąd mówiącego w odniesieniu do prawdopodobieństwa przyszłego wydarzenia), ale taka interpretacja niewątpliwie jest wysoce nacechowana i wymaga odpowiedniego, dość specyficznego kontekstu.

W językach posiadających kategorię gramatyczną aspektu tzw. słowiańskiego typu, ang. „Slavic-style aspect” (por. Comrie 1976; Dahl 1985; Eckhoff | Haug 2015), czyli obligatoryjnie teliczne znaczenie czasowników w formie aspektu dokonanego typu *zrobić, pojechać, przeczytać* itp. (por. Dahl 1985, 85; Eckhoff | Haug 2015, 191)¹, formy czasu teraźniejszego takich czasowników mają referencyjne

¹ Tego typu uogólnienia dotyczą oczywiście wyłącznie „rdzennych” opozycji kodujących aspekt z punktu widzenia jego zasadniczych cech typologicznych. Wychodzą one z założenia, iż pary aspektualne z ontologicznego punktu widzenia kodują opozycję między trwaniem procesu a jego zakończeniem, czyli w konsekwencji, dotyczą przede wszystkim czasowników o semantyce accomplishments (w terminologii Vendlera 1957). Ten fakt, że dalszy rozwój doprowadza do uogólnienia form aspektu i tworzenia par aspektualnych wśród czasowników, których semantyka wyłącza opozycję teliczności i ateliczności (typu iteratywność (*skakać*): semelfaktywność (*skoczyć*) (por. Dahl 1985, 74-85; Divjak 2009, 253), jest zjawiskiem wtórnym, a jego przytaczanie jako argumentu przeciwko wyżej wymienionemu

znaczenie przyszłości: *zrobi, pojedzie, przeczyta*, a co za tym idzie, w tym przypadku aspekt dokonany siłą rzeczy łączy się nie tylko z czasem przyszłym, lecz także z modalnością deontyczną. W. Abraham sformułował więc następujące uogólnienie podstawowe: modalność deontyczna ma ścisły związek z aspektem dokonany bądź z semantyką „dokonaności”, gdyż modalność epistemiczna jednocześnie koduje przeważnie „niedokonaność” (por. Abraham 2014, 268-270)². Ponieważ znaczenia epistemiczne nie są typowe dla tekstu prawnego z powodu specyfiki gatunku, w niniejszej pracy analizowana będzie tylko pierwsza część „generalizacji Abrahama”.

Kategoria osoby w tekście prawnym jest zazwyczaj realizowana w sposób wyjątkowo specyficzny. Ze względu na cel komunikacyjny i nieokreślony krąg adresatów zakłada się, iż sformułowane w dokumencie prawnym normy dotyczą

pojmowaniu aspektu (por. m. in. rozważanie Hansena 2001; 2004, Łazińskiego 2020) skutkuje w ostateczności negowaniem uniwersalnych cech aspektu i jego całkowitym zdegradowaniem do zjawiska o charakterze wyłącznie idioetnicznym, wbrew tezie, według której to właśnie aspekt jest podstawową funkcją gramatyczną czasownika, a jego zanikanie w języku skutkuje ukrytym kodowaniem aspektualności przez inne formy gramatyczne (por. Leiss 1992). Jeżeli zaś chodzi o użycie form czasownika w aspekcie niedokonanym w znaczeniu ponadczasowym (przede wszystkim habitualnym, typu *Piotrek nie pali*) lub kontekstowo dokonanym (kompletywnym, typu *Piotrek czytał Sienkiewicza*), mamy tu do czynienia ze znanym od czasów szkoły praskiej zjawiskiem występowania nienacechowanego członu binarnej opozycji w pozycji neutralizacji. Bardziej skomplikowanymi są przypadki, kiedy w pozycji neutralizacji w językach słowiańskich występuje właśnie aspekt dokonany kodujący m.in. habitualność (*Piotrek co prawda nie pali, ale od czasu do czasu zapali papierosa; Piotrek zawsze Ci powie co zrobi*). Takie przykłady tylko na pierwszy rzut oka wydają się sprzeczne z tezą o zasadniczej funkcji aspektu (por. Sonnenhauser 2008, 185-201). W rzeczywistości jednak są jej dobitnym potwierdzeniem, ponieważ aspekt dokonany poza tymi przykładami nie koduje czasu teraźniejszego, gdyż habitualność (kodująca „nieaktualną duratywność”), por. Smirnickaja 1977, 21) odnosi się również do teraźniejszości, co skutkuje tym, że aspekt dokonany w takich przykładach występuje w funkcji aspektu niedokonanego czasu teraźniejszego (*Piotrek od czasu do czasu pali; zawsze mówi, co chce (z)robić* itp.).

- ² Teza Abrahama jest podważana w kilku pracach dotyczących powiązania aspektu i modalności, np. w artykule D. Divjak (2009). Na początku autorka opierając się na przykładach z korpusu języka rosyjskiego, usiłuje udowodnić, iż relacja między aspektem a modalnością jest wręcz odwrotna (czyli czasownik lub orzecznik modalny o semantyce deontycznej łączy się raczej z bezokolicznikiem w aspekcie niedokonanym, gdyż semantyka epistemiczna jest łączona z aspektem dokonany). Następnie wysuwa tezę, że dana opozycja powinna zostać zastąpiona przez opozycję modalności dynamicznej i aspektu dokonany jako członu nacechowanego, a opozycję modalności deontycznej i aspektu niedokonanego jako członu nienacechowanego. Teoria Divjak zasługuje na odrębne rozpatrzenie i nie może być specjalnie omówiona w niniejszym artykule. Jedyną uwagą dotyczącą wysuwanej w niniejszej pracy za Abrahamem i Leiss tezy przewodniej i jej krytyki w artykule Divjak jest fakt, iż propozycja zastąpienia jednej opozycji drugą nie rozwiązuje podstawowego dylematu dotyczącego powiązania modalności deontycznej a epistemicznej odpowiednio z aspektualnością dokonany a niedokonaną, zaś przykłady analizowane w artykule Divjak interpretowane są w nowej, stworzonej przez autorkę taksonomii kategoryjnej, z nadrzędną opozycją pomiędzy modalnością dynamiczną a deontyczną. Modalność epistemiczna nie jest natomiast zasadniczo rozróżniana od modalności deontycznej względem ich powiązania z aspektem. Pozostałe argumenty wysuwane przeciwko tezie Abrahama-Leiss i ich ocena w kontekście niniejszej pracy rozpatrywane są w przyp. 1.

całej społeczności, w której dane prawo obowiązuje. Wynika z tego, że wymiana agensa często mija się z celem uogólnienia potencjalnego kręgu odbiorców. W celu zapewnienia odpowiedniego funkcjonowania tekstu prawnego względem adekwatnej formy językowej stosowane są w nim przeważnie formy bezosobowe lub strona bierna w porównywalnej funkcji. Czy większość wypowiedzi stanowią przy tym zdania w stronie biernej, czy też w formie zawierającej inne środki kodowania bezosobowości zależy jedynie od charakterystyk typologicznych języka, ponieważ ich funkcje są nie tylko porównywalne, lecz także nierzadko całkowicie się pokrywają. Chociaż wszystkie trzy badane języki dysponują w systemie form czasownika odpowiednimi jednostkami kodującymi kategorię strony, język angielski używa tychże form zdecydowanie częściej i buduje je zdecydowanie większa liczba czasowników niż w językach słowiańskich, w których częściej używane są czasowniki bezosobowe występujące w zdaniach formalnie należących do strony czynnej.

2. Korpus i zadanie badawcze

Chociaż Powszechna deklaracja praw człowieka jest dokumentem o względnie niewielkiej objętości – liczy ona łącznie około 9 stron (preambuła i 30 artykułów), liczba zdań zawierających czasowniki modalne i inne porównywalne formy o znaczeniu deontycznym jest wystarczająca, aby wyniki ich analizy były w pełni reprezentacyjne względem celów badawczych określonych we wprowadzeniu. Obowiązki bądź zobowiązania wyrażane są zarówno w każdym artykule łącznie z preambułą, jak i prawie w 70 procentach łącznej liczby wypowiedzi (zdań) zawartych w Deklaracji. W zależności od kryteriów wyliczenia sygnałów modalności deontycznej (czyli np. od tego, czy zaliczane do nich są również tzw. sygnały pośrednie, tj. np. wyrazy określające nieodzowne prawa jednostki lub wyrazy z negacją) liczba takich tokenów wynosi co najmniej 30, nie licząc wyżej wymienionych sygnałów „ukrytej deontyki”. W niniejszym artykule przeanalizowane są wszystkie przykłady, w których modalność deontyczna kodowana jest w wersji wyjściowej (angielskiej) oraz w tłumaczeniach na języki polski i rosyjski. Centralne pytanie przy tym brzmi: jakich odpowiedników używają tłumacze tych dwóch języków słowiańskich zawierających kategorię gramatyczną aspektu „słowiańskiego typu” i na ile aspekt wpływa na specyfikę tekstu tłumaczonego w porównaniu z tekstem źródłowym pisany w języku angielskim nieposiadającym odpowiedniej kategorii gramatycznej. Jednocześnie analizie poddawane są inne formy gramatyczne, czyli formy czasu, trybu i strony (oraz kategorii bezosobowości), a ponadto specyficzne formy leksykalne, o ile te ostatnie występują jako „odpowiedniki funkcjonalne” form modalnych. Konwergencja kategoriałna badana jest ponadto w obszarze form strony biernej i ich odpowiedników w postaci bezosobowych form czasowników

występujących jako wskaźniki szeroko pojętej bezosobowości jako domeny kategorialnej obejmującej nie tylko kategorię osoby, lecz także m.in. stronę bierną jako wtórny wskaźnik bezosobowości.

3. Zestawienie materiału

Tabela 1 odzwierciedla użycie badanych form o semantyce modalności deontycznej (obowiązek, zobowiązanie) w zestawieniu porównawczym angielsko-rosyjsko-polskim, z uwzględnieniem strony i/lub bezosobowości.

Tabela 1. Użycie form o semantyce modalności deontycznej w zestawieniu angielsko-rosyjsko-polskim

Art.	Angielski	Rosyjski	Polski
Pream. 2	[...] in which human beings <i>shall enjoy</i> freedom of speech and belief and freedom [...] [active, personal]	[...] в котором люди <i>будут иметь</i> свободу слова и убеждений [...] [active, personal]	[...] w którym ludzie <i>korzystać będą</i> z wolności słowa i przekonań [...] [active, personal]
Pream. 3	[...] it is essential [...], that human rights <i>should be protected</i> by the rule of law. [passive]	<i>необходимо, чтобы права человека охранялись</i> властью закона. [passive]	<i>konieczne jest zawarowanie</i> praw człowieka przepisami prawa. [active, impersonal]
Pream. 9	The General Assembly proclaims this Universal Declaration of Human Rights as a common standard of achievement for all peoples and all nations, to the end that every individual and every organ of society [...] <i>shall strive</i> [...] <i>to promote</i> respect for these rights and freedoms [...] [active, personal]	Генеральная Ассамблея, провозглашает настоящую Всеобщую декларацию прав человека в качестве задачи, к выполнению которой <i>должны стремиться</i> все народы и государства с тем, <i>чтобы</i> каждый человек и каждый орган общества <i>стремились</i> [...] <i>содействовать</i> уважению этих прав и свобод [...] [active, personal]	Zgromadzenie Ogólne ogłasza uroczyste niniejszą Powszechną Deklarację Praw Człowieka jako wspólny cel dla wszystkich ludów i narodów, <i>aby</i> każda jednostka i każdy organ społeczeństwa [...] <i>dążyły</i> [...] <i>do</i> [...] poszanowania tych praw i wolności, [active, personal]
Art. 1	[...] they [...] <i>should act</i> towards one another in a spirit of brotherhood [active, personal]	[...] Они <i>должны поступать</i> в отношении друг друга в духе братства. [active, personal]	[...] <i>powinni postępować</i> wobec innych w duchu braterstwa. [active, personal]
Art. 2	[...] no distinction <i>shall be made</i> [...] [passive]	[...] <i>не должно проводиться</i> никакого различия [...] [passive]	[...] <i>Nie wolno</i> ponadto czynić żadnej różnicy [...] [active, impersonal]
Art. 4	<i>No one shall be held</i> in slavery. [...] Slavery and the slave trade <i>shall be prohibited</i> [...] [passive]	<i>Никто не должен содержаться</i> в рабстве [...] рабство и работорговля <i>запрещаются</i> [...] [passive]	<i>Nie wolno nikogo czynić</i> niewolnikiem [...] niewolnictwo i handel niewolnikami <i>są zakazane</i> [...] [active, impersonal]

cd. tabeli 1

Art.	Angielski	Rosyjski	Polski
Art. 5	<i>No one shall be subjected to torture [...]</i> [passive]	<i>Никто не должен подвергаться пыткам [...]</i> [passive]	<i>Nie wolno nikogo torturować [...]</i> [active, impersonal]
Art. 9	<i>No one shall be subjected to arbitrary arrest [...]</i> [passive]	<i>Никто не может быть подвергнут произвольному аресту [...]</i> [passive]	<i>Nikogo nie wolno samowolnie aresztować [...]</i> [active, impersonal]
Art. 11	<i>No one shall be held guilty [...] nor shall a heavier penalty be imposed.</i> [passive]	<i>Никто не может быть осужден [...]</i> <i>Не может также налагаться наказание [...]</i> [passive]	<i>Nikt nie może być skazany [...]. Nie wolno także wymierzać kary [...]</i> [passive]
Art. 12	<i>No one shall be subjected to arbitrary interference with his privacy [...]</i> [passive]	<i>Никто не может подвергаться произвольному вмешательству в его личную и семейную жизнь [...]</i> [passive]	<i>Nie wolno ingerować samowolnie w czyjekolwiek życie prywatne [...]</i> [active, impersonal]
Art. 14	<i>This right may not be invoked in the case of [...]</i> [passive]	<i>Это право не может быть использовано в случае [...]</i> [passive]	<i>Nie można powoływać się na to prawo w przypadku [...]</i> [active, impersonal]
Art. 15	<i>No one shall be arbitrarily deprived of his nationality [...]</i> [passive]	<i>Никто не может быть произвольно лишен своего гражданства [...]</i> [passive]	<i>Nie wolno nikogo pozbawiać samowolnie obywatelstwa [...]</i> [active, impersonal]
Art. 16	<i>Marriage shall be entered into only with the free and full consent of the intending spouses.</i> [passive]	<i>Брак может быть заключен только при свободном и полном согласии обеих вступающих в брак сторон.</i> [passive]	<i>Małżeństwo powinno być zawarte tylko przy dobrowolnej zgodzie przyszłych małżonków.</i> [passive]
Art. 17	<i>No one shall be arbitrarily deprived of his property.</i> [passive]	<i>Никто не должен быть произвольно лишен своего имущества.</i> [passive]	<i>Nie wolno nikogo samowolnie pozbawiać jego własności.</i> [active, impersonal]
Art. 20	<i>No one may be compelled to belong to an association</i> [passive]	<i>Никто не может быть принуждаем вступить в какую-либо ассоциацию.</i> [passive]	<i>Nikogo nie można zmuszać do należenia do jakiegoś stowarzyszenia.</i> [active, impersonal]
Art. 21	<i>The will of the people shall be the basis of the authority of government; this will shall be expressed in periodic and genuine elections which shall be by universal and equal suffrage and shall be held by secret vote or by equivalent free voting procedures.</i> [active / passive]	<i>Воля народа должна быть основой власти правительства; эта воля должна находить себе выражение в периодических и нефальсифицированных выборах, которые должны проводиться при всеобщем и равном избирательном праве.</i> [passive]	<i>Wola ludu jest podstawą władzy rządu; wola ta wyraża się w przeprowadzanych okresowo rzetelnych wyborach, opartych na zasadzie powszechności, równości i tajności, lub na innej równorzędnej procedurze zapewniającej wolność wyborów.</i> [passive]

cd. tabeli 1

Art.	Angielski	Rosyjski	Polski
Art. 25	All children [...] <i>shall enjoy</i> the same social protection. [active, personal]	Все дети [...] <i>должны пользоваться</i> одинаковой социальной защитой. [active, personal]	Wszystkie dzieci [...] <i>korzystają</i> z jednakowej ochrony społecznej. [active, personal]
Art. 26	Education <i>shall be free</i> [...]. Elementary education <i>shall be compulsory</i> . Technical and professional education <i>shall be made generally available</i> and higher education <i>shall be equally accessible</i> to all on the basis of merit [active] Education <i>shall be directed</i> to the full development of the human personality. [passive] It <i>shall promote</i> understanding [...] and <i>shall further</i> the activities of the United Nations for the maintenance of peace. [active] Parents have a prior right to choose the kind of education that <i>shall be given</i> to their children. [passive]	Образование <i>должно быть бесплатным</i> [...]. Начальное образование <i>должно быть обязательным</i> . Техническое и профессиональное образование <i>должно быть общедоступным</i> , и высшее образование <i>должно быть одинаково доступным</i> . [active] Образование <i>должно быть направлено</i> к полному развитию человеческой личности. [passive] Образование <i>должно содействовать</i> взаимопониманию [...] и <i>должно содействовать</i> деятельности Организации Объединенных Наций по поддержанию мира. [active] Родители имеют право приоритета <i>в выборе вида образования</i> для своих малолетних детей. [active]	Nauka <i>jest bezpłatna</i> . [...] Nauka podstawowa <i>jest obowiązkowa</i> . Oświata techniczna i zawodowa <i>jest powszechnie dostępna</i> , a studia wyższe <i>są dostępne</i> dla wszystkich na zasadzie równości w zależności od zalet osobistych. [active] <i>Celem nauczania jest</i> pełny rozwój osobowości ludzkiej. [active] <i>Krzewi</i> ono zrozumienie [...] <i>popiera</i> działalność Organizacji Narodów Zjednoczonych zmierzającą do utrzymania pokoju. [active] Rodzice mają prawo pierwszeństwa w wyborze rodzaju nauczania, które <i>ma być dane ich dzieciom</i> . [passive]
Art. 28	[...] rights and freedoms [...] <i>can be fully realized</i> . [passive]	права и свободы [...] <i>могут быть полностью осуществлены</i> . [passive]	[...] prawa i wolności [...] <i>byłyby w pełni realizowane</i> . [passive]
Art. 29	[...] everyone <i>shall be subject only to such limitations</i> as are determined by law [...] [active] These rights and freedoms <i>may in no case be exercised</i> contrary to the purposes and principles of the United Nations. [passive]	[...] каждый человек <i>должен подвергаться только таким ограничениям</i> , какие установлены законом. [passive] Осуществление этих прав и свобод ни в коем случае <i>не должно противоречить</i> целям и принципам Организации Объединенных Наций. [active]	Każdy człowiek <i>podlega</i> jedynie takim <i>ograniczeniom</i> , które są ustalone przez prawo [...] [active (w funkcji pasywnej)] Z niniejszych praw i wolności <i>nie wolno</i> w żadnym przypadku <i>korzystać</i> w sposób sprzeczny z celami i zasadami Organizacji Narodów Zjednoczonych. [active, impersonal]
Art. 30	<i>Nothing</i> in this Declaration <i>may be interpreted</i> as [...] [passive]	<i>Ничто</i> в настоящей Декларации <i>не может быть истолковано</i> как [...] [passive]	<i>Żadnego</i> z postanowień Deklaracji <i>nie można rozumieć</i> jako [...] [active, impersonal]

Tekst Deklaracji w języku angielskim zawiera 26 zdań z czasownikiem *shall* i bezokolicznikiem. Z punktu widzenia podstawowej funkcji gramatycznej ten typ peryfrazy zaliczany jest do indykatorów czasu przyszłego (future tense). W tym przypadku czasownik *shall* występuje w funkcji czasownika posiłkowego, który służy do kodowania czasu przyszłego. Jednocześnie koduje on znaczenie modalne, a mianowicie obowiązek, zobowiązanie lub ogólną charakterystykę czynności jako pożądanej, oczekiwanej itp. (por. Szymański 2019). Ponieważ konstrukcja *shall* + bezokolicznik wyraża czynność lub wydarzenie, które ma nastąpić w przyszłości, wyodrębnienie pierwotnej funkcji czasownika w porównaniu z semantyką czasu przyszłego jest nie zawsze możliwe. Sama perspektywa przyszłościowa bowiem często implikuje znaczenie oczekiwania, żądania lub zobowiązania. Nawet przy dopuszczeniu, że *shall* jest w pełni zgramatykalizowanym indykatorem czasu (czystym czasownikiem posiłkowym niemającym żadnej autonomicznej semantyki, w tym modalnej) konstrukcja w jej całości ma przecież – zwłaszcza w dokumencie prawnym – implikaturę konwersacyjną (por. Grice 1975, 41-58), którą określić można jako modalność rdzenną w rozumieniu Palmera i Kratzer. Dlatego przy tłumaczeniu peryfraz z *shall* oczekiwać można zarówno form czasu przyszłego (a więc *бyдy* z bezokolicznikiem czasownika aspektu niedokonanego lub formy czasu teraźniejszego aspektu dokonanego o funkcji indykatora przyszłości w języku rosyjskim oraz odpowiednio *бeдe* z bezokolicznikiem czasownika aspektu niedokonanego lub formy czasu teraźniejszego aspektu dokonanego o funkcji indykatora przyszłości w języku polskim), jak i konstrukcji z czasownikiem lub innym indykatorem modalności deontycznej obowiązku lub zobowiązania w odpowiednich językach docelowych. W pierwszym przypadku modalność będzie wyrażona w sposób niejawny, ukryty, natomiast w drugim – w sposób jawny, z użyciem wskaźników modalności deontycznej.

W porównaniu z *shall*, znajdującym się względem swego statusu gramatycznego na pograniczu czasownika modalnego a posiłkowego, czasownik *should* ma wyraźną semantykę modalną i zawsze koduje obowiązek, zobowiązanie lub polecenie, o ile nie jest używany w funkcji epistemicznej. Dlatego też przy tłumaczeniu oczekuje się użycia czasowników lub innych, porównywalnych jednostek językowych kodujących deontyczność w sposób jawny. Czasownik *should* występuje w całym korpusie zresztą tylko dwa razy, co wskazuje (w porównaniu z *shall*) na fakt, iż ustawodawca preferuje ten środek wyrażenia obowiązku lub zobowiązania tylko w szczególnie uzasadnionych przypadkach, a więc w nacechowanych kontekstach. Ponadto czasownik *should* będąc pierwotną formą trybu przypuszczającego (subjunctive) od czasownika *shall*, w znaczeniu modalnym zawiera typową dla tych form semantykę dystansu, określając pożądane czynności, które agens musiałby wykonywać.

W czterech zdaniach występuje czasownik *may* o semantyce możliwości lub – w tekście prawnym prawie wyłącznie – dopuszczalności. Jest to również rodzaj semantyki deontycznej. Przy tłumaczeniu konkretnych wypowiedzi ekwiwalenty w innych językach zależą od odpowiedniego kontekstu.

Jeden raz występuje czasownik *can*, który jest klasycznym indykatorem znaczenia możliwości, a mianowicie zarówno możliwości inherentnej, dyspozycyjnej (ang. *ability*) (por. Holl 2010, 69), jak i tzw. aletyczno-faktycznej, którą Hundt (2003, 358) charakteryzuje jako brak przeszkód, aby realizować pewną czynność. W języku polskim wymienione znaczenia są kodowane przez odmienne czasowniki, odpowiednio *umieć*, *potrafić* vs. *móc*.

Przy analizie semantyki jednostek modalnych w tekście angielskim oraz jego tłumaczeniach na inne języki wyjątkowe znaczenie ma użycie tychże jednostek z negacją. Po pierwsze, negowana deontyczność wcale nie jest zjawiskiem prostej negacji i często radykalnie zmienia znaczenie negowanego sygnału modalnego. Jest to uniwersalna cecha negowania modalności deontycznej i dotyczy ona wszystkich języków. Na przykład w języku polskim zdanie *Piotrek musi iść do lekarza* oznacza konieczność lub obowiązek, zaś jego negacja ma formę *Piotrek nie powinien iść do lekarza*. Natomiast prosta negacja czasownika *musieć* wywołuje dodatkowe znaczenie braku konieczności lub obowiązku przy zachowaniu możliwości wykonania odpowiedniej czynności. *Piotrek nie musi iść do lekarza* wyraża jedynie brak konieczności, ale wcale nie blokuje możliwości wizyty u lekarza. Podobne restrykcje i specyficzne cechy negowanych jednostek o semantyce deontycznej istnieją we wszystkich systemach modalnych. Po drugie, analizowany tekst zawiera dużo negowanych orzeczeń modalnych, a więc ich analiza wymaga szczególnej uwagi względem interpretacji negowanych jednostek modalnych. I tak, z 26 zdań z czasownikiem *shall* i bezokolicznikiem 9 zawiera sygnały negacji. Czasownik *should* używany jest wyłącznie w zdaniach afirmatywnych. Jedyne zdanie z *can* jest również afirmatywne. Natomiast wszystkie 4 wypowiedzi z *may* zawierają negację. Przy tłumaczeniu afirmatywnych i negowanych wypowiedzi na język rosyjski i polski stosowane są odpowiednie sygnały negatywne w kombinacji z różnymi sygnałami modalności deontycznej.

4. Sygnały modalności deontycznej w tekście Powszechnej deklaracji praw człowieka. Analiza porównawcza

4.1. Angielska peryfraza *shall* z bezokolicznikiem i jej odpowiedniki w języku rosyjskim i polskim

4.1.1. Zdania afirmatywne

Korpus Deklaracji zawiera łącznie 18 tokenów, co oznacza, że czasownik *shall* jest bezwzględnie głównym środkiem kodowania modalności deontycznej. Trzeba jednak wziąć pod uwagę fakt, iż w niektórych przypadkach występuje on w funkcji czasownika posiłkowego w peryfrazie kodującej analityczny czas przyszły. Tłumacze zarówno rosyjskiej, jak i polskiej wersji interpretują taką funkcję przez tłumaczenie peryfrazy z *shall* formą analityczną z czasownikiem posiłkowym *бyдyм, бyдy* (por. Pream. 2) z czasownikiem aspektu niedokonanego *иметь, користаć*. W art. 21, 25, 26 i 29 angielska peryfraza z *shall* jest konsekwentnie (12 przypadków z 15) tłumaczona na język rosyjski z użyciem odpowiednika o znaczeniu deontycznym zobowiązania bądź konieczności – orzecznika *должен* ‘powinien’ w odpowiednich formach liczby i rodzaju gramatycznego. Świadczy to jednoznacznie o interpretacji angielskiego czasownika *shall* przez rosyjskiego tłumacza jako czasownika modalnego o semantyce deontycznej, a nie jako czasownika posiłkowego służącego do kodowania czasu przyszłego (jak to było w Preambule). Natomiast polska wersja zawiera przeważnie formy czasu teraźniejszego bez wskaźników modalności deontycznej, co jednocześnie – zgodnie z zasadą konwergencji kategoryjnej form modalności, aspektu i czasu – skutkuje brakiem odniesienia deklarowanego stanu rzeczy do przyszłości oraz jego przedstawienia jako pożądanego stanu, który ma powstać w wyniku dokonania pewnych czynności. W interpretacji polskiego tłumacza konstrukcje z *shall* oznaczają pewny stan, który w momencie sporządzenia tekstu „już istnieje”, por. art. 25: All children [...] *shall enjoy* the same social protection = Wszystkie dzieci [...] *korzystają* z jednakowej ochrony społecznej itp. Zresztą np. w art. 4 rosyjski tłumacz również używa formy czasu teraźniejszego bez wskaźnika modalności deontycznej przy tłumaczeniu konstrukcji z *shall* i bezokolicznikiem w zdaniu w stronie biernej. Pytanie brzmi: czy mamy tu do czynienia z niedokładnym albo nawet w pewnym stopniu nieadekwatnym tłumaczeniem, w którym opuszczone zostały istotne elementy treści tekstu źródłowego, czy też istnieje powód, dla którego tłumacz świadomie pomija kodowanie konieczności i związanej z nią semantyki dokonaności i czasu przyszłego. Takim powodem może być w danym przypadku jedynie ukryta semantyka modalna, temporalna i aspektualna zawarta w użytych formach czasu teraźniejszego. Pytanie to jest niezwykle skomplikowane. Ogólnie rzecz biorąc, mamy tu do czynienia z dwoma sprzecznymi zjawiskami. Z jednej bowiem strony

formy czasu teraźniejszego bez wskaźników modalności zazwyczaj nie kodują wymienionych funkcji. Z drugiej zaś czas teraźniejszy jest nienacechowaną formą gramatyczną, a co za tym idzie, kodować może w pewnych kontekstach dowolne dodatkowe funkcje. Jedynym nieodzownym warunkiem jest tu odpowiednie do tego tzw. wzbogacenie pragmatyczne (niem. „pragmatische Anreicherung”), dzięki któremu powstaje dodatkowa implikatura konwersacyjna (por. Liedtke 2011). W analizowanych przykładach decyduje gatunek tekstu, czyli tekst prawny o charakterze deklaracji, który łączy cechy dwóch aktów mowy według klasyfikacji Searle’a (1969), a mianowicie deklaratywnego i komisyjnego, przy czym hierarchicznie wyższym jest akt deklaratywny, czyli „zmieniający świat poprzez wypowiedź”, gdyż akt komisyjny, czyli wyrażający zamiar lub plan nadawcy, odgrywa rolę podrzędną. W takich warunkach prawie każda wypowiedź w czasie teraźniejszym ma charakter już powstałej przez sam fakt wypowiedzi nowej rzeczywistości, która obowiązuje od momentu wejścia odpowiedniego dokumentu w życie. Kwestia, czy ustawodawca lub inna porównywalna jednostka działająca jako podmiot prawny formułuje swoją wypowiedź jako cel lub jako już zaistniałą sytuację, jest akurat w przypadku tekstu prawnego lub oficjalnej deklaracji czynnikiem wtórnym, chociaż może zabrzmieć to w pewnym stopniu jako twierdzenie paradoksalne. W taki oto sposób gatunek tekstu decyduje o dopuszczalności wyboru odmiennych środków kodyfikacji treści, aniżeli te, które zastosowane zostały w tekście źródłowym. W innym gatunku tekstu pominięcie sygnałów modalnych i zmiana punktu odniesienia temporalnego doprowadzić mogłyby do poważnej erozji semantyki tekstu źródłowego.

W art. 16 zawierającym normy dotyczące zawarcia związku małżeńskiego źródłowy tekst angielski zawiera zdanie z *shall* w stronie biernej, przetłumaczone na język rosyjski i polski również z orzeczeniem w stronie biernej. Ponieważ czasowniki i orzeczniki modalne o znaczeniu deontycznym należą do tzw. predykatów podniesienia czynności, transformacja pasywna nie zmienia semantyki konstrukcji w formie czynnej (por. Fujinawa 2008; Kotin 2019). Strona bierna jest użyta tu w celu pominięcia wzmiankowania agensa, bo jest on zawarty w presupozycji ogólnej badanego tekstu. Polska wersja tłumaczenia zawiera typowy ekwiwalent – orzecznik *powinno* odzwierciedlający semantykę konieczności bądź warunku bezwzględnego. Ciekawa jest natomiast wersja rosyjska, w której – pozornie nagle – występuje orzecznik o semantyce możliwości *можем* ‘może’. Dlaczego takie tłumaczenie uznać można za w pełni właściwe? Czasowniki i inne sygnały modalne o semantyce możliwości w interpretacji aletyczno-faktycznej (por. Hundt 2003, 358) zakładają wybór pożądanej czynności dokonywany z co najmniej dwóch opcji, por. *Jest ciepło, więc można się kąpać*. Tego rodzaju interpretacja w danym przypadku z powodów oczywistych jest niewłaściwa. Natomiast w przypadku wystąpienia negacji lub – jak w omawianym tu przykładzie – partykuły restrykcyjnej *only* ‘tylko’ „druga opcja” jest wykluczona poprzez znaczenie negatora lub restryktora,

które jest niekompatybilne ze znaczeniem wyboru z dwóch lub więcej opcji. Jeżeli bowiem coś *nie* jest możliwe lub możliwe *tylko* w określonych warunkach, semantyka możliwości jest zbieżna z semantyką konieczności: *Jest zimno, a więc nie można się kąpać* [powinniśmy wstrzymać się od kąpienia].

Ostatni ustęp art. 26 przetłumaczony został na język rosyjski przy użyciu leksykalnego odpowiednika angielskiej konstrukcji z *shall* w znaczeniu modalnym – *имею право* ‘mają prawo’. Polskie tłumaczenie zawiera natomiast konstrukcję gramatyczną z czasownikiem *mieć* i bezokolicznikiem w znaczeniu modalności deontycznej (konieczność), podobnym do znaczenia obowiązku, ale trochę odmiennym. Ustęp ten zasługuje na szczególną uwagę. W odróżnieniu od większości pozostałych artykułów zawierających oświadczenia dotyczące obowiązków lub zobowiązań państw członkowskich wobec obywateli oraz praw obywateli w tym ustępie chodzi o preferencję rodziców względem edukacji małoletnich dzieci. Czy zechcą oni rzeczywiście korzystać z tej preferencji, czy też raczej woleliby powierzyć ten wybór instytucjom państwowym, zależy od ich decyzji. Chodzi więc o prawo, którego wykorzystanie nie jest skutkiem naturalnego życzenia przeciętnej jednostki, lecz przewiduje wybór. Państwa mają oddać w tym wyborze preferencje rodzicom, ale nie wymagają od nich konieczności odpowiedniego działania. Rodzaj i forma edukacji nie są określane jako narzucane przez państwo lub przez rodziców, lecz jedynie jako preferowane przez rodziców.

4.1.2. Zdania negatywne

W części 4.1.1 przeanalizowany został przykład z partykułą *only* w funkcji restryktora modalności deontycznej, który wywołuje interpretację czasownika *shall* jako indykatora jedynie dopuszczalnej możliwości, a co za tym idzie, koduje konieczność bezwzględna. Podobna semantyka wywołana zostaje również przy użyciu wskaźników negacji. Negując znaczenie deontyczne czasownika *shall*, nadawca wypowiedzi nie wyraża tym samym braku konieczności wykonania czynności, lecz charakteryzuje czynność jako zabronioną, niedopuszczalną, bezprawną. Dlatego angielskie zdania z *shall*, bezokolicznikiem i negacją (*shall not..., nobody / no one shall...*) odpowiadają zarówno polskim i rosyjskim wypowiedziom z jednostkami modalnymi kodującymi obowiązek, jak i możliwość: ros. *не должен, не может*, pol. *nie wolno, nie może*. W analizowanym tekście 9 przykładów z negowanym *shall* i bezokolicznikiem odpowiada 4 zdaniom z negowanym orzecznikiem *должен* ‘powinien’ i 5 zdaniom z negowanym orzecznikiem *может* ‘może’ w wersji rosyjskiej oraz 8 zdaniom z (*nikogo nie*) *wolno* i 1 zdaniu z (*nikt nie*) *może* w stronie biernej.

Porównanie przykładów w art. 5 i 9, w których ta sama konstrukcja z negowanym *shall*, nawet zawierająca bezokolicznik tego samego czasownika w wersji angielskiej przetłumaczona została na język rosyjski raz z użyciem orzecznika

o semantyce obowiązku (*he*) *должен*, raz z użyciem czasownika o semantyce możliwości (*he*) *может* doskonale dowodzi wysuniętą wyżej tezę o zbieżności semantyki obowiązku i semantyki możliwości w wypowiedziach z negatorem lub restryktorem: *No one shall be subjected to torture [...] = Никто не должен подвергаться пыткам [...] vs. No one shall be subjected to arbitrary arrest [...] = Никто не может быть подвергнут произвольному аресту [...]*. Polska wersja zawiera w obu przypadkach konstrukcję *nikogo nie wolno* z bezokolicznikiem.

W żadnym z przykładów konstrukcja z *shall* i negacją nie oznacza prostego czasu przyszłego, lecz wszystkie takie wypowiedzi mają wyraźnie kodowaną modalność deontyczną *zakazu, niedopuszczalności*. Wiąże się to jednoznacznie z jednoczesnym kodowaniem czasu przyszłego. Jeżeli chodzi o aspekt, mamy do czynienia z dość skomplikowanym problemem. Z jednej bowiem strony generalizacja dotycząca powiązania czasu przyszłego a aspektu dokonanego sugeruje odpowiednią konwergencję kategoriałną. Z drugiej zaś przykłady zawarte w tekście badanej Deklaracji w wersji polskiej i rosyjskiej wyrażają zarówno dokonaność, jak i niedokonaność, przy czym ta ostatnia jest wyrażana nieco częściej. Przyczyna tego kryje się w tym, że tu występują jednocześnie dwa sprzeczne ze sobą zjawiska konwergencji kategoriałnej opisane u W. Abrahama i przypisane w jego modelu dwóm uogólnieniom: (1) związek między modalnością deontyczną a czasem przyszłym (jako funkcji form czasu teraźniejszego) i aspektem dokonanym oraz (2) związek między negacją a aspektem niedokonanym (por. Abraham | Leiss 2008). Kiedy więc stykają się modalność deontyczna i negacja, opozycja aspektualna traci swoje pierwotne znaczenie i relewantność, por. *Никто не должен подвергаться пыткам [...] / Nie wolno nikogo torturować [...] [aspekt niedokonany] vs. Никто не может быть осужден [...] / Nikt nie może być skazany [...] [aspekt dokonany]*. W oby przypadkach implikowane jest znaczenie habitualne, czyli powtarzająca się, zwykła, utrwalona, przyjęta czynność. Jest to znaczenie zbliżone do aspektu niedokonanego, ale może być również formalnie kodowane przez aspekt dokonany, por. *Piotrek co prawda nie pali, ale nieraz jednak zapali papierosa*. Ogólnie rzecz biorąc, mówić można o tendencji do neutralizacji opozycji aspektualnych i częściowo temporalnych w tekście prawnym wywołanej przez jego specyfikę, której cechą charakterystyczną jest intencja formułowania twierdzeń o znaczeniu pozaczasowym.

4.2. Angielska peryfraza *should* z bezokolicznikiem w zdaniach afirmatywnych i jej odpowiedniki w języku rosyjskim i polskim

W tekście Preambuły (ust. 3) czasownik *should* występuje z bezokolicznikiem czasownika *to protect* w formie strony biernej w zdaniu podrzędnym o statusie podmiotu: *[...] it is essential [...], that human rights should be protected by the rule of law*. Orzeczenie bezosobowego zdania głównego koduje znaczenie maksymalnie

zbliżone do semantyki deontycznej, a mianowicie ważność, istotność tego, co jest wyrażone w zdaniu podrzędnym, w którym dodatkowo występuje sygnał modalności deontycznej – pożądanego, normy, tego, czego „się oczekuje” od odpowiednich instytucji państwowych. Wersja rosyjska pomija ten ostatni sygnał, zastępując go zdaniem podrzędnym o statusie podmiotu. Zdanie to będąc wprowadzone poprzez łącznik *чтобы*, jest wtórnym wskaźnikiem pożądanego celu. Natomiast orzecznik *необходимо* ‘trzeba’, ‘konieczne (jest)’ w zdaniu głównym koduje nie tyle znaczenie relewantności jako pośredni sygnał deontyczny, ile bezpośrednio znaczenie modalności deontycznej, czyli jest raczej ekwiwalentem czasownika *should* aniżeli orzecznika *essential*. W taki oto sposób rosyjski tłumacz unika podwójnego kodowania deontyki zawartego w wypowiedzi źródłowej. Zbliżoną taktykę wybiera również tłumacz polski, który jednak całkowicie rezygnuje z podziału całej wypowiedzi na zdanie główne i podrzędne, lecz zastępuje to ostatnie rzeczownikiem odczasownikowym (nomen acti) *zawarowanie* występującym w funkcji podmiotu, gdyż przymiotnik *konieczne* o znaczeniu obowiązującej normy ma funkcję orzecznika.

Should act (art. 1) zostało przetłumaczone przez typowe dla języka rosyjskiego i polskiego sygnały modalności deontycznej, odpowiednio *должны поступать* i *повинны поступовать*. Tym samym stwierdzić można brak rozróżnienia modalności obowiązku od modalności polecenia, zachowania pożądanego w obydwóch wersjach tłumaczenia. W taki sam sposób tłumaczona jest przeciwieństwo większość przeanalizowanych w części 4.1.1 wypowiedzi z *shall*. Wydaje się, iż autorzy angielskiego tekstu tę różnicę stanowczo podkreślają poprzez wybór czasownika *should* zamiast *shall* właśnie w ustępie, w którym mowa jest o pożądanym postępowaniu w duchu braterstwa. Jeżeli konstrukcje z *shall* zazwyczaj wyrażają normy, do których osoby lub instytucje mogą być zobowiązane (np. przestrzeganie podstawowych praw jednostki, zapobieganie przemocy wobec ludzi itp.), to wobec postępowania w duchu braterstwa można jedynie wyrazić nadzieję lub dążenie do tego jako do pewnego ideału, a więc zdanie z *should* odzwierciedla tę zasadniczą różnicę w kodowaniu deontyki w sposób bardzo wyraźny. Zarówno polska, jak i rosyjska wersja nie zawierają specyficznych środków językowych kodujących znaczenie „dążenia do ideału”. Nie oznacza to jednak, że ekwiwalenty w tych wersjach zawierają jakiegokolwiek braki treściowe. Analizowany przykład jest doskonałym dowodem na to, jak funkcjonują relacje kategoriałne w sferze wspólnych cech funkcjonalnych modalności i aspektu czasownika. Zgodnie z generalizacją Abrahama czasownik w aspekcie dokonanym w otoczeniu czasownika sygnalizuje preferencyjną interpretację deontyczną. W danym przypadku w pozycji bezokolicznika zarówno w wersji rosyjskiej, jak i polskiej występuje jednak czasownik aspektu niedokonanego (ros. *нормынамъ*, pol. *postępować*), który w danym kontekście otrzymuje interpretację habitualną.

Znaczenie czasownika *should* (w odróżnieniu od *shall*) odpowiada znaczeniu sygnału modalnego obowiązku w połączeniu z bezokolicznikiem w aspekcie dokonanym w językach zawierających kategorię gramatyczną aspektu słowiańskiego typu. W tym miejscu trzeba jednak wziąć pod uwagę fakt, iż powiązania kategorialne opisanego typu nie zawsze wywołują, jak już udowodniono wyżej, prospektywną oraz dokonaną funkcję w przypadku połączenia z czasownikiem aspektu niedokonanego. Nadrzędnym czynnikiem pozostaje tu odpowiedni gatunek tekstu.

4.3. Angielska peryfraza *may* z bezokolicznikiem w zdaniach negatywnych i jej odpowiedniki w języku rosyjskim i polskim

Czasownik *may* występuje w tekście Deklaracji, jak już wspomniano wyżej, wyłącznie z negacją. Powyższa analiza udowodniła, że w tym przypadku negowanie zarówno obowiązku, jak i możliwości skutkuje nie tylko porównywalną, lecz także w większości przypadków prawie identyczną semantyką całej wypowiedzi.

W art. 14 *may* występuje w zdaniu w stronie biernej i jest przetłumaczone na język rosyjski i na język polski za pomocą odpowiednio negowanego czasownika modalnego (*не может*) i bezokolicznika w formie strony biernej oraz bezosobowej konstrukcji modalnej (*не можна* z bezokolicznikiem). Znaczenie pasywne pokrywa się tu ze znaczeniem bezosobowym, co jest jednym z typowych zjawisk charakteryzujących wypowiedzi zawarte w tekstach prawnych. Zarówno bezosobowość, jak i strona bierna nie zawierają w takich przypadkach referenta agensa, ponieważ chodzi tu o wymagania dotyczące wszystkich osób i/lub instytucji objętych prawem. Jeżeli chodzi o aspekt gramatyczny czasowników w formie bezokolicznika, to w języku polskim występuje czasownik *powoływać* należący do aspektu niedokonanego, co podkreśla habitualność i beczasowość. Natomiast w wersji rosyjskiej występuje wysoce specyficzny w tym aspekcie czasownik *использовать* (w stronie biernej), który nie ma pary aspektowej, a co za tym idzie, jest czasownikiem dwuaspektowym i może mieć obydwie interpretacje w zależności od kontekstu. W danym przypadku zarówno kontekst ogólny wynikający z gatunku tekstu, jak i – dodatkowo – negacja jednoznacznie świadczą o interpretacji „niedokonanej” w znaczeniu zwykłej, akceptowalnej czynności.

W art. 20 znaczenie negowanej możliwości *may not* całkowicie pokrywa się ze znaczeniem zabronionej czynności wyrażonym przez *shall not* w innych artykułach. Synonimie tę, której przyczyny i istota zostały opisane wyżej, doskonale odzwierciedla tłumaczenie na język rosyjski i polski, w których jako ekwiwalent *may not* i *shall not* występują te same konstrukcje – *не может / не должен / не можна / не może / не wolno*.

Art. 29 zawiera negowany (*in no case*) czasownik *may* z bezokolicznikiem w formie strony biernej. Odpowiedniki rosyjski i polski używają natomiast konstrukcji bezosobowych z negowanymi orzecznikami kodującymi zakaz.

Art. 30 zabrania rozumienia treści Deklaracji, a mianowicie wszystkich jej artykułów w sposób sprzeczny z jej nadrzędnym celem. Odpowiednikiem angielskiej peryfrazy z negowanym *may* i bezokolicznikiem w stronie biernej jest w wersji rosyjskiej *не может*, również w zdaniu biernym, natomiast w wersji polskiej – konstrukcja bezosobowa z negacją – *nie wolno*.

4.4. Angielska peryfrazą *can* z bezokolicznikiem w zdaniu afirmatywnym i jej odpowiedniki w języku rosyjskim i polskim

W art. 28 chodzi nie o obowiązki, zobowiązania, oczekiwania, normy itp., lecz o możliwość. Przy tym konstrukcja z *can* w stronie biernej koduje jednocześnie obydwa typy modalności denotowanej przez czasownik *can*, a mianowicie modalność dyspozycyjną oraz aletyczno-faktyczną. Wymienione są konieczne warunki, w których możliwa jest realizacja pożądanego stanu rzeczy w pełnym wymiarze. Zdanie wyraża z jednej strony możliwość potencjalną, z drugiej zaś jej realizację. Zarówno angielski czasownik *can*, jak i jego rosyjski odpowiednik *мог* kodują – zależnie od kontekstu – obydwa znaczenia, a co za tym idzie, w kontekście ambiwalentnym mogą one występować jako niespecyficzne środki kodowania „możliwości jako takiej”. W języku polskim, w którym czasownik modalny *móc* ma specyficzne znaczenie prawie wyłącznie aletyczno-faktyczne, jego użycie również w funkcji dyspozycyjnej wiązałoby się z pewnym zwężeniem znaczenia wypowiedzi na niekorzyść interpretacji w sensie uogólnionego potencjału. Dlatego polska wersja zastępuje tu czasownik lub orzecznik modalny konstrukcją z czasownikiem głównym w formie trybu przypuszczającego strony biernej (*byłyby realizowane*), w funkcji optatywu, która w sposób pośredni wyraża zarówno modalność aletyczno-faktyczną, jak i dyspozycyjną. Zwraca na siebie uwagę fakt, iż czasownik główny występuje w formie aspektu dokonanego i w wersji polskiej, i rosyjskiej, co w zdaniach afirmatywnych wskazuje za to, iż mamy tu do czynienia z przykładem konwergencji kategoryalnej modalności deontycznej, czasu przeszłego oraz aspektu dokonanego.

5. Modalności deontyczna a strona bierna / bezosobowość

Jedną z głównych cech języka tekstu prawnego w szerokim ujęciu, czyli gatunku tekstów normatywnych, których nadawcą są uprawnione instytucje państwowe i międzynarodowe, zaś odbiorcą – obywatele odpowiednich państw, jest bezosobowość. Chodzi tu o „bezosobowość konceptualną”, tj. wyrażenie treści bez

wymiany ich adresatów lub w takiej formie, która zapewnia interpretację tekstu jako dokumentu obowiązującego wszystkich jego odbiorców. Natomiast „bez-osobowość gramatyczna” to zestaw konkretnych środków językowych, którymi dysponuje odpowiedni system gramatyczny języka.

W angielskiej wersji Deklaracji łącznie 12 wypowiedzi zawierających sygnały modalności deontycznej należą formalnie do strony czynnej. W pozycji podmiotu występują przy tym jednostki o semantyce ogólnej, tzw. generycznej (*human beings, every individual* itp.) bądź odpowiednie zaimki osobowe (*they*). Jeżeli chodzi o orzeczenia, semantyka czasowników pełnoznaczących (bezkoliczników) formalnie występujących w stronie czynnej jest w czterech przypadkach konceptualnie czynna (*strive, act, promote, further*), zaś w pozostałych 8 – konceptualnie bierna lub „medialna”, czyli również nieaktywna (*enjoy, be subject of..., be free, be universal* itp.). 21 zdań zawierających czasowniki modalne mają orzeczenie w formie strony biernej. Przy tym orzeczenia typu *shall be subjected* i *shall be subject of...* są z punktu widzenia funkcji gramatycznej jednoznacznie ekwiwalentne niezależnie od formy orzeczenia. Tym samym przewaga wypowiedzi o semantyce biernej bądź bezosobowej w danym tekście nie budzi wątpliwości, gdyż nawet formalnie osobowe zdania w stronie czynnej ze względu na specyficzną semantykę podmiotu wyrażają znaczenia ogólne, a więc konceptualnie bezosobowe.

Wersja rosyjska zawiera obydwa typy konstrukcji biernych, czyli czasowniki z partykułą *-ся/-сь* (*охранялись, проводится, содержится* etc.)³ oraz konstrukcję z czasownikiem posiłkowym *быть* i imiesłowem biernym (*быть лишён, быть осуждён, быть использовано* etc.). Są przypadki, w których angielska konstrukcja bierna z tym samym czasownikiem tłumaczona jest z użyciem pierwszej lub drugiej formy biernej tego samego czasownika w identycznym kontekście, por. art. 5: *Никто не должен подвергаться пыткам* vs. art. 9: *Никто не может быть подвергнут произвольному аресту* [...]. W analitycznych konstrukcjach z czasownikiem posiłkowym najczęściej występuje imiesłów bierny czasownika w aspekcie dokonanym (*лишён, осуждён, использовано, подвергнут*), co wynika z tego, że synonimiczna forma strony biernej, czyli czasowniki z partykułą *-ся/-сь* kodują aspekt niedokonany. Jednak w jednym przypadku bierna konstrukcja analityczna również występuje z imiesłowem w aspekcie niedokonanym, por. *не может быть принуждаем*, który powoduje w danym kontekście interpretację habitualną. Możliwa byłaby tu również forma z *-ся* (*не может / не должен при-*

³ Stosowana tu terminologia ma charakter typologiczny i należy do gramatyki uniwersalnej. Określając *-ся/-сь* jako partykułę, podkreślamy nie tyle jej status morfologiczny w konkretnym języku, ile raczej jej funkcję zbieżną z funkcją odpowiednich partykuł w innych językach, m.in. polskim i niemieckim. Takie podejście całkowicie pokrywa się z tradycyjną terminologią gramatyki rosyjskiej, gdzie *-ся/-сь* określa się mianem „partykuła zwrotna” (*возвратная частица*). Rezygnujemy natomiast z wysoce specyficznego odniesienia tej partykuły do klasy postfiksów, ponieważ pojęcie to wywoływałoby wrażenie, iż w języku rosyjskim dany element ma inny charakter z punktu widzenia funkcji gramatycznej aniżeli w językach polskim lub niemieckim.

нуждаться). W pojedynczych przypadkach wersja rosyjska zastępuje angielskie konstrukcje pasywne złożonymi jednostkami leksykalnymi o charakterze frazeologicznym i semantyce pasywnej, por. art. 21: *должна находить себе выражение* (ang. *shall be expressed*). Przy tłumaczeniu ustępu 4 art. 26 (*Parents have a prior right to choose the kind of education that shall be given to their children*) rosyjski tłumacz całkowicie rezygnuje z tłumaczenia konstrukcji pasywnej, nie zastępując jej żadnym ekwiwalentem: *Родители имеют право приоритета в выборе вида образования для своих малолетних детей*.

Wersja polska różni się od wersji rosyjskiej względem używanych form bezosobowych bądź pasywnych w istotny sposób, co jest niekwestionowanym dowodem istnienia zasadniczych różnic w formie kodowania bezosobowości, w tym w połączeniu z sygnałami modalności deontycznej, na poziomie systemu gramatycznego. Konstrukcje bierne są używane w polskim tekście Deklaracji tylko pięć razy, w tym jeden – z czasownikiem z partykułą *się* (*wyraża się*), i cztery – poprzez konstrukcję analityczną z czasownikiem posiłkowym *być* i imiesłowem biernym (*nie może być skazany, powinno być zawarte, ma być dane, byłyby realizowane*). Pozostałe zdania w stronie biernej tłumaczone są za pomocą następujących środków językowych:

- orzeczniki modalne (*nie*) *wolno*, (*nie*) *można* z bezokolicznikiem w zdaniach formalnie aktywnych, ale niezawierających podmiotu, co powoduje interpretację takich wypowiedzi jako konstrukcji bezosobowych (*władza nie może nikogo aresztować – nikt nie może być aresztowany – nikogo nie można / nie wolno aresztować*). W tego rodzaju konstrukcjach orzeczniki modalne – w odróżnieniu od zwykłych czasowników modalnych – kodują jednocześnie modalność i diatezę (bezosobowość, pasywność), por. *Wykładowca może/powinien/musi nagrać lekcję* [strona czynna, semantyka czynna] – *Lekcja może/powinna/musi być nagrywana* [strona bierna, semantyka bierna] – *Lekcję można/wolno / Lekcji nie można / nie wolno nagrywać* [strona czynna, semantyka bierna];
- konstrukcje leksykalne o semantyce biernej/bezosobowej zawierające rzeczowniki abstrakcyjne, takie jak *cel*, *zawarowanie*;
- konstrukcja frazeologiczna o semantyce biernej z rzeczownikiem odczasownikowym: *podlegać ograniczeniom*.

6. Podsumowanie

Tekst Powszechnej deklaracji praw człowieka zawiera, mimo dość niewielkiej objętości, wszelkie cechy używanych w nim form czasownika, aby móc przeanalizować ich funkcjonowanie w gatunku tekstu prawnego oraz dokonać badań kategoryalnych funkcji czasowników przy porównaniu tekstu źródłowego sporządzonego w języku angielskim z wersjami w innych językach. Szczególnie owocna wydaje

się przy tym analiza porównawcza wersji w językach o gruntownie odmiennych systemach gramatycznych względem kategorii aspektu. Na podstawie hipotezy konwergencji kategoryalnej zbadane zostały zjawiska modalności deontycznej, którą wyraża się zarówno przez sygnały modalne (czasowniki modalne, orzeczniki modalne, tryb przypuszczający), jak i w sposób „ukryty”, poprzez funkcję kategoryalną aspektu i czasu. W wersji polskiej i rosyjskiej wskaźniki modalności występują obok form czasu dokonanego lub niedokonanego odpowiednich czasowników w bezokoliczniku. Modalność deontyczna łączy się przy tym przeważnie z interpretacją czynności w czasie przyszłym, w aspekcie dokonanym. Zresztą gatunek tekstu prawnego zazwyczaj przewiduje interpretację czynności obowiązujących lub pożądaných w taki sposób, że doprowadza to do neutralizacji semantyki dokonaności na korzyść szeroko pojętego uogólnienia, które języki z aspektem kodują poprzez aspekt niedokonany. Ponadto zdania zawierające negację różnią się od zdań afirmatywnych, w tym w aspekcie konwergencji kategoryalnej. Po pierwsze, wywołują one najczęściej neutralizację znaczenia dokonaności. Po drugie, sama semantyka modalności deontycznej radykalnie się zmienia. Jeżeli zdania z czasownikami i orzecznikami modalnymi bez negacji w znaczeniu deontycznym są jednoznacznie podzielone na wypowiedzi o semantyce możliwości (*can/may, można/może/wolno, можно/может*) i konieczności (*shall/should, powinien/powinno, должен/должно*), to negacja wywołuje, zwłaszcza w tekście prawnym, neutralizację tejże opozycji, będąc zazwyczaj ogólnym wskaźnikiem czynności zabronionej, niezależne od tego, czy występuje ona z jednostkami o semantyce możliwości, czy też o semantyce konieczności tak, że znaczenia te są synonimiczne (*may not = shall not; nie można = nie wolno = nie powinno; не может = не должен*). Znaczenia modalne mogą być również kodowane poprzez formy czasu i/lub aspektu, bez użycia wskaźników modalności deontycznej. W niektórych przypadkach przy tłumaczeniu zdań angielskich zawierających czasowniki modalne stosuje się w tym celu nie tylko czas przyszły implikujący deontykę, lecz także czas teraźniejszy implikujący ogólnie obowiązującą normę o charakterze ponadczasowym. Większość wypowiedzi w Deklaracji to zdania w stronie biernej lub zdania bezosobowe, co w pełni odpowiada specyfice gatunku tekstu prawnego, w którym szeroko pojęta bezosobowość służy do wyrażenia norm obejmujących wszystkich odbiorców, a więc ich wymiana w pozycji podmiotu zdania jest albo zbędna, albo ma formę maksymalnie ogólną, czyli bezosobową. Z punktu widzenia porównania systemów gramatycznych badanych języków stwierdzić można, iż w zdecydowanej większości przypadków funkcja strony biernej całkowicie pokrywa się w zdaniach zawierających sygnały modalności deontycznej z funkcją innych środków bezosobowości. Przy tym prawie jedynym środkiem kodowania funkcji inaktywnej bądź bezosobowej w tekście angielskim jest strona bierna, gdyż tłumacz polski używa w takich przypadkach zarówno strony biernej, jak i form i konstrukcji bezosobowych w zdaniach, w których formalnie występuje

strona czynna. Rosyjski tekst zawiera zdecydowanie więcej wypowiedzi, w których, podobnie do tekstu angielskiego, używana jest gramatyczna strona bierna. Liczba odpowiednich przykładów świadczy o tym, że preferowanie odmiennych od strony biernej form bezosobowych do kodowania funkcji inaktywnej uwarunkowane jest właściwościami systemu czasownika w języku polskim nie tylko w porównaniu z językiem angielskim, lecz także z językiem rosyjskim, który mimo ścisłego pokrewieństwa z językiem polskim względem genealogii wykazuje w tej sferze więcej wspólnych cech z językiem angielskim pod względem typologii.

Bibliografia

- ABRAHAM, W. | LEISS, E. (eds.) (2008), *Modality-Aspect Interfaces. Implications and typological solutions*. Amsterdam.
- ABRAHAM, W. | LEISS, E. (eds.) (2014), *Modes of Modality. Modality, typology, and universal grammar*. Amsterdam.
- COMRIE, B. (1976), *Aspect: An introduction to the study of verbal aspect and related problems*. Cambridge.
- DAHL, Ö. (1985), *Tense and aspect systems*. Oxford.
- DIVJAK, D. (2009), Mapping between domains. The aspect-modality interaction in Russian. In: *Russian Linguistics*. 33, 249-269.
- ECKHOFF, H. M. | HAUG, D. T. T. (2015), Aspect and prefixation in Old Church Slavonic. In: *Diachronica*. 32, 186-230.
- FUJINAWA, Y. (2008), Valenzalternation bei infinitiver Komplementation und damit vergleichbare Phänomene. In: Kotin, M. L. et al. (Hrsg.): *Terra grammatica. Ideen – Methoden – Modelle. Festschrift für Józef Darski zum 65. Geburtstag*. Frankfurt a.M. etc., 101-116.
- GRICE, H. P. (1975), Logic and conversation. In: Cole, P. | Morgan, J. L. (eds.), *Syntax and semantics*, 3. New York, 41-58.
- HANSEN, B. (2001), *Das slavische Modalauxiliar (Semantik und Grammatikalisierung im Russischen, Polnischen, Serbischen/Kroatischen und Altkirchenslavischen)*. München.
- HANSEN, B. (2004), Modals and the boundaries of grammaticalization: The case of Russian, Polish and Serbian-Croatian. In: Bisang, W. | Himmelmann, N. P. | Wiemer, B. (eds.), *What makes Grammaticalization? A Look from its Fringes and its Components*. Berlin, 245-270.
- HOLL, D. (2010), *Modale Infinitive und dispositionelle Modalität*. Berlin.
- HUNDT, M. (2003), Zum Verhältnis von epistemischer und nicht-epistemischer Modalität im Deutschen. In: *Zeitschrift für Germanistische Linguistik*. 31 (3), 343-381.
- KOTIN, M. L. (2011), *Ik gihórta dat seggen... Modalität, Evidentialität, Sprachwandel und das Problem der grammatischen Kategorisierung*. In: Diewald, G. et al. (Hrsg.), *Modalität und Evidentialität*. Trier, 35-48.
- KOTIN, M. L. (2012), Modalitäten. In: Pawłowski, G. et al. (eds.), *Mensch – Sprachen – Kulturen: Beiträge und Materialien der internationalen wissenschaftlichen Jahrestagung des Verbandes Polnischer Germanisten 25.-27. Mai 2012*. Warszawa, 140-158.
- KOTIN, M. L. (2014), Zum Phänomen der kategorialen Konvergenz und zu seiner Relevanz in kontrastiven Sprachstudien. In: *Zeitschrift des Verbandes polnischer Germanisten*. 3, 151-164.
- KOTIN, M. L. (2019), (Co)verte Modalität und Kontrollwechsel. In: *Studia Germanica Gedanensia*. 84-93.

- KRATZER, A. (1977), What 'must' and 'can' must and can mean. In: *Linguistics and Philosophy*. 3, 337-355.
- ŁAZIŃSKI, M. (2020), *Wykłady o aspekcie polskiego czasownika*. Warszawa.
- LEISS, E. (1992), *Die Verbalkategorien des Deutschen*. Berlin – New York.
- LIEDTKE, F. (2011), Sprechakte und pragmatische Anreicherung. In: Kotin, M. L. | Kotorova, E. G. (Hrsg.), *Die Sprache in Aktion. Pragmatik, Sprechakte, Diskurs*. Heidelberg, 131-144.
- MALINOWSKA, E. (2013), Styl – dyskurs – komunikacja urzędowa. W: Malinowska, E. et al. (red.), *Przewodnik po stylistyce polskiej. Style współczesnej polszczyzny*. Kraków, 467-486.
- PALMER, F. R. (2001), *Mood and modality*. Cambridge.
- REICHENBACH, H. (1947), *Elements of symbolic logic*. New York.
- SEARLE, J. R. (1969), *Speech Acts. An Essay of the Philosophy of Language*. London.
- SEARLE, J. R. (1976), A Classification of Illocutionary Acts. In: *Language in Society*. 5 (1), 1-23.
- SMIRNICKAJA, O. A. (1977), Evolucija vido-vremennoj sistemy v germanskich jazykach. In: Jarceva, V. N. et al. (eds.), *Istoriko-tipologičeskaja morfologija germanskich jazykov*. T. 2: *Kategorija glagola*, Moskwa, 5-127.
- SZYMAŃSKI, L. (2019), Modal auxiliaries and aspect in contemporary American English – a corpus-based study. Zielona Góra.
- VENDLER, Z. (1967), Verbs and Times. In: Vendler, Z. (ed.), *Linguistics in philosophy*. Ithaca – New York, 97-121.
- VON WRIGHT, G. H. (1951), *An essay in modal logic*. Amsterdam.
- WOJTAK, M. (2001), Styl urzędowy. W: Bartmiński, J. (red.), *Współczesny język polski*. Lublin, 156-171.

DOI: 10.31648/PW.7669

ANATOLIY ZAHNITKO | АНАТОЛІЙ ЗАГНІТКО

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7398-6091>

Vasyl' Stus Donetsk National University

ZHANNA KRASNOBAYEVA-CHORNA | ЖАННА КРАСНОБАЄВА-ЧОРНА

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7819-8094>

Vasyl' Stus Donetsk National University

СОРОМ І ВІНА В ЕМОЦІЙНІЙ КАРТИНІ СВІТУ (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ ФРАЗЕМІКИ)

Shame and guilt as fragments of the emotive world's image (on the material of Ukrainian phrasemics)

ABSTRACT: The article belongs to the series of publications devoted to the investigation of fundamental human emotions represented in Ukrainian phrasal verbs. The article examines the psychophysiological patterns of emotions of shame and guilt in Ukrainian phraseology. The subject of the article includes denotation phrases of shame and guilt in the Ukrainian language. A parametric analysis of the semantic structure of the phrase is used as the main method. In Ukrainian phraseology, the studies of the pantomimic expressions of shame and guilt are consistent with cross-cultural explorations and descriptions of fundamental human emotions actualized in kinesthetic phrases. Vegetative body reactions to shame are represented by heat and redness. The eyes, face and body are the main non-verbal indicators of shame and guilt. However, the loci of shame are the soul and the heart. In the Ukrainian culture, there is a connection between shame and public opinion and reputation. Shame and guilt threaten with a potential loss of reputation. The emotion of guilt is also predicated by the intention to 'scapegoating' and marked by negative concepts (swamp, dirt, mud, sludge).

KEYWORDS: emotion, emotive world's image, psychophysiological pattern of emotion, guilt, shame, phraseme

1. Постановка проблеми

Інтенсивне розширення меж фраземіки в ХХІ ст., зумовлене прагненням фразеологів до фундаментального опису знань про людину, сприяє формуванню нових напрямків: фраземна емотиологія, аксіофраземна прагматика, когнітивно-функційний напрям пареміології тощо. Саме у фраземіці найбільш експліцитно відображена специфіка пізнавального й емоційного досвіду певного етносу. Важливу роль у таких дослідженнях відіграють питання мови опису та мови вираження емоцій (див. Камалова | Берестнев 2019, 353).

У сучасному мовознавстві чітко простежувані дві тенденції вивчення емоцій: 1) опрацювання емоційних концептів на різних рівнях мови (Красавский 2001; Апресян 2011) та 2) побудова семантичного поля емоційної сфери (напр., фразеосемантичне поле 'емоції людини' в перській та українській (Охріменко 2011), у білоруській (Доўгаль 2019) мовах; фраземосемантичне поле 'емоційний стан людини' у французькій мові (Новицкая 2008), тематичне поле 'почуття й емоційні стани' в творах В. Реймонта (Własczyk 2018)) та ін. Сучасні лінгвістичні студіювання емоцій сорому й вини визначувані авторськими спробами моделювання відповідних концептів із опертям на опис традиційних складників концепту, виділення основних когнітивних моделей, актуалізацією зіставного аспекту, напр.: 1) крос-культурне дослідження російських і німецьких концептів 'сором' і 'вина' як багатовимірних вербалізованих конструктів людської свідомості (Дженкова 2005); 2) психічні, релігійно-етнічні, соціальні, культурні й естетичні реалізації емоції в рамках концепту 'сором' у сербській мові (Ристић 2006); 3) теоретична модель концепту 'сором' у рамках когнітивно-дискурсивної парадигми (Калинина 2009); 4) порівняльне дослідження російських та англійських особистісно-емоційних концептів 'гордість' і 'сором' як складних, багатовимірних вербалізованих конструктів людської свідомості (Малахова 2009); 5) порівняльний лінгвокультурологічний аналіз (семантичний, функційний і статистичний) емоційних концептів 'сором', 'вина', 'каяття' у німецькій і російській мовних культурах (Колиева 2010); 6) специфіка мовних засобів вербалізації морально-етичних концептів 'гріх' і 'сором' як репрезентантів національної лінгвоментальності (Вдовиченко 2015) і под.

Опис фундаментальних емоцій людини, на нашу думку, актуалізує необхідність уведення поняття 'психофізіологічний патерн емоції' (ПФПЕ) як складника емоційної картини світу (ЕКС). Психофізіологічний патерн емоції кваліфікуємо як набір стереотипних фізіологічних, психологічних, поведінкових реакцій або послідовностей дій суб'єкта емоції. Емоційну картину світу позиціонуємо як фрагмент мовної картини світу (з акцентуванням уваги на постулаті О. Кіклевича про те, що «канон цінностей становить фундамент» останньої (Kiklewicz 2019, 285)). За робочу приймаємо дефініцію В. Шаховського «ЕКС являє собою емоційне осмислення й чуттєве сприйняття об'єктів довкілля, які через імплікацію послідовних процесів концептуалізації, категоризації та вербалізації відображені в мові» (Шаховский 2019, 41). Укладання ПФПЕ у фраземіці постає а) можливим лише під час інтегрованого вивчення психологічної, мовної, етнічної сутності певної емоції та б) значущим для розуміння й опису мовного матеріалу у власне-лінгвістичному, лінгвокультурологічному та комунікативному аспектах, а також для практики лексикографування емоцій.

Актуальність статті визначується зацікавленнями лінгвістів внутрішнім світом людини та важливістю вивчення емоцій сорому та вина, які в силу соціокультурної релевантності знаходять відображення у мовній свідомості та комунікативній поведінці людини, проте їхня репрезентація у фраземіці української мови залишається маловивченою.

Мета статті: опрацювати психофізіологічні патерни емоцій сорому та вина в українській фраземіці. Успішна реалізація мети передбачає вирішення таких завдань: 1) окреслити кваліфікаційні ознаки та функції емоцій сорому й вина в психології; 2) встановити комплекс зовнішніх (пантоміміка) і внутрішніх (вегетатика) реакцій емоцій сорому й вина в українській фраземіці; 3) схарактеризувати соціальний контекст емоцій сорому й вина в українській фраземіці.

Об'єктом дослідження постає фраземний рівень ЕКС. Предметом – фраземи на позначення сорому та вина в українській мові. Матеріал статті становлять 41 фразема із семантикою сорому й 129 мікроконтекстів їхнього вживання та 27 фразем із семантикою вина і 66 мікроконтекстів їхнього використання. Ілюстративний корпус фраземного рівня ЕКС формують 564 фраземи на позначення 11 фундаментальних емоцій людини, за класифікацією К. Изарда, (страх (96 фразем і 405 мікроконтекстів), здивування (75 фразем і 237 мікроконтекстів), збентеження (64 фраземи і 223 мікроконтексти), гнів (61 фразема і 215 мікроконтекстів), страждання (54 фраземи і 200 мікроконтекстів), радість (49 фразем і 265 мікроконтекстів), зацікавлення (44 фраземи і 188 мікроконтекстів), сором (41 фразема і 129 мікроконтекстів), презирство (30 фразем і 165 мікроконтекстів), вина (27 фразем і 66 мікроконтекстів), відраза (23 фраземи і 40 мікроконтекстів)), дібраних шляхом суцільного обстеження з академічного словника фразеологізмів української мови (Винник 2003), а також понад 2000 мікроконтекстів їхнього вживання. Джерельна база містить також матеріали Українського національного лінгвістичного корпусу Українського мовно-інформаційного фонду НАН України.

Методологічну базу статті становлять основні положення психології емоцій (Изард 2012; Ильин 2016), лінгвокультурології емоцій (Wierzbicka 1997) й аксіофраземної прагматики (Kosmeda | Zahnitko | Krasnobaieva-Chorna 2019; Загнітко | Краснобаєва-Чорна 2020).

Під час опрацювання психофізіологічних патернів сорому та вина в українській фраземіці застосовано загальнонаукові (спостереження, аналізу й синтезу, дефініційно-поняттєвий та описовий методи, метод вибірки, елементи статистичного методу і под.) та спеціальні (методи компонентного та контекстуально-інтерпретаційного аналізів, параметричний аналіз семантичної структури фраземи) методи. Параметричний аналіз семантичної структури фраземи передбачає виділення макрокомпонентів, що відображають структуру фраземного значення за типами репрезентованої інформації:

а) денотативний (йому відповідає позначуване як об'єктивно наявний клас ознак, що задає «контури» фрагмента дійсності); б) граматичний (відображає граматичні, або кодові, властивості фразем); в) оцінний (несе інформацію про цінність відображуваного денотатом, де суб'єкт-оцінювач співвідносить із ціннісною картиною світу все, що відбувається в світі та зафіксоване у фраземах); г) мотиваційний (апелює до внутрішньої форми та національно-мовної картини світу); ґ) емоційний (об'єднує всю інформацію, що співвідноситься з почуттям-відношенням суб'єкта до позначуваного та виявляється на шкалі 'схвалювати – не схвалювати'); д) стилістичний (передає функційно-стилістичну маркованість фраземи, що регулюється фактами соціального характеру та вказує на 'доречність – недоречність' використання фраземи) компоненти.

2. Психологія сорому та вини: кваліфікація та функційне призначення

У психології емоцій сором належить до категорії базових емоцій, оскільки має специфічне вираження – рухи очей і голови. Ізард уважає, що сором – це усвідомлення власної неумілості, непридатності або неадекватності в певній ситуації або під час виконання певного завдання, супроводжуваного негативним переживанням – прикрістю, занепокоєнням або тривогою (Ізард 2012, 342). О. Боголюбова й О. Кисельова зараховують сором до групи емоцій самоусвідомлювання (англ. 'self-conscious emotions'), які відрізняються від базових емоцій зв'язком із процесами самоосмилювання (вина, збентеження, гордість, заздрість), і визначають сором як емоцію, глибоко вкорінену в систему соціальних відносин (Боголюбова | Киселева 2015, 40).

На перший погляд, сором має для людини лише негативне значення. Проте така оцінка, за Є. Ільїним, не зовсім коректна, оскільки сором може виконувати життєво важливі функції (Ільїн 2016, 122-124): 1) сором робить людину сприйнятливою до емоцій і оцінок інших (він переконує членів колективу, що ця людина реагує на критику), тобто сором сприяє розвитку й підтримці конформності щодо групових норм. Він також сприяє товариськості, діючи як обмежувач егоцентризму й егоїзму, і в такий спосіб заохочує прагнення до створення позитивних відносин з іншими людьми; 2) посилює самокритику, змушує усвідомлювати свої внутрішні суперечності, що сприяє формуванню адекватнішого образу 'я' (людина починає краще розуміти, як вона виглядає в очах інших); 3) відіграє роль «внутрішнього» покарання, що визначає його значущість у мотиваційному процесі. Також, на думку психологів, емоція сорому зумовлює зниження самооцінки та негативно впливає

на якість контакту з іншими людьми (Kleszczewska-Albińska | Albiński 2009, 92); може мати і конструктивне, і дезадаптивне значення для розвитку особистості (Czub | Brzezińska 2013).

Психологи наголошують на тісному зв'язку між соромом і виною, які разом із горем і гнівом формують комплекс тривожності (за: Изард 2012). Проте зауважують, що сором може виявлятися через будь-які помилки, тоді як вина виникає під час порушень морального, етичного чи релігійного характеру, причому в ситуаціях, де суб'єкт відчуває особисту відповідальність. Ільїн розглядає вину винятково як відображення совісті (Ильин 2016). Зауважимо, що вина не має чіткого мімічного або пантомімічного вираження. І. Ананова (2019, 30-31) позиціонує вину як складний психічний феномен і визначає емоційний комплекс, властивий для переживання вини: 1) емоції різної модальності (депресивної, тривожної, фобічної, агресивної та ін.); 2) соматичні почуття й вегетативні прояви; 3) оцінні почуття, що відображають ставлення до вчинку та корелюють із совістю, відповідальністю, нормативністю; 4) почуття, що відображають емоційне та ціннісне ставлення до себе й до інших; 5) «мотиваційні» почуття; 6) почуття, еквівалентні копінг-поведінці.

Отже, психологічні механізми сорому й вини ґрунтовані на певних афективно-когнітивних структурах, що дає змогу позиціонувати ці емоції як такі, що рефлектують дійсність, виражають ставлення людини до вчинків. Розбіжності аналізованих емоцій визначаються векторністю: сором як орієнтир на зовнішню оцінку значущого для людини оточення та вина як внутрішній цензор, що має підґрунтям інтерналізовані норми поведінки, як орієнтир на самооцінку індивіда.

3. Пантоміміка та вегетатика сорому та вини в українській фраземіці

Сором і вина як значущі складники емоційної комунікації ґрунтовані на генетично запрограмованих та універсальних поведінкових комплексах (П. Екман, Е. Еріксон) – кінематичних виразах фундаментальних емоцій, представлених у рамках студіювання кінематичними фраземами. Останні визначаємо, за Г. Демиденко, як «стійкі словосполучення, план вираження яких репрезентований різними невербальними засобами маніфестації міжособистісної взаємодії, тобто будь-якими комунікативно значущими рухами» (Демиденко 2016, 46). Так, зовнішніми вираженнями сорому та вини, зафіксованими у фраземіці, постають:

1) опускання голови:

- а) соматизм *очі*: *потупити очі [в землю]* ('дивитися вниз від сорому, ніяковості і т. ін.; засоромитися, зніяковіти'); *опустити* | *опустати очі*

[в землю, додолю]; опустити зір; спускати очі додолю, опустити очиці в землю ('відчуваючи незручність, сором, збентеження і т. ін., дивитися вниз; засоромитися, знітитися') (контексти 1-4).

- (1) Він замовк, потупив очі в землю (Панас Мирний).
- (2) Гашіца ..., опустивши очі додолю, червоніла (М. Коцюбинський).
- (3) – Сьогодні до одної [дівчини] ходять, а завтра до другої. – Я до одної ходжу, – сказав я й опустив зір (Є. Гуцало).
- (4) Дівчата соромливо спускали очі додолю (І. Нечуй-Левицький).

Зауважимо, що сором маркований очима: *сором їсть (криє) очі* ('хтось мучиться, страждає від докорів совісті; кому-небудь дуже соромно') (контексти 5-6):

- (5) [Гнат:] Одну хвилину мені жаль Софії і сором їсть очі, а другу... другу – вся душа, всі думки у Варки! (І. Карпенко-Карий).
- (6) Як дізнаються, бува? Ото дівка? З паничем цілуватися?! Матінко!.. І Христя чує, як її обличчя горить-палає, як її очі сором криє (Панас Мирний).

б) соматизм *ніс*: *ніс під себе* ('засоромитися, злякатися') (контекст 7):

- (7) Наче й чоловік щирий, а як прийдеться до діла, то й ніс під себе (Сл. Б. Грінченка).

2) відведення погляду: *не сміти (не могли) дивитися в очі* ('відчувати перед кимсь велику гризоту, сором за яку-небудь провину'); *згубити очі* (2) ('дуже засоромитися, знякловіти'); *не знати, куди дівати | подіти (діти) очі [від сорому]* ('дуже соромитися, перебувати в незручному становищі перед ким-небудь у зв'язку з провиною, осудом і т. ін.') (контексти 8-11):

- (8) Перед панами мала [Зоня] упокорений вид, а тітці своїй не сміла в очі дивитись (Леся Українка).
- (9) – Як твої справи? – сказав мені Олекса. – Тезиси [тези] готові? Я, згубивши очі, почав нишпорити по кишенях, шукаючи міфічні тезиси (Л. Первомайський).
- (10) Жартам і сміху не було кінця. Центром їх, розуміється, була Маруся; вона, бідна, буквально не знала, куди очі дівати (Г. Хоткевич).
- (11) Він і не знав, куди йому очі діти: заморгав, поблід та швидше меж [між] народ... (Г. Квітка-Основ'яненко),

пор. також: *відкрито глянути у вічі* ('не соромитися перед ким-небудь за свої вчинки'); *дивитися [прямо (зі спокійною совістю, сміливо і т. ін.)] в очі* ('не відчувати своєї провини перед кимсь, не соромитися за свої дії, вчинки') (контексти 12-13):

- (12) Сумніви весь час тривожили, чи саме так треба жити, щоб ти відкрито могла глянути в вічі і капітанові, і тому безногому... Мамайчукові (О. Гончар).
- (13) [Мандрика:] Я зразу хотів сказати.. вам, що я дуже радий, що могу чесно дивитися вам в очі (О. Довженко), пор. також (контекст 14):
- (14) Дівчата винувато і злякано переводили очі з одного [чоловіка] на другого (С. Васильченко).

3) інтенсивні рухи очима: *кліпати (блмати) очима* (1); *попокліпати очима* (тривалий час) ('почувати себе ніяково перед ким-небудь, відчувати сором, провину і т. ін. перед кимсь'); *очі бігають | забігали* (2); *очі забігали, як у Сірка* ('хтось виявляє неспокій, схвильованість, роздратування, провину і т. ін.') (контексти 15-19):

- (15) Мені старому не годиться перед районним секретарем очима кліпати (В. Козаченко).
- (16) – Та й що ж оце, з-за нього [батька] нам перед людьми очима блмати? (Григорій Тютюнник).
- (17) Добре, що я ще грошей од книжника не взяв. Попокліпав би очима, проциндривши чужі гроші (Т. Шевченко).
- (18) – Багачики галасують, а в самих очі бігають, в голові тривога і хвости попідгинали, як ото цуцики (В. Большак).
- (19) – Що ж я там нашкодив, ану скажіть? – Ага! Бач – забігали очі, як у Сірка (С. Васильченко).

4) прагнення стиснутися, зробитися маленьким, непомітним: *ладний (ладен, готовий і т. ін.) [тричі] провалитися крізь землю* ('виникає бажання у когось якомога швидше звідкись зникнути (через сором, ніяковість і т. ін.; дуже незручно, неприємно комусь'); *хоч крізь землю провалюйся (провалися)* ('дуже неприємно, незручно, соромно і т. ін. комусь') (контексти 20-22):

- (20) Ми стояли червоні, мов два помідори. Ми ладні були крізь землю провалитися (В. Нестайко).
- (21) Йому було так соромно, що він ладен був тричі провалитись крізь землю (О. Довженко).
- (22) [Любов:] Коли б ви знали, як мені часом буває сором при спогадах, просто хоч крізь землю провалитись!.. (Леся Українка).

5) втрата самовладання: *піджимати (підгортати, підгинати і т. ін.) | піджати (підгорнути, підігнути, підібгати і т. ін.) хвіст (хвоста)* (1) ('втрачати упевненість, пиху, злякавшись чи засоромившись наслідків своїх дій, вчинків або відчуваючи свою провину'); *переминатися (переступати) | переступити з ноги на ногу* ('тупцюючи, виявляти свою ніяковість, нерішучість, збентеження, розгубленість і т. ін.');

не знати, на який стілець сісти ('бути нерішучим, розгубленим, відчувати сором'); *як (мов, ніби*

і т. ін.) *пес після макогона*, зневажл.; *як побитий (побита) собака (пес)* ('усвідомлюючи свою провину; зніяковіло, винувато') (контексти 23-26):

- (23) Почував себе [Гнида] не зовсім добре, винувато підгортав хвоста й віддано лащився до Онохрія Литки (Г. Епiк).
- (24) Джериха розказувала десятий раз, як її син цієї неділі перший раз читав апостола в церкві, як розгортав книжку, ... і як став, і як переступав з однієї ноги на другу, як засоромився й почервонів (І. Нечуй-Левицький).
- (25) Харкевич був певен: Рудь через те й не знає, на який стілець сісти, що вважає себе неправим, але не має мужності визнати цього (С. Голованівський).
- (26) Виговський, як побитий пес, знітився, наче став менший на зріст, упав знесилено у фотель, опустив голову на руки (Н. Рибак).

Веґетатика сорому представлена в українській фраземіці: а) жаром (*як (мов, наче і т. ін.) приском (жаром) обсипати (осипати) | обсипати* (2) ('раптово вразити, схвилювати, засоромити, розсердити і т. ін. кого-небудь') (контекст 27) та б) почервонінням обличчя (*як (мов, наче і т. ін.) окропом ошпарило* ('хтось раптово відчув сильне збентеження, хвилювання, сором і т. ін.; дуже вражений чимсь (перев. несподіваним, небажаним), почервонів')) (контекст 28):

- (27) Мов приском старостів та молодого вража дівка обсипала, стало їм і соромно, і сердито на гаспидську дівку за таку відповідь (Укр. казки).
- (28) Дівчину наче окропом ошпарило від сорому та образи (В. Речмедін).

Із чуттєвим сприйняттям життя пов'язана локативна ознака емоцій сорому й вини в українській фраземіці, оскільки сором і вина – це хвороби душі | серця (*пекти душу (серце)* ('здавати кому-небудь великих моральних страждань; мучити')), визначувані 'пекучістю' і 'палючістю' (контексти 29-30):

- (29) Він мусить змити кров'ю свій пекучий сором (М. Коцюбинський).
- (30) Його [Дороша] охопило почуття палючого сорому, і він довго не міг дивитися в очі людям (Григорій Тютюнник); пор. також (контекст 31):
- (31) Подумати, обміркувавши все, зважити на що-небудь. Сама у своїй голові покопайся, у своїй душі порийся та й спитай себе: чи винувата ти, чи ні? (Панас Мирний).

4. Соціальний контекст емоцій сорому й вини в українській фраземіці

Під час сорому свідомість людини сфокусована на цьому стані або ситуації, в якій вона опинилась. Людині здається, що все приховуване від сторонніх очей, несподівано виставляється на загальний огляд, і вона стає беззахис-

ною та безпомічною, пор.: *виставляти* | *виставити на публіку* ('ганьбити, соромити кого-небудь') (контекст 32):

(32) – Чим я провинився, кого забив або запалив, щоби мене перед цілою громадою виставляли на публіку? (І. Франко).

Межа емоції сорому зумовлена тим, наскільки людина чутлива щодо себе й стосовно думки інших людей. Уникнення сорому може бути потужним мотиватором поведінки, напр.: *не ударити лицем (обличчям) у грязь (у болото)* ('показати себе в чому-небудь з кращого боку; не осоромитися'); *з яким лицем* ('уживається для вираження почуття сорому, незручності, ніяковості і т. ін.') (контексти 33-34):

(33) [Тиберій:] Давайте ж не вдарим лицем в болото і заспіваємо яку-небудь кантату (М. Кропивницький).

(34) [Жірондист:] З яким лицем я буду завтра їхати на гільйотину? Сором всій Жіронді... буде (Леся Українка).

Сором може мати такі причини:

а) критика, презирство, глузування з боку інших або себе самого (контексти 35-36):

(35) Не знають [брати] сердешні, що їм і чинить: ні за що купить і шматка хліба, а попід вікнами собак дратувать – сором (О. Стороженко).

(36) А ви, уряднику, очі свої залили горілкою і дивитесь на світ Божий, як індик. Посоромилися б людей (А. Шиян);

б) усвідомлення того, що висловлене або вчинене недоречне, неправильне або ж непристойне в певній ситуації (контекст 37):

(37) Що ви мене соромите? Що ви тут наказали, – три мішки гречаної вовни? (М. Старицький);

в) розкритий обман (контекст 38):

(38) Всім соромно було визнавати, що їх, мов малих дітей, обкрутив навколо пальця отой довготелесий рідкочубий істерик (П. Загребельний);

г) неспроможність людини в тій чи тій ситуації виконувати обіцянки та зобов'язання (контексти 39-41):

- (39) Бути першим, передовим у боротьбі, змаганні. І йому стало ніяково і соромно за те, що він, Гавриш, який досі вів перед, несподівано здав першість. І кому ж? Постолакові? (Г. Коцюба).
- (40) Найбільший сором – стояти за грубою. Туди ставлять тільки безнадійних дурнів (І. Микитенко).
- (41) О, сором мовчки гинути й страждати, як маєш у руках хоч заржавілий меч. Ні, краще ворогу на одсіч дати. Та так, щоб голова злетіла з плеч! (Леся Українка).

Важливою ознакою публічності вини в українській фраземіці є чітке розмежування своєї та чужої вини з актуалізацією прагнення ‘вважати кого-небудь винним’, що марковано семами негативної оцінки:

а) ‘звинувачувати невинного’ (*валити з хворої голови на здорову* (контекст 42):

- (42) – До цієї каменюки, що в мене на душі, ти теж в якійсь мірі причетний.
– Що ще скажи! – похопивсь Віктор. – Вали з хворої голови на здорову!
(А. Головка);

б) ‘звинувачувати безпідставно’ (*вішати (клеїти) | повісити (наклеїти) ярлик, несхв.*) із акцентуванням уваги на обмовленні, наклепів (*вішати [всіх] собак; котити | покотити бочку*) (контексти 43-45):

- (43) – Газети постарались негайно навісити ярлики і на прем’єра, і на очолювану ним державу (В. Большак).
- (44) – Та ще отой підпал, що за нього він наче в одвіті, наче, справді, не може загорітися так собі. Що ж це, всіх собак тепер на нього вішатимуть?
(М. Олійник).
- (45) Начальник управління котив на нього, Грека, бочку. Це спочатку здивувало Василя Федоровича, а далі обурило (Ю. Мушкетик);

в) ‘звинувачувати несправедливо’ (*складати | скласти вину*) із акцентуванням уваги на забрудненні, зганьбленні й обмовленні та ін. (*ляпати грязюкою (грязю, болотом і т. ін.); місити в грязюці (в грязі, в болоті і т. ін.); мішати з грязюкою; обливати (обкидати, поливати і т. ін.) | облити (обкидати, полити і т. ін.) брудом | болотом, грязюкою і т. ін.*) (контексти 46-48):

- (46) – Бач, десь там двір злодії обікрали, – ніхто не міг на їх напасти слід, тож шандарі вину на мене склали (І. Франко).
- (47) Ось і почнуть дурні язики до небес піднімати Марка, а його місити в грязюці (М. Стельмах).
- (48) [Юрко:] Ну, це вже нахабство! Дівчина в запалі образила його, і він ладен зараз же обкидати її брудом (Я. Мамонтов);

г) ‘звинувачувати з осудом’ (*вилити (лити) | вилити помії, грубо; вилити помії на голову; облити помями*) (контексти 49-50):

(49) Русевич, виступаючи вдруге, почав з того, що постарався вилити на своїх противників якнайбільше поміїв (Ю. Шовкопляс).

(50) – Ти ще відповіси за такі слова і за те, що дівчину облив помями і що силу приклав... (В. Вільний).

5. Висновки та перспективи

Емоції сорому та вини виконують важливі психосоціальні функції (регулятивну та захисну) в житті сучасної людини. У рамках опрацювання ПСФП пантомімічне вираження сорому та вини в українській фраземіці цілком відповідає крос-культурним дослідженням, присвяченим вивченню й опису фундаментальних емоцій людини, й актуалізує кінематичні фрази: миремічні (соматизм *очі*), мімічні (соматизм *ніс*), корпоральні (соматизми *хвіст, ноги* та ін.) – емоція сорому; миремічні (соматизм *очі*) та корпоральні (соматизми *хвіст, ноги* і т. ін.) – емоція вини. Вегетатика сорому представлена жаром і почервонінням обличчя. Основним невербальним показником сорому й вини є *очі*. Локусами емоцій сорому та вини постають *душа* й *серце*.

Соціальний контекст і публічність сорому актуалізують соматизми *лице, обличчя* й відбуваються на стику трьох топіків: ‘я’ (маркери гризота, докори совісті, докори за негідні вчинки, моральні страждання), ‘інший | інші’ (маркери осуд, ганьба) та ‘ситуація’ (здебільшого публічна). Особливу роль відіграє передбачуване сприйняття власної особистості та дій іншої людини. Ситуація, в якій переживається сором, розгортається в контексті міжособистісної взаємодії з виною, несправедливістю, образою, наслідками своїх дій і вчинків, необізнаністю і под. Простежується безпосередній зв’язок сорому з громадською думкою й репутацією, що інтерпретована як потенційна втрата обличчя або брудне обличчя. Емоція вини визначується гострим прагненням ‘вважати кого-небудь винним’, навіть, безпідставно й несправедливо через обмовлення, наклеп, ганьбу. Така ситуація актуалізує опозицію ‘своя | чужа’ вина й маркована негативною оцінкою, що посилювана лексемами *болото, бруд, грязь, грязюка, помії*.

Перспективу дослідження вбачаємо в подальшому визначенні специфіки психофізіологічних патернів емоцій сорому та вини в зіставному аспекті, а також в опрацюванні комплексу тривожності (сором, вина, горе і гнів) на фраземному рівні емоційної картини світу, формуванні реєстру індикаторів вербалізації сорому у фраземіці одно- та різносистемних мов.

Бібліографія

- АНАНОВА, І. (2019), Емоційний феноменологічний зміст переживання почуття провини. В: Проблеми сучасної психології. 46, 11-39. [Ananova, I. (2019), Emotsiynnyu fenomenolohichnyu zmist perezhivannya pochuttya provyny. In: Problemy suchasnoyi psykholohiyi. 46, 11-39.]
- АПРЕСЯН, В. Ю. (2011), Опыт кластерного анализа: русские и английские эмоциональные концепты. В: Вопросы языкознания. 2, 63-68. [Apresyan, V. Yu. (2011), Opyt klasterного анализа: russkiye i angliyskiye emotsional'nyye kontsepty. In: Voprosy yazykoznaneya. 2, 63-68.]
- БОГОЛЮБОВА, О. Н. | КИСЕЛЕВА, Е. В. (2015), Переживание стыда: качественный анализ нарративов. В: Вестник Санкт-Петербургского государственного университета. Серия 12: Психология. Социология. Педагогика. 1, 38-52. [Bogolyubova, O. N. | Kiseleva, Ye. V. (2015), Perezhivaniye styda: kachestvennyu analiz narrativov. In: Vestnik Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya 12: Psikhologiya. Sotsiologiya. Pedagogika. 1, 38-52.]
- ВДОВИЧЕНКО, Н. В. (2015), Вербалізація морально-етичних концептів в українській мовній картині світу. Одеса. [Vdovychenko, N. V. (2015), Verbalizatsiya moral'no-etychnykh kontseptiv v ukrayins'kiy movniy kartyni svitu. Odesa.]
- ВИННИК, В. О. (ред.) (2003), Словник фразеологізмів української мови. Київ. [Vynnyk, V. O. (ed.) (2003), Slovnyk frazeolohizmiv ukrayins'koji movy. Kyiv.]
- ДЕМИДЕНКО, Г. (2016), Паралінгвальні фразеологізми в українській етнокультурі. Кривий Ріг. [Demydenko, H., (2016), paralinval'ni frazeolohizmy v ukrayins'kiy etnokul'turi. Kryvyy Rih.]
- ДЖЕНКОВА, Е. А. (2005), Концепты “Стыд” и “Вина” в русской и немецкой лингвокультурах. Волгоград. [Dzhenkova, Ye. A. (2005), Kontsepty “Styd” i “Vina” v russkoy i nemetskoy lingvokul'turakh. Volgograd.]
- ДОЎГАЛЬ, А. (2019), Фразеалагізми са значэннем эмоцый у беларускай мове. В: Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур. 35, 41-50. [Dowhal', A. (2019), Frazyealahizmy sa znachennyem emotsyy u byelaruskay movye. In: Komparatyvni doslidzhennya slov'yans'kykh mov i literatur. 35, 41-50.]
- ЗАГНИТКО, А. | КРАСНОБАЄВА-ЧОРНА, Ж. (2020), Емотивний профіль гніву в українській фразеології. W: Przegląd Wschodnioeuropejski. XI (2), 433-444. [Zahnitko, A. | Krasnobayeva-Chorna, Zh. (2020), Emotyvnnyu profil' hnivu v ukrayins'kiy frazeolohiyi. In: Przegląd Wschodnioeuropejski. XI (2), 433-444.]
- ИЗАРД, К. (2012), Психология эмоций. СПб. [Izard, C. (2012), Psikhologiya emotsiy. SPb.]
- ИЛЬИН, Е. П. (2016), Психология совести: вина, стыд, раскаяние. СПб. [Il'in, Ye. P. (2016), Psikhologiya sovesti: vina, styd, raskayaniye. SPb.]
- КАЛИНИНА, В. В. (2009), Эмоционально-этический концепт SHAME и его когнитивно-дискурсивный потенциал. Иркутск. [Kalinina, V. V. (2009), Emotsional'no-eticheskiy kontsept SHAME i yego kognitivno-diskursivnyu potentsial. Irkutsk.]
- КАМАЛОВА, А. | БЕРЕСТНЕВ, Г. (2019), Эмоции как предмет лингвистического изучения (на материале русского языка). В: Przegląd Wschodnioeuropejski. X (2), 349-360. [Kamalova, A. | Berestnev, G. (2019), Emotsii kak predmet lingvisticheskogo izucheniya (na materiale russkogo yazyka). In: Przegląd Wschodnioeuropejski. X (2), 349-360.]
- КОЛИЕВА, И. Г. (2010), Имена концептов эмоций Scham | стыд, Schuld | вина, Reue | раскаяние в немецком и русском языках. Владикавказ. [Koliyeva, I. G. (2010), Imena kontseptov emotsiy Scham | styd, Schuld | vina, Reue | raskayaniye v nemetskom i russkom yazykakh. Vladikavkaz.]
- КРАСАВСКИЙ, Н. А. (2001), Эмоциональные концепты в немецкой и русской лингвокультурах. Волгоград. [Krasavskiy, N. A. (2001), Emotsional'nyye kontsepty v nemetskoy i russkoy lingvokul'turakh. Volgograd.]
- МАЛАХОВА, С. А. (2009), Личностно-эмоциональные концепты «гордость» и «стыд» в русской и английской лингвокультурах. Волгоград. [Malakhova, S. A. (2009), Lichnostno-

- emotsional'nyye kontsepty «gordost'» i «styd» v russkoy i angliyskoy lingvokul'turakh. Volgograd.]
- НОВИЦКАЯ, Т. (2008), Концептуальная структура ФСП «Эмоциональное состояние человека» во фразеологической подсистеме французского языка. Москва. [Novitskaya, T. (2008), Kontseptual'naya struktura FSP «Emotsional'noye sostoyaniye cheloveka» vo frazeologicheskoy podsysteme frantsuzskogo yazyka. Moskva.]
- ОХРИМЕНКО, М. (2011), Склад фразеосемантичного поля «емоції людини» (на матеріалі сучасних перської і української мов). В: Вісник Львівського університету: Серія філологічна. 54, 130-137. [Okhrimenko, M. (2011), Sklad frazeosemantichnoho polya «emotsiyi lyudynu» (na materiali suchasnykh pers'koyi i ukrayins'koyi mov). In: Visnyk L'vivs'koho universytetu: Seriya filolohichna. 54,130-137.]
- РИСТИЇ, С. (2006), Концепт емоції «стида» у српском језику. В: Предраг Пипер (уредник), Когнитивнолингвистичка проучавања српског језика. Београд, 261-281. [Ristiћ, S. (2006), Kontsept yemotsije «stida» u srpskom jeziku. In: Predrag Piper (ed.), Kognitivnolingvistička proučavanja srpskogo jezika. Beograd, 261-281.]
- ШАХОВСКИЙ, В. И. (2019), Эмоциональная картина мира в вербальной презентации. В: Мир русского слова. 1, 35-43. [Shakhovskii, V. I. (2019), Emotsional'naya kartina mira v verbal'noy prezentatsii. In: Mir russkogo slova.]
- БЛАСЗЦЫК, М. (2018), Słownictwo z zakresu uczuć i stanów emocjonalnych w powieściach obyczajowych Władysława Stanisława Reymonta. Poznań.
- СЗУБ, Т. | БРЗЕЖИЊСКА, А. І. (2013), Regulacyjna wartość emocji wstydu w procesie kształtowania się tożsamości. W: Psychologia Rozwojowa, 1 (18), 27-43.
- КИКЛЕВИЧ, А. (2019), Польская и русская школы культурной лингвистики: сходство и различие подходов. W: Przegląd Wschodnioeuropejski. X (2), 273-292. [Kiklewicz, A. (2019), Pol'skaya i russkaya shkoly kul'turnoy lingvistiki: skhodstvo i razlicheye podkhodov. In: Przegląd Wschodnioeuropejski. X (2), 273-292.]
- КЛЕСЗЦЕВСКА-АЛБИЊСКА, А. | АЛБИЊСКИ, Р. (2009), Wstyd i poczucie winy w teorii i badaniach. W: Psychologia Jakości Życia. 8 (1), 83-100.
- КОМЕДА, Т. | ЗАХНИТКО, А. | КРАСНОБАЙЕВА-ЧОРНА, Ж. (2019), Delineation of Linguopersonology and Linguoaxiology. Poznań.
- ВИЕРЗВИКА, А. (1997), Understanding Cultures through Their Key Words: English, Russian, Polish, German and Japanese. New York.

DOI: 10.31648/PW.7670

DANUTA STANULEWICZ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1792-3883>

University of Gdańsk

EWA KOMOROWSKA

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8089-4440>

University of Szczecin

ROSYJSKIE SŁOWNICTWO BARW U KOBIET I MĘŻCZYŹN – BADANIA WSTĘPNE¹

Female and Male Russian Colour Vocabulary: A Preliminary Study

ABSTRACT: The aim of the paper is to present the results of a study of psychological salience of colour terms for women and men who are native speakers of Russian. In our study, we employed the elicitation list task which is a five-minute psychological test designed to determine which and to what degree colour terms are psychologically important to language users. There were 26 Russian speakers – 13 women and 13 men – who participated in the test. The test results provide us with adequate material to be used to analyze both quantitative and qualitative differences between the female and male colour lexicons, and additionally, to estimate the scope of these differences. The study confirms the observations made by other researchers, as well as the popular opinion that women have a richer selection of colour words at their disposal and that they actually know many more metonymic colour terms than men.

KEYWORDS: colour terms, elicitation list task, metonymy, Russian, female and male vocabulary

Wstęp

Celem artykułu jest przedstawienie badań dotyczących psychologicznej istotności nazw barw dla rodzimych użytkowników języka rosyjskiego – kobiet i mężczyzn. Interesuje nas kwestia, czy dla obu płci ważne są te same określenia barw i czy hierarchia ich istotności jest podobna. Do badania zastosowaliśmy test ustalający psychologiczne znaczenie nazw barw, który został przeprowadzony wśród 13 kobiet i 13 mężczyzn.

¹ Serdecznie dziękujemy za pomoc w przeprowadzeniu badania pani dr Agnieszce Szlachciec z Uniwersytetu Szczecińskiego oraz pani mgr Magdalenie Markiewicz, Kierownik Działu ds. Obco-krajowców i Wymiany Międzynarodowej w Akademii Morskiej w Szczecinie. Jesteśmy również wdzięczni Uczestniczkom i Uczestnikom naszego badania.

Znajomością kolorów i ich nazw wśród kobiet i mężczyzn zajmuje się liczne grono badaczy. Na przykład R. Lakoff (1975, 8-9) zauważyła, że kobiety używają precyzyjniejszego słownictwa barw niż mężczyźni, np. *beige* ‘beżowy’, *ecru* ‘ecru’, *aquamarine* ‘akwamaryna, morski’, *lavender* ‘lawenda, lawendowy’, natomiast mężczyźni traktują barwy jako kwestię trywialną. Y. Ling, A. Hurlbert i L. Robinson (2006, 185-186) proponują ewolucyjne uzasadnienie takiego stanu rzeczy: w przeszłości kobiety, których zajęciem było zbieractwo, musiały nauczyć się odróżniać po kolorze rośliny jadalne od trujących; zaś mężczyznom, udającym się na polowania, rozróżnienia barw nie były potrzebne. K. Handke (1994, 26; 2008, 175-180) zauważa, że kobiety nie tylko używają bogatszego słownictwa barw niż mężczyźni (np. *azaliowy, cielisty, fiołkowy, gołębi, kasztanowy, lawendowy, migdałowy, pierwiosnkowy, słomiany, wiśnia*), lecz także postrzegają otaczający je świat przez kolory:

Kobieta odbiera i kształtuje obraz świata kolorami i jest to właściwość typowa dla tej płci, bez względu na stopień estetycznej wrażliwości poszczególnych jednostek, a także mniejszą lub większą umiejętność jej wyrażenia (Handke 2008, 176).

Ponadto Handke wyjaśnia, skąd w leksykonie kobiet biorą się liczne nazwy barw, również te o niestabilizowanym statusie:

Będąc kobietą nie trzeba być artystką, żeby widzieć i odczuwać barwność otoczenia. Kobieta spośród cech każdego elementu otaczającej przestrzeni, z którym się styka, najpierw wyodrębnia jego kolory. Z tym wiąże się tak duży zasób nazw barw, którymi posługuje się niemal każda kobieta, a są wśród nich nazwy kolorów podstawowych, wtórnych (uzyskiwanych z mieszania kolorów podstawowych) oraz licznych ich odcieni. Część ma utrwalone miejsce w języku, inne bywają tworzone na zasadzie doraźnych skojarzeń [...] (Handke 2008, 177).

Wśród stosowanych przez kobiety nazw barw, pochodzących od nazw elementów świata naturalnego, Handke (2008, 178) wyróżnia następujące: pochodzące od nazw kwiatów (np. *bzowy, nasturcjowy, rezedowy*) i owoców (np. *bananowy, cytrynowy*), zwierząt (*kruczy, mysi*), metali (*złocisty, srebrzysty, miedziany*) oraz innych elementów (np. *bursztynowy, czekoladowy, smolisty*). Charakterystyczne dla kobiet jest też „zrównywanie niektórych nazw kolorów z nazwami odpowiadających im barwą elementów otaczającej przestrzeni, zwłaszcza owoców”, np. *banan, cytryna, truskawka, wiśnia* („Nie, taka cytryna to nie kolor dla ciebie”) (Handke 2008, 180). Nazwy barw takie jak *miedziany* i *wiśnia* traktujemy jako nazwy metonimiczne (bądź pochodzenia metonimicznego), reprezentujące typ metonimii OBIEKT ZA CECHĘ, którą jest tutaj kolor (zob. m.in. Stanulewicz 2020)². Handke również

² Zjawisko metonimii omawiają m.in. Biewiaczonek (2006) i Maćkiewicz (2007).

zauważa, iż kobiety używają nazw barw reprezentujących różne struktury: formy syntetyczne, derywaty, złożenia i formy analityczne (Handke 2008, 178). Trafność tych wszystkich spostrzeżeń poczynionych przez Handke potwierdzają badania jednej z nas – okazuje się, że rzeczywiście kobiety – użytkowniczki języka polskiego – znają m.in. więcej nazw barw pochodzących od nazw obiektów, szczególnie naturalnych (Stanulewicz 2010).

Należy też tu wspomnieć, że do interesujących wniosków dochodzi również A. Sztajnert (2001). Przeprowadzone przez nią badania wskazują na to, że precyzyjniejsze rozpoznawanie barw i lepsza znajomość ich nazw u kobiet powiązane są z wiekiem. Różnice między nastoletnimi dziewczętami a chłopcami nie są tak duże jak w przypadku dorosłych kobiet i mężczyzn.

1. Podstawowe i niepodstawowe nazwy barw

Na podstawie analizy leksykonów barw w 98 językach B. Berlin i P. Kay (1969) stwierdzili, że wśród określeń nazw barw jedenaście jest podstawowych. W języku polskim zbiór takich nazw zawiera przymiotniki: *biały, czarny, czerwony, zielony, żółty, niebieski, brązowy, fioletowy, pomarańczowy, różowy i szary*³. Z ewolucyjnego punktu widzenia nazwy barw pojawiają się w danym języku w pewnym porządku: na samym początku określenia bieli i czerni (lub barw jasnych i ciemnych), potem w kolejności: nazwy czerwieni, zieleni, żółci (lub odwrotnie: żółci, zieleni), błękitu i brązu, oraz – już w dowolnej kolejności – fioleto, różu, oranżu i szarości (Berlin | Kay 1969, 4).

Berlin i Kay zauważyli, że języki znajdują się w różnych stadiach rozwoju leksykonu barw: mogą mieć tylko dwie podstawowe nazwy barw (biały/jasny i czarny/ciemny), trzy (biały/jasny, czarny/ciemny i czerwony), cztery (biały/jasny, czarny/ciemny, czerwony oraz zielony lub żółty) itd. Chociaż trzeba tu zaznaczyć, że używanie tylko dwóch lub trzech nazw podstawowych nie musi bynajmniej oznaczać, że użytkownicy języka znają tylko te nazwy. Mogą oni bowiem używać większej liczby określeń barw, jednak nie będą to nazwy podstawowe – w rozumieniu Berlina i Kaya (1969, 6). Badacze ci podają cztery główne kryteria, które musi spełniać podstawowa nazwa barwy:

³ Polskim słownictwem barw (również niekiedy w porównaniu z innymi językami) zajmuje się wielu badaczy, zob. m.in. Ampel-Rudolf (1994), Badyda (2008), Bjelajewa (2005), Handke (2002), Komorowska (2010, 2017), Komorowska i Stanulewicz (2018), Stanulewicz (2009), Tokarski (2004 [1995]), Zaręba (1954). Zob. także prace zbiorowe: *Barwa w języku, literaturze i kulturze* I-IX, red. Komorowska i Stanulewicz (2010-2018); *Kolor w kulturze*, red. Mocarska-Tycowa i Bielska-Krawczyk (2010); *Linguistics Across Culture*, red. Molchanova (2003); *Studia z semantyki porównawczej. Nazwy barw, nazwy wymiarów, predykaty mentalne*, część I-II, red. Grzegorzyczkowa i Waszakowa (2000, 2003); *W kręgu koloru, przestrzeni i czasu*, red. Komorowska (2010).

- (i) jej znaczenie nie jest sumą znaczeń jej części (kryterium to wyklucza przymiotniki takie jak *zielononiebieski* i *jasnoniebieski*);
- (ii) nie odnosi się ona do odcieni innej barwy (np. *seledynowy*, *szmaragdowy* i *malachitowy*, nazywając odcienie zieleni, nie spełniają tego kryterium);
- (iii) jej użycie nie ogranicza się do opisu wąskiego zbioru obiektów (wykluczone są np. *rudy* i *blond*, ponieważ używa się ich przeważnie w odniesieniu do koloru włosów);
- (iv) jest ona psychologicznie istotna dla użytkowników danego języka (według tego kryterium *amarantowy*, *indygo*, *sjena naturalna* czy *khaki* są niepodstawowymi nazwami barw).

Berlin i Kay (1969, 6-7) precyzują także cztery dodatkowe kryteria, dotyczące potencjału dystrybucyjnego, pochodzenia nazw barw od nazw przedmiotów, niedawnych zapożyczeń i złożoności morfologicznej.

Monografia Berlina i Kaya, początkowo przyjęta entuzjastycznie, była krytykowana i modyfikowana (np. zgodzono się z tym, że nazwa barwy szarej może dołączyć do leksykonu barw znacznie wcześniej niż pierwotnie zakładano⁴). Nie sposób jednak nie zauważyć, że w 1969 r. Berlin i Kay zaproponowali językoznawcom nieco inne podejście do słownictwa barw. Po przeprowadzeniu nowych badań (*The World Color Survey*) Berlin i Kay oraz ich współpracownicy L. Maffi i W. Merrifield zmodyfikowali przedstawiony powyżej ewolucyjny cykl leksykonu barw (zob. Kay | Berlin | Merrifield 1991; Kay | Berlin | Maffi et al. 1997; Kay | Maffi 1999).

2. Klasyfikacja nazw barw – dla celów naszego badania

Jak wynika z powyższych rozważań, Berlin i Kay (1969) dzielą nazwy barw na podstawowe i niepodstawowe. P. Kay i C. McDaniel (1978, 626) proponują dalszy podział podstawowych nazw: na prymarne (w polskim: *biały*, *czarny*, *czzerwony*, *zielony*, *żółty* i *niebieski*) i sekundarne (*brązowy*, *fioletowy*, *pomarańczowy*, *różowy* i *szary*). Jak pokazują badania Handke i innych językoznawców zainteresowanych słownictwem barw, szczególne z uwzględnieniem różnic między leksykonami kobiet i mężczyzn, określenia barw mogą być metonimiczne (tj. pochodzić od nazw obiektów mających charakterystyczny kolor). Spotykamy je zarówno wśród nazw podstawowych (*niebieski* < *niebo*, *różowy* < *róża*, *pomarańczowy* < *pomarańcza*), jak i niepodstawowych (np. *cytrynowy* < *cytryna*, *wiśniowy* < *wiśnia*, *turkusowy* < *turkus*). Ponadto używa się niepodstawowych nazw barw – rodzimych bądź

⁴ Więcej o tym zob. Tokarski 2004, 20. Nazwy barwy szarej nierzadko są wyrazami pochodzenia rodzimego (np. polski *szary*, walijski *llwyd*), w odróżnieniu od innych sekundarnych nazw barw, które na ogół są zapożyczeniami (np. w języku polskim *fioletowy*, *różowy* i *pomarańczowy*).

zapożyczonych, które nie są uważane za metonimiczne – chociaż mogły takimi być w przeszłości, lecz zatarł się związek między nazwą obiektu a wywodzącą się z niej nazwą barwy⁵, lub takimi są (bądź były) w językach, z których pochodzą. Przykładami takich rodzimych nazw barw będą *siwy* i *modry*, a zapożyczonymi *beżowy* i *bordowy*. Oczywiście także wśród podstawowych oraz niepodstawowych metonimicznych, znajdziemy przymiotniki pochodzące od zapożyczonych rzeczowników, np. *fioletowy*, *pomarańczowy*, *szmaragdowy*, *turkusowy*.

Inna klasyfikacja nazw barw bierze pod uwagę złożoność morfologiczną. Nazwy barw dzielą się na proste (np. *biały*, *czarny*, *błękitny*, *bury*) i złożone, składające się z nazw barw (np. *niebieskozielony*, *łososioworóżowy*) lub z określeń jasności, jaskrawości itp. i nazw barw (np. *jasnozielony*, *ciemnobłękitny*). Wszystkie nazwy podstawowe, jak również liczne niepodstawowe są proste, natomiast wszystkie nazwy złożone należą do niepodstawowych.

Trzeba także tu wziąć pod uwagę określenia powiązane z barwami, doprecyzowujące ich cechy takie jak jasność, jaskrawość i połyskliwość czy też przezroczystość (np. *jasny* i *ciemny*, *błyszczący* i *matowy*, *przezroczysty*), lub odnoszące się do braku koloru (*bezbarwny*). Uwzględniamy również i takie leksemy, ponieważ uczestnicy badań (o których piszemy poniżej) podają je jako nazwy barw.

Nazwy barw można też klasyfikować według klas wyrazów, jakie reprezentują. Do barw odnosić się mogą nie tylko przymiotniki, lecz także spokrewnione z nimi przysłówki, rzeczowniki i czasowniki, np. *biały*, *biało*, *biel*, *bielić*; *granatowy*, *granatowo*, *granat*, *granatowieć*.

Dla celów naszego badania wyróżniamy następujące nazwy barw (pomijając kwestię części mowy):

- 1) nazwy podstawowe (niemetonimiczne i metonimiczne);
- 2) nazwy niepodstawowe: a) metonimiczne (proste); b) niemetonimiczne (proste, zarówno rodzime, jak i zapożyczone); c) złożone;
- 3) inne określenia (określenia jasności, jaskrawości i połyskliwości, przezroczystości, bezbarwności).

Nie wyodrębniamy natomiast nazw rodzimych i zapożyczonych, ponieważ użytkownicy danego języka mogą nie wiedzieć, że niektóre określenia barw zostały zapożyczone.

⁵ Przykłady można znaleźć także w grupie nazw podstawowych. Użytkownicy języka polskiego już nie łączą leksemy *czerwony* z czerwień, z którego w przeszłości uzyskiwano tę barwę.

3. Test badający psychologiczne znaczenie nazw barw

Jak wyżej podałyśmy, jedno z kryteriów, które musi spełniać podstawowa nazwa barwy, związane jest z psychologiczną istotnością. Do jej badania używa się testów behawioralnych i lingwistycznych. W naszych badaniach zastosowałyśmy popularny test behawioralny, polegający na uzyskaniu nazw barw od badanych osób podczas pięciu minut (ang. *elicitation list task*). Test ten bazuje na przekonaniu, że użytkownicy danego języka podadzą podstawowe nazwy barw – czyli najbardziej istotne – w pierwszej kolejności. Testu tego używali we wspomnianych już badaniach Berlin i Kay oraz ich współpracownicy (Berlin | Kay 1969; Kay | Berlin | Maffi et al. 1997 i in.). Test jest niezwykle prosty – osoba prowadząca prosi uczestników badania, by w ciągu pięciu minut wymienili znane sobie nazwy barw. W naszym badaniu użyłyśmy zmodyfikowanej wersji testu, zaproponowanej przez G. Morgana i G. G. Corbetta (1989), w której uczestnicy po każdej minucie podkreślają dotychczas podane nazwy barw i kontynuują wypisywanie kolejnych pod kreską. Ta wersja testu umożliwia obliczenie wyników dla każdej minuty testu.

Test często wykorzystywany bywa przez badaczy zajmujących się słownictwem barw. Przykładowo, wspomniani powyżej autorzy (Kay | Berlin | Maffi et al. 1997) badali po 25 osób mówiących różnymi językami, I. Davis i G. Corbett (1995) przeprowadzili test wśród 47 użytkowników języka angielskiego, I. Forbes (2006) uzyskała wyniki od 98 użytkowników języka francuskiego, a M. Uusküla (2007) od 68 użytkowników języka węgierskiego.

Jeżeli chodzi o języki słowiańskie, A. Hippisley (2001) przeprowadził test wśród 34 użytkowników języka ukraińskiego i 28 użytkowników białoruskiego, Hippisley i Davies (2006) wśród 16 użytkowników języka dolnołużyckiego i 16 użytkowników języka górnołużyckiego, Uusküla (2008) wśród 52 użytkowników języka czeskiego, Morgan i Corbett (1989) wśród 31 użytkowników języka rosyjskiego, zaś jedna z nas – wśród 100 użytkowników języka polskiego i 78 kaszubskiego (Stanulewicz 2009, 2017).

Warto byłoby podkreślić, że w badaniach nie zawsze uwzględniano równą liczbę kobiet i mężczyzn, np. Hippisley (2001) przeprowadził test wśród 34 użytkowników języka ukraińskiego, z których tylko jeden był mężczyzną.

Naturalnie w tym badaniu uczestnicy mogą nie podać wszystkich znanych sobie nazw barw – o niektórych zapomną, natomiast na inne określenia naprowadzą ich kolory obiektów znajdujących się m.in. w pomieszczeniu, w którym przeprowadzane jest badanie. Jak wskazują nasze doświadczenia, może się zdarzyć, że osoba podająca znaną sobie nazwę barwy może nie wiedzieć, do jakiego koloru się on odnosi, np. może znać słowo *indygo* i zdawać sobie sprawę z tego, że to określenie barwy, ale błędnie łączyć je z polem czerwieni zamiast z polem błękitu.

4. Psychologiczna istotność nazw barw dla użytkowników języka rosyjskiego – bez uwzględnienia płci

Jak już wyżej wspomnieliśmy, badanie psychologicznej istotności nazw barw przeprowadzili Morgan i Corbett (1989) wśród 31 rodzimych użytkowników języka rosyjskiego. Badanie to odbyło w Moskwie i objęło 31 osób (26 kobiet i 5 mężczyzn). Uzyskanie w nim wyniki przedstawiamy w tabeli 1.

Tabela 1. Wyniki testu dla pierwszej minuty i pięciu minut – lista rankingowa najczęściej podawanych nazw barw przez 31 użytkowników języka rosyjskiego

Pierwsza minuta			Pięć minut		
Pozycja w rankingu	Nazwa barwy	Uczestnicy podający nazwę – w odsetkach (N = 31)	Pozycja w rankingu	Nazwa barwy	Uczestnicy podający nazwę – w odsetkach (N = 31)
1	<i>голубой</i>	87	1	<i>красный</i>	100
2	<i>зеленый</i>	81	2–3	<i>зеленый</i>	97
3–4	<i>красный</i>	77		<i>черный</i>	97
	<i>синий</i>	77	4–5	<i>голубой</i>	94
5–6	<i>черный</i>	70		<i>коричневый</i>	94
	<i>желтый</i>	70	6–8	<i>белый</i>	90
7	<i>фиолетовый</i>	65		<i>синий</i>	90
8	<i>оранжевый</i>	61		<i>оранжевый</i>	90
9	<i>белый</i>	58	9–11	<i>желтый</i>	87
10	<i>коричневый</i>	55		<i>фиолетовый</i>	87
11–12	<i>бордовый</i>	42		<i>серый</i>	87
	<i>бежевый</i>	42	12	<i>розовый</i>	84
13–14	<i>розовый</i>	39	13	<i>бежевый</i>	71
	<i>сиреневый</i>	39	14	<i>малиновый</i>	71
15	<i>малиновый</i>	35	15	<i>салатовый</i>	71
16–17	<i>серый</i>	32	16	<i>бордовый</i>	65
	<i>салатовый</i>	32	17	<i>сиреневый</i>	65
18–19	<i>алый</i>	26	18	<i>алый</i>	61
	<i>лиловый</i>	26	19	<i>морсководный</i>	58
20	<i>морсководный</i>	19	20	<i>лиловый</i>	52

Źródło: Morgan i Corbett (1989, 128-129)

Dane przedstawione w tabeli 1 pokazują, że po pierwszej minucie na pierwszych dziesięciu miejscach w rankingu znalazły się nazwy uważane za podstawowe (w tym dwie nazwy barwy niebieskiej), zaś nazwy różu i szarości zajęły odpowiednio miejsca 13–14 i 16–17. Natomiast po pięciu minutach wszystkie dwanaście nazw barw – podane przez ponad 80% informatorów – występuje na pierwszych dwunastu miejscach. Są to wyrazy *белый* ‘biały’, *черный* ‘czarny’, *красный*

‘czerwony’, *зеленый* ‘zielony’, *желтый* ‘żółty’, *синий* ‘ciemnoniebieski’, *голубой* ‘jasnoniebieski’, *коричневый* ‘brązowy’, *фиолетовый* ‘fioletowy’, *розовый* ‘różowy’, *оранжевый* ‘pomarańczowy’, *серый* ‘szary’.

Należałoby zwrócić uwagę na wysoką pozycję dwóch nazw barwy niebieskiej – *голубой* ‘jasnoniebieski’ i *синий* ‘ciemnoniebieski’ – w pierwszej minucie badania Morgana i Corbetta ten pierwszy leksem podało 87% badanych, a drugi – 77%. Liczni badacze (m.in. Corbett | Davies 1997; Hippiusley 2001; Komorowska 2010; Paramei 2005; Wierzbicka 1996) uważają, że w rosyjskim występuje dwanaście, a nie jedenaście, podstawowych nazw barw, ponieważ w tym języku występują dwa psychologicznie istotne wyrazy odnoszące się do barwy niebieskiej.

Opisany wyżej pięciominutowy test przeprowadziliśmy w 2018 i 2019 r. wśród 26 rodzimych użytkowników języka rosyjskiego – 13 kobiet i 13 mężczyzn z Ukrainy, Białorusi i Rosji (por. Komorowska | Stanulewicz 2018, 71-72⁶). Uczestnikami badania byli ludzie młodzi w wieku od 17 do 24 lat (średnia wieku wynosiła 18,42 lat), którzy przyjechali na studia do Szczecina i Gdańska. Wyniki dla pierwszej minuty i całego testu (pięciu minut) przedstawione zostały w tabelach 2 i 3.

Tabela 2. Wyniki testu po pierwszej minucie – lista rankingowa najczęściej podawanych nazw barw przez 26 użytkowników języka (opracowanie własne)

Pozycja w rankingu	Nazwa barwy	Uczestnicy podający nazwę	
		liczba	w odsetkach
1	<i>красный</i>	24	92
2	<i>синий</i>	21	81
3–5	<i>белый</i>	19	73
	<i>зеленый</i>	19	73
	<i>желтый</i>	19	73
6–7	<i>черный</i>	18	69
	<i>фиолетовый</i>	18	69
8	<i>серый</i>	17	65
9	<i>голубой</i>	16	62
10–11	<i>коричневый</i>	13	50
	<i>оранжевый</i>	13	50
12	<i>розовый</i>	11	42
13	<i>бирюзовый</i>	8	31
14	<i>салатовый</i>	7	27
15	<i>бежевый</i>	4	15
16–17	<i>бордовый</i>	3	12
	<i>малиновый</i>	3	12

⁶ W 2018 r. badanie przeprowadzone zostało wśród 12 kobiet i 12 mężczyzn. Wtedy podałyśmy jedynie łączne dane dla obu płci.

Tabela 3. Wyniki testu po pięciu minutach – lista rankingowa najczęściej podawanych nazw barw przez 26 użytkowników języka (opracowanie własne)

Pozycja w rankingu	Nazwa barwy	Uczestnicy podający nazwę	
		liczba	w odsetkach
1–3	<i>белый</i>	26	100
	<i>красный</i>	26	100
	<i>серый</i>	26	100
4–5	<i>черный</i>	25	96
	<i>коричневый</i>	25	96
6	<i>розовый</i>	24	92
7–11	<i>зеленый</i>	23	88
	<i>синий</i>	23	88
	<i>голубой</i>	23	88
	<i>фиолетовый</i>	23	88
	<i>оранжевый</i>	23	88
12	<i>желтый</i>	22	85
13	<i>золотой</i>	20	77
13–14	<i>салатовый</i>	17	65
	<i>бордовый</i>	17	65
15	<i>бирюзовый</i>	15	58
16–18	<i>малиновый</i>	13	50
	<i>серебряный</i>	13	50
	<i>бежевый</i>	13	50
18	<i>бронзовый</i>	12	46

W naszym badaniu zarówno po pierwszej minucie, jak i po pięciu minutach na pierwszych dwunastu miejscach znalazły się wszystkie nazwy barw uważane za podstawowe. W ciągu pięciu minut podało je ponad 80% uczestników badania. Ponadto nasze badanie potwierdziło, że nazwy dwóch różnych odcieni barwy niebieskiej są psychologicznie ważne dla użytkowników języka rosyjskiego, lecz w kolejności odwrotnej niż w badaniu Morgana i Corbetta: *синий*, *голубой*.

Z przedstawionych powyżej obu badań wynika, że dla użytkowników języka rosyjskiego psychologicznie istotne są niepodstawowe nazwy barw: *сиреневый* ‘liliowy, bżowy’, *малиновый* ‘malinowy’, *салатовый* ‘jasnozielony’, *алый* ‘szkarłatny’, *лиловый* ‘liliowy’, *бежевый* ‘beżowy’, *бордовый* ‘bordowy’ oraz *морсководный* ‘morski’, a także *золотой* ‘złoty’, *серебряный* ‘srebrny’, *бирюзовый* ‘turkusowy’ i *бронзовый* ‘brązowy’. Jednak trzeba tu zaznaczyć, że nie wszystkie zajęły w obu badaniach najwyższe pozycje wśród niepodstawowych nazw barw.

6. Psychologiczna istotność nazw barw dla użytkowników języka rosyjskiego – z uwzględnieniem płci

Jak już wyżej podałyśmy, w badaniu Morgana i Corbetta uczestniczyło 26 kobiet i 5 mężczyzn, natomiast w naszym badaniu po 13 osób obu płci. W tej części artykułu skoncentrujemy się tylko na naszym badaniu: przedstawimy dane liczbowe procentowe, jak również listy rankingowe odzwierciedlające psychologiczną istotność nazw barw dla kobiet i mężczyzn.

6.1. Liczby podanych nazw barw

Kobiety przytoczyły łącznie 376 nazw barw, natomiast mężczyźni 257 (nie uwzględnialiśmy powtarzających się słów). Kobieta-rekordzistka wymieniła 39 określeń barw, mężczyzna-rekordzista 27, natomiast „antyrekordziści” odpowiednio 22 i 9. Dane te zaprezentowane są w tabeli 4.

Tabela 4. Wyniki testu – dane liczbowe (opracowanie własne)

Płeć	Całkowita liczba nazw barw	W odsetkach	Liczba nazw barw średnio na jednego uczestnika	Najwyższa podana liczba nazw barw	Najniższa podana liczba nazw barw
Kobiety	376	59,40	28,92	39	22
Mężczyźni	257	40,60	19,77	27	9
Ogółem	633	100,00	24,35		

Jak wynika z danych przedstawionych w tabeli 3, statystyczna kobieta uczestnicząca w teście podała o dziewięć nazw barw więcej niż statystyczny mężczyzna, zaś kobieta-rekordzistka wypisała dwanaście określeń więcej (39) niż mężczyzna-rekordzista (27). Nazwy barw podane przez kobiety stanowiły prawie 60% ogółu podanych nazw. Wyniki te nie są zaskakujące – potwierdzają spostrzeżenia zaprezentowane w punkcie 1 tego artykułu.

6.2. Listy rankingowe

W pierwszej minucie nie odnotowałyśmy dużej różnicy, jeżeli chodzi o liczbę wypisanych określeń barw – kobiety podały ich 139, a mężczyźni 119 (odpowiednio 10,69 i 9,15 na jednego uczestnika). Różnice są bardziej zauważalne w typach podawanych nazw – czym zajmiemy się w następnym punkcie – oraz w listach rankingowych. Tabela 5 prezentuje nazwy barw podawane najczęściej przez kobiety i mężczyzn w pierwszej minucie badania. Danych procentowych z uwagi na małą liczebność grup nie podajemy.

Tabela 5. Listy rankingowe najczęściej podawanych nazw barw przez kobiety i mężczyzn w pierwszej minucie (opracowanie własne)

Kobiety			Mężczyźni			
Pozycja w rankingu	Nazwa barwy	Liczba uczestniczek	Pozycja w rankingu	Nazwa barwy	Liczba uczestników	
1	<i>красный</i>	12	1	<i>красный</i>	12	
2–3	<i>желтый</i>	11	2	<i>зеленый</i>	11	
	<i>синий</i>	11		3–7	<i>белый</i>	10
4	<i>голубой</i>	10	<i>черный</i>		10	
5	<i>белый</i>	9	<i>синий</i>		10	
6–9	<i>черный</i>	8	<i>серый</i>		10	
	<i>зеленый</i>	8	8		<i>фиолетовый</i>	10
	<i>фиолетовый</i>	8			<i>желтый</i>	8
	<i>розовый</i>	8	9–10		<i>коричневый</i>	7
10	<i>серый</i>	7		<i>оранжевый</i>	7	
11–13	<i>коричневый</i>	6	11	<i>голубой</i>	6	
	<i>оранжевый</i>	6	12	<i>салатовый</i>	4	
	<i>бирюзовый</i>	6	13	<i>розовый</i>	3	
14–16	<i>малиновый</i>	3	14–16	<i>бирюзовый</i>	2	
	<i>салатовый</i>	3		<i>бордовый</i>	2	
	<i>бежевый</i>	3		<i>матовый</i>	2	
17	<i>алый</i>	2				

Jak pokazują dane zaprezentowane w tabeli 5, dla kobiet i mężczyzn psychologicznie najważniejsze są nazwy barw uważane za podstawowe, ze szczególną pozycją nazwy czerwieni, która na obu listach zajmuje miejsce naczelne. Jest też jeden wyjątek – w męskim leksykonie barw nazwa różu nie zajmuje wysokiej pozycji (na liście rankingowej znalazła się tu poza pierwszą dwunastką, na trzynastym miejscu). Warto zwrócić uwagę na fakt, że podczas gdy mężczyźni przeważnie koncentrowali się na nazwach podstawowych, kobiety już zaczęły poszukiwać tych niepodstawowych, które stanowiły 25% podanych określeń (zob. tabela 6). Na uwagę zasługuje wysoka pozycja przymiotnika *бирюзовый* ‘turkusowy’, dzielącego miejsce w rankingu z dwiema podstawowymi nazwami barw, wymienionego przez prawie połowę uczestniczek badania.

Tabela 6. Nazwy podstawowe i niepodstawowe wymienione w pierwszej minucie badania (opracowanie własne)

Typy nazw barw	Kobiety		Mężczyźni	
	liczba	w odsetkach	liczba	w odsetkach
Nazwy podstawowe	104	74,82	101	84,87
Nazwy niepodstawowe	35	25,18	18	15,13
Ogółem	139	100,00	119	100,00

Oprócz listy rankingowej najczęściej podawanych nazw barw weźmiemy pod uwagę określenia, które pojawiają się jako pierwsze (zob. tabela 7).

Tabela 7. Nazwy barw podane jako pierwsze (opracowanie własne)

Kobiety			Mężczyźni		
Pozycja w rankingu	Nazwa barwy	Liczba uczestniczek	Pozycja w rankingu	Nazwa barwy	Liczba uczestników
1	<i>красный</i>	5	1	<i>красный</i>	6
2	<i>желтый</i>	3	2-3	<i>зеленый</i>	2
3	<i>зеленый</i>	2		<i>синий</i>	2
4-6	<i>черный</i>	1	4-6	<i>белый</i>	1
	<i>голубой</i>	1		<i>черный</i>	1
	<i>розовый</i>	1		<i>розовый</i>	1

Także i na tej liście rankingowej nazwa czerwieni zajmuje szczególne miejsce, co wskazuje na to, iż spośród wielu nazw barw jest ona psychologicznie najważniejsza dla użytkowników języka rosyjskiego.

Jeżeli spojrzymy na wyniki całego testu, okaże się, że zarówno kobiety, jak i mężczyźni wymieniają zdecydowaną większość podstawowych nazw barw, a kobiety wypisują więcej nazw niepodstawowych – o czym traktuje następną część artykułu.

7. Struktura kobiecych i męskich leksykonów barw

Oprócz przedstawienia list rankingowych, postanowiłyśmy sprawdzić, jakiego typu nazwy barw podają kobiety i mężczyźni, a także w jakich proporcjach – według klasyfikacji określeń barw przyjętej w części 3 tego artykułu, którą tu przypominamy:

- 1) nazwy podstawowe (niemetonimiczne i metonimiczne);
- 2) nazwy niepodstawowe: a) metonimiczne (proste); b) niemetonimiczne (proste, zarówno rodzime, jak i zapożyczone); c) złożone;
- 3) inne określenia (określenia jasności, jaskrawości i połyskliwości, przezroczystości, bezbarwności).

Tabela 8 przedstawia taki rozkład nazw barw podanych przez kobiety i mężczyzn – rodzimych użytkowników języka rosyjskiego.

Jak pokazują dane w tabeli 8, kobiece i męskie leksykony barw różnią się nie tylko wielkością, ale i strukturą. U kobiet rzeczywiście – jak zauważa Handke – nazwy metonimiczne stanowią dużą część zasobu – prawie taką jak nazwy podstawowe, natomiast u mężczyzn dominują nazwy podstawowe. Jeżeli chodzi o niemetonimiczne nazwy niepodstawowe, nazwy złożone oraz określenia jasności, jaskrawości itp., różnice są nieznaczne.

Tabela 8. Typy nazw barw podanych przez kobiety i mężczyzn (opracowanie własne)

Typ nazwy	Kobiety		Mężczyźni	
	liczba	w odsetkach	liczba	w odsetkach
Podstawowe	153	40,69	143	55,64
Metonimiczne	141	37,50	69	26,85
Niemetonimiczne	46	12,23	23	8,95
Złożone	25	6,65	14	5,45
Inne	11	2,93	8	3,11
Ogółem	376	100,00	257	100,00

Wracając do nazw metonimicznych, statystyczna kobieta podała dwa razy więcej takich nazw niż mężczyzna (odpowiednio 10,85 i 5,31). Jak można z łatwością zauważyć, nazwy takie pochodzą najczęściej od:

- nazw roślin jadalnych (w tym ziół), np. *малиновый* ‘malinowy’, *салатовый* ‘jasnozielony, mający kolor sałaty’, *лимонный* ‘cytrynowy’, *персиковый* ‘brzoskwinowy’, *абрикосовый* ‘morelowy’, *мятный* ‘miętowy’;
- nazw kwiatów i innych roślin, np. *сиреневый* ‘liliowy, bżowy’, *фуксия* ‘fuksja’, *фиалковый* ‘fiołkowy’, *травяной* ‘trawiasty’;
- nazw kamieni jubilerskich (różnego pochodzenia), np. *бирюзовый* ‘turkusowy’, *изумрудный* ‘szmaragdowy’, *жемчужный* ‘perłowy’, *кораловый* ‘koralowy’, *янтарный* ‘bursztynowy’;
- nazw metali i stopów, np. *золотой* ‘złoty’, *серебряный* ‘srebrny’, *бронзовый* ‘mający kolor brązu’, *стальной* ‘stalowy’, *хромовый* ‘chromowy’;
- nazw żywności, np. *медовый* ‘miodowy’, *кремовый* ‘kremowy’, *молочный* ‘mleczny’;
- nazw obiektów naturalnych i zjawisk geograficznych lub astronomicznych, np. *морской* ‘morski’, *пепельный* ‘mający kolor popiołu’, *землистый* ‘ziemisty’, *небесный* ‘mający kolor nieba’;
- nazw artefaktów, np. *кирпичный* ‘ceglasty’.

Niektóre spośród nazw metonimicznych były wymienione zarówno przez kobiety, jak i mężczyzn, np. *малиновый* ‘malinowy’, *салатовый* ‘jasnozielony, mający kolor sałaty’, *бирюзовый* ‘turkusowy’ i *изумрудный* ‘szmaragdowy’. Były też takie, których nie podał ani jeden mężczyzna, m.in. *лимонный* ‘cytrynowy’, *абрикосовый* ‘morelowy’, *землистый* ‘ziemisty’ i *янтарный* ‘bursztynowy’, lub ani jedna kobieta, m.in. *кофейный* ‘kawowy’ i *медный* ‘miedziany’.

Zakończenie

Badanie nasze potwierdziło zarówno obiegowe opinie dotyczące słownictwa barw u kobiet i mężczyzn – w tym przypadku rosyjskojęzycznych – jak i wyniki innych badań językoznawczych oraz psychologicznych. Ponadto badanie pozwoliło nam

przeanalizować różnice ilościowe, jak również jakościowe między leksykonami barw obu płci, a także oszacować skalę tych różnic. Przywołując spostrzeżenia Lakoff (1975) i Handke (1994, 2008), kobiety rzeczywiście znają więcej metonimicznych określeń barw.

Jeżeli chodzi o zależność leksykonów barw od takiego czynnika jak wiek (zob. badania Sztajnert 2001, pokrótce omówione w części 1), mimo dosyć młodego wieku uczestników badania (średnio 18,42, co można określić jako wczesną dorosłość) odnotowałyśmy wyraźne różnice między kobietami a mężczyznami.

Ze względu na relatywnie małą liczbę uczestników nasze badania mają charakter wstępny. Planujemy poszerzyć grupę rodzimych użytkowników języka rosyjskiego biorących udział w teście, żeby sprawdzić, czy w większej grupie, bardziej zróżnicowanej wiekowo i zawodowo, potwierdzą się zaobserwowane tendencje. Można byłoby też zastanowić się nad pogłębieniem badania testowego. Jak już wyżej zasygnalizowałyśmy, osoba podająca mniej popularną nazwę barwy może nie wiedzieć, do jakiego koloru się ona odnosi, dlatego dobrze byłoby również przeprowadzić krótkie wywiady z uczestnikami, sprawdzające znajomość jej znaczenia.

Bibliografia

- BADYDA, E. (2008), *Świat barw – świat znaczeń w języku poezji Zbigniewa Herberta*. Gdańsk.
- BERLIN, B. | KAY, P. (1969), *Basic Color Terms: Their Universality and Evolution*. Berkeley.
- BIERWIACZONEK, B. (2006), *Teorie metonimii – historia, dzień dzisiejszy i perspektywy*. W: Sokołowska, O. | Stanulewicz, D. (red.), *Językoznawstwo kognitywne III: Kognitywizm w świetle innych teorii*. Gdańsk, 227-245.
- BJELAJEVA, I. (2005), *Niepodstawowe nazwy barw w języku polskim, czeskim, rosyjskim i ukraińskim*. Warszawa.
- CORBETT, G. G. | DAVIES, I. R. L. (1997), *Establishing Basic Color Terms: Measures and Techniques*. In: Hardin, C. L. | Maffi, L. (eds.), *Color Categories in Thought and Language*. Cambridge, 197-223.
- DAVIES, I. | CORBETT, G. (1995), *A Practical Field Method for Identifying Probable Basic Colour Terms*. In: *Languages of the World*. 9 (1), 25-36.
- FORBES, I. (2006), *Age-related Differences in the Basic Colour Vocabulary of French*. In: Biggam, P. C. | Kay, C. J. (eds.), *Progress in Colour Studies I: Language and Culture*. Amsterdam – Philadelphia, 101-109.
- GRZEGORCZYKOWA, R. | WASZAKOWA, K. (red.) (2000), *Studia z semantyki porównawczej: Nazwy barw, nazwy wymiarów, predykaty mentalne. Część I*. Warszawa.
- GRZEGORCZYKOWA, R. | WASZAKOWA, K. (red.) (2003), *Studia z semantyki porównawczej: Nazwy barw, nazwy wymiarów, predykaty mentalne. Część II*. Warszawa.
- HANDKE, K. (1994), *Język a determinanty płci*. W: Anusiewicz, J. | Handke, K. (red.), *Język a Kultura 9. Płeć w języku i kulturze*. Wrocław, 15-29.
- HANDKE, K. (2002), *Słownictwo pism Stefana Żeromskiego. Tom 5. Świat barw*. Kraków.
- HANDKE, K. (2008), *Socjologia języka*. Warszawa.
- HIPPISLEY, A. (2001), *Basic BLUE in East Slavonic*. In: *Linguistics*. 39 (1), 151-179.

- HIPPISLEY, A. | DAVIES, I. (2006), Evolution of Secondary Colours: Evidence from Sorbian. In: Biggam, P. C. | Kay, C. J. (eds.), *Progress in Colour Studies I: Language and Culture*. Amsterdam – Philadelphia, 127-142.
- KAY, P. | BERLIN, B. | MAFFI, L. | MERRIFIELD, W. (1997), Color Naming across Languages. In: Hardin, C. L. | Maffi, L. (eds.), *Color Categories in Thought and Language*. Cambridge, 21-56.
- KAY, P. | BERLIN, B. | MERRIFIELD, W. (1991), Biocultural Implications of Systems of Color Naming. In: *Journal of Linguistic Anthropology*. 1 (1), 12-25.
- KAY, P. | MAFFI, L. (1999), Color Appearance and the Emergence and Evolution of Basic Color Lexicons. In: *American Anthropologist*. 101, 743-760.
- KAY, P. | MCDANIEL, C. K. (1978), The Linguistic Significance of the Meanings of Basic Color Terms. In: *Language*. 54 (3), 610-646.
- KOMOROWSKA, E. (2010), Barwa w języku polskim i rosyjskim. Rozważania semantyczne. Szczecin.
- KOMOROWSKA, E. (2017), Colour in Polish and Russian: A Semantic-cognitive Study. Szczecin.
- KOMOROWSKA, E. (red.) (2010). W kręgu koloru, przestrzeni i czasu. Szczecin.
- KOMOROWSKA, E. | STANULEWICZ, D. (2018), Polskie i rosyjskie słownictwo barw: Asocjacje i znaczenia. Szczecin.
- KOMOROWSKA, E. | STANULEWICZ, D. (red.) (2010–2018), Barwa w języku, literaturze i kulturze I–IX. Szczecin.
- LAKOFF, R. (1975), *Language and Woman's Place*. New York – Hagerstown – San Francisco – London.
- LING, Y. | HURLBERT, A. | ROBINSON, L. (2006), Sex Differences In Colour Preference. In: Pitchford, N. J. | Biggam, C. P. (eds.), *Progress in Colour Studies II: Psychological Aspects*. Amsterdam – Philadelphia, 173–188.
- MAĆKIEWICZ, J. (2007), Derywacja a metonimiczne postrzeganie świata (na przykładzie metonimii roślinnych w języku polskim, angielskim, francuskim i hiszpańskim). W: *Poradnik Językowy*. 3, 3-12.
- MOCARSKA-TYCOWA, Z. | BIELSKA-KRAWCZYK, J. red. (2010), *Kolor w kulturze*. Toruń.
- MOLCHANOVA, O. (red.) (2003), *Linguistics Across Culture*. Szczecin.
- MORGAN, G. | CORBETT, G. G. (1989), Russian colour term salience. In: *Russian Linguistics*. 13, 125-141.
- PARAMI, G. V. (2005), Singing the Russian Blues: An Argument for Culturally Basic Color Terms”. In: *Cross-Cultural Research: The Journal of Comparative Social Studies*. 39 (1), 10-38.
- STANULEWICZ, D. (2009), Colour, Culture and Language: Blue in Polish. Gdańsk.
- STANULEWICZ, D. (2010), Płeć a psychologiczne znaczenie nazw barw występujących w polszczyźnie (badania wstępne). W: Komorowska, E. | Stanulewicz, D. (red.), *Barwa w języku, literaturze i kulturze I*. Szczecin, 107-122.
- STANULEWICZ, D. (2017), Pòzwë farwów w kaszëbsczim jãzëkù i jich psychòlogicznò płòtnota | Nazwy barw w języku kaszubskim i ich psychologiczna istotność. W: *Biuletyn Radzëznë Kaszëbsczëgò Jãzëka* | *Biuletyn Rady Języka Kaszubskiego*. 112-121 [wersja kasz.], 252-261 [wersja pol.].
- STANULEWICZ, D. (2020), Owoc czy kolor? O użyciu leksemu *śliwkowy* w tekstach Narodowego Korpusu Języka Polskiego. W: Ginter, J. | Pstyga, A. | Warda-Radys, L. (red.), *Polszczyzna wczoraj i dziś – pamięć, inspiracje, perspektywy*. Gdańsk, 201-223.
- SZTAJNERT, A. (2001), *Gender Differences in Colour Terminology*, niepublikowana praca magisterska, Uniwersytet Gdański. Gdańsk.
- TOKARSKI, R. (2004), *Semantyka barw we współczesnej polszczyźnie*. Wyd. 2 rozszerz. Lublin.
- UUSKÜLA, M. (2007), The Basic Colour Terms of Finnish. In: *SKY Journal of Linguistics*. 20, 367-397.
- UUSKÜLA, M. (2008), The Basic Colour Terms of Czech. In: *Trames*. 12 (1), 3-28.
- WIERZBICKA, A. (1996), *Semantics: Primes and Universals*. Oxford – New York.
- ZARĘBA, A. (1954), *Nazwy barw w dialektach i historii języka polskiego*. Wrocław.

DOI: 10.31648/PW.7671

BARBARA RODZIEWICZ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7724-5602>

University of Szczecin

SUPERKONEKTORY BARW W ŚWIADOMOŚCI JĘZYKOWEJ POLAKÓW I ROSJAN

Colour superconnectors in the linguistic awareness of Poles and Russians

ABSTRACT: The article presents a comparative analysis of selected linguistic material from associative dictionaries of the modern Polish and Russian languages. The object of the analysis are the units of an inverted dictionary, forming the so-called nucleus of linguistic awareness, i.e. words that act as a reaction to at least a few headwords. The so-called colour superconnectors, i.e. words-reactions showing the maximum number of connections with various words-stimuli, colours with maximum associative power. The analysis of the structures of lexical connections of coloratives in the nucleus of the linguistic awareness of Poles and Russians proves their similarity both in terms of frequency and the scope of the lexical span.

KEYWORDS: associative dictionaries, linguistic awareness, colour superconnectors, Poles, Russians

Studia nad świadomością językową, czyli – w ujęciu Y. Tarasova (2000, 26) – całościowym kształtem poziomów świadomości, formowanych i uzewnętrznianych za pomocą środków językowych: słów, związków wyrazowych, zdań, tekstów i pól asocjacyjnych, mieszczą się w koncepcji poznawczej współczesnych badań językowego obrazu świata prowadzonych w ramach lingwistyki antropologicznej. Badania te mają na celu analizę specyfiki narodo-kulturowej świadomości językowej z punktu widzenia utrwalonych w niej podobieństw i różnic, determinujących skuteczność porozumienia międzykulturowego. Bazę do studiów nad świadomością językową stworzyły masowe eksperymenty lingwalne zainicjowane w latach 90. XX w. przez językoznawców skupionych w Katedrze Psycholingwistyki Rosyjskiej Akademii Nauk. Wyniki tychże eksperymentów, prowadzonych na skalę międzynarodową, posłużyły m.in. do opracowania asocjacyjnego teaurusu współczesnych języków słowiańskich: rosyjskiego, białoruskiego, bułgarskiego, ukraińskiego i polskiego.

Sam eksperyment asocjacyjny polega na tym, że badany otrzymuje listę wyrazów hasłowych (słów-bodźców, stymulantów) (bądź eksperymentator podaje

badanemu słowa-hasła) i w określonym czasie reaguje słowem lub wyrażeniem, które kojarzy mu się ze stymulantami. Test skojarzeniowy może mieć na celu badanie skojarzeń swobodnych – pierwszego przychodzącego badanemu na myśl słowa lub wyrażenia w reakcji na wyraz hasłowy lub skojarzeń kierowanych (ukierunkowanych), gdy uczestnik eksperymentu otrzymuje instrukcję, która częściowo określa i jednocześnie ogranicza rodzaj reakcji (np. do podania synonimów, antonimów itp.). Badania, których wyniki publikowane są najczęściej w postaci słowników asocjacyjnych to testy skojarzeń swobodnych mające charakter masowy, co oznacza, że wielkość wiarygodnej badawczo próby populacyjnej oscyluje około 500 respondentów. Uzyskany w ten sposób materiał językowy pomaga przeniknąć nie tylko do systemowo, lecz także kulturowo utrwalonej architektoniki znaczeń, odzwierciedlającej dostępne w ograniczonym stopniu poznaniu zmysłowemu, skomplikowane i wzajemnie powiązane międzypojęciowe struktury werbalne funkcjonujące w świadomości językowej. Ta metoda badawcza, po raz pierwszy opisana przez niemieckich badaczy, psychologa A. Thumba i językoznawcę K. Marbe (1901), wpisuje się w nurt studiów prowadzonych w Polsce już w latach 60. XX w. przez I. Kurcz i kontynuowanych później m.in. przez J. Puzyninę, J. Bartmińskiego, W. Pisarka, M. Fleischera, A. Wierzbicką, R. Gawarkiewicza, B. Rodziewicz, a w Rosji przede wszystkim przez A. Leontieva, N. Ufimtsewą, Y. Tarasova, T. Ushakovą, Y. Goroshko i in.

W testach skojarzeń werbalnych przeprowadzonych przez psycholingwistów rosyjskich, a także tych przeprowadzonych przy moim współdziałaniu w Polsce, badaniu poddano za każdym razem 500 respondentów w wieku od 18 do 25 lat, w równej mierze kobiety i mężczyźni, studentów rozmaitych kierunków i uczelni, którzy otrzymali listę ze 110 słowami-bodźcami (zgodnie z wymaganiami międzynarodowego programu we wszystkich eksperymentach wykorzystano listę opracowaną przez zespół badawczy RAN pod kierunkiem N. V. Ufimtsewej). Pozyskane w wyniku testów swobodnych skojarzeń dane językowe posłużyły do sporządzenia dwóch słowników. Są to *Славянский ассоциативный словарь: русский, белорусский, болгарский, украинский* oraz *Polski słownik asocjacyjny z suplementem*. Materiał zamieszczony w każdym z opracowań jest uporządkowany w dwojaki sposób. O ile pierwsza część słownika zbudowana jest według klucza „od słowa-bodźca do słowa-reakcji”, to część druga stanowi jej odwrotność, tzn. skonstruowana jest na zasadzie „od słowa-reakcji do słowa-bodźca”. W pierwszej części każde ze 110 haseł słownika zawiera wszystkie słowa-reakcje wywołane danym słowem-bodźcem w porządku od najczęściej przytaczanych odpowiedzi do reakcji pojedynczych. W słowniku odwróconym znajdują się uporządkowane alfabetycznie wszystkie słowa-reakcje pozyskane w eksperymencie. Obok zamieszczone są słowa-bodźce, które je wywołały oraz dane liczbowe pokazujące liczbę powtórzeń słowa-reakcji na dane słowo-bodziec. Przykładowe hasło ze słownika odwróconego wygląda następująco:

biały – CZARNY 120; CZYSTY 52; ŚWIATŁO 10; CZERWONY 8; CHLEB 7; DOBRO 7; DOBRO 2; BOGATY, PALEC, RANEK 1; 9+202.

Opierając się na liczbach w przytoczonym haśle stwierdzić można, iż słowo biały było reakcją 120 respondentów na bodziec CZARNY, 52 na bodziec CZYSTY, 10 na bodziec ŚWIATŁO itd. Cyfra 9 pokazuje liczbę bodźców, które wywołały reakcję biały, zaś 202 to liczba badanych, którzy w swoich ankietach zareagowali tym słowem na jeden z podanych wyżej 9 bodźców.

Niniejsza analiza wiąże się z drugim etapem opracowania danych językowych zgromadzonych w słowiańskich testach skojarzeń werbalnych, czyli ze słownikiem odwróconym, oraz sporządzeniem na bazie jego danych wykazu słów tworzących tzw. jądro świadomości językowej.

Termin *jądro świadomości językowej* pojawił się w lingwistyce w latach 90. ubiegłego wieku w związku z badaniami prowadzonymi przez Ufimtsewą, która sporządziła pierwszy wykaz 75 słów jądra świadomości językowej Rosjan, opracowując dane rosyjskiego słownika asocjacyjnego (Karaulov | Sorokin | Tarasov et al. 1994). A. Zalevskaya (1980, 32; 1981, 28 i n.) jeszcze na początku lat 80. XX w. w toku analizy danych asocjacyjnego tezaurusu języka angielskiego zwróciła uwagę na powtarzalność pewnych leksemów w polach asocjacyjnych wielu słów-bodźców i wyodrębniła słowa-reakcje z różnym potencjałem skojarzeniowym. Leksemy o wysokiej mocy skojarzeniowej to takie słowa, które wykazują zdolność występowania w charakterze reakcji na co najmniej kilka wyrazów hasłowych. Zalewska dowiodła, że słowa z najwyższą rozpiętością asocjacyjną, czyli wykazujące się maksymalną liczbą powiązań z różnymi słowami-bodźcami, to słowa, które mają szczególne znaczenie dla jednostki – przedstawiciela określonej wspólnoty językowej. Stanowią one niewielki odsetek mentalnego leksykonu człowieka (ok. 2%), tworząc relatywnie gęstą sieć, której ogniwa łączą się ze sobą wzajemnie w rozmiarze 20-40% wszystkich połączeń międzypojęciowych, na skutek czego w siatkach werbalno-asocjacyjnych wyosobniają się pojęcia węzłowe, jądrowe, organizujące pozostałą część sieci leksykonu mentalnego (Zalevskaya 2005, 143). Badania ukraińskiej lingwistki nad odwróconymi związkami słów-reakcji ze słowami-bodźcami pozwoliły zaobserwować, w jaki sposób z ogromu połączeń międzywyrazowych w sieci werbalno-skojarzeniowej można wyizolować jej część jądrową, w skład której wchodzi superkonektory – najbardziej aktywne słowa o maksymalnej mocy skojarzeniowej. Według Ushakovej (2000, 18 i n.) w jądrze świadomości językowej dokonuje się językowa projekcja bytu człowieka, utrwalana przez całe jego życie, orientująca jednostkę w otaczającej rzeczywistości i stanowiąca podstawę jej językowego obrazu świata.

Wyniki pracy Zalevskiej nad angielskim tezauresem okazały się na tyle istotne, iż zyskały uznanie innych badaczy i z powodzeniem zaczęto je wykorzystywać przy opracowywaniu kolejnych słowników asocjacyjnych.

W kontekście badań nad jądrem świadomości językowej szczególnie interesujące wydają się badania porównawcze, konfrontujące ze sobą kulturowo uwarunkowane znaki językowe. W niniejszym artykule konfrontacji poddane będą odnotowane w polskim i rosyjskim jądrze świadomości językowej superwęzły konekcyjne, których wykładniki językowe są nazwami barw. Zostanie zatem podjęta próba uzyskania odpowiedzi na szereg pytań: Jakie słowa-pojęcia znalazły się w centralnej części obu sieci werbalno-skojarzeniowych? Czy istnieją ekwiwalentne dla obu kultur superkonektory barw? Czy pod względem zawartości semantycznej jest to ekwiwalencja pełna czy częściowa, gdzie są granice ekwiwalencji? Które z analizowanych pojęć są własnością obu języków, a które – jednego?

Zacznę od ogólnej charakterystyki danych językowych zaczerpniętych ze wspomnianych źródeł leksykograficznych. Zarówno rosyjskojęzyczny, jak i polskojęzyczny słownik odwrócony rejestruje wyrazy, których znaczenia systemowe pozwalają jednoznacznie odnieść je do pola leksykalnego barw. Nie są obiektem analizy obecne w obu słownikach reakcje wyrażone polskimi słowami *jasny* i *ciemny* oraz rosyjskimi wyrazami *ясный* i *темный*, gdyż mieszczą się one w katalogu leksemów ujednoznaczniających kolor, pełniąc, podobnie jak szereg innych słów (por. *blady*, *intensywny*, *wyblakły*, *бледный*, *тусклый*, *яркий*), rolę *boosterów*, *minimizerów*, *diminisherów* (Bolinger 1972, 17), wskazujących stopień intensywności czy nasycenia barwy.

W strukturach jądrowych świadomości językowej Polaków 27 słów, a w języku rosyjskim – 38 to wyrażone w zróżnicowanych kategoriach morfologicznych nazwy kolorów. Są to w ujęciu kwantytatywnym w przeważającej części przymiotniki (w języku polskim – 21, w języku rosyjskim – 34), co po części wynika z ich systemowej dyferencjacji rodzajowej i liczbowej (w niektórych przypadkach rejestrowany jest pełen paradygmat rodzajowo-liczbowy) oraz morfologii słowa-bodźca (wyrazy hasłowe to najczęściej substantiva), a także rzeczowniki (w języku polskim – 6, w języku rosyjskim – 4); nie zaobserwowano przysłówków i czasowników derywowanych od nazw kolorów. Na potrzeby analizy reprezentacje leksykalne kolorów wraz z wykładnikami morfologicznymi zostały zunifikowane do pojęcia szerszego – koloratywu. Kolory odnotowane w polskim jądrze świadomości językowej to w porządku alfabetycznym – *biały*, *błękitny*, *brązowy*, *czarny*, *czerwony*, *niebieski*, *pomarańczowy*, *seledynowy*, *szary*, *zielony*, *żółty*; w rosyjskim jądrze – *алый*, *бежевый*, *белый*, *голубой*, *желтый*, *зеленый*, *красный*, *коричневый*, *оранжевый*, *розовый*, *серый*, *синий*, *черный*.

Badanie siły skojarzeniowej koloratywów, a tym samym wyodrębnienie w jądrze świadomości językowej superkonektorów barw, można przeprowadzić w dwóch ujęciach. Po pierwsze, rozpiętość asocjacyjną leksemu węzłowego można rozpatrywać jako jego zdolność do wchodzenia w relacje z jak największą liczbą słów-bodźców. Ergo, im większa liczba bodźców, w reakcji na które pojawił się dany koloratyw, tym wyższa moc skojarzeniowa barwy. Po drugie, rozpiętość

asocjacyjną można odnieść do charakterystyki kwantytatywnej, czyli liczby powtórzeń koloratywu w charakterze reakcji na wyrazy hasłowe. Spróbujmy zatem przyrzeć się obu aspektom łączliwości adekwatnych ujętych barw w świadomości językowej Polaków i Rosjan.

Według pierwszego kryterium na liście polskich superkonektorów znajdzie się 9 z wyżej przytoczonych 11 barw. Wyjątki stanowią dwa leksemy – *pomarańczowy*, który pojawia się w reakcji na jeden wyraz hasłowy – OGIENŃ, oraz *seledynowy*, również umieszczony w polu asocjacyjnym tylko jednego stymulanta – ZIELONY. Absolutnym superkonektorem w tym ujęciu jest barwa czerwona (pozycja 1. w rankingu), która pod postacią trzech realizacji językowych adiektywnych i jednej substancywnej wykazuje zdolność wchodzenia w relacje semantyczne z osiemnastoma wyrazami hasłowymi, por.

czerwień – USTA (26 powtórzeń), WSTYD (25), OGIENŃ (6), MIŁOŚĆ (1); *czerwona* – TWARZ (2), MIŁOŚĆ (1); *czerwone* – USTA (35), OCZY (1), ŚWIATŁO (1); *czerwony* – WSTYD (38), ZIELONY (11), OGIENŃ (10), USTA (4), BIAŁY (3), CZARNY (1), KŁAMSTWO (1), MIŁOŚĆ (1), SIŁA (1).

Nieco mniejszą rozpiętością skojarzeniową charakteryzują się barwa czarna (pozycja 2. w rankingu) i barwa biała (pozycja 3.), których reprezentacje leksykalne pojawiają się w polach asocjacyjnych odpowiednio piętnastu i czternastu słów-bodźców, por.

czarne – OCZY (11), ŚMIERĆ (1), ZŁO (1); *czarny* – BIAŁY (128), CZERWONY (8), ŚMIERĆ (8), ZIEMIA (4), ZŁO (3), NOC (2), CHLEB (1), CZARNY (1), DROGA (1), DUSZA (1), NIENAWIDZIĆ (1), WIECZÓR (1), WOLNY (1); *czerni* – ZŁO (22), ZIEMIA (4), ŚMIERĆ (1), WOJNA (1);

biała – DROGA (1); *białe* – DOBRO (1), DRZWI (1), KŁAMSTWO (1), ŚWIATŁO (1); *biały* – CZARNY (120), CZYSTY (52), ŚWIATŁO (10), CZERWONY (8), CHLEB (7), DOBRO (2), BOGATY (1), PALEC (1), RANEK (1); *biel* – CZYSTY (15), CZARNY (1), MIŁOŚĆ (1), ŻONA (1).

Ranking pozostałych superwęzłów konekcyjnych barw w sieci werbalno-skojarzeniowej przedstawia się następująco:

pozycja 4. (rozpiętość na poziomie 12 połączeń przychodzących od słów-bodźców)
kolor zielony
zieleń – LAS (62), NADZIEJA (24), WIEŚ (5), DOBRO (1), GÓRA (1), OCZY (1), SZCZĘŚCIE (1), ZIELONY (1), ZIEMIA (1); *zielona* – GÓRA (1); *zielone* – OCZY (18), PIENIĄDZE (8); *zielony* – CZERWONY (60), LAS (21), NADZIEJA (15), OCZY (1), ZIEMIA (1)

pozycja 5. (rozpiętość na poziomie 8 połączeń przychodzących) kolor brązowy
brąz – CHLEB (1), DRZWI (1), OCZY (1), ZIELONY (1); *brązowe* – OCZY (4)

pozycja 6. (rozpiętość na poziomie 7 połączeń przychodzących) kolor żółty
żółta – RZEKA (1); *żółty* – ZIELONY (9), OGIEŃ (2), CZERWONY (1), NADZIE-
JA (1), ŚWIATŁO (1), TWARZ (1)

pozycja 7. (rozpiętość na poziomie 6 połączeń przychodzących) kolor niebieski
niebieska – RZEKA (4), WODA (3); *niebieski* – OCZY (12), CZERWONY (11), ZIE-
LONY (6), WODA (4), NADZIEJA (1), RZEKA (1); *niebieskie* – OCZY (54)

pozycja 8. (rozpiętość na poziomie 5 połączeń przychodzących) kolor błękitny
błękit – OCZY (7), ŁADNY (1), NADZIEJA (1), WODA (1), ZIEMIA (1); *błękitne* –
OCZY (2); kolor szary – *szarość* – WIECZÓR (9), ŻYCIE (1); *szary* – POMNIK (2),
CZARNY (1), ZIELONY (1)

W języku rosyjskim jedenaście z trzynastu barw odnotowanych w słowniku od-
wróconym ma rozpiętość skojarzeniową na poziomie co najmniej 2 wyrazów ha-
słowych. Koloratywami, które pojawiają się w reakcji na tylko jeden stymulant, są
бежевый – СТЫД, oraz *алый* – СЛОВО.

Największą moc skojarzeniową w aspekcie liczby słów-bodźców ma kolor
черный (pozycja 1. w rankingu superkonektorów). Językowe realizacje tej barwy
ewokuje aż 26 wyrazów hasłowych, por.

черная – ЗЕМЛЯ (12), СМЕРТЬ (3), ДУША (2), ВОЙНА (1), ЖЕНЩИНА (1),
МАШИНА (1), НОЧЬ (1)

черное – ЗЛО (11), ВРАГ (1), ЛИЦО (1), МАТЬ (1); ЧЕРНОТА – ВОЙНА (1),
НОЧЬ (1), СМЕРТЬ (1)

черные – ГЛАЗА (14), ДЕНЬГИ (1)

черный – БЕЛЫЙ (119), ХЛЕБ (26), КРАСНЫЙ (21), ЗЛО (10), ЗЕЛЕНый (5),
ПЛОХО (3), СМЕРТЬ (3), БРАТ (1), ВЕЧЕР (1), ГЛАЗА (1), ГОРОД (1), КРАСИВЫЙ
(1), МАШИНА (1), НОЧЬ (1), ЧИСТЫЙ (1), ДЯДЯ (1), ЗЕМЛЯ (1).

Zbliżoną rozpiętością asocjacyjną cechuje się barwa *белый* (pozycja 2.), której
koloratywy wywołane zostały przez 24 słowa-bodźce, por.

белая – ДВЕРЬ (7), СМЕРТЬ (3), ГОРА (2), НОЧЬ (2), ВОДА (1), МАШИНА (1)

бело – ЛИЦО (1)

белое – ЛИЦО (11), БОЛЬНОЙ (1), РУКИ (1), ЧИСТЫЙ (1)

белые – ДВЕРЬ (1)

белый – ЧЕРНЫЙ (121), ХЛЕБ (23), КРАСНЫЙ (14), ЧИСТЫЙ (12), СВЕТ (5),
ДОМ (4), ЗЕЛЕНый (4), ДЕНЬ (3), СМЕРТЬ (2), ДОБРО (1), МАЛЬЧИК (1),
ПАЛЕЦ (1), ПАМЯТНИК (1), СТОЛ (1).

Do grupy superkonektorów barw wyosobnionych w jądrze świadomości językowej Rosjan bezsprzecznie należy również kolor *зеленый* z rozpiętością skojarzeniową na poziomie 22 połączeń przychodzących od wyrazów hasłowych (pozycja 3.), por.

зеленая – ДВЕРЬ (3), ВОДА (2), МАШИНА (2), ГОЛОВА (1), ГОРА (1), ЗЕМЛЯ (1)

зеленое – ДЕРЕВНЯ (1)

зеленые – ГЛАЗА (27), ДЕНЬГИ (10), ДЕРЕВНЯ (1)

зеленый – ЛЕС (53), КРАСНЫЙ (23), ГОРОД (5), МОЛОДОЙ (3), БЕЛЫЙ (2), ДЕНЬГИ (2), ЧЕРНЫЙ (2), ГЛАЗА (1), ДЕРЕВНЯ (1), НАЧАЛО (1), ПУТЬ (1)

зелень – ЛЕС (9), ВЕЧНОСТЬ (1), ГОРОД (1), ДЕНЬГИ (1), ДЕРЕВНЯ (1), ЖИЗНЬ (1), МОЛОДОЙ (1)

Siła skojarzeniowa pozostałych koloratywów waha się na poziomie od 18 do 2 słów-bodźców, z którymi wchodzi one w relacje sieciowe, por.

pozycja 4. (rozpiętość na poziomie 18 połączeń przychodzących) – kolor *красный*
красная – МАШИНА (10); *красное* – ЛИЦО (4), СТЫД (2), УТРО (1); *краснота* – СТЫД (1); *красный* – ЗЕЛЕНЫЙ (32), СТЫД (25), ОГОНЬ (15), ЧЕРНЫЙ (7), БЕЛЫЙ (6), РОТ (6), КРАСИВЫЙ (5), КРАСНЫЙ (1), КРИЧАТЬ (1), ЛЮБОВЬ (1), НОВЫЙ (1), СВЕТ (1), СПРАВЕДЛИВОСТЬ (1), СТОЛ (1); *красные* – ГЛАЗА (1)

pozycja 5. (rozpiętość na poziomie 13 połączeń przychodzących) – kolor *синий*
синее – ГЛАЗА (1); *синие* – ГЛАЗА (15); *синий* – КРАСНЫЙ (27), ЗЕЛЕНЫЙ (9), ДОМ (1), ЖЕНА (1), ЛЕС (1), РЕКА (1), СЕМЬЯ (1), УТРО (1); *синяя* – РЕКА (4), ВОДА (1), МАШИНА (1)

pozycja 6. (rozpiętość na poziomie 12 połączeń przychodzących) – kolor *голубой*
голубая – ВОДА (3), РЕКА (3), ЗЕМЛЯ (1); *голубизна* – ГЛАЗА (1); *голубой* – ЗЕЛЕНЫЙ (4), ВЕЧЕР (1), ГЛАЗА (1), ГОРОД (1), ЗЕМЛЯ (1), МУЖЧИНА (1), ЧИСТЫЙ (1); *голубые* – ГЛАЗА (83), ГОРА (1)

pozycja 7. (rozpiętość na poziomie 11 połączeń wychodzących) – kolor *желтый*
желтый – ЗЕЛЕНЫЙ (13), КРАСНЫЙ (2), РАДОСТЬ (2), БЕЛЫЙ (1), БОЛЬ-НОЙ (1), ДОМ (1), ЛЕС (1), ЛИЦО (1), СВЕТ (1), СТОЛ (1), ХЛЕБ (1)

pozycja 8. (rozpiętość na poziomie 7 połączeń przychodzących) – kolory *серый* i *алый*
серость – ВЕТЕР (1), ДЕРЕВНЯ (1); *серые* – ГЛАЗА (15); *серый* – ПАМЯТНИК (2), БЕЛЫЙ (1), ГОРОД (1), ДОМ (1); *алый* – КРАСНЫЙ (3), РОТ (3), БЕЛЫЙ (1)

pozycja 9. (rozpiętość na poziomie 3 połączeń przychodzących) – kolor *розовый*
розовое – ЛИЦО (1); *розовый* – ВЕЧЕР (1), УТРО (1)

pozycja 10. (rozpiętość na poziomie 2 połączeń przychodzących) – kolor *коричневый*
коричневый – ЗЕЛЕНЫЙ (1), ПЛОХО (1); kolor *оранжевый* – *оранж* – ВЕСЕ-ЛЫЙ (1), ОГОНЬ (1); *оранжевый* – ОГОНЬ (1).

Według kryterium drugiego – frekwencji przytaczania koloratywów w charakterze reakcji na słowa-bodźce – największą mocą skojarzeniową w polskim jądrze świadomości językowej wyróżnia się kolor biały, realizacje leksykalne tej barwy przytaczane są najczęściej, czyli 225 razy. Nieco niższą liczbą przytoczeń w charakterze reakcji wykazują się koloratywy barwy zielonej – 222 skojarzenia i czarnej – 201 skojarzeń. Relatywnie silnymi superkonektorami są barwa czerwona – 168 asocjatyw i barwa niebieska – 96 asocjatyw. Pozostałe kolory charakteryzują się ponad dziesięciokrotnie niższą frekwencją: żółty – 16 przytoczeń, szary – 14 przytoczeń, błękitny – 13 przytoczeń i brązowy z najniższą częstotliwością przytoczeń na poziomie 8 asocjatyw.

W jądrowej strukturze świadomości językowej Rosjan zgodnie z przyjętym kryterium liczebności reakcji zwerbalizowanych koloratywami określonych barw status superkonektora uzyskuje kolor *черный* (233 przytoczenia), tuż za nim sytuuje się barwa *белый* (225 asocjatyw), a w dalszej kolejności kolory – *зеленый* (158 skojarzeń), *красный* (122 skojarzenia) oraz *голубой* (102 skojarzenia). Frekwencja ujęzykowień pozostałych kolorów rejestrowanych w słowniku odwróconym jest na poziomie niskim oraz bardzo niskim i wynosi odpowiednio: dla barwy *синий* 63, *желтый* – 25, *серый* – 22, *алый* – 7, *оранжевый* – 3, *розовый* – 3, *коричневый* – 2.

Porównanie powyższych dwukryterialnych katalogów superkonektorów barw wyodrębnionych w strukturach werbalno-skojarzeniowych jądra świadomości językowej zarówno Polaków, jak i Rosjan wykazuje, iż trzon pojęciowy kolorów o najwyższej mocy skojarzeniowej w obu przypadkach pozostaje właściwie bez zmian. Nieznacznej modyfikacji podlega jedynie rangowanie wiodących superkonektorów. Dalsza konfrontacja polsko- i rosyjskojęzycznych katalogów ujawnia wysoki stopień międzyjęzykowej ekwiwalencji frekwencji przytoczeń realizowanych przez poszczególne koloratywy oraz kongruencję barw o dużej rozpiętości asocjacyjnej. Nie budzi zdziwienia, iż badany wycinek jądra świadomości językowej organizuje właściwie pięć kolorów uznawanych za kolory bazowe, czyli spełniających lingwistyczne kryteria dla podstawowych nazw barw, sformułowane w słynnej pracy B. Berlina i P. Kaya (1969, 5-7). Za podstawowe nazwy barw wspomniani autorzy uznają wyrazy monoleksemiczne, niepodporządkowane semantycznie nazwie innej barwy, synchronicznie niemotywowane, o szerokim zakresie łączliwości. Należą one do utrwalonych jednostek językowych, wchodzą w zakres słownictwa podstawowego i są wyraziste psychologicznie (*psychologically salient*), co oznacza, że użytkownicy języka bez trudu identyfikują nazwy kolorów z odpowiadającymi im prototypowymi wzorcami. Bardziej interesująca wydaje się konfrontacja usieciowienia poszczególnych superkonektorów, ich umocowanie w połączeniach przychodzących od słów-bodźców i profile semantyczne manifestujące się w sile frekwencyjnej koloratywów, jakkolwiek pewne ograniczenie pod tym względem wynika z zestawu słów-bodźców wykorzystanych w eksperymencie

skojarzeniowym, którego wyniki posłużyły do opracowania słowników asocjacyjnych, polskiego i słowiańskiego.

Już wstępna analiza wykazuje, iż relacje między poszczególnymi koloratywami i pozostałymi ogniwami sieci werbalno-skojarzeniowej (połączeniami przycho-dzącymi od wyrazów hasłowych) są dość silnie skonwencjonalizowane i wykazują podobieństwo znaczeniowe. Owo skonwencjonalizowanie odnosi się praktycznie do większości komponentów siatki pojęciowej oplatającej superkonektory. Wyjątków, których poświadczenia wiązać można z jedną kulturą, jest niewiele i są one z reguły realizowane na bardzo niskim poziomie frekwencji – najczęściej dany koloratyw łączy ze słowem bodźcem pojedyncza nić sieci, trudno więc je uznać za reprezentatywne (por. np. biały – kłamstwo, biały – palec, czarny – miłość, черный – дядя, черный – мать, красный – новый).

We wszystkich sieciach, których węzły stanowią polskie i rosyjskie koloratywy pojawiają się realizowane z różnym natężeniem frekwencyjnym następujące elementy:

- 1) odwołania do prototypów (por. np. *zielony – las, czerwony – ogień, niebieski – woda, rzeka, czarny – ziemia, noc, голубой – вода, река, черный – земля, белый – день, красный – огонь*);
- 2) odwołania do uniwersalnej (tj. obecnej w wielu kulturach zachodniego kręgu cywilizacyjnego, zob. Kopaliński 1990; Evans 2019) symboliki kolorów (por. np. *czerwony – miłość, czarny – zło, zielony – nadzieja, młodość, biały – czysty, черный – зло, белый – чистый*);
- 3) charakterystyka kwantytatywna – denotacyjne „kolorowanie rzeczywistości” poprzez przydzielanie rozmaitym artefaktom barwy, która raczej rzadko jest ich cechą inherentną, znacznie częściej – cechą zewnętrzną, czyli nadaną obiektowi z wyboru, (por. np. *czarny, zielony, niebieski – oczy, czerwony – usta, twarz, samochód, зеленый – деньги, красный – стол, черный, голубой – глаза*);
- 4) kohiponimia (por. *biały – czerwony, czarny; czerwony – zielony, biały, czarny; niebieski – czerwony, zielony; белый – красный, черный, зеленый; красный – черный, белый, зеленый*);
- 5) dość silnie skonwencjonalizowane ponadkulturowe odwołania do emocji i stanów (*czarny – śmierć, czerwony – wstyd, красный – стыд, черный – смерть, плохо*);
- 6) kolokacje (*biały, czarny – chleb, zielony – góra, белый, черный – хлеб, голубой – вечер, зеленый – вечность*).

Wyniki analizy superkonektorów barw w świadomości językowej Polaków i Rosjan prowadzą do kilku wniosków. Analiza łączliwości nazw kolorów odnotowanych w odwróconych słownikach asocjacyjnych pozwala stwierdzić, iż struktura powiązań leksykalnych koloratywów w jądrze świadomości językowej zarówno Polaków, jak i Rosjan charakteryzuje się wysokim stopniem podobieństwa; niewielkie różnice

pomiedzy omawianymi jednostkami zaznaczaja się glównie na poziomie jednostkowych wykładników leksykalnych poszczególnych konotacji. W siatce werbalno-skojarzeniowej leksykonu mentalnego Polaków i Rosjan koloratywy wchodzą w relacje z dość ograniczoną liczbą słów-bodźców, odsyłających z reguły do tych samych obiektów rzeczywistości oraz do determinowanych przez konwencje pojęć abstrakcyjnych z całą sferą przypisanej im symboliki ponadetnicznej, tj. niezwiązanej z jedną z badanych kultur (nie odnotowano specyficznych kulturowo połączeń międzypojęciowych). Najwięcej połączeń odnotowano w domenie kohiponimii. Niewielka asymetria zaznacza się w aspekcie kwalitatywnym, tj. liczbie połączeń przychodzących od wyrazów hasłowych do węzłów-koloratywów. Rozpiętość leksykalno-skojarzeniowa omawianych jednostek nie odbiega znacząco od ich normatywnych opisów rejestrowanych przez tradycyjne źródła leksykograficzne.

Eksplokacja powiązań nazw kolorów w obu badanych zasobach ujawniła ponadto, że sieć połączeń leksykalnych w polsko- i rosyjskojęzycznym jądrze świadomości językowej w obszarze koloratywów wykazuje względnie silną stabilność zależności determinowanych przez konwencje, w mniejszym stopniu podatna jest na modyfikacje związane z faktami pozajęzykowymi.

Bibliografia

- BERLIN, B. | KAY, P. (1969), *Basic Color Terms: Their Universality and Evolution*. Berkeley – Los Angeles.
- BOLINGER, D. L. (1972), *Degree words*. Mouton.
- EVANS, G. (2019), *Historia kolorów. Tajemniczy świat barw*. Warszawa.
- GAWARKIEWICZ, R. | PIETRZYK, I. | RODZIEWICZ, B. (2008), *Polski słownik asocjacyjny z suplementem*. Szczecin.
- KARAULOV, Y. N. | SOROKIN, Y. A. | TARASOV, Y. F. et al. (1994), *Russkij assotsiativnyy slovar'*. Moskva. [Караулов, Ю. Н. | Сорокин, Ю. А. | Тарасов, Е. Ф. et al. (1994), *Русский ассоциативный словарь*. Москва.]
- KOPALIŃSKI, W. (1990), *Słownik symboli*. Warszawa.
- TARASOV, Y. F. (2000), Aktual'nyye problemy analiza yazykovogo soznaniya. In: Ufimtseva, N. V. (ed.), *Yazykovoye soznaniye i obraz mira*. Moskva, 24-32. [Тарасов, Е. Ф. (2000), *Актуальные проблемы анализа языкового сознания*. В: Уфицева, Н. В. (ред.), *Языковое сознание и образ мира*. Москва, 24-32.]
- THUMB, A. | MARBE, K. (1901), *Experimentelle Untersuchungen über die psychologischen Grundlagen der sprachlichen Analogiebildung*. Leipzig.
- UFIMTSEVA, N. V. | CHERKASOVA, G. A. | KARAULOV, Y. N. et al. . (2004), *Slavyanskiy assotsiativnyy slovar': russkiy, beloruskiy, bolgarskiy, ukrainskiy*. Moskva. [Уфимцева, Н. В. | Черкасова, Г. А. | Караулов, Ю. Н. et al. (2004), *Славянский ассоциативный словарь: русский, белорусский, болгарский, украинский*. Москва.]
- USHAKOVA, T. N. (2000), Yazykovoye soznaniye i printsipy yego issledovaniya. In: Ufimceva, N.V. (ed.), *Soznaniye i obraz mira: sbornik statey*. Moskva, 13-23. [Ушакова, Т. Н. (2000), *Языковое сознание и принципы его исследования*. В: Уфицева, Н. В. (ред.), *Сознание и образ мира: сборник статей*. Москва, 13-23.]

- ZALEVSKAYA, A. A. (1980), Psicholingvističeskoye issledovaniye printsipov organizatsii leksikona čeloveka. Avtoreferat dissertatsii. Leningrad. [Залевская, А. А. (1980), Психолнгвистическое исследование принципов организации лексикона человека. Автореферат диссертации. Ленинград.]
- ZALEVSKAYA, A. A. (1981), O kompleksnom podkhode k issledovaniyu zakonmernostey funkcionirovaniya yazykovogo mekhanizma čeloveka. In: Zalevskaya, A. A. (ed.), Psicholingvističeskiye issledovaniya v oblasti leksiki i fonetiki. Kalinin, 28-44. [Залевская, А. А. (1981), О комплексном подходе к исследованию закономерностей функционирования языкового механизма человека. В: Залевская, А. А. (ред.), Психолнгвистические исследования в области лексики и фонетики. Калинин, 28-44.]
- ZALEVSKAYA, A. A. (2005), Psicholingvističeskiye issledovaniya. Slovo. Tekst. Moskva. [Залевская, А. А. (2005), Психолнгвистические исследования. Слово. Текст. Москва.]

DOI: 10.31648/PW.7672

AIGUL ZHUMABEKOVA | Айгуль Жумабекова

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4457-2687>

Abai Kazakh National Pedagogical University

ВЕРБАЛИЗАЦИЯ НОМАДИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ КАЗАХОВ В «ДНЕВНИКАХ И ПИСЬМАХ ИЗ ПУТЕШЕСТВИЯ ПО КАЗАХСКИМ СТЕПЯМ» АДЛЬФА ЯНУШКЕВИЧА: ЛИНГВОПЕРЕВОДЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

Verbalization of Kazakh nomadic culture in the work of Adolf Januszkiewicz: linguo-translational aspects

ABSTRACT: This research studies the forms of verbalization of Kazakh nomad's culture (realias, toponyms and anthroponyms) in Polish language by Adolf Januszkiewicz, their translation into Russian and Kazakh, author's evaluation and commentary. The theoretical base of the research are the works on nomadology and linguistic translation. Translation model is described in relation to the texts that served as the material for the research. The causes of translation errors are revealed by comparing the original to the three translations using methods like continuous sampling, comparison, transformations, componential analysis, and reverse translation. It was found that, in Russian translation, errors are caused by the lack of knowledge of Kazakh linguistic culture and one-sidedness of the translation commentary, while in Kazakh translation, errors happened because of the intermediary translation due to language constraints, and the absence of scientific commentary.

KEYWORDS: Adolf Januszkiewicz, Kazakh nomadism, direct translation, intermediary translation, translation model, translation analysis, translation errors

1. Введение

Адольф Янушкевич (1803-1857) – польский и белорусский поэт, этнограф, революционный деятель. За участие в восстании 1830-31 гг. против колонизаторской политики Российской империи он был арестован и сослан на поселение в Сибирь, где пробыл около 25 лет. За это время ему приходилось несколько раз бывать в казахских степях.

Книга Янушкевича (2-й том его посмертного сборника дневников и писем) характеризуется нарастающей популярностью в Казахстане. Русский перевод, снабженный комментариями и словарем казахских реалий, осуществлен казахстанской исследовательницей Ф. И. Стекловой в 1966 г. под названием

«Дневники и письма из путешествия по казахским степям». В 1979 г. опубликован перевод с русского на казахский язык М. Сарсекеева под названием «Дневники и письма». Обе эти книги уже стали библиографической редкостью в нашей стране. Поэтому переиздание русского перевода в книжном (2005; 2007) и журнальном (2019-2019) форматах значительно облегчило работу с ним. В 2003 году к 200-летию Янушкевича вышел новый перевод на казахский язык Г. Зулхарова под названием «Записи о поездке в казахские степи».

Системное представление казахской номадической культуры в творчестве Янушкевича – тема фундаментального исследования, которое следует проводить на стыке наук. Предметом нашего изучения стали формы вербализации культуры казахских номадов (а именно реалий, топонимов и антропонимов) Янушкевичем на польском языке, авторская оценка, комментарий; их передача в переводах на русский и казахский языки.

Не считая публикаций в СМИ, о книге упоминается только в историко-литературоведческом и культурном аспектах (Сатпаева 2012; Бадовски 2005), лингвистический и переводческий анализ ранее не осуществлялся.

Современные технические возможности позволили нам работать с оригиналом (Januskiewicz 1875), размещенным в *Polona* – польской электронной библиотеке (<https://polona.pl>) в открытом доступе. Фактический материал составили также русский и казахский переводы книги.

Были использованы как общенаучные (анализ, синтез, обобщение), так и частные методы лингвистических и переводческих исследований: сплошной выборки, сопоставления, трансформации, компонентного анализа, обратного перевода и др.

2. Лингвопереводческий анализ в свете исследования казахского номадизма

Как указывает Н. Н. Крадин (2001, 108), до конца XIX в. в описании кочевых обществ как варварских господствовал европоцентризм – сейчас выделяются уже различные направления исследования номадизма как общественно-культурного явления (см. Энхтувшин 2015, 691-692). Мы используем в статье термин *номадизм* в его традиционном значении – как «особый вид производящей экономики» (Хазанов 2002, 83), а именно – «кочевой хозяйственно-культурный тип» (Масанов 1995, 5). Под *номадами* понимаются казахи-кочевники – так называл их Янушкевич в своей книге.

Казахский номадизм, сохранявшийся в своем классическом виде на протяжении всего XIX в., изучен достаточно подробно: реконструированы система материального производства, иерархия общественных отношений (Масанов 1995); исследованы этапы исторического развития (Кшибеков 1984;

Оразбаева 2005); раскрыты общественно-политические процессы, приведшие к его деформации в XX веке (Pianciola 2019); описаны особенности восприятия кочевого наследия на современном этапе (Ferret 2016).

Изучение же вербализации культуры номадов (например, на якутском фольклорном материале: Томская 2018), особенно в переводческом аспекте, на материале источников XIX в., остается актуальной задачей и сегодня.

Одним из древних пластов казахской лексики, складывавшейся на протяжении веков, являются онимы и реалии – существует также термин *ономастическая реалья*. Именно эти лексемы наиболее ярко отражают национально-культурную специфику казахского номадизма и в то же время являются наиболее трудными для перевода. Традиционно их относили в разряд непереводимых, выделяя при этом способы и приемы их передачи на другой язык (Влахов | Флорин 1980). Современными исследователями уточняется, что о непереводимости стоит говорить только на уровне целых текстов (Бузаджи | Ковальчук 2016, 62), следует различать безэквивалентность слов и непереваемость текстов (Алексеева | Павлова 2020). Выделяя две современные стратегии перевода реалий, Н. А. Фененко указывает, что они отражают две различные концепции общей теории перевода: лингвистическую (ориентирующую на выбор определенной регулярной переводческой трансформации) и интерпретативную (нацеливающую на поиск эквивалентных средств выражения, передающих смысл исходного высказывания) (Фененко 2009, 127).

Учитывая временную характеристику создания оригинала, более точной считаем опору на выделенные Л. Венути стратегии форенизации и доместикации (Venuti 1995). В рамках форенизации (нацеленной на сохранение формы оригинала) для передачи казахских онимов и реалий Янушкевич применяет в основном такие переводческие приемы, как транскрипция, транслитерация и описательно-разъяснительный перевод.

Для того, чтобы воссоздать процесс переводческих преобразований исходного текста Янушкевича с польского языка на русский, а затем с русского на казахский, мы используем метод моделирования. Ранее были описаны разные модели перевода, характеризующие типы взаимных корреляций знаков и структур исходного текста (ИТ) и переводного текста (ПТ). К примеру, в лингвокультурологической модели перевода С. В. Евтеева отражена «сеть» эквивалентных отношений между ИТ и ПТ по таким критериям, как функция, содержание, форма и лингвокультурная доминанта (ЛД). Под последней понимается «культурно специфическая структура содержания и формы ИТ, создающая переводческую проблему ее передачи в ПТ» (Евтеев 2014, 331). В этой модели ЛД являются родными для отправителя и чужими для адресата.

Анализируемый нами материал осложняется некоторыми обстоятельствами. Так, Янушкевич, будучи автором исходного текста (ИТ₁), выступает разъясняя для польского адресата элементы чужой культуры – лингвокуль-

турные доминанты (ЛД), к числу которых относятся реалии и онимы казахских номадов. Таким образом, ИТ₁ на польском языке, содержащий ЛД, становится переводным текстом (ПТ₁) на русском языке, который, в свою очередь, становится ИТ₂ для ПТ₂ и ПТ₃. При этом ЛД являются чужими в ИТ₁ для автора и адресата (поляков), неродными, но знакомыми в ИТ₂ для переводчика (русскоязычной казахстанки Стекловой) и адресата (русскоязычных читателей, интересующихся казахской историей и культурой), и родными – для переводчиков и адресата (казахов) в ПТ₂ и ПТ₃. Изобразим эти корреляции в виде схемы (рис. 1).

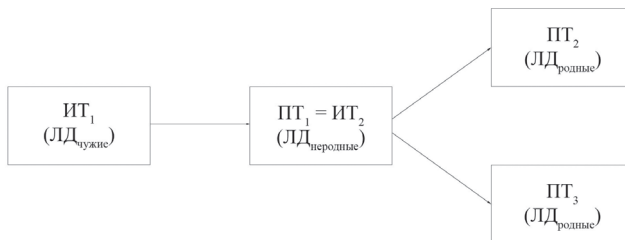

Рис. 1. Модель перевода книги Янушкевича на русский и казахский языки

Анализ отдельных топонимов, содержащихся в книге Янушкевича, проводился исследователями в определенном аспекте. Так, чтобы правильно передать в переводе наименование местностей, в которой побывал Янушкевич, Стеклова (2019, 103) прошла по следам его маршрута и нашла «таинственное урочище Ой-Джай-тау». Исследовательница выяснила, что раньше эта местность называлась *Ой-Жайлау* – именно это название (в его русифицированной версии *Ой-Джайляу*) вошло в русский перевод для передачи оригинального *Oj-džau-tau*.

Спустя 40 лет житель Восточного Казахстана Ш. Калиакпаров прошел по тому же пути, опубликовав исторический очерк. К примеру, было установлено, что безымянный в оригинале аул в урочище Караоткел недалеко от колодца и могилы Бозая называется *Торгай*, село *Климентьевка* переименовано в *Жана жол (Новый путь)*, а поселения *Как* теперь нет (Калиакпаров 2008).

2.1. Передача казахских реалий XIX в. в оригинале и переводах

Приведем отрывок, описывающий кочевку – основной принцип жизни казахского номадического социума:

- (1) Kirgizy tutejszego okręgu od miesiąca już zgórą rzucili swoje *kystawy*, to jest *koczowiska zimowe*¹. Nie masz dla nich przyjemniejszego dnia w całym roku,

¹ Здесь и далее разрядка наша – А. Ж.

jak ten, w którym, po kilkumiesięcznym spoczywaniu na jednym miejscu, mogą przymarzną do ziemi swoją jurte włożyć na garby wielbłądą, i z całym swoim dostatkim, ze wszystkimi swemi stadami koni, owiec i kóz, rozpoczą tę ciągłą wędrówkę, co się kończy dopiero aż za nastaniem śniegów i mrozów. Dzień ten jest dla nich dniem szczęścia i powszechnej radości (Januszkiewicz 1875, 37).

В этом, с одной стороны, документальном, а с другой стороны, эмоциональном описании кочевки прослеживается глубокое понимание автором менталитета казахских номадов – радости движения, охватывающей и людей, и животных, существующих в полной гармонии с природой, так как кочевки всегда происходили во время *наурыза* – праздника весны, символизирующего у кочевников наступление нового года, связанное с обновлением степи, таянием снегов и ростом травяных покровов – основного корма для скота (традиция праздновать наурыз, запрещенная в годы советской власти, сейчас возрождена).

Сами казахские реалии автором транскрибируются и поясняются в тексте:

- (2) saukłę (ubiór damski na głowę, w kształcie głowy cukru, niekiedy dwa i trzy tysiące baranów kosztujący, osypany drogimi kamieniami, perłami i monetą złotą) i fanzowa (*fanza*, jedwabna chińska tkanina) koszulę (33).
- (3) Sułtani stanowią jakby osobną klasę, *aksujuk* (bjała kość) (190).

Часты случаи, когда перевод предшествует транскрипции, что лишний раз доказывает владение Янушкевичем разговорным казахским языком, интерес к нему:

- (4) Wielka Horda – Ulu, Średnia – Urta, a Mała – Kczy (121).
- (5) czarną piką (kara najza) (182),
- (6) rody (ru), oddziały (taifa) (190).
- (7) Białe bydło (ak-mal) i czarne bydło (kara-mal) (223).

Иногда в книге автор подробно объясняет значение казахских слов, отражающих обычаи и уклад номадов:

- (8) *Sujunczi*: jeśli kto przyniesie komu jaką dobrą nowinę, trzeba mu dać cokolwiek, i ten dar nazywa się *sujunczi* (143).
- (9) [...] Kirgizy nazywają *bajgę* (gdyż zwykle towarzyszą jój wyścigi konne) (89).

Часто после объяснения реалий дается оценка автора:

- (10) [...] *ulanczych*. Są to *trubaduwowie kirgizcy, bardowie stepu, wieszcz*, których improwizacya, również jak talent wymowy, często natrafiany u Kirgizów, znakomicie świadczą o umysłowych zdolnościach tego ludu [...] (90).

В других случаях о значениях казахских реалий можно догадаться из контекста:

- (11) Kirgizy tyle mi nagadali o mnóstwie *niedzwiedzi i tygrysów* koczujących w tych górach, że ich “*kop aju, kop dżolbars*” budziło mnie ze snu (149).
- (12) [...] tak go tego poczęstował w nos *ajbałta*; [...] zamoczenie *czambarów* (ibidem, 149).

Автор, таким образом, удачно использовал все переводческие приемы введения реалий.

2.2. Передача топонимов в оригинале и переводах

Казахские поселения Янушкевичем описываются основательно, с историей их появления, современной для автора характеристикой, образными сравнениями и потенциалом развития (дана пророческая оценка Акмолы):

- (13) *Ajaguza*, stolica jednego z siedmiu okręgów utworzonych w Średniej Hordzie przed piętnastą już laty, istniała o 35 wiorst poniżej nad rzeczką tegoż imienia (59).
- (14) *Akmołły* bowiem, przyszła stolica całego stepu, *Aktau, Atbassar, Kokbekty, Kyshmuryn*, są to wszystko stworzenia ostatnich czasów, co się porodziły i wzrosły w oczach moich (60).

Янушкевич не только транскрибирует, но часто совершенно правильно раскрывает семантику казахских топонимов: *Dzite-su* (siedmiorzeczny), *Агуну Катлы* (bistro płynąca rzeka), дает им географическую характеристику:

- (15) *Berg-kara* to jest twarda czorna góra (186).
- (16) *Koksu* (wpadająca do *Karatału*) (186).
- (17) *Ilia*, największa, jest granicą od Kara-Kirgizów (Burutów) (120).
- (18) *Karatał* (jedna z większych rzek kraju *Dzite-su*) (69).

Некоторые топонимы транскрибированы неточно, что отмечено Стекловой:

Сильно затрудняла дело неточность географических названий; книга набиралась с листочков, написанных весьма неразборчивым почерком автора (польский историк литературы Я. Одровонж-Пененжек, получивший доступ к парижским архивам Янушкевича, рассказывал, что он сидел, часами уставившись в одно слово, разбирая его по буквам). [...] Между реками Каракол и Урджар Янушкевич называет реку Игеу-су; на самом же деле эта река называется Егинсу. Автор записок упоминает реку Чынчы-лы, а речь идет о реке Чинжала (Стеклова 2019, 103).

Основной задачей для переводчиков на русский и казахский языки стала корректная транскрипция. Стекловой эта задача решена не в полной мере, в соответствии с принятыми на то время русифицированными элементами в передаче казахских слов. В обоих переводах на казахский язык такие топонимы легко «опознаны», им придана их фонетически корректная форма (в принятой на момент издания кириллице). Для сравнения мы даем в таблице 1 их современную латинскую графическую форму в рамках утвержденного перехода казахского алфавита на латиницу. Наличествующие диакритические знаки дают представление об имеющихся в топонимах специфических казахских фонемах, не имеющих аналогов в европейских языках (таблица 1).

Таблица 1. Топонимы в оригинале и переводах

Оригинал	Перевод Стекловой	Переводы Сарсекеева и Зулхарова	Современная латинская транскрипция
Iszym	Ишим	Есіл	Esil
Irtysz	Иртыш	Ертіс	Ertis
Semipolatyńsk	Семипалатинск	Семей	Semei
Kyshmurun	Кушмурун	Құсмұрын	Qusmuryn
Kokbekty	Кокбекти	Көкбекті	Kökrekti
Akmołty	Акмола	Ақмола	Aqmola
Ajaguza	Аягуз	Аякөз	Aiaköz
Aldžžan	Альджан	Альжан	Aljan
Tarbogataj	Тарбагатай	Тарбағатай	Tarbağatai
Dzite-su	Джетьсу	Жетісу	Jetisu
Sarym-sakty	Сарымсақты	Сарымсақ	Sarymsaq
Agyny Katly	Агыныкатты	Ағынықатты	Ağynyqatty
Czu	Чу	Шу	Şu
Kień	Тень	Бүйен	Büien
Kyzył-agacz	Кызылагач	Қызылағаш	Qyzylağaş
Ilia	Или	Іле	Ile
Ała-kul	Ала-Куль	Алақол	Alaqöl
Oj-džau-tau	Ой-Джайляу	Ой-жайлау	Oi-jailau

2.3. Передача антропонимов в оригинале и переводах

Бесценными для историков являются описанные Янушкевичем встречи с легендарными казахскими личностями и простыми людьми того времени. Например, отец великого мыслителя и поэта Абая Кунанбай, чье имя означает *кунан* ('молодой скакун') + *бай* ('богатый'), т.е. пожелание в будущем богатства, описывается так:

Syn prostego Kirgiza, obdarzony z natury zdrowym rozsądkiem, zadziwiająco pamięcią i wymową, czynny, gorliwy o dobro swych ziomek, biegły w stepowym prawie

i przepisach Alkoranu, znawca wszystkich ustaw rosyjskich dotyczących się Kirgizów, nieposzlakowanej bezstronności sędziego i przykładowy muzułmanin, plebejusz Kunanbaj zjednął sobie sławę wyroczni, do której, z najodlegszych aułów, młodzi i starzy, ubodzy i bogaci cisną się po radę (Januskiewicz 1875, 85-86).

Уникальны и описанные встречи с султаном Баракком, судьей Мауке, акынами (казахскими поэтами-импровизаторами) Орынбаем, Жанакком, Тобекком, слепой поэтессой Жазык, народным композитором-кюйши, домбристом Таттимбетом и многими другими. Все они словно оживают перед читателями благодаря мастерству рассказчика, подробно описывающего внешний вид и характер встреченных им людей, их социальную роль и статус в казахском обществе; при этом часты сравнения с европейскими образами:

- (19) Ów Talleyrand stepowy, ambasador o miedzianej twarzy i wypukłych policzkach, dyplomata sans gene w podróżnym chałacie, czambajach ze skóry marała i z kamicą za pasem (69-70).
- (20) [...] z rodu chana Ablaja. Jest to człowiek około lat 50, łagodnego wyrazu twarzy, skromny i wcale nie głupy (75).
- (21) W kwiecie jeszcze wieku, potomek chanów, wyprowadzający swój ród od Dżingischana, sułtan Barak, jest to człowiek okazalej postawy, szlachetnych rysów lica i nadzwyczajnej siły. Hojna natura w uposażeniu tego stepowego Herkulesa, obok niepospolitych zdolności umysłowych, włwała weń tęgi charakter i niestraszone męstwo (83-84).

Казахские антропонимы имеют прозрачную семантику, отражая старинный обычай номадов имянаречения. Казахи верили, что имя, данное ребенку при рождении, влияет на его дальнейшую судьбу, поэтому придавали этому огромное значение. Имя новорожденному давали в честь гостя, события, явления, и как бы странно такое имя ни звучало, оно закреплялось за человеком на всю жизнь. Считалось, что это принесет ребенку счастье. Не зная этого обычая, Янушкевич записал:

- (22) Kirgizy miewają czasem szczególniejsze nazwiska: dawniej spotkaliśmy *Pułkownika*, a dziś był przed nami jeden *Kapitan*, drugi *Jesak*, trzeci *Pan* (263).

В казахских именах отражается пожелание долгой жизни, богатства, счастья, дружбы, любви; неблагозвучные имена давались в надежде, что ребенок выживет, не привлекая внимания злых духов; есть арабские, иранские и персидские имена; так в казахском имянаречении сплелись тенгрианские и мусульманские верования (Керимбаев 1995).

Янушкевич, как российский чиновник (по долгу службы он участвовал в переписи и других мероприятиях), использовал метод транскрипции, ориентированной, конечно, на русское восприятие – так, как это было принято

в царской России. Это было предписано ему долгом службы при составлении отчетов и прочих документов. Поэтому в его записях встречаются как фонетически верное транскрибирование (*Kunanbaj, Barak, Kanaj, Nurali*, и др.), так и неточное – либо плохо расслышанное, либо принятое на тот момент официальными властями. Так, ошибочна транскрипция в написании имен акынов *Džunaj, Džazyk, Urunbaj*. Имя *Жанак* (от каз. *жан* ‘душа’+ *ақ* – в данном случае ‘светлый, чистый’) дается с пожеланием, чтобы человек обладал чистой душой, открытостью; в казахском языке нет фонем [дж], [ф], [ю], [ч], [ц], [в], поэтому передавать имена *Жанак, Жангир, Жусип, Жазык, Шон* в формах *Джанай, Джангир, Юсуф, Джазык, Чон* в русском переводе неверно. Не зря утверждение в новой латинской графике буквы *j* для передачи казахского [ж] вызвало массу споров среди специалистов.

Интересно, что транскрипция имени *Уали* (арабского происхождения, означает ‘близкий, друг’) в форме *Uwali* более правильная, чем в русском переводе: *Вали*.

Имянаречение *Орынбай* (от каз. *орын* ‘место’ + *бай* ‘богатый’) отражает пожелание, чтобы человек нашел свое место в жизни. Смешение же фонем [o] и [y], [o] и [a] ведет к коммуникативным ошибкам. В данном случае это неразличение слов с разной семантикой: *орын* ‘место’, а *урын(у)* ‘конфликтовать’. В русском переводе транскрипция правильная – *Орынбай*; также верна исправленная транскрипция имени султана *Шалгымбай* (в оригинале *Czołkonbaj*). В таблице 2 отражены все фонетические преобразования, принятые переводчиками (таблица 2).

Таблица 2. Антропонимы в оригинале и переводах

Оригинал	Перевод Стекловой	Переводы Сарсекеева и Зулхарова	Современная латинская транскрипция
Džunaj	Джанай	Жанак	Janaq
Urunbaj	Орынбай	Орынбай	Orynbai
Tiubek	Тюбек	Төбек	Töbek
Džazyk	Джазык	Жазык	Jazyq
Džangir	Джангир	Жәңгір	Jäŋgir
Uwali	Вали	Уэли	Uäli
Jusup	Юсуф	Жүсіп	Jüsip
Utiep	Утеп	Өтеп	Ötep
Czołkonbaj	Шалгымбай	Шалгымбай	Şalgymbai
Usman	Усман	Осман	Osman
Bijbit	Бейбит	Бейбіт	Beibit
Czon	Чон	Шон	Şon
Srym	Срым	Сырым	Syrym
Buleñ	Булень	Булен	Bulen
Adamiat	Адамсат	Адамзат	Adamzat

3. Переводческие потери, их причины и последствия

Переводы книги Янушкевича следует разделить на две группы: прямой русский перевод (польский – русский языки) и два казахских: *де-юре* опосредованных (польский – русский – казахский), а *де-факто* прямых (русский – казахский). Парадокс состоит в том, что книга польского автора является первоисточником для современных исследователей казахского номадизма. А поскольку казахстанским обществом востребованы его русские и казахские переводы и книгу часто цитируют, то встает вопрос, насколько точны имеющиеся переводы, в какой степени они близки к оригиналу. Анализ показал, что расхождения в некоторых местах довольно существенны.

3.1. Ошибки русского перевода

Перевод Стекловой выигрывает в тщательной предпереводческой работе, знании нюансов польского языка и фоновой пресуппозиции, наличии предисловия и комментариев, составлении словаря реалий и, вследствие всех этих факторов, характеризуется большой близостью к оригиналу.

Между тем этот перевод не избежал неточностей, касающихся, во-первых, передачи казахских реалий и онимов вследствие недостаточного владения казахским языком (примеры ошибочной транскрипции были рассмотрены нами выше), а во-вторых, переводческого комментария по отношению к оценке и позиции автора к описываемым событиям, явлениям и вещам.

Так, Н. Е. Кузенбаев отмечает, что определение *барымты* в словаре Стекловой как «насилованного угона скота» (Стеклова 2019а, 71), т.е. грабежа, неверно. «Барымта по своему первоначальному назначению – это захват чужого имущества, главным образом скота, для удовлетворения интересов обиженного. Такие действия допускались как способ исполнения судебных решений при наличии обоснованного требования» (Кузенбаев 2019, 174). Лексема *барымта* неверно транскрибирована в оригинале: *baranta* и оставлена в такой же форме в русском переводе: *баранта*.

В качестве примера субъективной трактовки исторических личностей приведем фрагмент из словаря Стекловой, поправляющей оценку Янушкевича:

Кунанбай Ускенбаев [...] отличался, по воспоминаниям современников, необычайной жестокостью и коварством. Некоторая идеализация Кунанбая в книге – результат субъективной оценки автора, не успевшего достаточно глубоко узнать подлинный характер властного правителя (Стеклова 2019а, 71).

Такое описание переводчицей Кунанбая отражает идеологическую установку советского периода наделять богатых, облеченных властью людей дореволюционного времени, характеризовавшихся как эксплуататоры

и угнетатели, только отрицательными оценками. Так, в романе М. Ауезова «Путь Абая» Кунанбай предстает одноглазым жестоким правителем, даже своим внешним видом внушающим всем, включая родного сына, только страх. Этот художественный образ, созданный известным и авторитетным казахским писателем, был широко растиражирован и воспринимался в общественном сознании как единственно правильный. К тому же к моменту выхода перевода Стекловой (в 60-е годы XX века) воспоминания современников Кунабая нигде не были опубликованы. Появившиеся в годы независимости Казахстана работы историков (Касымбаев 2004; Сыдыков 2020 и др.), опирающихся на документальные источники, свидетельствуют об обратном, характеризуя Кунабая как мудрого, справедливого султана, пользовавшегося большим уважением в казахской степи.

3.2. Ошибки казахских переводов

Несмотря на имеющиеся два варианта русско-казахских переводов, Сарсекеев и Зулхаров также не избежали потерь, причины которых видятся нам в следующем. Во-первых, оба переводчика не владели польским языком и не пользовались подстрочным переводом (что является обычной практикой для переводчиков художественной литературы). Приведем пример необходимости сверки с оригиналом (таблица 3).

Таблица 3. Прямой и косвенные переводы произведения Янушкевича

Оригинал Янушкевича	Перевод Стекловой	Перевод Сарсекеева	Перевод Зулхарова
Dzisiejszy Semipolatyńsk, wzniesiony na szczątkach ruin dawnej twierdzy Dżungoreów, liczy do 7,000 ludności, w znacznej części Tatarów, Taszkińców i Bucharów: [...] Język kirgiski w powszechnem prawie używany. <i>Pieć nawet piękna rosyjskiego plemienia</i> mówi nim biegle, jak nasze damy po francusku (Januskiewicz 1875, 13).	Сегодняшний Семипалатинск отстроенный на руинах старой крепости джунгаров, насчитывает до 7000 жителей, более всего татар, ташкентцев и бухарцев. [...] Киргизский язык употребляется почти повсеместно. Даже прекрасная половина российского племени бегло говорит на нем, как наши дамы по-французски (пер. Стекловой 2019, 112).	Жоңғарлардың қираған ескі қорғандары орнына салынған бүгінгі Семейде 7000 тұрғын бар. Мұның басым көпшілігі татарлар, ташкенттіктер мен бухаралықтар. [...] Қазақ тілі барлық жерде дерлік қолданылады. Тіпті, дәулеті мен мәдениеті асқан орыстардың басым көпшілігінің өзі, біздің әйелдеріміздің француз тілінде сөйлесетіні сияқты, қазақша сөйлей береміз (пер. Сарсекеева 1979, 23).	Жоңғарлардың қираған ескі қалалардың орнына салынған Семейде 7 мыңға тарта тұрғын бар, олардың көбі татарлар, ташкенттіктер, бухарлықтар. [...] Қазақ тілі барлық жерде дерлік қолданылады. Тіпті мұндағы сән-салтанаты асқан ресейліктердің тең жартысы, біздің әйелдеріміздің французша сөйлейтіндей, осы тілде еркін сөйлейді (пер. Зулхарова, 2003, 24).

В первом варианте перевода *российское* племя названо *русским*, авторское *до 7000 жителей* превращено в категоричное *7000 жителей*; во втором переводе джунгарские *крепости* названы *городами* (здесь и далее перевод с казахского наш – А. Ж.).

Ошибкой обоих переводчиков является фраза *прекрасная половина*, которую Сарсекеев называет *большинством*, а Зулхаров – *половиной зажиточного российского населения*. На самом деле речь в оригинале идет о прекрасной половине, т.е. о российских женщинах. В этом мы убедились, обратившись к оригиналу: *plęć pięćna* (дословно: *прекрасный пол*).

Во-вторых, имеются пропуски и ошибки при передаче тех мест оригинального текста, которые связаны с описанием и оценкой автора-европейца реалий, отражающих образ жизни и менталитет кочевников. Так, в описании кочевки казахскими переводчиками опущен следующий отрывок, имеющийся в русском переводе:

- (23) *Pies nawet, to wzgardzone i najniezszczęśliwsze stworzenie u Kirgiza, co za wierne usługi często dni kilku i kości nie widzi, ochoczo bieży za stadem, marze o myszach polnych, swoim zwyczajnym pożywieniu* (39).
- (24) *Даже пес, самое презренное и несчастное существо у киргиза, что за верные услуги часто по несколько дней и кости не видит, охотно бежит за стадом, мечтая о полевых мышах, своей обычной пище* (пер. Стекловой 2019).

Это важный момент характеристики отношения казахов к собакам, отраженный в языке, например, во фразеологизмах и поговорках (за исключением охотничьих гончих особой казахской породы – *тазы*, которых хозяева держали всегда рядом с собой в юртах):

- (25) *Pies, jako aram (nieczysty) nie ma prawa wchodzić do jurty; jeśli to wszak że czart, i doskonały, który sprawia swemu panu rozrywkę i łapie lisy, wtedy on nie od da go ani za dziesięć koni, trzyma w jurcie i nawet śpi z nim razem* (223).

В описании байги (конного соревнования) *10 верст* переводчиками переданы на казахский язык как *10 шақырымдық* ‘10 километров’. Это значимо для казахского реципиента, поскольку конные соревнования издревле строго разграничивались в зависимости от расстояния. Есть разные виды байги: на короткие, средние (как раз о такой байге идет речь в книге – около 15 км), длинные и сверхдлинные дистанции. Действительно, сверившись с оригиналом:

- (26) *Oto na pagórku wbita pika, oznacza początek mety; drugi jej koniec o wiorst dziesięć* (168) *Вот на бугорке воткнута пика, означающая начало бега. Поворот – верст за 10 отсюда* (пер. Стекловой 2019, 168). *дословно: На бугорке воткнута пика, означающая начало старта, другой конец (метка, пика) – верст за десять.*

выясняем, что русский перевод верен по содержанию, будучи неточным по форме (применена переводческая трансформация – компенсация: вместо слова *конец* использована лексема *поворот*; более точно было бы: *другая пика*), а в казахских переводах – ошибка содержательная, связанная с неправильным количественным (метрическим) показателем.

Далее, в оригинале и русском переводе речь идет о ливийской (т.е. африканской) жаре:

(27) [...] i to w *upał*, z którym tylko *libijski* walczyć śmiały o pierwszeństwo (159).

(28) и это в жару, с какой могла бы соперничать только ливийская! (пер. Стекловой 2019, 168). дословно: и это в *жару*, с которой только *ливиец* осмелился бы бороться за первенство’.

В казахском переводе Зулхарова прилагательное *ливийская* заменяется *индийской* и относится не к *жаре*, а к *лошадям*:

(29) Мұндай сайысқа, меніңше, үнді аттары ғана шыдай алуы мүмкін деймін» (пер. Зулхарова 2003, 98). дословно: По моему мнению, такие соревнования могут вынести только *индийские* лошади.

Это переводческая ошибка, связанная с неправильно понятым русским текстом, и введение читателя в заблуждение.

Янушкевич описывает *айтыс* – словесное состязание известных в степи акынов (поэтов) Орунбая и Жанака:

(30) Zapał w obu coraz bardziej się wzmagał i rozniecał zaciętą walkę: był to zajmujący widok! (94).

(31) [...] a choćby i dali swoje kości, i pies by ich nie jadł (95).

Эти отрывки оригинала в казахских переводах опущены (тогда как в русском переводе переданы близко к оригиналу), между тем первый отрывок является важной частью хронологического описания айтыса с его оценкой:

(32) Страсть у обоих все возрастала и разжигала острую борьбу. Это была захватывающая картина» (пер. Стекловой 2019, 143).

Второй отрывок отражает резкий стиль Жанака, которому автор явно симпатизирует в этом состязании:

(33) А если бы и дали свои кости, их бы и собака не ела (пер. Стекловой 2019, 144).

Справедливости ради следует отметить, что таких примеров немного. Для будущих переизданий переводов на русский и казахский языки эти замечания, надеемся, будут приняты во внимание.

4. Заключение

Наиболее яркими репрезентантами культуры казахских номадов являются реалии, топонимы, антропонимы. В своем исследовании мы поставили задачу выявить способы их вербализации в эпистолярном наследии Янушкевича на польском языке. Установлено, что в рамках стратегии форенизации для передачи казахских онимов и реалий Янушкевич применил такие переводческие приемы, как транскрипция, транслитерация, описательно-разъяснительный перевод (последний представлен как в тексте писем, так и в авторских оценках и комментариях).

Опираясь на методологические установки лингвистического переводоведения, используя методы сопоставления, трансформации, компонентного анализа, обратного перевода, мы выявили обоснованность применения этих приемов в оригинале Янушкевича, степень их сохранения в русском и казахских переводах, а также причины переводческих потерь.

Установлено, что в русском переводе ошибки связаны с пробелами в знании казахской лингвокультуры (неточной транскрипцией казахских онимов), односторонностью переводческого комментария, а в казахском (неоправданные сокращения, неверные эквиваленты отдельных лексем) – с опосредованным характером перевода, обусловленного незнанием языка оригинала, и отсутствием научного комментирования.

Впервые описанная нами модель переводов применительно к текстам, послужившим материалом исследования, демонстрирует изменение статуса лингвокультурных доминант, репрезентирующих казахскую номадическую культуру, в польском оригинале, русском и казахском переводах. Данная модель может быть использована при изучении казахского номадизма на материале других языков, а именно при лингвопереводческом анализе русских и казахских переводов документальных свидетельств очевидцев – ученых, миссионеров, военных, путешественников на английском, немецком, французском, персидском и других языках, которые ранее были предметом лишь исторического анализа.

Библиография

- АЛЕКСЕЕВА, М. Л. | ПАВЛОВА, А. В. (2020), Непереводимость текста и безэквивалентность слов. В: *Przegląd Wschodnioeuropejski*. XI/2, 455-469. [Alekseyeva, M. L. | Pavlova, A. V. (2020), *Neperevodimost' teksta i bez-ekvivalentnost' slov*. In: *Przegląd Wschodnioeuropejski*. XI/2, 455-469.]
- БАДОВСКИ, Р. (2005), Польские певцы Казахстана. Алматы. [Badowski, R. (2005), *Pol'skiye pevtsy Kazakhstana*. Almaty.]
- БУЗАДЖИ, Д. М. | КОВАЛЬЧУК, А. В. (2016), Сущность, причины и виды непереводимости. В: *Мосты*. 1 (49), 58-70. [Buzadzhi, D. M. | Koval'chuk, A. V. (2016), *Sushchnost', prichiny i vidy neperevodimosti*. In: *Mosty*. 1 (49), 58-70.]
- ВЛАХОВ, С. | ФЛОРИН, С. (1980), Непереводимое в переводе. Москва. [Vlakhov, S. | Florin, S. (1980), *Neperevodimoye v perevode*. Moskva.]
- ЕВТЕЕВ, С. В. (2014), Лингвокультурологическая модель перевода. В: *Вестник Брянского государственного университета*. 2, 329-331. [Yevteyev, S. V. (2014), *Lingvokul'turologicheskaya model' perevoda*. In: *Vestnik Bryanskogo gosudarstvennogo universiteta*. 2, 329-331.]
- КАЛИАКПАРОВ, Ш. (2008), Адольф Янушкевичтің ізімен: Тарихи очерк. Семей. [Kaliakparov, S. (2008), *Adol'f Yanushkeviching izimen: Tarikhi ocherk*. Semey.]
- КАСЫМБАЕВ, Ж. (2004), Старший султан Кунанбай Оскенбаев и его окружение. Алматы [Kasymbayev, Zh. (2004), *Starshiy sultan Kunanbay Oskenbayev i yego okruzeniye*. Almaty.]
- КЕРИМБАЕВ, Е. А. (1995), Казахская ономастика в этнокультурном, номинативном и функциональном аспектах. Алматы. [Kerimbayev, Ye. A. (1995), *Kazakhskaya onomastika v etnokul'turnom, nominativnom i funktsional'nom aspektakh* Almaty.]
- КРАДИН, Н. Н. (2001), Кочевники в мировом историческом процессе. В: *Философия и общество*. 2 (23), 108-138. [Kradin, N. N. (2001), *Kochevniki v mirovom istoricheskom protsesse*. In: *Filosofiya i obshchestvo*. 2 (23), 108-138.]
- КУЗЕНБАЕВ, Н. Е. (2019), Комментарии. В: *Простор* 3, 174-178. [Kuzenbayev, N. Ye. (2019), *Kommentarii*. In: *Prostor* 3, 174-178.]
- КШИБЕКОВ, Д. (1984), Кочевое общество: генезис, развитие, упадок. Алма-Ата. [Kshibekov, D. (1984), *Kochevoye obshchestvo: genezis, razvitiye, upadok*. Alma-Ata.]
- МАСАНОВ, Н. Э. (1995), Кочевая цивилизация казахов. Алматы-Москва. [Masanov, N. E. (1995), *Kochevaya tsivilizatsiya kazakhov*. Almaty-Moskva.]
- ОРАЗБАЕВА, А. И. (2005), Цивилизация кочевников евразийских степей. Алматы. [Orazbayeva, A. I. (2005), *Tsivilizatsiya kochevnikov yevraziyskikh stepey*. Almaty.]
- САТПАЕВА, Ш. К. (2012), Казахско-европейские литературные связи XIX и первой половины XX века. В: *Классические исследования*. Т. 4: Связь времён и сравнительное литературоведение. Алматы, 14-295. [Satpayeva, Sh. K. (2012), *Kazakhsko-yevropeyskiye literaturnyye svyazi XIX i pervoy poloviny XX veka*. In: *Klassicheskiye issledovaniya*. Т. 4: *Svyaz' vremën i sravnitel'noye literaturovedeniye*. Almaty, 14-295.]
- СТЕКЛОВА, Ф. И. (2019), Адольф Янушкевич и его книга. В: *Простор*. 3, 90-109. [Steklova, F. I. (2019), *Adol'f Yanushkevich i yego kniga*. In: *Prostor*. 3, 90-109.]
- СТЕКЛОВА, Ф. И. (2019а), Словарь. В: *Простор*. 4, 71-72. [Steklova, F. I. (2019a), *Slovar'*. In: *Prostor*. 4, 71-72.]
- СЫДЫКОВ, Е. (2020), Кунанбай. Москва. [Sydykov, Ye. (2020), *Kunanbay*. Moskva.]
- ТОМСКАЯ, М. (2018), Вербализация культуры номадов в текстах якутской волшебной сказки. В: *Przegląd Wschodnioeuropejski*. IX/2, 253-262. [Tomskaya, M. (2018), *Verbalizatsiya kul'tury nomadov v tekstakh yakutskoy volshebnoy skazki*. In: *Przegląd Wschodnioeuropejski*. IX/2, 253-262.]

- ФЕНЕНКО, Н. А. (2009), Две стратегии перевода реалий. В: Вестник Воронежского государственного университета. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация. 1. 121-128. [Fenenko, N. A. (2009), Dve strategii perevoda realiy. In: Vestnik Voronezhskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Lingvistika i mezhkul'turnaya kommunikatsiya. 1. 121-128.]
- ХАЗАНОВ, А. М. (2002), Кочевники и внешний мир. Алматы. [Khazanov, A. M. (2002), Kochevniki i vneshniy mir. Almaty.]
- ЭНХТУВШИН, Б. (2015), Номады и номадизм: традиции и современность. В: Известия Иркутской государственной экономической академии. 25/4, 691-699. [Enkhtuvshin, B. (2015), Nomady i nomadizm: traditsii i sovremennost'. In: Izvestiya Irkutskoy gosudarstvennoy ekonomicheskoy akademii. 25/4, 691-699.]
- ЯНУШКЕВИЧ, А. (1966), Дневники и письма из путешествия по казахским степям. Пер. с польского Ф. Стекловой. Алма-Ата. [Januszkiewicz, A. (1966), Dnevnik i pis'ma iz puteshestviya po kazakhskim stepyam. Per. s pol'skogo F. Steklovoy. Alma-Ata.]
- ЯНУШКЕВИЧ, А. (1979), Күнделіктер мен хаттар. Мукаш Сарсекеев аудармасы. Алматы. [Januszkiewicz, A. (1979), Kündelikter men khattar. Mukash Sarsekeev audarmasy. Almaty.]
- ЯНУШКЕВИЧ, А. (2003), Қазақ даласына сапар туралы жазбалар. Ғабит Зұлхаровтың аудармасы. Астана. [Januszkiewicz, A. (2003), Kazak dalasyна sapar turaly jazbalar. Fabit Zulkharovtyn audarmasy. Astana.]
- ЯНУШКЕВИЧ, А. (2019), Дневники и письма из путешествия по казахским степям. Пер. с польского Ф. Стекловой. В: Простор. 3, 110-178. [Januszkiewicz, A. (2019), Dnevnik i pis'ma iz puteshestviya po kazakhskim stepyam. Per. s pol'skogo F. Steklovoy. In: Prostor. 3, 110-178.]
- ЯНУШКЕВИЧ, А. (2019а), Дневники и письма из путешествия по казахским степям. Пер. с польского Ф. Стекловой. В: Простор. 4, 11-75. [Januszkiewicz, A. (2019a), Dnevnik i pis'ma iz puteshestviya po kazakhskim stepyam. Per. F. Steklovoy. In: Prostor. 4, 11-75.]
- ЯНУШКЕВИЧ, А. (2005), Дневники и письма из путешествия по казахским степям. Пер. с польского Ф. Стекловой. Алматы. [Januszkiewicz, A. (2005), Dnevnik i pis'ma iz puteshestviya po kazakhskim stepyam. Per. s pol'skogo F. Steklovoy. Almaty.]
- ЯНУШКЕВИЧ, А. (2007), Дневники и письма из путешествия по казахским степям. Пер. с польского Ф. Стекловой. Библиотека казахской этнографии. Т. 29. Астана. [Januszkiewicz, A. (2007), Dnevnik i pis'ma iz puteshestviya po kazakhskim stepyam. Per. s pol'skogo F. Steklovoy. Biblioteka kazakhskoy etnografii. T. 29. Astana.]
- JANUSZKIEWICZ, A. (1875), Zywoť Adolfa Januszkiewicza I jego listy ze stepow kirgizkich. T. 2. Berlin. In: <https://polona.pl/item/zywoť-adolfa-januszkiewicza-i-jego-listy-ze-stepow-kirgizkich-t-2,OTI5MDQwMTc/6/#info:metadata> [accessed 4.07.2021].
- FERRET, C. (2016), The Ambiguities of The Kazakhs' Nomadic Heritage. In: Nomadic Peoples. 20 (2), 176-199.
- PIANCIOLA, N. (2019), Nomads and the State in Soviet Kazakhstan. In: <https://oxfordre.com/asianhistory/view/10.1093/acrefore/9780190277727.001.0001/acrefore-9780190277727-e-314> [accessed 4.07.2021].
- VENUTI, L. (1995), The translator's invisibility: A history of translation. London – New York.

DOI: 10.31648/PW.7673

ALEKSANDER KIKLEWICZ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6140-6368>

University of Warmia and Mazury in Olsztyn

AN ANALYSIS OF ONE LEXICOGRAPHIC CASE: THE RUSSIAN NOUN *SVIST* ‘WHISTLE’

ABSTRACT: The paper discusses the application of the case study method to a description in lexical semantics, in particular, to an analysis of a dictionary entry. The author considers the Russian noun *свист* ‘whistle’ as an object, namely, its description in traditional Russian dictionaries. The semantic analysis shows that the description of the polysemy of the word in a dictionary does not correspond to the nature of the semantic representations assigned to this lexeme. The author offers his own version of the semantic description of this noun, in particular, using the category of the image-schematic structure. Special attention is paid to the issue of the dictionary reflection of syntactic representations, i.e. syntactic combinatory of the word.

KEYWORDS: lexical semantics, cognitive semantics, case study, lexical meaning, semantic representation, lexical representation, polysemy, lexicography, dictionary, *nomen actionis*, *nomen acti*

Introduction

Linguistic phenomena, as a rule, are of a general nature: the subject of research are mainly groups and categories of language units, their relations and functions, the rules for their change (transformations, diachronic changes), the rules of compatibility, etc. The study of individual linguistic facts – instances of linguistic forms and meanings, speech events are of a more particular nature. Such an empirical study provides material for formulating scientific hypotheses or verifying existing theoretical concepts.

In this regard, one can refer to the case study as a method widely used in sociology and, in particular, in sociolinguistics (Moore 1995; Rama | Kolachina | Bai 2009; Hollman | Sięwierska 2011; Litosseliti 2018). Its value lies in the fact that scientific objects are considered from the point of view of applying different aspects, relationships and types of categorization, which is not always possible in a study that is carried out in accordance with a certain theoretical background (which, as a rule, has a hypostatic character).

The proposed article presents an analysis of this kind of a lexical entry, namely, how the Russian noun *свист* ‘whistle’ is described in traditional explanatory

dictionaries. On the one hand, this approach makes it possible to focus on various aspects of the description of a lexical unit, based on empirical data. Thus, the linguist can verify the lexicographic description, taking into account different contexts of the use of the word. On the other hand, such observations are important as a starting point for generalizing the properties of units belonging to lexical classes.

The analysis of lexical units to some extent corresponds to the concept of a lexicographic portrait of a word, which is understood by J. D. Apresjan as “a complete description of all [...] aspects of a lexeme in a dictionary” (2009, 114). In both cases, the integrative approach to the description of linguistic facts is taken as the dominant one.

The language material used in the article was obtained from explanatory dictionaries, texts of different styles (fiction, journalistic, colloquial), as well as from the National Corpus of the Russian Language (<https://ruscorpora.ru/new>).

1. The analysis of the lexical meaning

When analyzing an entry in an explanatory dictionary, the main attention, of course, should be directed to the lexical meaning. In the academic “Dictionary of the Russian Language” (Evgen’eva 1984; henceforth: DRL), the noun *свист* ‘whistle’ has three meanings, and within the framework of the first one, the so-called semantic shades are distinguished:

- свист*₁ a sharp, high-pitched sound produced by a strong exhalation of air through compressed lips, as well as with the help of a whistle | a sound that occurs when a jet of air, steam, etc. passes through a narrow hole, moving under pressure | a whistling sound with painful labored breathing | a sound produced by the rapid movement of air through the atmosphere
- свист*₂ a sound of a similar timbre and tone made by certain birds and animals
- свист*₃ the sound produced by an object moving rapidly through the air

All these meanings are repeated in a dictionary by S. I. Ozhegov and N. Y. Shvedova (1992). In the “Big Explanatory Dictionary of the Russian Language” (Kuznetsov 1998; henceforth: BED), four meanings of this word are distinguished: in contrast to DRL, the first meaning here corresponds to two options:

- свист*₁ a sharp, high-pitched sound produced by the movement of air through clenched lips or teeth, or with the help of a whistle, pipe, etc.
- свист*₃ a sharp, high-pitched sound produced by steam or air escaping through a narrow opening

As we can see, the noun *свист* ‘whistle’ is interpreted as polysemantic. In lexicographic practice, it is not customary to substantiate the polysemy, as well as the number and nature of individual semantic variants. This does not mean that all dictionary descriptions should be taken as correct and justified knowingly. This is precisely the fact that in different sources the polysemy of words is interpreted differently. An analysis of the above-cited dictionary entries shows that the description of the ambiguity of the lexeme *свист* ‘whistle’ is far from an objective picture that can be presented on the basis of linguistic material.

1.1. The nature of semantic linking

The meanings of the noun as a whole correlate with the individual meanings of the generating verb *свистеть* ‘to whistle’, but the nature of their presentation is different. When describing the meaning of a verbal noun, it would be natural to refer to the meaning of the verb, for example:

*свист*₁ an action corresponding to the verb *свистеть*₁¹

In dictionaries, however, the reverse order of reference is presented, i.e. the meaning of the verb is related to the meaning of the noun:

*свистеть*₁ produce a whistle (in the 1st meaning)

Such a character of dictionary linking should be recognized as unnatural, since it does not reflect the relationship of derivation among lexemes, i.e. the structure of the derivational process. In the case of recurring semantic components of the generating and derived words, the semantic reference to the recurring component must be included in the definition of the derived word. Segura-Bedmar | Colón-Ruiz | Martínez 2017 discuss the problem of semantic linking in the dictionary in more detail.

1.2. The delimitation of lexical meanings

An analysis of individual meanings reveals another problem – the semantic variants of the word. The first meaning (in DRL) refers to a sharp sound made by a person (using one’s own body or other objects²), as well as a sound made without human intervention – as a result of a quick movement of the air flow, in particular, when

¹ The meaning of the noun *Pfiff* ‘whistling’ is presented in one of the German dictionaries in this way: „ein hoher kurzer (und schriller) Ton, den man durch Pfeifen erzeugt“ (Götz | Haensch | Wellmann 1993, 736).

² The dictionary mentions the whistle, but does not mention some musical instruments, such as the ocarina.

passing through a narrow opening. Since the reasons for the appearance of a sharp, high-pitched sound here are different (human actions or the movement of an air flow), it can be assumed that the basis for assigning these shades to one meaning was an acoustic characteristic of the sound. The validity of such a decision, however, can be questioned. The expressions:

- (1) свист хулигана
'a hooligan whistle'
- (2) свист паровоза
'a steam locomotive whistle'
- (3) свист ветра
'a wind whistle'
- (4) свист чайника
'a kettle whistle'

represent situations in which the acoustic characteristics of a whistle, as ordinary experience tells us, differ significantly. The whistle of a hooligan cannot be considered more similar to the whistle of a steam locomotive than to the whistle of a blue tit³, although the whistle emitted by birds and some animals is interpreted in the DRL as the second meaning of the word. Thus, the distinction between the first and second meanings cannot be considered as properly justified.

In the BED, a sharp, high-pitched sound produced by steam or air escaping through a narrow hole is interpreted as a separate (third) meaning of the word, but the description of this meaning is unsuccessful: after all, the whistle emitted by a person is produced in the same way (compressed lips or teeth form a hole, through which the air passes). In addition, the BED does not mention the movement of the air flow in the layers of the atmosphere, thereby excluding the possibility of interpreting the expression as a wind whistle.

1.3. Lexical meaning and image schemes

Special attention should be paid to the third meaning in DRL, which is a mental reflection of another physical situation. To describe it, I will use the concept of an image-schematic structure, introduced in the 1980s (see: Lakoff 1987; Johnson 1987). In the first meaning (a sound produced by a person...) we deal with an image schema in which the sound appears as a result of friction produced by moving air (air jet) with a stationary solid object. In the terminology of cognitive semantics (see: Langacker 2008), the air must be qualified as a trajector, and the stationary solid

³ This fact is confirmed by the statement: *Свист чайника напоминает шипение огромного гуся в вольтере* 'The whistle of the kettle resembles the hissing of a huge goose in an aviary'. This is how a child psychologist explains the fear that a boiling kettle causes in a child (<http://centerfon.ru/poleznaya-informacziya/tyi-ne-bojsya-eto-gus.-ya-sama-ego-boyus> (accessed 15.09.2021).

object as a landmark. Example (4) is understood in this way: the kettle is motionless (its parts and details are also motionless), while the sound arises as a result of the movement of steam caused by boiling water. Another figurative schema presents the situation differently: the sound occurs due to the fact that a solid object moves quickly in a stationary air space (see: Goldberg | Jackendoff 2004, 540).

Fig. 1. Image schemes of the first and third meanings of the word (DRL)

A native speaker may not understand the acoustic nature of a sound (in particular, whistling), but they seem to be aware that in one case the air is moving, while in the other case the solid object is moving. The cognitive (and, more broadly, functional) approach to the description of lexical meanings is that the meaning is interpreted as a semantic representation, that is, a reflection of a fragment of reality in the mind (including a fragment of one of the possible worlds). Since such a reflection is adapted to the conditions of interpersonal communication, as well as other (not necessarily social) forms of human behavior mediated by language, the meaning of a word can be qualified as a lexical semantic representation, i.e. the mental processing of an object about which a person has a need to say something. In other words, the meaning is a functionally demanded and functionally determined lexical semantic representation.

However, a question arises: do the presented figurative schemata for the emergence of the sound (as semantic representations) relate to the noun *whistle* as a unit of the lexical system of a language, or are they realized in its speech use? This question is not accidental: there are examples in the language material when the cause of a sharp, high-pitched sound is not named. We observe this situation in the sentence:

- (5) Протяжный свист при торможении пугает и настораживает.
 'The lingering whistle when braking is frightening and alarming.'

The word *свист* 'whistle' here by itself does not indicate the acoustic nature of the sound, i.e. in the image model of the first or second type, the whistle in this sentence means only a high, sharp sound that is heard in the car when you press the brake pedal. Additional information about the source of the sound can be

obtained from the context and due to the special technical knowledge of the recipient: for a specialist, the information reported in (6) can mean a sound caused by (technologically unforeseen) vibrations in the area of action of the brake pads and brake disc, while for a non-specialist, the information about the sound source will not be available⁴.

The fact that the lexical semantic representation (in a common language) contains only part of the special knowledge about the denotation is explained by the need for communicative interaction of subjects in conditions where their semantic thesauri differ significantly. The lexical conceptualization of the sound is specified as far as it is necessary in the speech behavior of a person who is not an expert (for example, in the field of acoustics or mechanics). The fact that only part of the information processed in the course of speech activity is verbalized is indicated by the existence of concepts “without a name”, following Y. S. Stepanov (2007, 192ff.). In this regard, one can also cite a statement by A. V. Vdovichenko: “The content of consciousness certainly has a part that is not correlated with any forms of verbal (or other) representations” (2018, 115).

If the access to the context is limited (as is our knowledge of the situation described in the sentence), the specification of the acoustic nature of the sound is impossible. So, reading the following statement:

- (6) Свист в разных точках достиг высшей силы, а потом стал спадать.
(Михаил Булгаков)
'The whistle at different points reached its highest intensity, and then began to subside.'

we cannot state with certainty that the noun *свист* ‘whistle’ is used in the first, second or third meaning (of those mentioned in DRL). The noun *свист* ‘whistle’ means here only a high, sharp sound, without an additional indication of its source. Similarly, in constructions such as:

- (7) свист локомотива
'a locomotive whistle'
(8) свист дежурного
'an attendant whistle'
(9) свист снегиря
'a bullfinch whistle'
(10) свист суслика
'a gopher whistle'
(11) свист пуль
'a whistle of bullets'

⁴ One can imagine a situation in which a participant in a car forum on the Internet reports (6) in order to get an explanation about the nature of the whistle.

the noun *свист* 'whistle' contains the general acoustic characteristic of the sound (high, sharp, short, strong), and the information about the additional specification (including the source) is carried by the noun in the genitive case.

The fact that a whistle can be produced by a person or an animal, by an object rapidly cutting through the air, or by the movement of the air in the atmosphere, cannot be a basis for isolating different meanings of this word, because there are no linguistic, namely, distributive grounds for it (if we keep in mind the well-known J. D. Apresjan's distributive criterion):

- (12) Другое – советский стилиага, чью челку встречает свист толпы и ножниц⁵.
свист толпы | свист ножниц
'Another is a Soviet dude, whose bangs are met by the whistle of the crowd and scissors.
the whistle of the crowd | the whistle of the scissors'
- (13) Оглушительный рев моторов, свист ветра и тысячи байкеров – в Москве открыли мотосезон.
свист ветра | свист байкеров
'The deafening roar of engines, the whistle of the wind and thousands of bikers – the motorcycle season has opened in Moscow.
wind whistle | bikers' whistle'
- (14) [...] Имя которого обросло легендами о [...] свисте пуль и ночных ветров.
свист пуль | свист ветров
'[...] Whose name is overgrown with legends about [...] the whistle of bullets and night winds.
the whistle of the bullets | the whistle of the night winds'
- (15) А так возможен свист ремней генератора и кондиционера.
свист ремней | свист кондиционера
'And so the whistle of the generator and air conditioner belts is possible.
the whistle of the belts | the whistle of the air conditioner'

In all the above sentences, two previously identified image schemata are presented simultaneously. So, in the last example, the whistle of the generator belts occurs as a result of the movement of the belts (the second figurative diagram), and the whistle of the air conditioner emerges as a result of the movement of the air inside the air conditioner (the first figurative diagram).

As a confirmation of this unspecified meaning of this noun, I will quote the following sentence:

- (16) Свист свисту рознь.
'There are no two whistles alike, whistles differ.'

⁵ All examples are taken from the National Corpus of the Russian Language.

Here it is impossible to speak of any definite reason for the sound made by a person, an animal, a moving air current, or a fast-moving small object.

However, sensory (including auditory) sensations are processed differently. Cognitive processing of sensory stimuli (such as noise, whistling, clanging, squealing, grinding, rumbling, humming, etc.) is difficult due to their physical nature, therefore, to a large extent, their processing relies on intuition and the so-called sensory memory – in this sense, sensory phenomena are imponderable. Cognitive mechanisms are also partially involved in the processing of such stimuli, which, for example, makes it possible to distinguish sounds by their acoustic characteristics or sources. However, in many cases the verbalization of signs is very difficult, especially for non-specialists. In linguistic literature (see: Karunts 1975), words naming sound signals and actions are described with a number of differential semantic features taken into account, but one can doubt that they are actually processed in the course of speech activity. Most likely, these are frame structures of special knowledge.

Many dictionary definitions (especially those related to sensory vocabulary) are not so much realistic mental representations as their verbal descriptions, i.e. how certain sound signals can be described so that they differ from other sounds. Therefore, the dictionary meaning ‘a sharp, high-pitched sound produced by a strong exhalation of air through compressed lips, as well as with the help of a whistle’ should be understood precisely as a verbal representation of a whistle, i.e. what can be said about it, although this is not equivalent to the image or sensation that arises in our minds when we pronounce or hear the word *свист* ‘whistle’.

If we keep in mind the cognitive competence inherent to an “average” native speaker, we have to state that the descriptive tools available to us (such as the adjectives: *high*, *sharp*, *strong*) are not perfect: they are not enough to distinguish between many sound signals (as largely imponderable phenomena). For example, we are aware that whistling and ringing are different sounds, but their distinctive acoustic features from an ordinary point of view, “by ear” are not entirely obvious. So, in one of the texts we read:

- (17) Многие [...] упоминают, что иногда слышат звон в одном из ушей – это высокий резкий звук, довольно неприятный и сразу же обращающий на себя внимание. (Дорин Вёрче)
 ‘Many [...] mention that they sometimes hear a ringing in one of their ears; this is a high-pitched sharp sound, rather unpleasant and it immediately attracts attention.’

As can be seen, ringing is defined here as a high sharp sound, i.e. using descriptors that correspond to a whistle in a dictionary. In this regard, it seems that the dictionary description of the lexical meaning, in addition to descriptive elements (if they are

possible at all), should also contain an index element, i.e. a reference to a typical (and, as a rule, known to the user of the dictionary) situation of the emergence or functioning of the sound. This approach in linguistic semantics is associated with the study of prototypical effects (see: Lakoff 1986). The names of taste sensations are traditionally described in a similar way: in the definition of the adjective *сладкий* 'sweet' there is a reference to sugar, in the definition of the adjective *соленый* 'salty' there is a reference to salt, in the definition of the adjective *кислый* 'sour' there is a reference to lemon or vinegar. In accordance with this principle, the whistle description may include a reference to the most characteristic sound source, such as a whistle.

2. Completeness of the semantic description

The dictionary definitions, as the analysis shows, are not complete. All the meanings listed in DRL or BED correspond to the concept of 'sound' (nomen acti), although the word *свист* 'whistle' is also used in the actional meaning 'action, the process of producing sound' (as nomen actionis):

- (18) Господь запрещал свистеть в Раю, поэтому Адам старательно продолжил свист и не успокоился, пока не высвистел «Богородице, Дево, радуйся».
 продолжил свист | продолжил свистеть
 'The Lord forbade whistling in Paradise, so Adam diligently continued whistling and did not calm down until he whistled «O Virgin Mary, rejoice»'
- (19) Туки быстро выучил свист с самого начала.
 выучил свист | научился свистеть
 'Took quickly learned the whistle from the start.'
- (20) Шаман закончил свист и картинно упал на камни.
 закончил свист | закончил свистеть
 'The shaman finished his whistle and spectacularly fell on the stones.'

The second remark concerns the fact that the verb *свистеть* 'to whistle' in colloquial speech is also used in the sense of 'to deceive', cf.:

- (21) Не надо свистеть – не были американцы на Луне.
 'No spin yarns – there were no Americans on the moon.'

The noun *свист* 'whistle' is used with the same meaning (albeit infrequently), for example, in one of the comments to an interview with Yury Khashchevatsky, a Belarusian film director:

- (22) Отправляйся в свой совхоз
И собирай ты там навоз.
Православный атеист,
Народу надоел твой свист.⁶
'Go to your state farm
And collect dung there.
Orthodox atheist,
The people are tired of your lie.'

Other examples include:

- (23) Подводя итог, можем сказать, что операция была тупой и абсолютно разорительной. Все, что сейчас придумывают про Протасевича, кровавого маньяка с Донбасса – это абсолютно свист⁷.
'Summing up, we can say that the operation was stupid and absolutely ruinous. Everything that is now being invented about Protasevich, a bloody maniac from the Donbass, is absolutely a lie.'
- (24) Влад, а вот про семинский автобус это, конечно, свист⁸.
'Vlad, information about this Semin's bus is, of course, a lie.'
- (25) Про его неопишуемые богатства это, конечно, свист, благосостояние там улучшилось после продажи гнезда⁹.
'About his indescribable wealth, this, of course, is a lie, the well-being improved there after the sale of the nest.'

Finally, the third remark: perhaps, a dictionary should also indicate the most famous cases of noun *deappellativization*, i.e. its homonymous use as a proper name, taking into account, of course, only the most famous, precedent phenomena. For example, one of the characters of the Soviet film "Start in Life" (1931) is a homeless child named *Колька-Свист* 'Kolka-Whistle'. Although it is a homonym, the nickname is most likely motivated by the fact that the verb *свистеть* 'to whistle' is used occasionally in the meaning of 'to steal'. There is also an urban folklore song:

- (26) Жил на свете Колька-Свист,
Старый вор и аферист.
Он любил красоту Нину,
Танцевал ей «Аргентину».
'Lived in the world Kolka-Whistle,

⁶ <https://charter97.org/ru/news/2019/8/14/344746/comments> (accessed 16.09.2021).

⁷ <https://echo.msk.ru/programs/nevsredy/2843814-echo/> (accessed 16.09.2021).

⁸ https://vk.com/wall-1193_2355366 (accessed 02.10.2021).

⁹ <https://forum.baginya.org/index.php?threads/adele-riviere-Ульяна-Бикбай.5862/page-598> (accessed 02.02. 2021).

Old thief and swindler,
He loved the beauty Nina,
Danced her "Argentina".

3. Syntactic combinatory

Semantic representations can be simpler or more complex, namely relational. In the latter case, the content of the concept reflects not only individual objects, actions, states and processes, but also their configurations, i.e. situational types or propositional schemes:

- (27) „Someone is in a certain state”.
- (28) „The action is directed towards the object”.
- (29) „The action of one subject causes a change in the state of another subject”, etc.

Such semantic representations (of a higher order) correspond in the language to epy syntactic representations, i.e. typical syntactic structures. Since some syntactic constructions are associated with the use of certain lexemes, in many cases we deal with lexical-syntactic representations. It is no coincidence that the theory of lexical-functional syntax has recently gained great popularity (see: Bresnan | Asudeh | Ttoivonen 2016).

After this brief introduction, we will turn to the analysis of the syntactic representations of the noun *свист* 'whistle', as well as the corresponding propositional schemes. In traditional explanatory dictionaries, syntactic information is in the background: the syntactic properties of a word can be judged by the examples given in the dictionary entry:

- (30) *выбежал на свист*
'ran out because of a whistle'
- (31) *издал пронзительный свист*
'let out a shrill whistle'
- (32) *с шипением и свистом ударил в мерзлоту*
'with a hiss and a whistle, he hits the permafrost'
- (33) *раздался свист*
'there was a whistle'
- (34) *дышал со свистом*
'he breathed with a whistle'
- (35) *слышен свист*
'a whistle is heard'

An analysis of these constructions shows that noun collocations implement several propositional-semantic roles:

MAKING sound	издавать свист 'make a whistle'
the CONSEQUENCE of sound perception	выбежать на свист 'run out to the whistle'
sound INTENSITY	пронзительный свист 'high-pitched whistle'
the BEGINNING of the sound	раздался свист 'a whistle rang out'
an ACCOMPANYING action	ударил со свистом 'hit with a whistle'
the sound as an ACCOMPANYING CHARACTERISTIC of an action	дышал со свистом 'breathed with a whistle'
the sound as an OBJECT OF PERCEPTION	слышен свист 'a whistle is heard'
the action PERFORMER	свист суслика 'gopher whistle'

As can be seen, although the authors of DRL define свист 'whistle' as a high-pitched, sharp sound, some of the examples refer to whistling as an action, which can be seen as inconsistent.

The second remark concerns the fact that dictionaries do not take into account all the possible semantic roles of the noun *свист* 'whistle' and its syntactic collocates. First of all, we should pay attention to those roles that, according to the National Corpus of the Russian Language, are implemented with the highest frequencies (this can be determined thanks to the list of collocations). Here are some propositional-semantic roles in the valence field of the noun *свист* 'whistle' that deserve mentioning in the lexicographic description of this word:

the SOURCE of the sound	свист ветра, свист пуль, свист снарядов от снарядов 'whistle of wind, whistle of bullets, whistle of shells from shells'
a CHARACTERISTIC of the sound	тонкий свист, протяжный свист 'thin whistle, lingering whistle'
a PLACE OF EXISTENCE of the sound	свист на трибунах, свист на галерке, свист из оврага 'whistle in the stands, whistle in the gallery, whistle from the ravine'

Conclusion

The analysis of dictionary entries has shown that the description of the lexical unit is not complete and not satisfactory from a linguistic point of view. In this case, the general tendency of dictionary definitions is manifested, i.e. an unreasonable multiplication of lexical meanings (see Kiklewicz | Korytkowska 2012, 558) as a result of context dependence: occasional semantic interpretations of a word

are transferred to its meaning in the language system. Although this practice is widespread, it must be recognized as scientifically unmotivated.

Observations of the language material made it possible to significantly modify the lexical meaning of the noun *whistle*. Four of its semantic variants have been singled out:

1. a sharp, high-pitched and usually intense sound, the same type that is heard when using a whistle
2. action on the verb свистеть 'to whistle', i.e. producing a harsh, high-pitched, strong sound
3. deceit, hypocrisy, eyewash
4. Колька-Свист 'Kolka-Whistle', the nickname of the character of the movie "A ticket to life" (as well as, possibly, other precedent deappellatives)¹⁰

As can be seen, all the nuances of the semantic use of the word in constructions are taken out of the bounds of the semantic representations associated with it. The interpretation of the word meaning proposed in the article corresponds to the approach adopted in constructive grammar (see: Goldberg 1995; Jackendoff 1997; Goldberg | Jackendoff 2004): the linguistic meaning of a word has an invariant, supracontextual character, while its particular semantic interpretation in a construction arises as a result of the interaction of an invariant semantic representation with extralinguistic knowledge about the situation in which its referent acts. The same idea is expressed by Vdovichenko (2018, 114), who writes about the "semantic insufficiency (inferiority) of an autonomous word", whose semantic specification is carried out in the context.

References

- APRESJAN, J. D. (2009), *Issledovaniya po semantike i leksikografii*. T. 1: paradigmatika. Moskva.
- BRESNAN, J. | ASUDEH, A. | TOIVONEN, I. et al. (2016), *Lexical-functional Syntax*. Hoboken.
- EVGEN'EVA, A. P. (ed.) (1981), *Slovar' russkogo yazyka*. T. 4. Moskva.
- GOLDBERG, A. (1995), *Constructions: A Construction Grammar Approach to Argument Structure*. Chicago.
- GOLDBERG, A. | JACKENDOFF, R. (2004), The English resultative as a family of constructions. In: *Language*. 80 (3), 532-568.
- GÖTZ, D. | HAENSCH, G. | WELLMANN, H. (Hrsg.) (1993), *Langenscheidts Größwörterbuch. Deutsch als Fremdsprache*. Berlin etc.
- HALLIDAY, M. A. K. (2002), *Collected Works*. Vol. 1. London – New York.
- HOLLMANN, W. B./SIEWIERSKA, A. (2011), The status of frequency, schemas, and identity in Cognitive Sociolinguistics: A case study on definite article reduction. In: *Cognitive Linguistics*. 22 (1), 25-54.

¹⁰ A. V. Zelenin (2014) writes about some occasional, including dialectal and sociolectal meanings of the noun свист 'whistle'.

- JACKENDOFF, R. (1997), Twistin' the night away. In: *Language*. 73 (3), 534-559.
- JOHNSON, M. (1987), *The Body in the Mind. The Bodily Basis of Meaning, Imagination and Reason*. Chicago.
- KARUNTS, R. G. (1975), *Semanticheskaya struktura glagolov zvuchaniya v sovremennom russkom yazyke*. Moskva (dissertation).
- KIKLEWICZ, A. | KORYTKOWSKA, M. (2012), Eksplikativnyy sintaksis kak informatsionnaya baza leksikograficheskogo opisaniya glagolov (na materiale pol'skogo i russkogo yazykov). B: *Acta Linguistica Petropolitana*. VIII (3), 557-572.
- KUHLMANN, M. (2013), Mildly Non-Projective Dependency Grammar. In: *Computational Linguistics*. 39/2, 355-387.
- KUZNETSOV, S. A. (1998), *Bol'shoy tolkovyy slovar' russkogo yazyka*. Sankt-Peterburg.
- LAKOFF, G. (1986), Classifiers as a reflection of mind. In: Craig, C. (ed.), *Noun Classes and Categorization*. Amsterdam, 13-51.
- LAKOFF, G. (1987), *Women, Fire and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*. Chicago – London.
- LANGACKER, R. (2008), *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*. Oxford.
- LINDSAY, P. | NORMAN, D. (1977), *Human information processing*. New York.
- LITOSSELITI, L. (ed.) (2018), *Research Methods in Linguistics*. London.
- MOORE, E. (1995), Moral reasoning: an Indian case study. In: *Ethos*. 23 (3), 286-327.
- OZHEGOV, S. I. | SHVEDOVA, N. Y. (1992), *Tolkovyy slovar' russkogo yazyka*. Moskva.
- PEREPLYOTCHIK, D. (2016), Representations in language processing: why comprehension is not “brute-causal”. In: *Philosophical Psychology*. 29/2, 277-291.
- PERLMUTTER, D. M. (1982), Syntactic representation, syntactic levels, and the notion of subject. In: Jacobson, P. | Pullum, G. K. (eds.), *The Nature of Syntactic Representation*. Dordrecht etc., 283-340.
- RAMA, T. | KOLACHINA, S. | LAKSHMI BAI, B. (2009), Quantitative methods for phylogenetic inference in historical linguistics: An experimental case study of south central Dravidian. In: *Indian Linguistics*. 70.
- SAAB, A. (2014), Syntax or Nothing: some Theoretical and Empirical Remarks on Implicit Arguments. In: *An International Journal of Hispanic Linguistics*. 3/2, 125-183.
- SEGURA-BEDMAR, I. | COLÓN-RUIZ, C. | MARTÍNEZ, P. (2017), LABDA at SemEval-2017 Task 10: Extracting Keyphrases from Scientific Publications by combining the BANNER tool and the UMLS Semantic Network. In: *Proceedings of the 11th International Workshop on Semantic Evaluation (SemEval-2017)*. Vancouver, 947-950.
- STEPANOV, Y. S. (2007), *Kontsepty. Tonkaya plenka tsivilizatsii*. Moskva.
- VALIN, R. D. VAN | LAPOLLA, R. J. (1997/2004), *Syntax: Structure, Meaning, and Function*. Cambridge.
- VDOVICHENKO, A. V. (2018), Aktsional'noye smysloobrazovaniye: chto porozhdayetsya i ponimayetsya v yestestvennom kommunikativnom protsesse. In: *Vopzrosy psikholingvistiki*. 3 (37), 112-125.
- ZELENIN, A. V. (2014), Kak svistyat russkiye. In: *Russkiy yazyk v shkole*. 1, 77-84.

RECENZJE

DOI: 10.31648/PW.7674

SERHIY TROYAN | СЕРГЕЙ ТРОЯН
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3053-6530>
National Aviation University
University of Rzeszov

STATE AND SOCIETY IN INTERWAR ROMANIA: HISTORICAL AND POLITICAL ANALYSIS

Піддубний, І. А., *Партії, парламент, король та уряд. Розвиток і взаємодія елементів політичної системи Румунії у 1918-1940 рр.* Чернівці: Друк Арт, 2019; 912 с.

The interwar period has historically been a fateful and specific stage of development at the local, regional and global levels. Transformations of territorial-political and social character directly affected the destiny of the countries and peoples of Central and Eastern Europe, where deep internal changes took place quickly, supplemented by the strong influence of external factors due to the rapid growth of international subjectivity and involvement into the orbit of confrontation of the great powers of the time.

The Igor Piddubny's (Associate Professor of Modern and Contemporary History of the National University of Chernivtsi named after Igor Fedkovych) monograph as an actual subject of scientific analysis is devoted to a comprehensive study of the development and interaction of structural elements of the political system of Romania in 1918-1940 on the example of the study of the mechanisms of functioning of the parliamentary, governmental and royal-monarchical branches of government in Romania mainly in the interwar period.

Chronologically, the monographic work covers the period of the 1910s – 1930s of the 20th century. For the lower chronological limit 1913 was chosen, when the Bucharest Peace Treaty was concluded, which ended the Second Balkan War and made it possible to include the territory of Dobrogea in Romania. The upper chronological limit was 1940, when Romania lost part of its territory; this was accompanied by changes of political leaders and the political regime in the country.

The territorial boundaries of scientific research have three planes. The first concerns 1913-1918 and covers the Kingdom of Romania from the end of the Second Balkan War to April 1918, when Bessarabia was annexed. Second, 1918-1940, the Kingdom of Romania included Bessarabia, Bukovina, Ardial, Crisana, Maramures, and Banat. The third, final stage of the period studied, when Romania

existed within the new borders, which did not include Bessarabia, Northern Bukovina and the northwestern part of Ardial. This approach allowed the author of the monograph to trace the peculiarities of changes in the political life of the country 1913-1940.

In the process of scientific research and presentation of its results, I. Piddubny relied on the use of a number of modern and classical scientific methods (synchronous, structural-functional and interdisciplinary approaches and special-historical methods – comparative-historical, problem-chronological, statistical, and descriptive). Based on the principles of historicism and objectivity, the work studies the nature and dynamics of interaction between different structural elements of the political system.

We agree here with the author that the scientific novelty of historical research is primarily that it addresses the pressing problem of formation and development of the political system of society in the country, formed as a result of unification of territories belonging to different states and had different degrees of political development and political freedom. The historiographical analysis performed gives grounds to conclude that the monograph of I. Piddubny is the first comprehensive scientific study in Ukrainian historical science devoted to the problem of the functioning of the political system of Romania in the interwar period.

The study is based on a wide range of sources, which by common features or purpose can be divided into several groups: archival materials (the funds of the Central State Archive of the highest authorities and administration of Ukraine (Kyiv), the State Archive of Chernivtsi region, the National Central Historical Archive of Bucharest); published documents; laws and legislation; memoir literature; journalistic publications and periodicals; publications of political parties; reference and fiction.

The monographic work is marked by a clear, well-thought-out, logical structure, which contributed to the successful implementation of the goals and objectives of scientific research. Piddubny comprehensively and scientifically presented: the results of the study of various aspects of the formation of the territory of “Greater Romania” in 1914-1918 and the attitude of the international community to this at the Paris Peace Conference of 1919-1920; the role and place of bourgeois parties (National Liberal, Tserenist and National) and parliament in the country’s political system; the struggle of left-wing parties (primarily the Socialists and Communists) for a place in the political system of society; positions of right-wing radical forces (League of National Christian Defense, National Christian Party, National Revival Front, etc.) in the political life of Romanian society of the interwar period; the activities and role of the institution of royal power in Romania, in particular in the context of its evolution into a royal dictatorship; political and economic activities of Romanian governments in the process of interwar evolution and transformation of the political system of society.

The conclusion of the author of the monograph that the political system of the Kingdom of Romania in the interwar period is characterized by a combination of new and old elements. The main feature that united old and new factors and forms of political life was the oligarchic system and its modernization with the use of traditional means.

Monograph of Piddubny is scientifically balanced and thorough, but causes some reflections of a critical and recommendatory nature.

We draw attention to the differences in determining the chronological limits of the study. The author of the monograph in the formulation of the topic of work, purpose and subject of scientific research in general clearly defines them in the period of 1918-1939/1940. At the same time, in the formulation of the object of study and substantiation of its chronological and territorial boundaries, there are somewhat different time frames of work: 1913-1939/1940. The content of the monographic work also testifies to breaking 1918 as a formal lower limit.

Given the nature and subject matter of the study, it was worth expanding the range of methods used. It is also appropriate to use the biographical method, the method of system analysis, the method of temporal modeling, the method of historical-retrospective analysis and comparative analog method. In the context of discussions on the use of the works of "historical sociology" we consider it appropriate to address the approaches of Polish sociologists M. Kulia and long-time head of the International Association of Sociologists P. Shtompka.

In general, remarks, wishes and recommendations do not significantly affect the proper professional scientific and theoretical level of historical research. This allows us to conclude about the complete, original, complex nature of the monograph of Piddubny.

The practical significance of the fundamental provisions and conclusions of scientific work lies primarily in the fact that they can be used in writing generalizing studies, in reading normative and special courses on the history of Romania. The material of the monographic research can serve as a basis for creation of expositions of museums of local lore and historical profile on the corresponding subjects.

Peer-reviewed monograph by Piddubny is intended primarily for professionals in the field of European history and politics in the period between the two world wars. It serves as an excellent inspiration for new scientific explorations of a special historical and synthetic nature, both in the history and politics of Romania and in the countries and peoples of Central and Eastern Europe of the interwar period.

DOI: 10.31648/PW.7676

AGNIESZKA ŚCIBIOR

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8093-5695>

Jagiellonian University

Michalska-Suchanek, M. | Lenart, A. (red.), *Z Rosji do Izraela*. T. 2. Katowice: Śląsk, 2020; 162 ss.

Znaczenie publikacji uwypukla się wówczas, gdy uświadomimy sobie, jak daleko nieznana i odległa pozostaje dla polskiego czytelnika literatura rosyjsko-izraelska. Sukcesywnie zmniejszać ten dystans próbuje zapoczątkowany przed trzema laty, w 2018 r., na Uniwersytecie Śląskim w Katowicach cykl polskich przekładów utworów pisarzy izraelskich tworzących w języku rosyjskim, opatrzony tytułem *Z Rosji do Izraela*. W 2020 r. wyszedł drukiem drugi tom cyklu, wydany, podobnie jak poprzedni, w serii Biblioteki „Przeglądu Rusycystycznego” pod redakcją Piotra Fasta.

Na tom składają się utwory prozatorskie (opowiadania, fragmenty powieści) w wyborze i opracowaniu Mirosławy Michalskiej-Suchanek oraz Agnieszki Lenart. Konsekwentnie skonstruowaną, przemyślaną w szczegółach książkę otwiera syntetyczna przedmowa Romana Katsmana, izraelskiego badacza literatury hebrajskiej i rosyjskiej, w tłumaczeniu Alicji Mrózek. Wprowadzenie orientuje czytelnika, przynajmniej najogólniej, w problematyce literatury rosyjsko-izraelskiej, a przez to z powodzeniem może służyć jako interpretacyjny punkt odniesienia dla reszty tomu.

Trzon publikacji obejmuje utwory pięciu pisarzy: Julija Margolina, Nekoda Singera, Anny Fein oraz Jewizawieży Michajliczenko i Jurija Nesisa, zgrupowane w cztery części. Każdą z nich poprzedza zwięzły wstęp pióra wspomnianych już autorek opracowania oraz Pawła Łaniewskiego, przybliżający życie i twórczość pisarzy. Informacjom tym daleko jednak do suchych, lapidarnych notek encyklopedycznych. Przeciwnie – zbędny na pozór fakt z życia nieznanego dotąd polskiemu odbiorcy twórców, podany jako ciekawostka, zapada w pamięć, niekiedy staje się pierwszym krokiem w kierunku przesuwania granicy własnego „nie wiem”. Autorami przekładów są literaturoznawcy i tłumacze doskonale znani w kręgach badawczych polskiej rusycystyki: Piotr Fast, Jolanta Lubocha-Kruglik, Mirosława Michalska-Suchanek, Beata Pawletko, Andrzej Polak.

Książka składa się z kilku rozdziałów: *Pociąg ku wolności*; *Non omnis moriar*; *Wrzesień 1946*; *Droga na Zachód*. Wybór stanowi kontynuację *Podróży...*, świadectwa życia codziennego w łagrze, gdzie autor – jednocześnie świadek i bohater – spędził pięć lat. Po opuszczeniu obozu w 1945 r. i przybyciu do miasteczka

Sławgorod w Kraju Ałtajskim etapy wędrówki wyznaczały kolejno Polska i Francja aż do punktu docelowego – Tel-Awihu. Palestyńskie miasto było centralną osią jego świata; archetypem domu, symbolizującego kosmiczny ład, duchową ostoję i bezpieczny azyl. Wytęskniony, zhiperbolizowany *Erec Israel* został zestawiony z obrazem sowieckiego totalitarnego zniewolenia. Margolinowska wizja świata nie jest jednak podszyta pesymizmem. Bliżej jej raczej do Camusowskiej, na pozór paradoksalnej w swej wykładni aktywności, u podstaw której leży bunt wobec absurdu świata przy jednoczesnej afirmacji *bycia-w-świecie*, co we wprowadzeniu poprzedzającym rozdziały konstatuje Lenart.

Wiara w słuszność i konieczność realizacji własnych pragnień, aczkolwiek w zupełnie innym wymiarze, bliska jest bohaterom powieści *Mandragory* (2017) Nekoda Singera, której trzeci rozdział znalazł się w omawianym tomie. Część tę otwiera ilustracja tytułowych mandragor, śródziemnomorskich roślin o antropomorficznych korzeniach, którym od najdawniejszych czasów przypisywano działanie psychoaktywne. Z kolei w Starym Testamencie, a dokładnie w Księdze Rodzaju, roślina ta jest wymieniana jako cudowny środek zapewniający płodność. Z przedmowy Katsmana dowiadujemy się, że akcja utworu obejmuje lata 1883-1884, czyli czasy tzw. pierwszej alii, fali imigracji Żydów do Palestyny. Nieobce bohaterom powieści – zwłaszcza Mrs. Godson – jest zanurzanie się w świecie afirmacji starożytnej Jerozolimy, inkorporowanie biblijnej rzeczywistości do własnego życia, w końcu – sprawdzenie na sobie biblijnych – afrodyzujących – właściwości mandragory. Zresztą myślenie przestrzenią i o przestrzeni (tu: jerozolimską i o jerozolimskiej) mniej lub bardziej wyraźnie obecne jest we wszystkich częściach tomu za wyjątkiem pierwszego.

Równie interesującą propozycję stanowią kolejne dwa utwory. Są to opowiadania Anny Fein z debiutanckiej książki *Kronika trzeciej autopady* (2004): *Mesjasz dla śnieżynki* i *Trietiakowska Psycholeria*. Ostatni z wymienionych tekstów został napisany w czasie intifady Al-Aksa (2000-2005). To opowieść przesiąknięta duchem mesjanistycznym: wyczekiwaniem na rychłą zmianę losu izraelskiego narodu. Opowiadania Fein są przy tym uniwersalne, na wskroś humanistyczne. Jeśli historia Saszy (*Mesjasz dla śnieżynki*) – w wymiarze indywidualnym – jest retrospektywną podróżą w głąb siebie, opowieścią o samopoznaniu, poszukiwaniu swojego najbardziej pierwotnego wspomnienia, przyczyny niepowodzeń, wreszcie – przecięciu nici bycia „śnieżynką, zachłannie chwytającą dary losu, którymi pogardziłaby każda Śnieżka” (s. 108), to historia Maszy (*Trietiakowska Psycholeria*) stanowi jej odwrotność. To opowieść o przejmującym mesjanistycznym wyczekiwaniu spod znaku przytłumionej Relaxanem świadomości. O woli życia mimo wszystko.

Ostatnia, czwarta część tomu zawiera fragment powieści *Talitha Kum albo przymierze między kawalkami rozbitej butelki* (2018) Jelizawiey Michajliczenko i Jurija Nesisa, będącej zarazem ostatnią częścią tetralogii *Ijersalimskij dworianin*

(1997), *I/e rus.olim* (2003), *ZY*, (2006). Początek tytułu utworu asocjacyjnie odsyła do ewangelicznego motywu wskrzeszenia córki Jaira, koniec – do znanej doktryny rozbicia naczyń (heb. *szewirat ha-kelim*), wywodzącej się z Kabały palestyńskiego mistyka Izaaka Lurii (tzw. kabały luriańskiej). Pęknięcie czy rozbicie jako zakłócenie pierwotnej harmonii świata – nie tylko w kontekście rozproszenia narodu żydowskiego *sensu stricto*, lecz realnej rzeczywistości *sensu largo* – może być odczytane jako swojego rodzaju konieczność czasów nowoczesnych z różnymi jej Baumanowskimi płynnościami, symulakryzacją, wirtualizacją, multifreniczną tożsamością jednostki etc. Według kabalistycznej koncepcji ponowne sklejenie skorup (heb. *kelipot*) nastąpi w akcie mesjańskiego odkupienia (heb. *tikkun*). Misja restytucji świata – tytuł: *talitha kum* – według kabalistów została powierzona także człowiekowi, który od czasów pierwotnego pęknięcia jest na wygnaniu. „Ważne miejsce w tej twórczości – pisze we wprowadzeniu Lenart – zajmują motywy wyobcowania bohatera, namysł nad jego życiem wewnętrznym, z wykorzystaniem mechanizmów pamięci, wyobraźni, biblijnej metaforyki, snu, fantastyki” (s. 123-124).

W polskiej świadomości odbiorczej, co należy z całą mocą podkreślić, literatura rosyjsko-izraelska – nie rosyjska i izraelska, lecz właśnie ich wzajemna korelacja – była dotąd całkowicie nieobecna. Na taki stan rzeczy miał wpływ szereg czynników – geograficzne, historyczne, społeczno-polityczne itd. Nie pora wchodzić tu w szczegóły. Prezentowana publikacja, choć złożona zaledwie z kilku wyimków prozy różnych autorów, daje szeroki wachlarz ujęć tej literatury, prezentuje jej tematyczną i gatunkową różnorodność. Wszystkie cztery części tomu wzajemnie się oświetlają, nie tracąc przy tym nic ze swojej tożsamości. Przymierze tak odmiennych tekstów zebrane pod wspólną okładką *Z Rosji do Izraela* to niewątpliwie udana i wielce obiecująca seria tłumaczeniowa, dzięki której, w miarę jej kontynuacji – miejmy nadzieję – proza rosyjsko-izraelska na stałe wejdzie w krwioobieg literatury przekładowej w Polsce.

DOI: 10.31648/PW.7677

ALEKSANDER GADOMSKI | АЛЕКСАНДР ГАДОМСКИЙ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4274-0966>

University of Opole

Ніколаєнко Л. І., *Репрезентація емоцій заздрості і співчуття в польській, російській та українській мовах: семантико-когнітивний і лінгвоаксіологічний виміри*. Київ: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2021; 412 с.

Антропоцентрическая направленность современной лингвистики обусловила актуальность исследований, посвященных изучению вербализации внутреннего мира человека, неотъемлемой составляющей которого является эмоциональная сфера. Несмотря на то, что эмоциональные переживания очень непросто объяснять и описывать, объективация этих сложных феноменов человеческой психики достаточно активно изучается в славянском языкознании как на материале одного, так и нескольких языков. Рецензируемая монография посвящена комплексному сравнительному исследованию объективации эмоций групп «Зависть» и «Сочувствие» в польской, русской и украинской языковых картинах мира. По нашим наблюдениям, названные группы эмоций на материале польского, русского и украинского языков анализируются в одном труде впервые. Кроме того, как заявлено в названии рецензируемой монографии, исследование проведено в семантико-когнитивном и лингвоаксіологічному измерениях. Монография состоит из введения, трех глав, выводов, списка использованной литературы и списка источников.

Во введении очерчены цель, задачи и основные методы исследования, обоснованы научная новизна, теоретическое и практическое значение труда. Здесь также представлены многочисленные источники выбора фактического материала: энциклопедические словари (психологические, философские, этики), лингвистические словари польского, русского и украинского языков (этимологические, исторические, толковые, синонимов, фразеологические), а также автобиографическая проза, художественные и публицистические тексты, входящие в национальные корпуса польского, русского и украинского языков.

В первой главе «Теоретические основы изучения вербализации психических состояний человека» речь идет об междисциплинарном характере исследований эмоций. Автор отмечает, что для получения объективной картины репрезентации эмоций в языке и изучения ассоциативных смыслов в сознании говорящих важное значение имеет интеграция научных знаний

о чувствах. Эмоции групп «Зависть» и «Сочувствие» относятся к так называемым моральным чувствам, поэтому в первой главе значительное место отводится интерпретации моральных чувств и принципам их классификации в философии и психологии. В данном разделе также анализируются основные направления лингвистических исследований вербализации эмоций. Согласно используемой автором методике, исследованию названий эмоций предшествует обзор их толкований в научных источниках из области психологии, философии и этики. Затем рассматривается этимология названий эмоций и развитие их семантики в диахронии, анализируются дефиниции именных и глагольных названий эмоций в современных лексикографических источниках.

Новым для данного типа исследований является анализ семантико-валентностных характеристик предикатов со значением переживания и каузации эмоций, а также их моделей управления.

Значительное место в монографии отводится исследованию эмоций в текстах, а именно – описанию внешних проявлений, внутреннего переживания чувств и их признаков. Основной акцент делается на анализе метафорической концептуализации чувств в сопоставляемых языках. Впервые в работах подобного типа определяется роль оценки (нравственной и гедонистической) в номинации эмоций, то есть объясняется, почему чувства в сознании говорящих ассоциируются с конкретными образами и наделяются конкретными признаками.

Вторая и третья главы идентичны по структуре. В них представлен анализ языковых образов эмоций указанных групп в трех сравниваемых языках по методике, описанной в первой главе. Согласно представленным во втором разделе философским и психологическим трактовкам, зависть является негативной эмоцией, которая деструктивно влияет на сознание и поведение человека. Деструктивный характер зависти отражен также в лексикографических источниках. Николаенко отмечает, что наиболее часто отмечается деструктивное воздействие этой эмоции на сердце и душу человека. Главными признаками, которыми языковое сознание поляков, русских и украинцев наделяет эмоции группы «Зависть», исследовательница считает интенсивность и глубину переживания эмоций и отмечает, что объективация этих признаков через ассоциативный образ жидкости характерна именно для русского языка: *захлёбываться от зависти, волна зависти*

Как уже было сказано выше, метафорическую дескрипцию чувств автор рецензируемой монографии исследует в лингвоаксиологическом измерении. Как утверждает Николаенко, концептуализация эмоций происходит преимущественно в плоскости двух типов ценностей: моральных и гедонистических. Негативная моральная оценка эмоций группы «Зависть», согласно наблюдениям автора, выражается с помощью эпитетов, представляющих

негативные антропоморфные признаки чувств, а также путем речевой объективации сопутствующих негативных чувств. Из-за негативной гедонистической оценки поляки, русские и украинцы воспринимают эмоции группы «Зависть» в образах болезни, агрессивной силы, хищного животного, яда, ржавчины, психологического гнета и огня.

В третьей главе рецензируемой монографии представлен анализ номинации другой группы нравственных чувств – «Сочувствие». Эти эмоции характеризуются тем, что в этико-философских источниках их рассматривают как самые высокие нравственные ценности человека, хотя в психологии их относят к негативным чувствам, поскольку они являются нелегкими и даже болезненными переживаниями на психофизиологическом уровне. Такую же противоречивость в оценке эмоций данной группы Николаенко прослеживает и в способах номинации чувств. Из текстов, находящихся в базах национальных корпусов польского, русского и украинского языков, она приводит примеры метафорической дескрипции сильного и обычно болезненного переживания эмоций группы «Сочувствие», их рефлекс в области сердца, груди и горла человека. Такая же оценка, по словам автора, лежит и в основе концептуализации эмоций данной группы в образах боли, агрессивной силы и огня. Моральная оценка в языковой номинации эмоций группы «Сочувствие» имеет преимущественно положительный характер: она выражается с помощью эпитетов, представляющих положительные антропоморфные признаки чувств, а также путём объективации позитивных сопутствующих чувств и отношений. Положительная моральная оценка отчетливо прослеживается и в контекстах с противопоставлением эмоций данной группы негативным эмоциям. Однако в трех сравниваемых языках можно найти и примеры негативной моральной оценки чувств исследуемой группы, чаще всего – жалости. Отрицательную коннотацию эмоции группы „Сочувствие” получают и в ситуациях пренебрежительного отношения к объекту эмоциональных переживаний. Поэтому Николаенко делает вывод о том, что расхождение моральной и гедонистической оценок, а также двойственные моральные оценочные суждения об эмоциях группы «Сочувствие» не дают оснований для однозначной классификации интерпретации этих эмоций как положительных или отрицательных.

В заключительной части книги подведены результаты исследования. Как утверждает автор, негативная гедонистическая оценка, представляемая в концептуализации эмоций группы «Сочувствие» в образах боли, агрессивной силы и огня, не свидетельствует о деструктивном характере этих чувств. Переживание чужого горя часто представляется в текстах в контексте таких концептов, как любовь, нежность и доброжелательность. Напротив, в случае переживания зависти психическое состояние субъекта деструктивно, поскольку страдание вызывает моральное разрушение и деградацию человека.

В художественных текстах лексемы с семантикой зависти довольно часто сочетаются с названиями таких негативных эмоций, как злоба, ненависть, неприязнь. Николаенко заключает, что анализ языковой репрезентации эмоций групп «Зависть» и «Сочувствие» показал сходство языковой концептуализации обеих групп в польском, русском и украинском языках. Различия были обнаружены в области лексической номинации эмоций (в частности, метафорической номинации чувств), а также семантического развития отдельных лексем. Поэтому результаты исследования, по мнению автора, подтверждают тезис о том, что способ концептуализации действительности частично является универсальным, а отчасти национально-специфическим, и носители разных языков воспринимают мир сквозь призму своих языков. Может быть, стоило уделить более пристальное внимание отличительным чертам вербализации эмоций в сравниваемых языках, в частности, объяснению причин существующих расхождений.

В заключение хотелось бы отметить, что монография Николаенко заслуживает высокой оценки. Бесспорна теоретическая и практическая ценность рецензируемого монографического труда. В ней отражены важные для современной науки вопросы, касающиеся лингвистического описания эмоций, а также лексической семантики в целом. Можно надеяться, что рецензируемая монография займет достойное место среди исследований в области лингво-семантического изучения когниции.